

શ્રી શુદ્ધદેવ સંસદ અંચમાળા, અવિ ૭૭ એ
ગા. વા. શ્રી. પૂંછળા ગોવર્ધનદાસ પટવારી સ્મારક અંચમાળા, ધં. ૨

ગોસ્વામિશ્રીમદ્વિક્ર્લનાથપ્રભુચરણવિરચિત

વિક્ર્મ ૧૩૫૫

ગા. શ્રીપુરુષોત્તમજી-કૃત 'સુવર્ણચૂર' અને ગા. શ્રીગિરિધરજી-કૃત
'હૃદયોપદેશ' એ બે સં. ટીકાઓને આધારે સાધેલા વિવરણ સાથેના
ગુજરાતી અનુવાદ

અનુવાદક
પ. ભ. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી
એમ. એ, એલ. એલ. બી.
ધંધુકા

શ્રીશુદ્ધદેવ સંસદ : વડોદરા

પ્રકાશક :

કેન્થનલાલ મણિલાલ શાહ,
મંત્રી, શ્રીશુદ્ધાદેવ સંસદ,
શ્રીવાયઝના મંદિર પાસે,
દેસાઈ રોડી, બડોદરા-૧

બીજું સરકરણ
કેલ ૧૦૦૦

શકે ૧૮૮૪

* *

કિં. જરૂર રૂપિયા

વિ. સં. ૨૦૧૮
ઈ સ. ૧૯૬૨

મુદ્રક :

કાલિદાસ રામાભાઈ પટેલ,
અગ્રા મુદ્રણાલય,
૧૨૦ આર્મી હોટેલ,
રતનપોળ, અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ. ભ. શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધીએ ‘પુષ્પિભક્તિમુખા’ માસિકમાં ‘વિદ્-મંડન’ મૂળનો અનુવાદ આપવાનું ચાલુ કરેલું. એ પછી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું ‘સુવર્ણ-સ્રજ’ અને શ્રીગિરિધરજીની ‘હરિતોષિણી’ એ બે રીકાને અનુસરી કરેલા ગુજરાતી વિવરણ સાથે ‘વિદ્-મંડન’નો હૃદયંગમ સુભોધ ગુજરાતી અનુવાદ પુસ્તકાગરે સં. ૧૯૬૬-૬૭ સને ૧૯૧૩ માં ગો. વા. ઓચ્છવલાલ સાંકળ્યાદની પેઠી ‘ઓચ્છવલાલ ગોપાલદાસની કું., મુંબઈ’ ના ઉત્તેજનથી એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આ અનુવાદ વર્ષોથી અપ્રાપ્ય થઈ પડ્યો હતો. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગો. શ્રીજીવરત્નલાલજી મહારાજ સુરતવાળાએ ‘આપેલા ટૂરટની શરતો પ્રમાણે ખાસ પ્રશ્નપત્ર તરીકે ‘વિદ્-મંડન’ નિપત થયા પછી એના ગુજરાતી અનુવાદની આવશ્યકતા જોઈ થઈ. સાંપ્રદાયિકોને પણ શુદ્ધાદિત વેદાંત સિદ્ધાંતનું મર્મ સમજવા આવા અનુવાદની ખૂબ જ જરૂર હતી. મૂળ ગ્રંથ વાદ-પદ્ધતિનો હોઈ સામાન્ય સંસ્કૃત ભાષા જાણનારને પણ સમજવો કઠિન પડે એવો છે. આથી જ આનો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થાય એવું મને લાગ્યા કરતું હતું. શ્રી. નાનુલાલભાઈનો અનુવાદ એક વાર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હોઈ એ જ ફરી હપાય એવી મારી ભાવના હતી. એ માટે એને ફરી સંસ્કાર આપવાની મારા તરફથી શ્રી. નાનુલાલને પ. ભ. શ્રી. પરમાચાર્યદાસ રણછોડદાસ પટવારી દ્વારા વિનંતિ કરવામાં આવી. મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે વૃદ્ધાવસ્થાને લઈ આખોતી અને શરીરની નબળાઈ છતાં પણ એમણે આ એમનો અનુવાદ સુધારી આપ્યો, એટલું જ નહિ, પણ આવશ્યક રચનાએ વાક્યખંડોને જુદા પાડી વિષયવિદેશ પણ કરી આપ્યો. મારી ભાવના અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થા ગુજરાત વિદ્યાલય-સંચાલિત ભો. જે. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાલયનની સંરોધન અંશગણામાં હપાય એવી હતી અને એ પ્રમાણે એ સંસ્થાને આ અનુવાદ સોંપવામાં આવ્યો. એનું પ્રકાશન હાય પ્રવાનો નિર્ણય પણ થઈ ચૂક્યો હતો, પણ ખીર્જા પ્રકાશનોને કારણે એનું હાપકામ શરૂ થઈ શક્યું નહોતું. દરમિયાન પ. ભ. શ્રી. જાણભાઈ ગોવર્ધનદાસ પટવારીએ અમને જણાવ્યું કે શ્રીશુદ્ધાદિત સંસદ તરફથી જ બે આનું પ્રકાશન થાય તો એનો મુદત્તખર્ચ આપવા પોતે તૈયાર છે. આથી ભો. જે. વિદ્યાલયનના માનાર્હ અખલ પ્રો. રસિકલાલ છેા. પરીખને વિનંતિ કરતાં એમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક આની અનુમતિ આપી, જેના મુલ પરિણામે આજે એનું નવું સંસ્કરણ અસિદ્ધ કરવાનો શ્રીશુદ્ધાદિત સંસદને લાજ મળ્યો છે.

પ. ભ. શ્રી. જાણભાઈ પટવારીએ પોતાનાં ગો. વા. માતૃશ્રીના નામથી ગો. વા. શ્રી. પૂંજીયા ગોવર્ધનદાસ પટવારી રમારક અંશગણા ચલાવવા રા. રૂ. ૨૫૦૦ જેટલી રકમ શ્રીશુદ્ધાદિત સંસદને સોંપી છે, જેની મુખ્ય શરત એ છે કે એ રકમમાંથી આ ગ્રંથ હપાવવો, અને એના વેચાણમાંથી રકમ જમા થતાં ઉત્તરેત્તર સાંપ્રદાયિક આડર ગ્રંથોના અનુવાદ હપાવો જ્યાં. આ રીતે ‘વિદ્-મંડન’નું આ નવું સંસ્કરણ એના જિજ્ઞાસુ અધિકારીઓને મુકત

કરી આપવાની અમને તક મળી છે. એ માટે શ્રી. બાળુભાઈ પટવારીનો આભાર માનતાં અમે આનંદ અનુભવિયે છીએ.

૭૫ વર્ષ જેટલી જુદાવરથમાં પણ પ. ભ. શ્રી. નાનુભાઈએ આ અનુવાદ સંસ્કારી આપ્યો છે એ માટે અંશુદાદેવ સસદ જનદિ, પણ ગુજરાતી સંસ્કારી જનતા પણ એમની ખરેખર આભારી થઈ છે એમનો જેટલો આભાર માનિયે તેટલો થોડો છે. પ. ભ. શ્રી. પરમાણુદાસ ર. પટવારીએ સુધરાવવાનું માથે ન લીધું હોત તો આ દિવસ નિકટમાં જોવા બાળ્ય મૃત્યુ નહોત, એ સાથે સો. જે. વિદ્યાભવનના માનાર્થ અધ્યક્ષ પ્રો. રસિકવાલ છે. પરંપુરની અનુમતિ પણ ન મળી હોત તો આટલું વહેતું આ પ્રકાશન થઈ શક્યું નહોત આ બેઉ મહાનુભાવોનો તેથી કાર્તિક આભાર માનવાની તક લઈયે છીએ.

અને છેલ્લે ખાત્ર એ મદિના જેટલા ટુકડા ગાળામાં આવડા લગભગ બારસે છાસડ જેટલા પૃષ્ઠોના મધ્યનું મુદ્દણ સાધી આપવા બદલ ‘મગધ દુરજ્ઞાણ’ના માલિક શ્રી. કાનિલાલ રાજાભાઈ પટેલ, વ્યવસ્થાપક શ્રી. હંદુભાઈ મ. પરીખ અને હેરબેન શ્રી. લક્ષ્મીચંદ કા. પટેલનો પણ ઉપકાર અવિરમભર્યો છે. બપોરે અટ્ટેમણી વધુ મધ્યા માસ કાથ નેરેથી મદ્યન માટે પસાર થઈ ગયા છે, પણ આટલી મદ્ય જના મુદ્દણની શીખખાધના રિવાજમાં બહુ જ થોડાં મધોના વિપદમાં મને અનુભવ થયો છે, એ માટે સભાર વ્યક્ત કરવું જોઈયે.

‘વિદ્યમંડન’નો આ અનુવાદ એના સર્વ વિદ્યાર્થી અધિકારીઓને ઉપયોગી નીવડે તો વિદ્વાન અનુવાદના, સદૃશ્ય સંકલ્પના અને અમારા અમની સાર્યકતા છે.

મંડુવન, એસિસિયલ,
અમદાવાદ-૬
તા. ૨૦-૧૦-૧૯૬૨

}

વિ. વૈશ્યવચરણરત્નેભિવાદી
કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
મ. શ્રી, શુદ્ધાદેવ સાંસદ





પરમપૂજ્ય શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી ગુસાંઈજી



જા. વા. શ્રી ગોવર્ધનદાસ વિ. પાવારી

આમુખ

શ્રીવિકૃલનાથજીએ રચેલા 'વિદ્વન્મણ્ડન' નામનો અન્ય સંપ્રદાયમાં અતિપ્રસિદ્ધ છે અને એના નામે પ્રમાણે વાર્તાવિક રીતે વિદ્વાનનું બૂધણ જ છે જેમ બ્રહ્મસૂત્રકાર બાદરાયણનો પ્રધાનમંત્ર સાંખ્યમત છે તેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો પ્રધાનમંત્ર શ્રીશંકરાચાર્ય છે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં નિબંધમાં અને સુજોષિનીમાં શ્રીશંકરાચાર્યના મતનું ખણ્ડન જુદે જુદે સ્થળે કરેલું છે, પણ એક જ સ્થળે એ મતનું ખડન આપ્યું હોય તો સંપ્રદાયના વિદ્વાનોને શાંકર દર્શનની ન્યૂનતા અને શુદ્ધાદૈત્ય દર્શનની અધિકતા સમજવામાં ઘણી સરળતા પડે એ હેતુથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના દ્વિતીય પુત્ર શ્રીવિકૃલનાથજીએ 'વિદ્વન્મણ્ડન' અન્યની રચના કરેલી છે.

એમાં બ્રહ્મ, જીવ, એ બેનો પરસ્પર સંબંધ, ઇત્યાદિ મહત્વના વિષયો ઉપર શાંકર દર્શનના જે મતબો છે તેનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરી પ્રમાણપુરસ્કર ખંડન કરવામાં આવેલું છે

જીવ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશે શાંકર દર્શનમાં ત્રણ મુખ્ય વાદો ભેવામાં આવે છે. (૧) અવરોદ્ધવાદ, (૨) આભાસવાદ અને (૩) પ્રતિબિમ્બવાદ. અવરોદ્ધવાદ વાચસ્પતિમિશ્રનો છે, આભાસવાદ વાર્તિકકાર સુરેન્દ્રરાચાર્યનો છે, અને પ્રતિબિમ્બવાદ સદૃશપશારીશંકર સર્વજ્ઞાત્મજીનનો છે. આ ત્રણેય વાદનું શ્રુતિ અને યુક્તિના બળથી શ્રીવિકૃલનાથજીએ સરસ ખંડન કરેલું છે

આ ઉપરાંત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શ્રુતિઓના આધારે સમજાવી એ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે એ બાબત અન્યકારે સારી રીતે સમજાવી છે. બ્રહ્મમાં અનેક દિવ્ય ગુણો રહેલા છે, વિરુદ્ધ ધર્મો પણ રહેલા છે, અને પ્રાકૃત ગુણોથી રહિત છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, અણુ છે અને નિત્ય છે. જગત બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ પરિણામ છે, તેથી એ સત્ય છે. બ્રહ્મનો વિષય કેવળ શ્રુતિના આધારે સમજી શકાય એવો છે, તર્કના બળથી નહિ. અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાનો

વિચાર ક્રુતિમૂલક જ હોવો જોઈએ એવું માનનાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીવિકૃલનાથજી સર્વથા વૈદિક છે, વેદના શબ્દે શબ્દને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારનાર છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી શાંકર મતનું ખંડન કરવામાં આવેલું છે.

સાધનોમાં ભક્તિ અને ભગવદ્દુપાનો મહિમા સમજાવીને શ્રીવિકૃલનાથજીએ ભગવદ્દલીલાનું સ્વરૂપ સુંદર રીતે સમજાવેલું છે ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એ વાત ઋગ્વેદના મન્ત્રોના આધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવેલી છે. જર્મન વિદ્વાન ડૉ. ગેટ્ડનર અને આનન્દશંકર દ્રુવ જેવા મમય પવિત્રો કહેતા કે વેદના મન્ત્રોનો અર્થ સમજવામાં પૌરાણિક ભાવનાઓ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. દા. ત વેદમાં જણાવેલાં વિષ્ણુનાં ત્રણ પદો અને પુરાણોમાં જણાવેલાં વામનનાં ત્રણ પદો. આ પ્રમાણે ધિષ્ણોઃ પદે પરમે મધ્ય ઉત્તમ જેવા મન્ત્રોમાં ભગવદ્દલીલા અને ભગવદ્દાનન્દના બીજ રહેલાં છે આ વાત શ્રીવિકૃલનાથજીએ બહુ સારી રીતે સમજાવી છે. આ ચર્ચાથી પુષ્ટિમાર્ગનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી શકાય છે ભગવાનને શરણે ગયેલા જીવોને મર્યાદામાર્ગનાં બંધન હોઈ શકતાં જ નથી—એ જીવ લોક અને વેદથી અતીત છે, એ વાતને આ ગ્રંથ પુષ્ટિ આપે છે. શુદ્ધાદૈત તત્ત્વજ્ઞાન અને ભગવદ્દલીલાને દિવ્ય આનન્દ—એ બેનું સ્વરૂપ સમજાવનારો આ ‘વિદ્વન્મણ્ડન’ ગ્રંથ આ પ્રકારે બહુ ઉપયોગી છે. શ્રીવિકૃલેશપ્રભુએ રચેલા અણુભાષ્યમાં પણ ‘વિદ્વન્મણ્ડન’નો નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે (૩-૨-૪૧; ૪-૪-૧૭).

આ ગ્રંથ જેટલો મહત્વનો છે તેટલો કઠિન પણ છે, તેથી એના શુભ-રાતી ભાષાન્તરની અપેક્ષા સ્વાભાવિક રીતે રહે. આજથી લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર સંપ્રદાયના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન શ્રીયુત નાનુભાઈ ગાંધીએ ‘વિદ્વન્મણ્ડન’નું શુભરાતી ભાષાન્તર ટિપ્પણ સાથે કયું હતું અને એ છપાવવામાં આવ્યું હતું, એમાં શ્રીવિકૃલનાથજીના જીવનચરિત્ર ઉપરાંત ગ્રંથમાં ચર્ચેલા બધાંય વિષયોની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરતો “ઉપોદ્ઘાત” પણ છાપવામાં આવેલો હતો. આ કઠિન ગ્રંથ સમજવામાં શ્રી નાનુભાઈ ગાંધીનો આ વિદ્વત્તાપૂર્ણ ઉપોદ્ઘાત અવ્યાસકોને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. ભાષાન્તર પણ ઘણું સ્પષ્ટ અને સરસ છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજી અને શ્રીગિરિધરજીની ટીકાઓને આધારે આવેલું ટિપ્પણ પણ બહુ મહત્વનું છે. શ્રી. નાનુભાઈ ગાંધીની આ સાંપ્રદાયિક સેવા ચિરસ્થાયી છે.

આ ભાષાન્તર ઘણા સમયથી મળતું ન હેતું તેથી અભ્યાસકોને બહુ અડચણ પડતી હતી. આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને શ્રી. બાલુભાઈ ગોવર્ધનદાસ પટવારીએ આ ગ્રન્થ ફરીથી છપાવવા માટે પ્રેરણા કરી આર્થિક મદદ આપી, એને પરિણામે આજે આ સુંદર ગ્રન્થ પુનઃ પ્રકટ થાય છે. શ્રી બાલુભાઈ પટવારીએ જે મદદ કરી સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં રસ લીધો છે તેને માટે હું એમને આભાર માનું છું અને બીજા સંસ્કારી વૈષ્ણવોને એમનું અનુકરણ કરવા ભગવાન પ્રેરણા આપે એવી પ્રાર્થના કરું છું.

“શાન્ત”

ખારીવાવ :સ્તો

વડોદરા, ૧૬-૬-૬૨

ગોવિંદસાહુ ભટ્ટ

પ્રમુખ



ગો. વા. શ્રી. ગોવર્ધનદાસ વિઠ્ઠલદાસ પટવારી

પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ દીક્ષાન કુટુંબના ગો. વા. ગોવર્ધનદાસભાઈ સુપ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ વિદ્વાન અને જૂની વૈષ્ણવ પરિપદના પ્રધાન અગ્રેસર, અનેક સાપ્રદાયિક મહત્વપૂર્ણ કાર્યોના લેખક, અનેક રાજ્યોના દીક્ષાન, અને સરકાર તરફથી શ્રીનાથજીના વાળી તરીકે રહેતા ગો. વા. શ્રી રણદેવદાસ જુદાવનદાસ પટવારીજીના કાકાના પુત્ર તથા એમણે પશુ સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ રાજ્યોમાં ઉચ્ચ દરજ્જે સેવાઓ આપી હતી. પગવારી કુટુંબના વારસામાં જીનરેલા સાચા વૈષ્ણવી શુણે એમનામાં હતા ભારે ઉદાર હતા. ધેર મહેમાનોની હમેશા હાજરી હેય જ. ગરીબ તબક્કા સૌને સમભાવે અને અનન્ય લાગણીથી આતિથ્ય કરનારા તરીકે એમની સૌરાષ્ટ્રમાં ખ્યાતિ હતી. રવભાવમાં ઉમંગ ઉત્સાહ અને પ્રામાણિકતા, અને કોઈને પશુ કંઈ ને કંઈ આપી છૂટાની એમની વૃત્તિ, લેવાની નહિ જ એમની ખૂબ જ સાદાઈ અને નિરાડખતતા એમના પ્રેરે સૌને આકર્ષતી હતી રહેણું-કસણીમાં ઘડિયાળની જેમ નિયમિત હતા તેથી તેવું વર્ષ સુધી એમની તમિચન સારી રહી હતી, એમણે કદી માથાની જોઈ નહોતી.

એઓશ્રી જે જે રાજ્યોમાં નોકરી સમય રહેતા ત્યાં ત્યાં પ્રુષ્ટિમાર્ગીય મંદિરોના ઉત્ખાનમાં સાત્તુ કરી ગયેલા જગ્યાએ નિવૃત્તિ લઈને ધંધુકામાં આવી રહ્યા ત્યારે શ્રીદ્વારિયા ધોશના મંદિરો, તમડીની શ્રીમદાપ્રભુજીની એકનો, અને કુટુંબના શ્રીનાથજીના મંદિરો વહીવટ સારી રીતે ચલાવવાની સેવા આપી હતી.

એમના પ્રસંગમાં આવેલ સૌ કોઈ અને ધંધુકાના અનેક લાઈ-મહેનો આજે પશુ એમની ઉારતા અને નિષ્ઠાનસતા માટે એમનું ઉદારશય આપે છે.

અને ગો. વા. શ્રી પૂજાના પશુ એવા જ આરાધારી, પરાંપકારી ધાર્મિક વૃત્તિના ધર્મપત્ની એમને મળ્યા હતા. એવા પ્રુષ્ઠાત્મા માતા-પિતાને ત્યાં જન્મ લઈ કૃતાર્થ થયેલા શ્રી બાલુભાઈ એમને પગને ચાલી આજે પશુ, સૌરાષ્ટ્રના અનેક રાજ્યોના આતરિક વહીવટમાં ઉચ્ચ દરજ્જાના સ્થાન ભોગના પછી પશુ ધાર્મિક જીવન જીવી રહ્યા છે એમના પુત્રોમાં ભાઈશ્રી પ્રભુભાઈ પગવારી આજે મુજરાતની સામાજિક સેવાઓમાં, એમની યશસ્વી વડીલની માર્ગદર્શી સાથે અગ્ર ભાગ લઈ એ કુટુંબની સેવાઓનું નો પરિચય આપી રહ્યા છે. શ્રી બાલુભાઈના જીવન પુત્રો ભાવનગરમાં સારી ચાહના ભોગનાર ડો. ઇદુલાહ પગવારી (એમ આર સી પી ઇએડ) તથા મુમઈમાં વેપારના ક્ષેત્રમાં આગળ વધેલા શ્રી. મધુસૂદન પગવારી છે તથા પુત્રીઓ શ્રી હીરામહેન, શ્રી રિમળામહેન અને શ્રી નલિનીમહેન પશુ સપ્રદાયના મુલ અનુયાયીઓ છે.

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભગવત્પ્રિય વૈષ્ણવો ! શ્રીમત્પ્રભુચરણ-વિરચિત વિદ્વન્મંડળ અથનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો મેં આ પ્રથમ પ્રયાસ કરેલો છે વિદ્વન્મંડળ શ્રીમત્પ્રભુચરણવિરચિત ઉત્તમ તત્ત્વવિદ્યાનો વાદ્ય છે, અતિક્ષિપ્ત છે તેથી જે કાંઈ દેવ જોડામાં આવે તેને માટે ક્ષમા કરી લખી જણાવશો તો કૃપા થશે

વિદ્વન્મંડળ અથ સરકૃતમા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે સુવર્ણસૂત્ર સહિત બના સ સરકૃત સિરીઝમા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, તથાપિ આપણા ગુર્જર બધુઓ સરકૃત બોલતા ન હોય તેઓને માટે આ ગુજરાતી ભાષાતર ક હુ છે અથ કહિં હોવાથી કેવલ ભાષાતરથી સમજ ન પડે તે માટે વિવેચન પણ નવે કરેલું છે માત્ર વિવેચન વાચવાથી પણ સર્વ અથનુ જ્ઞાન થઈ શકે એવા હેતુથી વિવેચનમા સર્વ અથનો પ્રયત્ન સમાવેશ કરેલો છે

૧૯૦૭ ના માર્ચ માસમા પ્રથમ મારા મિત્ર ભગવન્ભક્તચિન્મયભાઈ મહેતાન ગણપતિરામ શાસ્ત્રી એમ એ એ મને વિદ્વન્મંડળ અથની હરિતોપિષ્ઠી દીકાનાળી હસ્તલિખિત પ્રત આપેની તે વાચનાથી અતિશય આનંદ ઉત્પન્ન થયાથી આ અથનો લાલ સર્વ વૈષ્ણવર્ગ લઈ શકે એવા હેતુથી ભાષાતર કરવાનો વિચાર થયેનો કેવલ ભાષાતરથી હેતુ સિદ્ધ થશે નહિ એમ લાગવાથી વિવેચન કર્યું આ ભાષાતર તથા વિવેચન અથના કેવલ વિવેચન ખતથી વાચવાથી વૈષ્ણવો સર્વ અથ સમજી શકશે એવી માન્યતા છે અથ કહિં હોવાથી એનું અધ્યયન કરવામા ધૈર્યની આવશ્યકતા રહેશે

વિવેચન લખવામા દશગિન્તનિગ્ધી શ્રીપુરુષેત્તમ મહારાજ-વિરચિત સુવર્ણસૂત્ર તથા શ્રીગિરિધરજીમહારાજ-વિરચિત હરિતોપિષ્ઠી દીકાઓનો આશય લીધેનો છે * હરિતોપિષ્ઠી દીકા સહિત વિદ્વન્મંડળની હસ્તલિખિત શુદ્ધ પ્રત આપના માટે ઉપર કહેના મારા મિત્ર મહેતાનાલનો અત કૃત્યપૂર્વક આભાર માનુ છુ એમણે મને ભાષાતર તથા વિવેચન સાથે મૂલ સરકૃત પ્રસિદ્ધ કરવાની સૂચના કરી, પરંતુ સુવર્ણસૂત્ર સહિત મૂળ અથ પ્રસિદ્ધ થયેનો હોવાથી મૂલ અથનો સમાવેશ અહીં કરેનો નથી, પરંતુ મારા એ મિત્ર પોતે જ મૂલ અથ ત્રણ સરકૃત દીકાઓ સહિત અ પ સમામા જાવનાર છે અને એનો કેટલોક ભાગ છપાઈ પણ ગયો છે તેથી અહીં સરકૃત મૂળ અથનો સમાવેશ કર્યો નથી

આ ભાષાતર વિવેચન સહિત ૧૯૧૧ ના નવેમ્બર માસમાં સંપૂર્ણ કરેનું, અને 'પુષ્ટિ ભક્તિસુધા'માં ક્રમ. છબાક્ષા માટેનું, ૧૨મું એમાં ભાષાતર અને એની સાથે જ એના નીચે એનું વિવેચન છપાઈ શકતું નહિ તેથી વાચ ને વિશેષ શ્રમ પડે અને વિશેષ ધૈર્યની આર શ્યકતા રહે એમ હોવાથી સ્વતંત્રતાથી પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર થયો મારા મિત્ર રા રા ઉત્સવલાન સાકળયદ પરીણે ઉપોદ્ધાત માટે શ્રીમત્પ્રભુચરણના જીવનજ્ઞતા તની હકીકત 'કહેનોત'માંથી ઉતારી મને પૂરી પાડી છે એને માટે એમનો પણ આભાર માનુ છુ એમણે

અપ્રથમપીઠાધીશ્વર નિ લી જી શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજના વિવાલિભાગ તરફથી સ. ૧૯૦૩-સન ૧૯૨૧ માં નિર્ણયસાગર દ્વિતીય મુદિત થઈ જઈ દીકા સાથે મૂળ અથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે

મહુપુરીનિવાસી ગોસ્વામી શ્રીમદમણીલાલજી મહારાજની આ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવા આરામગાવી આપી તથા પોતાની પેઢી તરફથી દ્રવ્યનું સાંઠાવ્ય આપવાનું પોતાને શિર રાખ્યું; તેથી આ ગ્રંથ હવે પ્રસિદ્ધ થઈ આપ વિદ્વાન વૈષ્ણવવર્ગની સમક્ષ પોતાના ગુણદોષનો નિર્ણય થવા, તથા આપ અન્ય લૌકિક વૈષ્ણવવર્ગ સમક્ષ એમને શ્રોમત્સુચરણે પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો સમજાવવા અથવા એમનું સ્મરણ કરાવવા બહાર પડે છે, તેથી—

વતીવતિ ધન્દા શ્રુતિષુ યદિ યા વ્યાસવચને
તદા વિદ્વાંસોઽસ્મદ્ધિરચિત્તમિદં મળ્લનવરમ્ ॥
યથોક્તં કળ્પે યા શુકવદ્યવાઽયં ચ હૃદયે
મુદા કૃત્વાઽઽયત્તં પુનુત ત્રિપુષ્કામિધતમ ॥

‘હે વિદ્વાનો! શ્રુતિમાં અથવા વ્યાસવચનમાં જે શ્રદ્ધા સારી હોય તો મારું ‘રમેયું’ આ સુંદર મંડત જેમ હતું છે તેમ શુક પેઠે કંઈમાં અથવા અર્થને હૃદયમાં આનંદથી ધારણ કરી ત્રિપુષ્કા નામનું ગાદ તમ દૂર કરો.’

મોદખી,

શ્રીકૃષ્ણજયંતી, સંવત ૧૯૧૯ }

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ સં. ૧૯૧૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી એ સમયે શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંત સમજવાનો હું માત્ર પ્રયત્ન કરનાર ગણાઉં. હમણીં થોડા સમય ઉપર મારા મિત્ર અને પરમ રત્નેહી શ્રી પરમાણ્વદાસ રણછોડાદાસ પટવારીએ મને એ તપાસી જોઈ એમાં થોડા જગ્યાએ તેવા સુધારા વધારા કરી આપવા સૂચવ્યું અને એની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા થઈ છે એમ જણાવ્યું, છતાં પણ આ સમયે મારી આખો તથા મજજશક્તિ નયનમાં થવાથી મેં એ કાર્ય બીજા કોઈ પાસે કરાવી લેવા એમને જણાવ્યું, પરંતુ એમણે એ મારી સૂચના સ્વીકારી નહિ અને મારે જ એ કાર્ય કરવું એવો ધણો આશ્રય કર્યો, તેથી એમના આશ્રયને લીધે મેં પહેલી આવૃત્તિમાં સુધારા વધારા કરી આ અનુવાદ એમને આપેલો છે.

પહેલી આવૃત્તિ પ. ભ. મુદ્રણી લાઈબ્રેરી ધીરજલાલ સાંકળિયાએ જોઈ ત્યારે એવી સૂચના કરેલી કે જુદા જુદા વિષયોનો આરંભ થાય ત્યાં જુદાં જુદાં મથાળાં કરવાં અને જુદા જુદા વિષયોની અનુક્રમણિકા કરી ક્યા પાને એ વિષયનો આરંભ થાય છે એ દર્શાવવું, જેથી વાંચનારને જે વિષય જોવાની ઇચ્છા થાય તે એને તરત જાહે આ સૂચનાનો આ આવૃત્તિમાં અમલ કરાયો છે, અને તેથી આ આવૃત્તિ વાચકોને વધારે ઉપયોગી થશે એવી આશા રાખું છું.

પહેલી આવૃત્તિ થઈ ત્યારે હું માત્ર અભ્યાસી હોવાથી અને આ આવૃત્તિ સમયે જુદાવસ્થાને લીધે મારી આખો તથા મજજશક્તિ જરાજર ન હોવાથી આ અનુવાદમાં ભૂલો દશે તે મુન વાચકો સુધારી વ ચરો અને ભૂલો કરવા માટે મને ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખું છું.

સં. ૨૦૧૮ આશ્વિન શુક્લ ૪, }

ધંધુકા

તા. ૨૪-૬-૧૦

દાસાનુદાસ

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

॥ श्रीगोकुलेशो विजयते ॥

उपोद्धान

आचार्यश्रवणमणि अभिलषुमंडलाचार्यवर्य श्रीमद्देवानरायाधर्मा द्वितीय पुत्र श्रीमद्वि-
 लेशप्रभुवर्ये आ विद्महे अथ रमेयो छ. श्रीमदाचार्यवर्यनुं जवनवरित गुजराती
 भाषामा प्रसिद्ध अर्थ अक्युं छ, परंतु ऐमनां दृष्टिगन्तव्यनी यशनी द्वितीय पुत्र श्रीमद्वि-
 लेशप्रभुवर्यनुं जवनवरित आद्यापि पर्यंत प्रसिद्ध अयुं नथी, अस्तु नदि, परंतु ऐमनां
 जवनवरित विशेष विशेष हकीकत भणी सकनी नथी ऐ शोचनीय छ. परंतु आपल्या वैष्ण-
 वाना सहभागे श्रीमद्विष्णुप्रभुवर्यनुा अनुयं पुत्र श्रीमद्गोकुलनाथना अनन्य भक्त वाराना
 गोपालदासछमे 'श्रीगोकुलेश्वरीक्षारसाब्धिहीन-क्षेप' नामना अथ रमेयो छ तेमां श्रीमद्विष्णु-
 प्रभुवर्यनुा जवनवरितनी पक्ष धरणी हकीकत आपेवी छ ऐने आधारै आ अथना कती
 श्रीमत्प्रभुवर्यनुं जवनवरित दूकमा नीचे आपेतु छ. विशेष निरास वैष्णवोमे, उपर
 छेला 'कक्षेप' अथनुं अवरोधन करवुं.

अत्र देशमां स्वच्छ अने पवित्र स्थल कांकरकुंभ गाममां कांकरवार नामे पवित्र
 आहाथ रहैता हतो. ऐना वंशमां भद्रावेदपान यतनारायण अथा. ऐमा सोमया करता,
 अने वेदमां ऐमने संशय थाय तपारे रात्रे नदीतटे वेद स्वयं ऐमने साक्षात् दर्शन आपी
 ऐमना संशय हर करता. ऐमना कुलमां गंगाधर सोमया अथा, अने ऐमना पुत्र गण-
पति भट्टने त्रय स्त्रीमा अने दरेक स्त्रीथी त्रय त्रय पुत्र हता. ऐमना नयेष्ट पुत्र वल्लभ भट्टने
 लक्ष्मण भट्ट नामे पुत्ररत्न प्राप्त अथ. लक्ष्मण भट्टने त्रय पुत्र हता. १ नारायण भट्ट, २ श्रीवल्लभ,
 ३ रामकृष्ण. रामकृष्णने पंडितोमे विष दीधु अने नारायण भट्ट संन्यासी अर्थ देशवपुरी
 नाम धरी विचरवा लाग्या.

श्रीमद्देवलाचार्य

श्रीमदाचार्यवर्यनुं जवनवरित प्रसिद्ध अथेनुं होवथी अही भात्र संक्षेपथी कहीनुं.
लक्ष्मण भट्ट पोतानां पत्नी छल्लभागारु साथे प्रयाग निवास करवा जाता हता त्मा गाममां
अंपादयमां भीमद्वी नदीना तीरे गोकुल गाममा जित्या. त्या विक्रमांक सं. १५२६ना वैशाख
(गुज. चैत्र) वद ११ शनिदारे सातमे भासे आनंदभात्रकरपादमुपोदरादि, परम रसिक-
धर श्रीगोकुलेशछमे स्वतंत्र लीखारसमाथी कृपावशात् श्रुत पर लीखारसना विस्तार करवा
 स्वकीय आस्थेपे श्रीमदाचार्यवर्यनुं श्रीमद्देवलाचार्यनुं प्राकट्य करावुं. त्यां लक्ष्मण भट्टगतकर्म
 नामकरण वगेरे विधि करी, प्रयाग जर्ह निवाम कथी. श्रीमदाचार्यवर्यनुं अनारस (काशी)मां
 विद्याविलास लक्ष्मण पासे श्रुति स्मृति तथा श्रीमद्भागवत वगेरे पुराणोना अभ्यास कथी,
 अने पछी लाधनुं अध्ययन करवा दक्षिण सरस्वतीलंकारमा पधायी. पछी स्वप्राकटयना प्रयो-
 जनना विचार करी श्रीगोकुल पधायी, अने त्याथी सं. १५४५ना भाद्र वद ६ अ-यो

* व्रजमा शाखिवाहन शक येठे चैत्रमासथी संवत् १६६६ छ अने पुलिंभाथी भाद्र १६६६ छ.
 गोपालदासछमे चेताना अथमा व्रजनी तिथिमा आपेवी छ ते न अही भूखी छ. ऐ व्रजरी
 गुजराती तिथिमा पक्ष सहेवाही भणी आपरो.

સદુપાડેને પેર પધારી શ્રીગોવર્ધનનાથજીને પાટ બેસાડ્યા. પછી માર્ગ પ્રકટ કરવા કુરુક્ષેત્ર પધાર્યા ત્યાં દમોત્તર હરસાણી, રત્ને ક્ષત્રિયાણી, વામનદાસ અને વિદ્યાદાસ એ ચાર પ્રથમ જાણી આવી દેખ્યું. થયા પછી શ્રીમદ્ધર્માચરણે બનારસ પધારી દેવન બટ્ટની કન્યા અચ્છાજીનું પાણિગ્રહણ કર્યું ત્યાં રિશિચરે પત્ર બાંધી ૨૭ દિવસ વાદ કરી સમર્થ પડિતોને જીતી, માતા વાદનું ખર્ચ કર્યું પછી વિદ્યાનગર કૃષ્ણરાયની સલામત ૧૬ દિવસ વાદ કરી પાખડમનનું ખર્ચ કરી, બ્રહ્મવાદનું રચાપત્ર કર્યું ત્યાંથી કાવેરી, રંગનાથ કરવૂરીરંગ, મ્લેતનિદુ રામેશ્વર, પદ્મપુર, દારિકા, પુષ્પર, મયુગ, વતવન વગેરે સ્થળોએ યર્ષ શ્રીગોકુન પધારી ત્યાં શ્રાવણ સુ ૧૧ ની મધ્યરાત્રિએ શ્રીમદ્ધર્માચરણે સાક્ષાત્ પ્રકટ યર્ષ, જીવોને નિદાન કરવા બ્રહ્મસભ્ય કરાવનાની આજ્ઞા કરી (શ્રુતો સિદ્ધાંતરહસ્ય) ત્યારથી નિવેદન કરાવનાનો પ્રારંભ કર્યો ત્યાંથી કુરુક્ષેત્ર, દત્તાર બદરીનારાયણ સોરગ, કાન્યકુબ્જ, મન્દરાચલ, રાજમંદાન, કોટિમંદાન યર્ષ જલમાર્ગે જગન્નાથ પધાર્યા એ પ્રમાણે નવ વર્ષથી અધિક સમય પરિક્રમા કરી, કાશી પધારી, અચ્છાજીને આતુ વાગી પ્રસાદ પધારી મૃતરથાશ્રમ અગીકાર કર્યો અહીં બધા મથો રચ્યા શસુરપક્ષથી શ્રીગોકુનેસજીના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ યર્ષ પૂર્વે ૧૫૭૦ આશ્વિન સુદ ૧૦ ના રોજ ૯:૩૦ પુત્ર શ્રીગોપીનાથજીનું પ્રાકટ્ય થયું.

સ ૧૫૭૨ ના પોષ વદ ૬ શુક્રવારે હરતનક્ષત્રમાં, શેષન યોગમાં, તૈત્તિય કરણમાં મુર્શોદ્ધ પછી ૨૧ ધર્મિ ૨૫ પને શ્રીમદ્દિગ્દમ્બુચરણનું પ્રાકટ્ય થયું શ્રીમદ્ધર્માચરણે શ્રીગોપીનાથજી તથા શ્રીવિદ્યનાથજીને ચરણાટમાં યજ્ઞોપવીત દીધું, અને બનારસ માધવ સર સ્વતીને ત્યાં અપ્પયન કરવા મૂક્યા પછી શ્રીમદ્ધર્માચરણે અડેવ પધારી રિશ્નનાથ બટ્ટ અને એમના પત્ની ભવાનીની કથા શ્રીકૃષ્ણજી સાથે શ્રીવિદ્યનાથજીને વિવાહ કર્યો પછી શ્રીમદ્ધર્માચરણે દસમકલ્પ સુમેષિનીજી પૂરા કર્યો તથા એકાદશનો પ્રારંભ કર્યો પછી અત કલ્પપ્રમોદ મથ ૨-નો પછે નિમ્ન ગમનની આજ્ઞા થયાથી શ્રીવિદ્યનાથજીને પોતાના કહની માતા પહેરાની આજ્ઞા કરી કે માર્ગનો સિદ્ધાંત તથા સદેહ પદ્મનાથદાસને પૂછીને આ પ્રમાણે પોતાનું સામર્થ્ય શ્રીમદ્ધર્માચરણે અર્પણ કરી, સિક્ષા આપી સન્યાસ ગ્રહણ કર્યો અને સ ૧૫૮૭ ના આશાઃ સુદ તૃતીયાએ ભૂતન પર ૫૮ વર્ષ, ૨ માસ, ૭ દિવસ વિરાજ ગંગાતીરે પ્રભુનિકટ પધારસા વિજ્ય કરી

શ્રીમદ્દિગ્દમ્બુચરણ

શ્રીમદ્ધર્માચરણે વિજ્ય થયા પછી, શ્રીમદ્ધર્માચરણે પિનાની આજ્ઞાને અનુસરી અડેવમાં રહી સેવા કરતા ત્યાં જો જો પડિતો વાદ કરવા આજ્ઞા તેઓને જણ્યા ત્યાં દરિવસજી ક્ષત્રિય સરણ આજ્ઞા શ્રીમદ્ધર્માચરણે જે પત્ની હતી (૧) શ્રીકૃષ્ણજી, (૨) શ્રીપદ્માવતીજી. પ્રથમ પત્ની શ્રીકૃષ્ણજીથી એમને નવ પુત્ર તથા નવ પુત્રીની પ્રાપ્તિ યર્ષ, પરંતુ એમાંથી ત્રણ પુત્રોએ બાલ્યાવસ્થામાં લોવા કરી હતી, અને શ્રીકૃષ્ણજીએ ગદામાં લોવા કરી ત્યારે પુત્રીઓમાંથી માત્ર ચાર જ રહી હતી.

શ્રીમદ્ધર્માચરણના બાકીનાં છ પુત્રરત્ન તથા ચાર પુત્રીઓના નામ નીચે પ્રમાણે

- ૧ શ્રીરિધરજી પ્રદુર્ભાવ સ ૧૫૬૭ કાર્તિક સુદ ૧૨
- ૨ શ્રીગોવિંદરાયજી " " ૧૫૬૬ માર્ગશીર્ષ વદ ૮

૩ શ્રીમાસકૃષ્ણજી	પ્રાદુર્ભાવ	સં. ૧૧૦૬ આશ્વિન વદ ૧૩
૪ શ્રીગોકુલનાથજી	"	" ૧૧૦૮ માર્ગશીર્ષ સુદ ૭
૫ શ્રીરઘુનાથજી	"	" ૧૧૧૧ કાર્તિક સુદ ૧૨
૬ શ્રીવદુનાથજી	"	" ૧૧૧૩ ચૈત્ર સુદ ૬

૧ શોભાજી

૩ કમલાજી

૨ ચમુનાજી

૪ દેવકીજી

આ સિવાય પદ્માવતી વડુજીથી સ્તમ્ભ પુત્ર શ્રીવનસ્થામજીની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, સં. ૧૬૨૮ માર્ગશીર્ષ વદ ૧૩.

સં. ૧૬૧૫ ચૈત્ર સુદ ૬ શુક્રવારે શ્રીગોકુલનાથજી (શ્રીવસન્નભતે) ઉપવીત દીધું. ત્યાર પછી શ્રીમત્રભુચરજી અડેસથી દ્વારકા પધાયા. ત્યાંથી પાછા આવી કલ્યાણકના ઉપાધ્યાય નારાયણ જીને બાળકોને વેદાભ્યાસ કરાવવા રાખ્યા. સં. ૧૬૧૬ મકા વદ ૧૩ શ્રીમત્રભુચરજી પોતાની સાથે શ્રીરુક્મિણીજી શોભાજી અને ગિરિધરજીને લઈ જયન્નાથપુરી પધાયા. ત્યાં રથોત્સવ કરી પાછા અડેસ પધાયા.

પ્રવાસ-વર્ણન

અડેસમાં ભુધનો તારા પીન બીજો, તેથી શ્રીમત્રભુચરજી ભવ્યું કે અહીં ઉપવ્રવ થશે. એવામાં અકબરના સેનાપતિ સાથે અડેસના રાજાને મુદ્દ થયું અને ગામમાંથી સર્વે અકબરના નાસવા લાગ્યું. શ્રીમાસકૃષ્ણજી શ્રીવસન્ન શ્રીરઘુનાથજી ત્રણે બાળકો ગડુઓ લઈ એ મિથથી બકાર નીકળ્યા અને જોમનેમ તથા કોસ દૂર એક નટલાવામાં બેઠા. ત્યાં રાત્રિએ શ્રીમત્રભુચરજી સમૂહ-સહિત આવી પહોંચ્યા ત્યારે સર્વેએ જોત્તન કર્યું. ત્યાંથી અકબરપુર આવો થોડા દિવસ રહ્યા. ત્યાંથી આવનાં ગામમાં શ્રીગિરિધરજી માંદા પડવાથી ત્રણજના ગામમાં રહેવાની જરૂર પડી. ત્યાંથી ખડક આવી અહીં ગાસડવા ત્યાંથી રાજા રામચંદ્રને ગામ વાંધા પધાયા.

રાજા રામચંદ્ર ધણો ઉદાર, દયાવાન અને ધર્મી મા હતા. એ વારંવાર શ્રીમત્રભુચરજી પાસે અડેસ આવતો. શ્રીમત્રભુચરજી સપરિવાર વાંધા પધારે છે એમ સાંભળી એ સામે આવ્યો અને એમની સાથે પોતે ચાલી પોતાને ત્યાં પધરાવી ગયો. અહીં શ્રીગિરિધરજીને પુત્ર જન્મ્યો. વાંધાથી સં. ૧૬૧૬ માં વિજય કર્યો. ત્યાંથી રાણી દુર્ગાવતીને ગામ ગઢા પધાયા.

રાણી દુર્ગાવતી ધણી પરાક્રમી હતી. એને ઉમરાવો 'દુર્ગશાહ' કહેતા. એને તાંબે પર ગઢ હતા. એના રાજ્યમાં ઉમરાવ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ બાદ વગેરે રાણીના વાચકવર્ગને ત્યાં પણ હાથેએ હતા. એના રાજ્યમાં કોઈ લોભી માખી અથવા દરિદ્રી ન હતું. શ્રીમત્રભુચરજી અહીં પધારી ગામ પાસે જન્મનિયું વળાવ હતું તેની સમીપ મુકામ કર્યો. સેનાના સૌક્ય માટે નવાં મકાન બંધાવ્યાં. રાણી શ્રીમત્રભુચરજીનાં દર્શન કરવા આવી, અને દંડવત પ્રણામ કર્યો.

અહીં આવ્યાં સુદ ૧ પુષ્ય નક્ષત્રમાં શ્રીમત્રભુચરજી ધણુ વૈભવથી રથોત્સવ કર્યો. જયન્નાથપુરી પેઠે ૧૬ પાવાનો મેટો રૂચ ધડાળ્યો અને નગરમાં મોટા વૈભવસહિત એ ફેરવ્યો.

એક સમય રાણીએ શ્રીમત્રભુચરજીને પોતાને ઘેર પધરાવ્યા. ત્યાં શ્રીમત્રભુચરજી તથા શ્રીવસન્નની સમક્ષ પ્રહલાસે "કા મુરલી કટિમીલ કુટિલ કીપ અંગનાગન જે" પદ ગાયું. શ્રીમત્રભુચરજી અસન થઈ એને પુનઃ અન્ય પદ ગાવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે એણે

“બ્રહ્મદાસ પ્રમુક્તો મન મિલ ગયો જ્યો સાકરતે હુંદ સમાની” ગાયુ, તેથી પ્રસન્ન થઈ શ્રીમદ્ભુવરજે પોતાની પહેરની ડગની એને આપી એ સહ ત્યા શ્રીમદ્ભુવરજ પાસે આવેલો શ્રીમદ્ભુવરજ ત્યાંથી પધાર્યો પછી એ અકમર બાદશાહ પાસે ગયો અને ત્યાં એમનો મિત્ર થઈ ‘મિરન’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. શ્રીમદ્ભુવરજની કૃપાથી જગતમાં એની પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી.

અહીં શ્રીગુરુમંત્રીએ લીના કરી શ્રીમદ્ભુવરજની પુનઃ વિવાહ કરવાની ઇચ્છા ન હતી પરંતુ રાણી દુર્ગાવતીએ અનિચ્છા આગ્રહ કરવાથી કૃષ્ણરાયની કન્યા પદ્માવતીજી સાથે સ. ૧૬૨૦ ના વૈશાખ સુદ ૩ ના રોજ ગોરખ સમયે લગ્ન કર્યું.

શ્રીમદ્ભુવરજ ત્રણ વર્ષ ગંગામાં વિગત્યા પછી દુર્ગાવતી રાણી પાસે ગંગાતીરે પધારવા માટે વિદાયગીરી ખામી સ. ૧૬૨૧ માં જઈથી શ્રીમદ્ભુવરજ અકમરપુર પધાર્યો ગંગાજી ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ દૂર હતા ત્યાંથી જન્મ આવતું એ પ્રમલે અકમરપુરમાં દોઢ માસ રહી ત્યાંથી કોરતા પધાર્યો અને ત્યાંથી મહાવન પધાર્યો. મહાવનમાં ત્યાંના બોમિયા તથા ચોધરી બોગ બ્યાસ, આધો બ્યાસ, કૃષ્ણદાસ મિત્રમેન વગેરે સમા આવ્યા વાંધી દેવન ત્રવાડીને મુદ્દત પૂછી સ. ૧૬૨૨ ના ભદ્રપ. ૧૬ ૪ ના રોજ શ્રીગોકુન પધાર્યો.

શ્રીગોકુન તથા મધુરાનિવાસ

શ્રીમદ્દાયારજી પ્રતિજ્ઞા બ્યારે શ્રીગોકુન પધારતા ત્યારે એક કોકે કરી રાખ્યો હતો ત્યાં નિવાસ કરતા ત્યાં નાઉ હથુઓ અને કેશવ પિનાયુત તથા જાંધા અને કમના સાસુવક્ર તથા લલિયા માતજી અતોકિક રથજી જાણી રહેના અને કામની તથા માયોની રક્ષા કરના શ્રીમદ્ભુવરજે એ કોલામાં નિવાસ કર્યો ત્યાંથી શ્રીવ નમને સાથે લઈ શ્રીગોવર્ધનપૂજા કરવા પધાર્યો શ્રીગોવર્ધનનાથજી સાથા પધાર્યો ત્યાં મંદિરે જઈ અનેક વાતસલ્ય કર્યા જન્મખતીને। ઉસવ પછી શ્રીમદ્ભુવરજે ત્યાં કરી એ સમયે શ્રીગોકુનમાં શ્રીમિરિશ્વરજીએ નદમહોત્સવ કરી, મહાવનના બોમિયાઓ દર્શન કરવા આવ્યા હતા તેમના પર દહીં છાંયુ તેથી એઓની સાથે કનેશ થયો, અને એઓ દ્રેષ કરવા લાગ્યા શ્રીમદ્ભુવરજે શ્રીગોકુન પધાર્યો ત્યારે એ જલત જાણવામાં આવ્યો એવામાં સાથમાંના એક માણસને ત્યાં ચોરી થઈ તેથી શ્રીમદ્ભુવરજે મધુરાજી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો મહાવનના બોમિયાઓએ ચોરી નહિ થવા દેવા તથા ચોખી કરવા કહ્યું અને શ્રીગોકુનમાં રહેવા આગ્રહ કર્યો, પણ મધુરાજીથી ઉત્તમગર ચોખો શ્રવણ ચોધરી અને કપૂર ક્ષત્રિય પંધરાવવા આવ્યા હતા તેથી શ્રીમદ્ભુવરજે કાર્તિક સુદ ૧૧ ના રોજ મધુરાજીમાં કપૂર ક્ષત્રિયની દલેરીમાં પધાર્યો અહીં શ્રીવ નમ વગેરે બાળકો શિવત્ત લાદને ત્યાં વેલું અપ્પણ કરવા ગયા હતા.

દિસ્તામી મધુરાજીના ચોખા હતા, અને ‘હતુ ચોખા’ કહેવાતા હતા એમને ચાર મિત્ર હતા પાંચે મિત્રમાં અમગી હિતુ ચોખા હતા એ મિત્રોએ એક વાર વિચાર કર્યો કે ગુસાઈ (શ્રીમદ્ભુવરજ) રોનાટમના કરે છે તેથી એક વાર એમનો પાસે જઈએ આવો વિચાર કરી પાંચે મિત્ર એક બોગે રૂપિયો તથા એક બેટુ શ્રીદેવ લઈ શ્રીમદ્ભુવરજ પાસે આવ્યા ચાલ મિત્ર જગત રજા અને હિતુ એ જાં અદર જઈ શ્રીમદ્ભુવરજને દરજત પ્રણામ કરી બેઠા શ્રીમદ્ભુવરજે એમની ખેલતિ જાણી શ્રીદેવ ત્યાં જ રેડાડું ત્યારે એમ થી કાચુ દૂધ જ્યું તથા મુંદર ટોપડું નોખ્યું હિતુ આ ચમત્કારથી ચારણ આવ્યા અને બદાર જઈ એના

માર મિત્રોને 'મને પણ ટોનાં લાગ્યા છે તેથી તમે જતા રહો' એમ કંઈ પડી એ શ્રીમત્રમુચરણ પાસે રહેલા લાગ્યા અને કીર્તન કરતા

સ ૧૬૦૪ માં શ્રીમત્રમુચરણ દ્વારેકા પધાર્યા આ પ્રમાણે શ્રીમત્રમુચરણ મુજરાતમાં ફરતા ત્યારે શ્રીનાથજી કામણ વદ ૭ ના રોજ શ્રીગોવર્ધનથી મથુરાજી પધાર્યા એનું વર્ણન ; પ્રાકટ્યસિદ્ધાંત 'મા નીચે પ્રમાણે કરેલું' છે .

હર અરુ મય કહ્યુ નહિ પદલે કહ્યુ ન સુની ઘાતજી,
શ્રીગોવર્ધનનાથજી હમારે ઘેર આવે હે અકસ્માતજી;
હમ તો તથ મોતર હતે વાદા સન્મુખ જાય લાપજી,
પદવાડેકે મીત કોડકે મદિરમે પોધારેમી.
માસ મદાઈ વહાં રહે હે વે સુલકો નહિ પારજી,
ઉદય અસ્ત જામ્યો નહિ કાહુ વસો મયો પ્રકારજી;
શ્રીગુસાદસીય પત્ર પઢાયો કહ્યુ સંકોચ ન કરિઓજી,
તુમયે હોય આવે જો જો કહ્યુ કરજો હોય સો કરિઓજી

એ પ્રમાણે શ્રીનાથજી મથુરામાં બે માસ અને એકવીસ દિવસ વિરાજી વૃસિહનપતીને દિવસે શ્રીગોવર્ધન પધાર્યા પછી સ. ૧૬૨૪ આશાઃ વદ ૧૨ ના રોજ શ્રીમત્રમુચરણે શ્રીવલ્લભનું લગ્ન વેણા ભટ્ટની પુત્રી શ્રીપાર્વતીજી સાથે મથુરાજીમાં ધણા વૈભવથી કર્યું.

પટણના દાહિદે બાદશાહ સાથે બંધનને નિમ્નક થયો ત્યારે સેનાનું આધિપત્ય રાજા ટોડરમલને આપ્યું રાજા ટોડરમલ યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરતી વખતે શ્રીમત્રમુચરણ પાસે આતા લેવા આવ્યો ત્યારે શ્રીમત્રમુચરણે એને પોતાનું પહેરેલું પીતામર આપ્યું આ પીતામર શ્રદ્ધાપૂર્વક માથે બાધી રાજાએ યુદ્ધ કર્યું તેમાં એનો નિર્જન થયો આ સમયથી રાજા ટોડરમલ શ્રીમત્રમુચરણ અને એમની સતતિને સન્મુખ રહેતા

શ્રીમત્રમુચરણનો વૈભવ જોઈ મથુરાજીના બહાર ધણો પેશ રાખતા અગી વૈભવો ધણા આવે તેથી જલ બહુ વપરાય, તેના પ્રમાણ મતમ્રમ ઉપર કપૂર ક્ષત્રિની હવેનોથી વિશ્વાન ઘાટ સુધી વહે, તેથી કાલનું પિય કરી બાહ્યો નિરતર તકરાર કરતા લાગ્યા બધાનું સૌકર્ય જોઈ આપાભાઈએ શ્રીગોકુલ પધારવાની વિનંતિ કરી શ્રીમત્રમુચરણ શ્રીગોકુલથી મથુરાજી પધાર્યા પછી ત્યાંના મોધરીઓમાં કવેશ થવાથી, કવેશનું કારણ પણ શ્રીમત્રમુચરણ એમનાથી કટાણી મથુરાજી પધારેલા એ જ હોય જોઈએ એમ જાણી એઓ પણ મથુરાજી આવ્યા, અને શ્રીગોકુલ પધારવાની વિનંતિ કરી, તેથી સ. ૧૬૨૮ કામણ વદ ૧૩ ના રોજ શ્રીગોકુલમાં અચપ નિવાસ કર્યો મહાવનના મોધરીઓએ કલુવેવ ઉદ્યાન ફાફૂનસમેત બેઠ કર્યું. પછી જનવર ફૂનવર તોષામંડર વગેરે મદિરા બધાના ગોશાના અધ્યાયા વગેરે બધાના વિદ્વન્મણના પોતે જેવું શ્રીગોકુલનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેના શ્રીગોકુલમાં નિવાસ કર્યો

શ્રીમત્રમુચરણ ચાતુર્માસની એકાદશી નિરાહાર કરતા અને સર્વ બળકાને ફાહાર કરતા આતા કરતા પિતૃમકિતપરાયણ શ્રીવલ્લભ દાસનો એક કણ વર્ષ, દાતથી દાખી કાઢી નાખતા, અને દૂધમાં અગુલિ બોગી એક ટીપુ મુખમાં મૂકતા, અને શ્રીમત્રમુચરણ ફાહાર

કર્મનું પૂરે તે 'દૂધ એર દાણ લીની' એમ ઉત્તર આપતા. એક વાર સત્યાજીને 'શ્રીવલ્લભે ક્યાકાર કર્યો?' એમ પૂછતાં શ્રીમદ્ભુવરજી સર્વ રૂઢાન જાણે, ત્યારથી નિરાકાર એકાદશી નદિ કરતા શ્રેયમ વગેરેને સાથે લઈ ક્યાકાર કરતા.

ત્યારે શ્રીમદ્ભુવરજી મંથ લખતા ત્યારે શ્રીવલ્લભે દેખાતા. શ્રીવલ્લભ જો પોતાને એમાં સંદેહ રહે તે 'આપ લેખન વિચારી કરન હો' એમ કહે, અને જો સંદેહ ન રહે તે 'મદાન નાં દે' એમ કહે. એક વાર શ્રીમદ્ભુવરજી શ્રીવલ્લભની વિદ્વિત રચનાં મુકુન્દરતિવિદ્વિની સખ્તની દીકા શ્રીવલ્લભ પાસે કરાવી. એ સાંભળી શ્રીમદ્ભુવરજી ધણું પ્રસન્ન થયા અને બાઈની વિદ્વિત શ્રીવલ્લભ પાસે જ કરાવી.

મંગે ર્ધનનાયજીની આજ નુસાર સન્ધ્યામંદિર તંદ્રા જગમોલન કરાવવાને શ્રીમદ્ભુવરજી વિચાર કર્યો. શ્રીમદાચાર્યશરણી હેતું કરતું નવિ એરી બારા દલી, પરંતુ શુદ્ધી આન પ્રમાણે મેરા કરવી, એમાં વિશેષ આજ્ઞા શ્રીશ્રી કરે તે પ્રમાણે આચરણ કરતું, એમાં શુદ્ધી આજ્ઞાને આધ નથી, એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે હેતું કરીને પણ સન્ધ્યામંદિર તથા જગમોલન કરાવતા નિયમ કર્યો, અને સં. ૧૬૩૦ માં એ કાર્યને પ્રારંભ કર્યો આ કાર્ય માટે શ્રેયમને શ્રીશ્રીવર્ધન રાખ્યા. મંદિર પૂર્વ ધણું ત્યારે સોભા જોઈ પાસે મુદ્દત્ત જોરાશ્યુ. માધવદાસ હાપીએ મુદ્દત્તમાં ચૂક દર્શાવી તે સુધારી પુનઃ મુદ્દત્ત જોલીએ જોડું તે પ્રમાણે મદિત્ત બોનાયજીને પઢાવ્યા.

શ્રીમદ્ભુવરજી જન્માષ્ટમીને ઉત્તર ડોઈ સમય શ્રીગોકુલમાં કરે અને ડોઈ સમય શ્રીગોવર્ધનમાં કરે. શ્રીગોવર્ધનન ઘણા મંદિરમાં કીર્તન થયા પડી મોટા દુરા પાસે નિંજનજો નદમટો સ્થ કરતા. જોડાણ નંદરામજી ગોપી વગેરેને પોને મુધારે અને પદોર-પદો પદોર દિવસ મટે તાલુપી દલીથી નદમટો સ્થ કરતા. એમાં બાલપાસના માખના મળતારીએ પણ ભાગ લેવા આવતા.

શ્રવણ વર ૧૨ ના રોજ શ્રીમદ્ભુવરજી શ્રેયમને સાથે લઈ વનવાસ કરતા મધુ-રાણ ૫૫ થી ઉત્તરને ગો.જાએ જૂનેપરથી વનવાસને પ્રરંભ કરવા કશું પણ શ્રીમદ્ભુવરજી બુનેપર ૫૫ થી નદિ અને જન્માધાનથી પરિભ્રમણે પ્રારંભ કર્યો. આ પરિભ્રમણ શ્રીમદ્ભુ-વરજી સાથે દલિવંદજી, ધીનંવરદાસ અરાસ, કદાનો મદેનો અંકારી, પલો જરાડી, ગોપીનાથ-દાસ, કદાન્દાસ, કુંભનદાસ, રિસમનવરવા ડેકરદાસ, કુળા મડુના પુત્ર, ડેવન ભટ્ટ, રૂપો રાવળ, મુરારિદાસ, અંજોકુવના કીર્તિના કુબ્જાસ, વનભાળી, મધુરાજીના રામદાસ વગેરે રેજોનો દના. આ વનવાસનું જન્મ સવિસ્તર વર્ણન 'પ્રાકરપરિસદ્ધિ'માં છે.

શ્રીમદ્ભુવરજી ૭ વાર દારિદ્રાને મિત્ર ગુજરાત પધાવ્યાં : (૧) પ્રથમ બહેવથી ગુજરાત પધાવ્યાં, (૨) સં. ૧૬૧૭ આ પુલ્ક બહેવથી ગુજરાત પધાવ્યાં, (૩) સં. ૧૬૧૮ માં ગાંધી ૫૫ થી, (૪) સં. ૧૬૨૭ માં જગુરાજીના પધાવ્યાં, (૫) સં. ૧૬૩૧ માં શ્રીગોકુલથી પધાવ્યાં, (૬) સં. ૧૬૩૮ આ પધાવ્યાં. એ પ્રમાણે ૭ વાર ગુજરાત પધાવ્યાં.

શ્રીમદ્ભુવરજી બિરિધિજીના બામદથી માત્ર એ જ લૌકિક કાર્યમાં ભાગ લીધો હતો. (૧) રજુપજેર જગદાર્થન્ય હોર રાખને નાં પાર એકાદશ પધાવ્યાં, (૨) રાખ

રામચંદ્ર ગોકુલ આવ્યો ત્યારે ત્યાં એને લેવા સામા પાધાપો. આ બે લૌકિક કાર્યની શ્રીમદ્ભુવચરણને નિરંતર જ્ઞાનિ રહેતી.

શ્રીમદ્ભુવચરણે શ્રીગોકુલમાં એક દિવસ રાજભોગ પછી ઉદ્યાનમાં પધારી ચતુર્થાશ્રમનો વિચાર કરી વસ્ત્ર રંગવા માંડ્યાં, ત્યારે રામદાસ ભિનરિયા કર્યું હતું બાપા અને ‘અમે શીનાથજીને જાણતા નથી, પણ આપને જાણીએ છીએ, તેથી આપ આમ કરશો તો અમે પણ એમ કરીશું. એમાં અમને કંઈ આપણો નહિ. આપને આમ કરવાની આવશ્યકતા નથી’ વગેરે કહ્યું. શ્રીમદ્ભુવચરણે ભગદીપતું વચન ભગવદ્દાતાવત્ ગણ્યું અને મનથી ચતુર્થ આશ્રમની રીતિ ધારણ કરી તામ્બૂલ તેવ વગેરે સુખદ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો. પ્રાર્થના સંભાષણ કરે નહિ અને વ્યસનત્વે ભગવન્નામનો ઉચ્ચાર કર્યો કરે.

એક સમય શ્રીમદ્ભુવચરણે શ્રીગોકુલમાં ધણિયોરના કેસવ જાની અને ખંભાતના છંદોલાદને બોલાવી, ગુજરાતના વૈષ્ણવોને સાથે લઈ પોતાને દેશ વિદાય થવાની આજ્ઞા કરી. પછી શ્રીવલ્લભને બોલાવી શ્રીનવનીતપ્રિયાજી સોંપ્યા, અને ‘શ્રીધનસ્યામ તુમેરી ગોદ હે, ધનકી રક્ષા સર્વદા તુમ કરિયો’ એવી આજ્ઞા કરી, શ્રીગિરિધરજી તથા શોભાજીને સાથે લઈ શ્રીજીદાર પધાપો. સમય ઉપર શ્રીવલ્લભને શ્રીગોકુલથી બોલાવ્યા, અને પર્વત પર જઈ, નિજ મંદિરમાં જઈ, શીનાથજી તથા રમભાગ્યાંય તથા શ્રીલલ્લભને હાથેથી ‘હ તુમેરી વંતુ હે જ્યોર તુમકો સખ સોંપત હું’ એમ કહ્યું. પછી પર્વત નીચે પધારી પોતાની કંઠની માસા શ્રીવલ્લભને પહેરાવી તથા પોતાની પાંધ બધાવી પોતાની પાસે બેસારી બોમ્બન કરાવ્યું અને પછી શ્રીગોકુલ વિદાય થવા આજ્ઞા કરી. મુકુંદદાસને એમને શ્રીગોકુલ પહોંચાડવા મોકલ્યા. પછી શ્રીગિરિધરજીને પાસે બોલાવી ‘રોવત કાહે હું ? મ.ગ.પ્રચીન ઓકારની રક્ષા શ્રીવલ્લભ કહેજો, જ્યોર યાહી વર્ષમે ઉનકે ઘર પુત્ર હોયગો તાકો નામ શ્રીગોપાલ ધરિયો’ એમ કહ્યું. શ્રીમદ્ભુવચરણે પછી બે પત્ર લખ્યા. એક પત્રમાં સર્વ પુત્રોને સિદ્ધા આપી હતી અને ‘મેશ કહ્યો ખાનો તો લૌકિક અરુ અલૌકિક જ કરો સો શ્રીવલ્લભ પૂજો કરિયો’ એમ લખ્યું. બીજા પત્રમાં પોતાની પાછળ ઉત્તરક્રિયા કેમ કરવી એ લખ્યું. ઉત્તમ પત્ર ગાદીતરે રાખ્યા, અને ગાયો ખરિકમાં આવી ત્યારે લીલા કરી, સં. ૧૧૪૨ મંદા વદ ૭. એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભુવચરણે ૭૦ વર્ષ ૨૮ દિવસ જીવન પર વિરાજી લીલા કરી. બાકેકોએ ધણું આજ્ઞા કહ્યું. ઉત્તમ પત્ર શ્રીગિરિધરજીએ પોતાની પાસે રાખ્યા.

શ્રીમદ્ભુવચરણે લીલા કર્યા પછી આશરે ચાર વર્ષ સં. ૧૧૪૬ માં સર્વ બાકેકો જુદા થયા એવું સવિરતર વણું ‘પ્રાકૃત્યસિદ્ધાંત’માં છે.

શ્રીમદ્ભુવચરણવિરચિત ગ્રંથો

શ્રીમદ્ભુવચરણે અનેક ગ્રંથો રચી વૈષ્ણવો પર અતિશય કૃપા કરી છે, તેમાં શ્રોસવોંતમ-સ્તોત્ર, શ્રીવલ્લભાષ્ટક, રકુરુજીપ્રેમાશ્રવસ્તોત્ર, યમુનાપદપદી, જુજગપ્રપાતાષ્ટક, શ્રીગોકુલેશાષ્ટક, શ્રીરવાનિ-પદ્યક વગેરે સ્તોત્ર, લલિતત્રિલોકસ્તોત્ર, શ્રીરવાનિનીસ્તોત્ર છે. પૃથક, રાજગોશા-ર્તિકાવર્ગ, સંધ્યાર્તિકાવર્ગ, રાત્રનાર્તિકાવર્ગ. વગેરે સેવાપયોગી ગ્રંથો છે.

અષ્ટાદશનિષ્પણ એ અષ્ટાદશ મંત્રનું પદ્યમાં વ્યાખ્યાન કરેલું છે. એ સિરાય સિદ્ધાન્ત-રહસ્ય સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ શ્રીયમુનાષ્ટક વગેરે શ્રીમદ્ભુવચરણનાં ગ્રંથરત્નો પર વિવૃત્તિઓ

કરેલી છે રસસર્વસ્વ શુભારસમગ્ન વ્રતચર્ચા સ્વપ્રદર્શન પ્રગોષ્ઠ અપરસ વિશિષ્ટિઓ વગેરે અનેક અથો રચેના છે 'ભક્તિદસ' ભક્તિદેવ' એ ભક્તિતુ પ્રતિપાદન કરનાર અથો રચેના છે 'વિદ્-મણ' ઉત્તમ સ્વતત્ર વાદ્ય રચેના છે શ્રીમદ્ભુગાપ્યનો પણ પાછળનો દોઢ અધ્યાય શ્રીમદ્ભુગ્યરણે લખેનો છે શ્રીમુખોદ્ધિનીજનો ભાગ્યર્થ દર્શાવના રચે રચે દિપ્તિપણીજ લખેના છે આવા અનેક ઉત્તમ અથો લખી વૈશ્વસમૂહને અમૃત લાભ શ્રીમદ્ભુગ્યરણે આપેનો છે અને એઓના પર નિરતિશ્ચ કૃપા કરેલી છે શ્રીમદ્વચર્ચાજે પ્રકટ કરેલા પુષ્ટિભાગને આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભુગ્યરણે દદ કરો

વિદ્-મણ

શ્રીમદ્ભુગ્યરણ-વિરચિત અથોમા 'વિદ્-મણ' અથ અનિકમ્પિત છે વિદ્ મણનાથી મદ્ભુગ્યરણનું સર્વ પ્રકારનું કૌશલ પદે પદે દરમાન યાજ છે એ સ્વતત્ર ઉત્તમ 'વાદ્ય' છે શુભારસર્વના કેવલદૈત સિદ્ધાન્ત તથા નૈયાયિકાના અભાવ પદાર્થનું અને હિન્દુ ધર્મકર્તા કૃષ્ણના પદે જાતનું માત્ર નિમિત્તકારણ છે એ સિદ્ધાન્ત એમા ચૂલ્લેસ ખડન કરી શુદ્ધ દૈતના ઉત્તમ સરસ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપદન થયું જ નિપુણતાથી કરેલું છે અથોના પ્રારભ કરવાની રીતિ પણ પુણી ઉત્તમ અને અમરિક છે સર્વ વાદીઓના વાદનું મુખ્ય કારણ થઈનું સ્વરૂપ છે એ પોતાની અગ્રાધ સુદિધી જાણી, જાણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ ઉત્તમ પ્રકારે કરેલું છે આ અથમા અતિઓ અલસત્ર શ્રીમદ્ભુગ્યરણીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રમાણે રચે રચે આપેના છે, અને ખરે ! પ્રારભમા અતિ સત્ર વગેરેથી મહિઓથી જડેનું, મુક્તિ રાપી મોતીઓથી અથોતુ વિદ્-મણ રચવાની જેવી શ્રીમદ્ભુગ્યરણે પ્રતિષ્ઠા કરી છે તે જ પ્રમાણે આ વિદ્-મણ અતિ-સત્રથી મહિઓથી જડેલું અને મુક્તિરૂપી મોતીઓથી અથેનું વિદ્વાનોનું જૂણું જ છે એમા રચે રચે આ મહિઓ અને મોતીઓ જગડી રહેમા છે જેમ ઉત્તમ નગરોઈના અમૃત જૂણું અન્ય ધનવાનોના જૂણોથી અધિક અધિક પ્રકાશી એને આખા પડે છે તેમ આ ઉત્તમ તરવશ શ્રીમદ્ભુગ્યરણનું અમૃત વિદ્-મણ આ મહિએ તથા મોતીઓથી પ્રકાશી વાદીઓને નિરતેજ કરે છે જેમ ઉત્તમ નગરોઈ પોતાના અમૃત જૂણોથી સજામા તરત જ એગખાય છે, તેમ વિદ્-મણ ન ધારણ કરનાર ઉત્તમ વિદ્વાન આ અમૃત જૂણોથી જાંતોની સજામા તરત જ પ્રકાશી રહે છે

લેખનપદ્ધતિ

વિદ્-મણ અથોના વિરલ જેવો ઉત્તમ છે તેની જ શ્રીમદ્ભુગ્યરણની લેખનપદ્ધતિ પણ પુણી ઉત્તમ છે આ વાદ્યમાં જ એમ પ્રથમ પ્તી ચૂકયા હોએ વાદીઓની સજામાં એક સત્રથી રીતે વાદ થતો નથી, પરતુ કોઈ વાર પ્રતિપક્ષોને પ્રમ પૂજામા આવે છે, કોઈ વાર એનો પ્રમ સારો હોય તો જહોરનાથી એનો ઉત્તર આપવામા આવે છે કોઈ વાર એનો પ્રમ ખૂબોઈજરેનો હોય તો એની દાસી કરવામા આવે છે એને અનુકૂળ જ લાગે પણ આ અથમા જ કોઈ વાર જહોરનાથી ઉત્તર આપવાનો હોય તો જહોર એમસરમા વાક્યો યોજેલા છે, કોઈ વાર પ્રતિપક્ષોની ચૂર્ણતા દર્શમાન થતી હોય ત્યાં નાના નાના રાકયોથી એની ખૂબોઈ દર્શાવી એનો પ્રમ ઉત્તરને ચેઅ નથી એમ કહેતું અથમા સચેતુ છે કોઈ કોઈ રચે

વાક્યો એવાં સારાં અને મધુર યોગ્યેષાં છે કે એ વાક્યોનું પુન પુનઃ પાઠ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, અને વારંવાર એનું સ્મરણ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા થાય છે : ચિરકાલોત્તમમુવિતપ્રાચીનનિરતિશયકૃપાકલસારનિરુપધિનિજવરણકમલાનુરાગવિલાસાભિલાષથીજાણી, તતો નિજપરિજનનિરોધતઃ પ્રિયાવલોકનનિમિત્ત કૃતમતિદક્ષણવિવિધધ્યાજજનિતગતાગતકર્પિતાસુ, તતો દિવા પ્રિયેવનંગમનઃજનિતચિરદ્વતરણિતાપતપ્યમાનાન્ત કરણકેશરાસુ, તતો નિશામુખે પ્રિયાગમનસંગ્ગનેષ્ટાવલોકનસેવનજનિતહસિનવલિતવિવશતરલરુચિરવિલોચનયુગલચિહ્નિતઃ વિવિધનિરવધિરસભાવાહુકુરાસુ, તતોઽતિવિપુલકલિન્દજાપુલિનનમોવલયગતનિજમુરલિકાકલનિનદગમિતાનન્દિતાસ્થેય કાસુચિદ્ભમિપુ શ્રામન્નન્દકુમારો નવજલદો નિજામન્દસુષાં ઘવપેતિ તથેવ સર્વદ્ર ચર્પિષ્યતીતિ ન દ્વાતું શક્યતે ।* આ વાક્યમાં ગોપિકાએને ભૂમિ સાથે સરખાવી કેવું ઉત્તમ મનોહર વર્ણન કરેલું છે । કેવા યોગ્ય સુંદર શબ્દો પસંદ કરેલા છે । આ વાક્યનો પાઠ વારંવાર કરવનું કેને મન નહિ થાય ? અહીં ૩૫૩ અલંકાર છે. ‘ઘટ્સ ! ન વેત્સિ કિં, યુક્તિકનકપદ્મસંઘટ્નિવિવિચનિગમમદ્દામણિચિરચિત્તદ્વજગદ્ભવનં મમ ।* વાક્યમાં અલ્પવાદનું ઉત્તમ ભવન સાથે કેવું સામ્ય દર્શાવેલું છે । પ્રતિપક્ષ સર્વ મતને શૂન્ય તૃણથી છાયાઈ રહેલાં મૂંપડાઓ સાથે સરખાવી અલ્પવાદથી ભવન પણ એવા પ્રકારનું હોવાથી એને પણ દડનતી ભીનિ છે એમ સૂચના કરે છે, એના ઉત્તરમાં અલ્પવાદ એવું તૃણથી છાયાઈ રહેલું મૂંપડું નથી, પરંતુ યુક્તિરૂપી કનકપંકથી જોડેલા નિગમરૂપી મકામણિઓથી ઘેરેલું ઉત્તમ ભવન છે તેની એને દડનતી અદન પણ ભીનિ નથી એમ કહે છે આ રથને યોગ્ય શબ્દોથી અલ્પવાદનું અગ્નિથી બળે નહિ તેવા સુંદર ભવન સાથે સામ્ય દર્શાવેલું છે । અહીં પણ ૩૫૩ અલંકાર છે. અનેક સ્થતે આ પ્રમાણે સુંદર યોગ્ય શબ્દોથી સ્મરણીય મધુર વાક્યો યોગ્યેષાં છે. મધુર ભાષાથી ગ્રંથ છવાઈ રહેલો છે. આ ગ્રંથનો વિષય કદિન છે તોપણ પોતાની સ્મરણીય મનોહર ભાષાથી શ્રીમદ્ભયરણે એના વિષયને વિશેષ દીપાવ્યો છે.

બુદ્ધિ

આ ગ્રંથ વાંચનાથી શ્રીમદ્ભયરણની અપરિમિત બુદ્ધિનો પણ વિચાર વાચકને તરત જ આવે છે રથને રથને ચત્તકારિક બુદ્ધિનું ભન કરાવનાર ઉત્તમ હેતુઓ શ્રીમદ્ભયરણે યોગ્યેષાં છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ક્ષત્રેદના યોગ્ય મંત્રનું શ્રીમદ્ભયરણે વ્યાખ્યાન કર્યું. તેથી પણ એઓશ્રીની બુદ્ધિનું આપણને ભાન થાય છે. એ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં વાદો તરીકે તેમજ વ્યાખ્યાનકર્તા તરીકે શ્રીમદ્ભયરણે પોતાનું અપરિમિત કોશલ તથા દિવ્ય બુદ્ધિ પ્રદર્શિત કરેલાં છે. ‘અલ્પ રૂપરહિત હોવાથી અને પ્રતિગિબનો આશ્રય અગાન અસ્વચ્છ હોવાથી, ક્યાં કેાનું પ્રતિગિબ પડે ?.....નહિતો વાણ અને કાષ્ઠ (અનુક્રમે) મિંબ અને પ્રતિગિબાશ્રય થાય’ (પૃ. ૨૮). અત્ર પ્રતિગિબવાદના ખંડન માટે કેવી સુદર યુક્તિ દર્શાવેલી છે । પ્રતિગિબનો સંભવ જ નથી એમ પોતાની અગ્રાધ બુદ્ધિથી યુક્તિ યોધી દર્શાવેલું છે । વરુણતઃ પ્રતિગિબવાદી અહીં જ નિરુત્તર થાય છે, પરંતુ ‘હૂણતો માણસ તરખલાતો બાજે’.

+ કામવનની આરુતિ પૃ. ૧૭૬-૭૭

● કામવનની આરુતિ પૃ. ૧૦૫

તેમ નરુતી તકરાર પોતાનો મન સમર્થન કરવા આગળ કરે છે, એવું પણ પછી ખંડન કરેલું છે. એ પ્રમાણે રથને રથને યુક્તિઓથી પ્રતિપક્ષીઓના મનનું ખંડન કરેલું છે, અને આ વિદ્વન્મંડળને સર્વતઃ યુક્તિઓથી મોતીઓથી રચેલું છે.

જગવેદના મંત્રના વ્યાખ્યાનમાં પણ શ્રીમત્રભુચરણે પોતાની અગ્રાધ દિવ્ય ભુદિત્વ આપણને દર્શન કરાવેલું છે. રિધ્લસૂત્રના 'તા યાં ઘાસ્તુત્યુપ્પાસિ' મંત્રમાં (૫. ૧૯૨) શ્રીગોકુલનું પ્રતિપાદન કરેલું છે ! નિરુક્તનમાં વાસ્તવ્યાર્થે આ મંત્રનું મૂળપરત્વ વ્યાખ્યાન કરેલું છે, અને અહીં શ્રીગોકુલ પરત્વે વ્યાખ્યાન કેમ કર્યું એનો પણ ઉત્તર શ્રીમત્રભુચરણે આપેલો છે. અગ્રાધ દિવ્ય ભુદિ વિના કોઈ આ મંત્રનું આવું વ્યાખ્યાન કરી શકે નહિ. એ જ પ્રમાણે 'ત્રિષ્ણોઃ વર્માણિ પદ્યત.....' (૫. ૧૯૪) તથા 'દ્વિવીઘ સ્વજુરાતતમ્' નું વ્યાખ્યાન દેવકી રીતે કરેલું છે ! શ્રીગોકુલનું અસોડિકત સ્મરકારિક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે ! એવી જ રીતે 'જઘ્ઘાત યય દ્યઘ્ઘાત.....' (૫. ૨૦૭) મંત્રનું વ્યાખ્યાન કરી શ્રીકૃષ્ણે જે લીલાઓ કરી તે દર્શાવી છે. આ મંત્રનું વ્યાખ્યાન પણ પોતાની અપરિમિત દિવ્ય ભુદિથી કરેલું છે. શ્રીમત્રભુચરણે આ પ્રથમા સુંદર યુક્તિઓથી વાઘમાં પોતાનું ઠોરાસ દર્શાવ્યું છે તેવું જ મંત્રના વ્યાખ્યાનમાં પણ દર્શાવેલું છે. ભગવાનની નિવસીલા સિદ્ધ કરવામાં પણ પોતાની દિવ્ય અગ્રાધ ભુદિત્વ આપણને દર્શન કરાવ્યું છે. જગવેદના મંત્ર, શ્રીમદ્ભાગવતનાં વાક્યો વગેરેથી ભગવાનની સર્વ લીલા નિવસી છે એમ દર્શાવ્યું છે. ભગવાનની આસુરવ્યામોહ લીલા ભાવિક અસત્ય છે એમ પણ સિદ્ધ કરેલું છે આ પ્રથમ વાંચનાર વેંચુવેને તો શું, પરંતુ અન્ય ધર્મના કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી પુરુષને શ્રીમત્રભુચરણની અગ્રાધ ભુદિ વિશે કાંઈ પણ સંદેહ રહેશે નહિ.

દષ્ટાંત

આ પ્રથમ ક્ષિતિ છે એમ પ્રથમ કહેલું છે, પરંતુ આ પ્રથમમાં રથને રથને યોગ્ય દષ્ટાંતો આપી શ્રીમત્રભુચરણે એને રસિક કરેલો છે. ઉત્તમ યોગ્ય સયોદ દષ્ટાંતથી પ્રથમ ક્ષિતિ હોવા છતાં એવું અધ્યક્ષન કરવામાં આવતું થાય છે કે 'કાર્ય' નુરૂ હોવા છતાં એવું શરણ સત્ત હોઈ શકે ! એમ દર્શાવવા માયાત્રી નરુત્ત ઉત્તમ દષ્ટાંત આપેલું છે (૫. ૭૬). માયાત્રી નર પોતાના મંત્રના સામર્થ્યથી કદાચ વગેરે દર્શાવે છે. અહીં કદાચ વગેરે અસત્ય છે, પરંતુ મંત્ર અને મત્રસામર્થ્ય અસત્ય નથી, તેથી પ્રથમ નિદેશ હોય તોપણ એને દર્શાવનારી માયા અસત્ય હોઈ શકે નહિ. આ માયાત્રી નરના ઉત્તમ દષ્ટાંતથી પ્રતિપક્ષીના મન અયોગ્ય છે એમ આપણને સત્તર જણાઈ આવે છે.

વેઃ પ્રથમમખ્યાતી હોવાથી પ્રથમ પેઠે અસત્ય હોય તો કોઈ વૈરિક વિધિથી પ્રતિષ્ઠા કરે નહિ એમ દર્શાવવાની પ્રતિનિધિ આત્મનું ક્ષેત્ર લેવા કોઈની પ્રતિષ્ઠા થતી નથી એવું દષ્ટાંત આપેલું છે (૫. ૩૧). આ દષ્ટાંતથી વેદ સત્ય છે, નિષ્ઠા નથી, એવું સર્વને સ્પષ્ટ-લાઘ્યથી ભાન થાય છે. ક્ષિતિ ત્રિપાત્રનું પણ માન સહેવાઈથી વાયકને થાય એમ હેતુથી રથને રથને આનાં સુંદર દષ્ટાંતો શ્રીમત્રભુચરણે આપેલાં છે.

વિવિધ

આ જગતમાં વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખથી પીડાતા જનસમૂહના મોક્ષ માટે શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરેમાં બ્રહ્મનાં શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, પરંતુ બ્રહ્મનું સમિશેષ અને નિર્વિશેષ તરીકે ઉભય રીતે વર્ણન કરેલું હોવાથી એ સવિશેષ છે કે નિર્વિશેષ એવો સંશય રહે છે. અત્ર માયાવાદીઓ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માને છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનું નિર્વાંદક છે, કારણ કે બ્રહ્મસ્વરૂપ ન હોય તો વિશેષો ક્યાં રહે ? તેથી સવિશેષ હેઈ જ શકે નહિ. વળી, બ્રહ્મમાં ધર્મનું નિરૂપણ કયું છે તે માત્ર સોપાધિ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ચિત્ત-શુદ્ધિ થવાથી ભવિષ્યમાં નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય એ હેતુથી જ કરેલું છે, પરંતુ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ સવિશેષ નથી, તેથી સવિશેષશ્રુતિઓ સોપાધિ બ્રહ્મ પરત્વે છે. વળી, નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષનું અંતરંગ હોવાથી મુખ્ય છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માયાવાદીઓ પૂર્વપક્ષ કરે છે.

અત્ર શ્રીમદ્ભુવચરણ ઉત્તર આપે છે કે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ એવાં બે બ્રહ્મ નથી; સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય એક જ છે. જો એઓમાં ભેદ હોય તો તાત્ત્વિક અર્થાત્ સત્ય ભેદ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે જો એવો એ બેમાં ભેદ હોય તો 'સર્વથ પ્રસિદ્ધોપદેશાત્' અર્થાત્ વેદાન્તમાં સર્વથ પ્રસિદ્ધ એક જ બ્રહ્મનો ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ કરેલો છે એ અધિકરણનો વિરોધ થય. વળી, નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમાં જો તાત્ત્વિક ભેદ હોય તો નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને જીવ અત્યંત ભિન્ન હોવાં જોઈએ; પરંતુ એમ તમે માયાવાદી જ માનતા નથી, તેથી તાત્ત્વિક ભેદ નથી. અતાત્ત્વિક અર્થાત્ ઉપાધિથી થયેલો ભેદ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે ઉપાધિ જ સંભવતી નથી, અવિદ્યા ઉપાધિ છે તે એ અનાદિ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો સોપાધિ બ્રહ્મ નિરંતર ઉપાધિરાણું હોવાથી અને જગતકર્તા હેવાથી નિરંતર જગત ક્યો જ કરે, અને એનો લગ સંજવે નહિ, સાંખ્ય મત પ્રમાણે યુગ્મે પશુ ઉપાધિ કહેવાય નહિ, કારણ કે સત્ત્વ રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણમાંથી પ્રથમ સત્ત્વ, પછી રજઃ, પછી તમ ગુણનું અધિક્ય થવાનું કારણ પણ ઈશ્વરેન્દ્રના વિના અન્ય કોઈ યકાય નહિ. ન્યારે આ પ્રમાણે ઈશ્વરેન્દ્રની જરૂર પડે છે જ, તો પછી ઉપાધિ માનવાનું કાંઈ કારણ રહેતું નથી. વળી, ઈશ્વર જગતકર્તા નથી અને યુગ્મે જ જગત કરે છે એમ માનવાથી અનીશ્વરવાદ થઈ જાય, તેથી બ્રહ્મને ઉપાધિ સંભવતી નથી; તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અતાત્ત્વિક અર્થાત્ ઉપાધિથી થતો ભેદ પણ નથી. વસ્તુતઃ એ ઉભય એક જ છે. નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મોનો નિરૂપેષ કરે છે અને સવિશેષ શ્રુતિઓ એમાં જગતકર્તા વગેરે અનૌકિક ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે. સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ માનો તો સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર વેદાન્ત-વાક્યો સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર હોવાથી નિર્વિશેષ અથવા સત્ય બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં નથી, તેથી સર્વ વેદાન્ત બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એ સિદ્ધાંતનો ભંગ થાય. આ પ્રમાણે સવિશેષ વાક્યોની સંગતિ થઈ શકે નહિ.

અત્ર માયાવાદી અધ્યારોપવાદથી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનાર વાક્યોની સંગતિ દર્શાવવા પત્ત કરે છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું અતિશય કઠિન હોવાથી પ્રથમ બ્રહ્મમાં જગતકર્તા વગેરે શુભોત્તે આધ્યારોપ કર્યો, પછી આવા મોપાધિ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી

શાખાનું ધીનીયાયથી પૂર્વે કહેવા મુજોનો અપવાદ અથવા નિરાસ કરી નિર્મુલ્ય બદલનું પ્રતિ-
પાદન કરેલું છે, તેથી નિર્મુલ્ય બદલનું જ્ઞાન થતા મારે સવિશેષ બાહ્ય અને સૃષ્ટિનિરપેક્ષ વાક્યો
હોવાથી એમોની સંગતિ થાય છે

આનો ઉત્તર શ્રીમદ્વિષ્ણુચરણ આપે છે કે જગત્પ્રતીતિ વેદથી થતી નથી, પરંતુ લોકથી
ધાય છે તેથી લોકથી સિદ્ધ થતા પ્રપચનો કનો કહી પણ શ્રુતિ એનો નિરાસ કરે એ
સંભવે નહિ. વળી, એમ હોય તો પ્રપચ સત્ય નહિ, પરંતુ પ્રાણીતિક હોવાથી અને એનો
કનો કેઈ નહિ હોવાથી જગત સંભવે જ નહિ, જગતની પ્રતીતિ થાય જ નહિ. વાસનાથી
જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે પ્રથમ અનુભવ અથવા પ્રતીતિ થયા
પછી વાસના થય છે, તેથી તમારા મન પ્રમાણે જગતની પ્રતીતિ સિદ્ધ થતી નથી, અર્થાત્
તમે કહો છો તેમ હોય તો જગતની પ્રતીતિ થતી ન જોઈએ.

(આપવાદી—જગતની પ્રતીતિ અવિદ્યાથી અથવા જીવના અજ્ઞાનથી જ ધાય છે, વિચિત્ર
પરિણામ દેવતાના સ્વભાવવાળી સ્વરૂપ અવિદ્યાથી જ આ વિચિત્ર જગત દેખાય છે)

• ✓ પ્રતિબિંબવાદ-નિરાસ

સિદ્ધાન્તી—જીવની અવિદ્યા કહો છો તો પ્રથમ જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરો. જીવના
સ્વરૂપનો વિચાર કરી વિના અવિદ્યા એની શક્તિ હોઈ શકે કે નહિ એ કહેવાય નહિ, તેથી
જીવના સ્વરૂપનો પ્રથમ વિચાર કરીએ છીએ બદલનું અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનમાં પડેલું પ્રતિ-
બિંબ નથી, કારણ કે બદલ જેવા સ્પર્શકિત પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે નહિ; અજ્ઞાન જેવા અસ્પર્શક
પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ કદાપિ પડે નહિ. સ્પર્શકિત પદાર્થનું અસ્પર્શક પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પડતું
હોય તો વાયુનું કાષ્ઠમાં પ્રતિબિંબ પડતું જોઈએ. વળી, જીવ બદલનું પ્રતિબિંબ હોય તો
'દ્વા સુવર્ણા સુવર્ણા' એ શ્રુતિ દેખતી એક સ્થિતિ કહે છે તે સંભવે નહિ, કારણ કે
બિંબ અને પ્રતિબિંબ કદાપિ એક સ્થિતિ હોઈ શકે નહિ. વળી, અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે એમાં
પોશા પ્રતિબિંબ જીવનો પણ નાશ અરુપ થાય. અવિદ્યાનાશથી મોક્ષ થાય એમ માનો છો,
તેથી જીવનો નાશ થાય ત્યારે મોક્ષ થાય, અથવા જીવનો નાશ એ જ મોક્ષ, એવો તમારો મત
થાય છે. પ્રતિબિંબ હોવાથી જીવ પણ બિંબા થશે. જીવનો નાશ જ મોક્ષ હોવાથી મોક્ષ
મોક્ષ મારે પ્રપલ્લ પણ નહિ કરે અને વિધિ વિધેય નિરપેક્ષ થવાથી અધર્મ વધી જશે.
વળી, જીવ-મુક્તિ પણ સંભવે નહિ, કારણ કે અંત કરણ અથવા અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિ-
બિંબ જીવ છે એમ તમારે કહેવું પડે. જીવ-મુક્તિને અંત કરણ હોય તો એ સંસારી જ
કહેવાય, જીવ-મુક્ત કહેવાય જ નહિ અંત કરણ ન હોય તો મુક્ત જ ગણાય, જીવ-મુક્ત ન
રહે. અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ કહે, તો જીવ-મુક્તને બદલનું
અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી એનું અજ્ઞાન નાશ પામેલું છે, તેથી અજ્ઞાનમાં પડેલા પ્રતિબિંબ
જીવનો પણ નાશ થયેલો હોવાથી જીવ-મુક્તનો દેહ કાળી પણ શકે નહિ; તેથી જીવ પ્રતિ-
બિંબ હોય તો જીવ-મુક્તિ પણ સંભવે નહિ; તેથી જીવ પ્રતિબિંબ નથી.

✓ આભાસવાદ-નિરાસ

• જેમ અગ્નિના સંપર્કથી ચંદ્ર એક દેવતા છતાં બે દેવ એવો આભાસ થાય છે તેમ

અવિદ્યાથી બ્રહ્મ પણ આજ સંધી બે ત્રણ એમ અનેક હોય એમ જણાય છે, અને એ જી કહેવાય છે' એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ બે ત્રણ અથવા અનેક છે એવો આભાસ મને થાય છે. બ્રહ્મને થતો નથી, કારણ કે બ્રહ્મને શ્રમ હોય જ નહિ જી અને પણ થતો નથી, કારણ કે જી આભાસનો વિષય છે ચંદ્રના દૃષ્ટાન્તમા સત્ય એક ચંદ્ર બ્રહ્મરૂપાને છે અને બે ત્રણ વગેરે અધિક દેખતા મિથ્યા ચંદ્રો જીવસ્થાને છે ત્યાં સત્ય ચંદ્રને બે ત્રણ હોવાનો ખોટો આભાસ થતો નથી તેમજ મિથ્યા ચંદ્રને પણ એવો આભાસ થતો નથી, તેથી જ રીતે અહીં પણ બ્રહ્મને અથવા જીવને આભાસ થતો નથી. વળી, 'ય આત્માનમન્તરો યમયતિ' એ શ્રુતિ બ્રહ્મ જીવને નિયમમાં રાખે છે એમ કહે છે, એ પણ જી માત્ર આભાસ જ હોય તો સહવે નહિ. વળી, અવિદ્યા અને બ્રહ્મને સંયોગ અધ્યાસ અથવા સ્વરૂપ મને તે પ્રમાણે સંબધ હોય તો પણ એ અનાદિ છે એમ સમારે કહેવું જોઈએ બ્રહ્મ અવિદ્યા અને એઓનો સંબધ ત્રણે અનાદિ હોવાથી જીવિભાગે પણ અનાદિ જ મિદ્ધ થાય છે તેથી જીવિભાગે બ્રહ્મ અને અવિદ્યાના સંબધનું કાર્ય જી અથવા બ્રહ્મ અને અવિદ્યાનો સંબધ થવાથી થાય છે એમ પણ મ્હી શકાય નહિ કારણ કે કાર્ય અનાદિ હોઈ શકે નહિ જ્યોત્, બ્રહ્મને અવિદ્યાને સંબધ થવાથી જીવ થાય છે એમ તમે કહો છો. શુદ્ધ બ્રહ્મ અવયરહિત છે અને એને જ અવિદ્યાનો સંબધ છે તો એ જીવ થતો જ જોઈએ અવયરહિત હોવાથી સર્વ બ્રહ્મ જીવ થતો જોઈએ, અને તેથી સર્વ જીવોને ગુણોવાળો પરમાત્મા રહેતો નહિ, અને સર્વ શ્રુતિઓનો ઉપનિષદ થશે વળી, જીવ અને બ્રહ્મનો અનાદિસિદ્ધ ભેદ કહો છો ત્યારે પારમાર્થિક જ કહો.

✓માયાવાદી—'તત્ત્વમસિ' શ્રુતિ બ્રહ્મના અને જીવના અભેદનો ખોલ કરે છે બેદ વાસ્તવિક હોય તો અબેદ સહવે નહિ, તેથી ભેદને અવાસ્તવિક કહું છું 'તત્ત્વમસિ' મહા-વાક્યમા પણ એ જ કારણથી ભાગત્યાગ-ક્ષણ છે એમ કહું છું.

સિદ્ધાન્તી—'તત્ત્વમસિ' એનું જ મહાવાક્ય નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ પ્રાકૃત મહાવાક્ય છે આ પ્રપાઠકમા આરભમા એકવિગ્નથી સર્વનું વિગ્ન થાય એવી પ્રતિજ્ઞા મ્હી છે પછી જેમ સુચર્ચના જ્ઞાનથી સર્વ સુચર્ચના કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે એમ 'દર્શન'ના સર્વ બ્રહ્મ છે' એમ કહેવું છે 'વેતદાત્મ્યમિદ્ સર્વમ્' થી જડ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. જડ વિનાથી હોવાથી અબ્રહ્મ છે એવી શકા થાય તે દૂર કરવા 'તત્ત્વમસિ' મ્હું, તેથી જડનો નાશ થતો નથી, પરંતુ આ વિભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય જી.

[અહીં પૃ ૪૩થી અભાવને પ્રદર્શન માનનાર નૈરાધિક આચાર્યો તિરોભાવનું ખડન કરવા પૂર્વપક્ષ કરે છે તેનું શ્રીમત્પ્રભુચરણ ખડન કરે છે, અને મહાભાગના આશ્રમવાસિક પરમા ગાન્ધારી પ્રતિ વ્યાસજીનાં વચન છે તેવાથી આચાર્યો તિરોભાવના નું સમર્થન કરે છે આ ભાગ (પૃ ૪૩-૪૨) ત્રથમા સર્વથી કલ્પિત છે, અને સાધારણ ભુક્તિવાળા વાચકોને પ્રથમ અધ્યયન કરતાં એને મૂકી દેવો વધારે અનુદાન થશે.]

પછી શ્રુતિ જીવ બ્રહ્મ છે એમ 'તત્ત્વમસિ' થી કહે છે, તેથી જેમ 'વેતદાત્મ્યમિદ્ સર્વમ્'મા ભાગત્યાગ-ક્ષણ નથી તેમ તત્ત્વમસિ 'માં પણ નથી.

વળી, તમારા મતમાં જીવ આશાસ હોવાથી મિથ્યા છે. એમ હોય તો શ્રુતિ 'ન ત્વમસિ' એમ જ કહેત, પરંતુ 'તત્ત્વમસિ' એમ ન કહેત. વળી જીવમાં રમનની પેઠે બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી આરોપેનું જગન દેખાય છે એમ તમે માનો છો એ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે અવિદ્યાનું જ્ઞાન આરોપનું કારણ છે. અહીં અવિદ્યાનું બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકે એમ નથી, તેથી આરોપ સંભવે નહિ. વળી, અવિદ્યાને અસત્ માનો છો તો એનો નાશ ક્યાથી થાય? અસત્નો નાશ કેવો? એ જ કારણથી બ્રહ્મ અને અવિદ્યાનો સંબંધ પણ સંભવનો નથી, કારણ કે અહીં બ્રહ્મ એક જ પદાર્થ છે, અવિદ્યા અસત્ હોવાથી કાઈ નથી. બે પદાર્થ હોય તો જ સંબંધ સંભવે, એક જ પદાર્થમાં સંબંધ ન હોય, તેથી તમારી માનેથી અવિદ્યાથી જગનની પ્રતિનિ અને જીવનો વિકાસ સંભવતા નથી; તેથી એ અવિદ્યા-ઉપાધિથી નિર્વિશેષ અને સર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અતસ્તિત્ત્વ ભેદ છે એમ કહેવાય નહિ. ઉપરમાં અમે કહ્યું છે, તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મ જ જગત્નું છે.

જીવ અને બ્રહ્મના સંબંધનો વિચાર

પૂર્વપક્ષી—શુદ્ધ બ્રહ્મ ભવે જગત્નું હોય, પરંતુ એનો જીવ સાથે અમે કહે સંભવે ?

• જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મવાળાં છે, પરમાર્થતઃ ભિન્ન છે, તેથી એમનો અમે કહે સંભવે નહિ. ભેદ ઓપાધિક છે અને ઉપાધિ દૂર થાયથી અભેદ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપાધિ હોઈ શકે જ નહિ એમ તમે સિદ્ધ કર્યું છે. વળી, જીવ અને બ્રહ્મને કેવો સંબંધ છે? ઉભય વિભુ હોવાથી સયોગ-સંબંધ નથી. એઓમાંથી એક બીજાનો આશ્રય કરીને રહેવ નથી, તેથી સમવાય-સંબંધ નથી સ્વરૂપ-સંબંધ પણ નથી, કારણ કે એ નિઃસ્વ હોવાથી જીવની ઉપવચ્ચિ થાય નહિ. તત્ત્વેત્થાવ સંબંધ પણ નથી, કારણ કે એ સંબંધથી પારમાર્થિક ભેદ દૂર થાય નહિ અને એઓનો અભેદ સંભવે નહિ. તાદાત્મ્ય-સંબંધ પણ નથી, કારણ કે ધર્મધર્મિભાવ હોય તો જ એ સંભવે, પરંતુ અહીં એ ભાવ નથી, જીવ બ્રહ્મનો અંશ પણ નથી, અર્થાત્ અંશાસિભાવ સંબંધ પણ નથી, કારણ કે બ્રહ્મ અવધરવરદિન છે. આ પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મને કાઈ અન્ય સંબંધ સંભવતો નથી, તેથી ઉપાધિ સંભવતી ન હોય તોપણ અભેદનો બોધ કરનાર શ્રુતિની અન્યથાનુપપત્તિ હોવાથી, અર્થાત્ અભેદ અન્યથા ઘટતો નથી તેથી, જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિ જ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. શ્રુતિ અવિદ્યાવાળા અવસ્થામાં હોય દર્શન કહે છે અને એ દૂર થાય ત્યારે એનો નિષેધ કરે છે, તેથી પ્રથમ અથવા જગત્ પણ આવિષ્કાર છે; છતાં 'યત્તો વા હમાનિ', શ્રુતિ બ્રહ્મને જગત્નું કહે છે તેથી અવિદ્યા ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જ જગત્નું કર્તૃ છે એમ સર્વ શ્રુતિની ઉપપત્તિ માટે માનવું જોઈએ.

જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે.

સિદ્ધાન્તી—જીવ આવિષ્કાર હોય તો એમ થાય, પરંતુ જીવ પારમાર્થિક છે. અંશાસિ-ભાવ સંબંધ હોવાથી અભેદશ્રુતિની પણ ઉપપત્તિ થાય છે. બ્રહ્મ નિરવયવ હોવા છતાં અંશાસિભાવ સંભવે છે, કારણ કે શ્રુતિઓ જ એવો બોધ કરે છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લોકિક પ્રમાણથી જણાય નહિ, કારણ કે અલોકિક છે માત્ર શ્રુતિથી જ એનું જ્ઞાન થાય છે. અલોકિક હોવાથી લોકિક રીતિથી એનો નિર્ણય થાય નહિ, પરંતુ બ્રહ્મવિચારની પ્રતિષ્ઠા કરી

બ્રહ્મભીમાંસા રચનાર વ્યાસક્રમા સૂત્રથી જ થાય. વ્યાસજી 'અંશો નાનાવ્યપદેશાત્' સૂત્ર યોગે છે. બ્રહ્મ, ઉત્પત્તિભાગો, અણ, ચિદ્રૂપ, ઈશિનવ્ય, અણુ, વ્યાપક એમ ભિન્ન ભિન્ન રીતે જીવને સ્થલે સ્થલે વણવેસો હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, કારણ કે બ્રહ્મ વિના અન્ય કોઈ એક જ પદાર્થ નિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય હોઈ શકે નહિ એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે.

✓ લોકમાં લોકદ્યુબક તરફ લોકો એવાય છે, વગેરે સ્થલે ન્યાં વસ્તુનો સ્વભાવ જ કાપહેતુ છે ત્યાં યુક્તિની સંભાવના થતી નથી, તેમ જ અહીં પણ શ્રુતિ થઈ નિરવયવ હોવા છતાં જીવ એનો અંશ છે એમ કહે છે એ માનવું જોઈએ. અહીં પણ યુક્તિની અપેક્ષા નથી.

✓ 'નિષ્કલં નિષ્કિયમ્' ઇત્યાદિથી શ્રુતિ બ્રહ્મ નિરવયવ છે એમ કહે છે અને 'યથાડગ્નેઃ છુદ્ધાઃ' વગેરેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ કહે છે, તેથી બ્રહ્મ નિરવયવ છે અને જીવ એનો અંશ છે એમ જ માનવું જોઈએ. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવા છતાં એ અસર્વત્ર છે અને એને શ્રમ થાય છે, કારણ કે સર્વત્ર વગેરે ભગવાનના ધર્મોનો ભગવાનની ઇચ્છાથી એમાંથી તિરોભાવ થયેલો છે. સૂત્રકાર પણ 'પરામિધ્યાનાતુ તિરોહિતં, તંતો હાસ્ય ઘનઘવિપર્યયો' એ સૂત્ર આ જ અર્થમાં યોગે છે.

✓ ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ નથી

ભગવાન આ પ્રમાણે જીવોના સર્વત્ર વગેરે સદજ ગુણોનો તિરોભાવ કરી એઓમાં મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે દોષો મૂકે છે, તોપણ ઉપસ્થિતહાનિ અથવા કદેશા કર્મની હાનિ, અને અકૃતાભ્યાગમ અથવા નહિ કદેશા કર્મની પ્રાપ્તિ એ દોષ થતા નથી, કારણ કે જીવની કૃતિમાં જ એ દોષ સંભવે, ઈશ્વરકૃતિમાં એ દોષ નથી. લોકમાં પણ સ્વતંત્ર રાજાઓ કોઈની સત્તા લઈ લે, કોઈને સત્તા આપે, પ્રસાદનો ભંગ કરી વન કરે, વનમાં ઉછાન તથા પ્રાસાદ કરે, એમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય તે દોષ નથી. તો સકલ લોકના નિયામક ભગવાનમાં એ દોષ કેમ જ હોઈ શકે? 'યથ હોવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેભ્યો લોકેભ્ય ઉન્નિનીયતિ' વગેરે શ્રુતિ પણ એ જ કહે છે, તેથી જીવ પરતંત્ર હોવાથી એને ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય તે દોષ નથી.

✓ ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમને દોષ ગણી, એ દૂર કરવા જીવોના કર્મની અપેક્ષાથી જ ઈશ્વર એઓની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે એમ જ કહે છે તેઓને અનીશ્વરવાદ જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એવા કર્મને અધીન રહી ફલદાન કરનાર ઈશ્વરની આસ્થકતા નથી. અન્યથાનુપપત્તિથી કર્મની કલ્પના કરે તે કર્મને જ ફલદાન કરવા સમર્થ કલ્પવું જોઈએ, ઈશ્વરની જરૂર રહેતી નથી. 'કૃતપ્રવરત્ના-પેદ્ધસ્તુ વિદિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયર્થ્યાવિમ્બઃ' સૂત્રનો અર્થ ઈશ્વર જીવના કર્મને અધીન રહી જીવની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કરાવે છે એવો નથી પ્રપંચમાં રમણની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડા માટે પ્રવળ કરેલો છે, એની અપેક્ષાથી ભગવાને વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા ને આ કામ કરી તેને આતું ફલ આપીશ' વગેરે મર્ષાદા કરી છે, અને એ લોકોને નિષ્ણાવવા વેદ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ભગવાને ક્રીડા માટે પ્રવળ કર્યો છે એની અપેક્ષાથી અથવા એને અધીન રહી ભગવાન જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. એમ ન હોય તો ચિદિન યાત્ર વગેરે અને નિષિદ્ધ વિપ્રદાન વગેરે બર્થ થઈ નાથ. એ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ છે.

✓ જીવ નિત્ય છે

જીવ ભગવાનનો અંશ છે અને અભિમાંથી વિસ્ફુલિંગ નીકળે તેમ ઘટ્ટમાંથી બુધ્ધે

છે એમ કહેવાથી છત્ર અનિત્ય થયો નથી, કારણ કે છત્ર બ્રહ્મનો વિરુદ્ધિગમ્યાયે અંશ છે એમ કહી સૂત્રકાર એની ઉત્પત્તિનો નારમાશ્ચર્યતેનિત્યત્વાચ્ચ તામ્ય' સૂત્રથી નિરેધ કરે છે, તેથી વ્યુત્પત્ત્ય ઉત્પત્તિ નથી એવો સૂત્રકારનો આશય છે છત્રનો બ્રહ્મભાથી વિભાગ થાય છે, અને છત્ર બ્રહ્મનો અશ છે એવો બોધ થવો કમિન હોવાથી, અશપણ, અશી માથી વિભાગ થવાપણ, અણપણ, અશીનુ અશથી મહત્તર, અશની અશીમા પુન પ્રવેશ કરના પોખતા પ્રવેશ થતા પછી અભેદમીનિત્ય નિરૂપણ, અને પુન નિર્ભમનની યોગ્યતા એ સર્વ અભિવિરુદ્ધિગમા પ્રસિદ્ધ હોવાથી સર્વધર્મનો સહેવકથી બોધ કરાવવા શ્રુતિએ એ દશાત કહ્યું તેથી છત્રની ઉત્પત્તિ મથી થતી, છત્રનુ માત્ર બ્રહ્મભાથી વ્યુત્પત્ત્ય થાય છે વ્યુત્પત્ત્ય ઉત્પત્તિ નથી

આધ્યાત્મી—છત્રનો બ્રહ્મમા પ્રવેશ થાય છે એમ કહે છે એ સભવનુ નથી, કારણ કે છત્ર વ્યાપક છે સર્વવ્યાપી પાંચનો અન્યમા પ્રવેશ સભવે નહિ 'સ યા પવ મહાનજ આત્મા' 'બ્રાકાશચરત્સર્વગતશ્ચ નિત્ય.' 'નિત્યઃ સર્વગત રૂપાણુ' વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિ પણુ છત્રને વ્યાપક કહે છે 'સર્વમસિ' વગેરે શ્રુતિ છત્ર બ્રહ્મથી અભિન છે એમ ઉપ રેશ કરે છે એ પણુ છત્ર વ્યાપક ન હોય તો સભવે નહિ ✓વળી, છત્ર વ્યાપક ન હોય અને અણુ હોય તો સર્વ શરીરમા ચૈતન્યની ઉપસ્થિતિ થાય નહિ કોઈ સ્થને શ્રુતિમા છત્રને અણુ કહેનો છે એ છત્ર દુર્લેખ છે એના અભિપ્રાયથી કહેણુ છે તેથી છત્ર અણુ નથી, પણુ વ્યાપક છે વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મમા એનો પ્રવેશ સભવનો નથી

✓ છત્ર અણુ છે

સિદ્ધાન્તી—છત્ર વ્યાપક નથી, પણુ અણુ છે 'સ યા પવ મહાનજ આત્મા' વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મપ્રકરણમા આવેલી છે, તેથી એ છત્રનુ નિરૂપણ મતી નથી, પણુ બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરે છે જેમ ચ પક દૂર દોવા છતાં એની ચ પનો એ ન હોય ત્યાં પણુ અતુલ્ય થાય છે, તેમ છત્ર અણુ હોવા છતાં સર્વ શરીરમા એના ચૈતન્યની ઉપસ્થિતિ થાય છે તેથી જ 'હ્યતિરેકો ગમ્યયત્' સૂત્ર સૂત્રકારે યોગેનુ છે વળી 'હૃદિ હોય આત્મા' વગેરે શ્રુતિ છત્ર હૃદયમા રહે છે એમ કહે છે એ છત્ર અણુ હોય તો જ સભવે છત્રને કોઈ સ્થને શ્રુતિમા બ્રહ્મ કહેનો છે તેથી એ વ્યાપક છે એમ કહેવા નહિ, કારણ કે છત્રને ઉત્પત્તિથી જ બ્રહ્મ કહેનો છે છત્ર ભગવાનના જ શુભેથી ઉત્તમ હોવાથી અને ભગવાનનો અશ હોવાથી ઉપચારથી જ એને બ્રહ્મ કહેનો છે આ જ સૂત્રકાર પણુ 'તદ્ગુણસારત્યાક્ત તદ્દ્વ્યપદેશ પ્રાણયત્' સૂત્રથી કહે છે તેથી છત્ર અણુ છે, બ્રહ્મનો અશ છે અને એનો અને બ્રહ્મનો અસાશિમાયથી અભેદ ને, તેથી અભેદની ઉપપત્તિ થતી નથી એવી બાનિયો શુદ્ધ બ્રહ્મ જગતનુ નથી એમ કહેવાય નહિ

✓ બ્રહ્મ જગતનુ સમવાયી કારણ પણુ છે

'શુદ્ધ બ્રહ્મ કુલ ચ પેડે નિમિત્ત કારણ ભવે દો, જગત્ સમવાયી કારણ દોઈ શકે નહિ, કારણ કે એ સમવાયી કારણ હોય તો શ્રુતિ પેડે રિઝારી થઈ જના, સાવવર થઈ જાય, અને કાચે અનર્થરૂપ હોવાથી એવુ થઈ જાય' એમ પણુ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મનુ દર્શન આપણી શુદ્ધિથી મળેનુ નથી જગત્ શ્રુતિસિદ્ધ છે સ્વત્સિદ્ધ પ્રામ પ્યવળી શ્રુતિ જેનુ

અહીં છે તેવું વર્ણવે છે. લોકમાં સમવાયી કારણ નિકારી જ હોય છે, પરંતુ અહીં અવિદ્ય અને સમવાયી-કારણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. સૂત્રકાર પણ આ જ ઉપદેશ કરવા 'શુદ્ધેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્' સૂત્ર યોગે છે. આ પણ શુદ્ધિર્જિજ્ઞા જ છે; વસ્તુના અહીં સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશય છે. 'અપાણિપાદો જયનો પ્રહીતા' વગેરે શ્રુતિઓ પણ એ જ ઉપદેશ કરે છે.

માયવાદી—એક જ અહીં સવિશેષ અને નિર્વિશેષ વિરોધને લીધે હોઈ શકે નહિ, ઉપાધિને લધે એમ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉપાધિથી વસ્તુનો સ્વભાવ થયો નથી, તેથી ઉપાધિ આવિષ્કાર હોવાથી સમસ્ત વિશેષરહિત અથવા નિર્વિશેષ જ અહીં છે એમ માનવું. સવિશેષ શ્રુતિ નિર્વિશેષનો આધ કરે એમ ન કહેવાય, કારણ કે સવિશેષ પરિચિન્ન અને પ્રત્યેક જિન્ન હોવાથી અનેક અહીં થાય, અને 'વક્ત્રમેવાદ્વિતીયમ્' શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વળી, કર ચરણ વગેરે વિશેષો લોકિક છે અને અહીં અલોકિક છે, તેથી એઓનો અહીંમાં નિરોધ જ યોગ્ય છે. કર ચરણ વગેરેને પણ અલોકિક કલ્પનાથી અહીંમાં સર્વભવન-સામર્થ્ય અને સર્વોદારત્વ વગેરે સક્તિઓ કલ્પનાથી ગૌરવ થાય. વળી, સવિશેષ શ્રુતિઓ અહીંરૂપરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષરૂપનું જન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર સિદ્ધ કરાવવા ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરવા ભાવના સુગમ થાય તે માટે લોકિક પ્રસિદ્ધ કર ચરણ વગેરેનો જ અનુસાર કરે છે; તેથી આ શ્રુતિઓ નિરોધનું જ નિરૂપણ કરે છે. વિશેષો આ-વિષય હોય તો જ એઓનો નિરોધ પણ કરાય, કારણ કે સર્વ પદ્યર્થનો નિરોધ થાય નહિ; તેથી વિશેષો આવિષ્કાર જ છે અને અહીં નિર્વિશેષ જ છે. વળી, 'ન સત્ત્વ સૂર્યો જ્ઞાતિ' 'ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે' 'નિષ્કલં નિષ્ક્રિયમ્' વગેરે શ્રુતિઓ અહીંને સૂર્ય વગેરેથી અપ્રકાશ્ય અવ્યવહાર્ય અચાક્ષુષ અને કિયારહિત કહે છે, અને સવિશેષ આનાથી જીધડું અર્થાત્ સૂપાદિયા પ્રકાશ્ય અવ્યવહાર્ય ચાક્ષુષ અને કિયામત્ કહે છે, તેથી એ અહીં હોઈ શકે નહિ તેથી જ સૂત્રકાર પણ 'મહત્તૈતાઘરથં હિ પ્રતિવેષતિ તતો પ્રવીતિ ચ મૂયઃ' સૂત્રથી અહીંમાં મૂર્ત અમૂર્ત રૂપનો પ્રતિરોધ કરી માત્ર ધર્મા (અહીંનો) સત્તાનું જ નિરૂપણ કરે છે; તેથી અહીં વિના સર્વ આવિષ્કાર છે અને અહીં નિર્વિશેષ જ છે.

✓ અહીં સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશય છે

સિદ્ધાન્તી—જે અવિદ્યાથી વિશેષો કલ્પનામાં આવે છે તે અવિદ્યા અહીં છે કે જીવની ? અહીંની હોઈ શકે નહિ, કારણ કે અહીંમાં અવિદ્યા સંભવતી નથી. જીવની પણ નથી, કારણ કે મન અને વાણીથી અજોચર શુદ્ધ અહીંમાં વિશેષો કલ્પનાનો જીવની અવિદ્યામાં સક્તિ નથી. અવિદ્યાવાળા જીવને અહીંનું દર્શન જ થતું નથી, પરંતુ જ્ઞાનથી અવિદ્યા દૂર થાય ત્યારે જ જીવ અહીંને જુએ છે. 'જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસર્વસ્વતતસ્તુ તં પદ્યતે નિષ્કલં દ્યાયમાનઃ' અવિદ્યાવાળા જીવને અહીંનું દર્શન જ થતું નથી, તો એમાં વિશેષો કેમ કલ્પી શકે ? ઉપર કહી તે શ્રુતિમાં બેદનું નિરૂપણ હોવાથી વિષય આવિષ્કાર જ છે, અને 'નિષ્કલમ્' પદ અહીંનું વાસ્તવરૂપ વર્ણવે છે એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે એમ હોય તો નિર્વિશેષ અહીંનું દર્શન સંભવે જ નહિ, અને તેથી એના દર્શનનો બેધ કરનાર 'બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ' 'તસ્મિન્દષ્ટે પરાચરે' વગેરે સર્વ શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓનો ઉપદેશ થાય. વળી 'નિષ્કલમ્' વાસ્તવરૂપ છે એમ કહે છે ત્યારે વાસ્તવ એટલે શું અને અવાસ્તવ એટલે શું ? વસ્તુનો સ્વાભાવિક ધર્મ વાસ્તવ અને આગન્યુક અવાસ્તવ એમ ન કહેવાય,

કારણ કે એમ હોય તો ધર્મનો આકાર પણ અસ્તવિક શબ્દ જાય અને કુનાને દડ વગેરેથી ઉપન્ય મેરો ગણાય નહિ વસ્તુન જાણના સર્વ ધર્મ વાસ્તવ છે 'વરાહસ્ય શક્તિચિવિધ્ય' ય્યતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનક્રિયાવલ્લ ચ' એ શ્રુતિ પણ જાણની સર્વદકિતઓ સ્વાભાવિક છે એમ મને છે આ શ્રુતિના વિવિધ અનેક પ્રકારની શક્તિઓ વલ્લુવેલી છે, તેપણ શક્તિના સ્વરૂપનો વિચાર કરતોએ જાણના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી એમ જણાવવા 'શક્તિ' એમ એમ્બયનનો પ્રયોગ કરેલો છે તેથી જેમ શ્રુતિના બનથી 'અસ્ય' એમ થવી પ્રિમિતિથી બેનો નિર્દેશ કરવો હોવાથી ધર્મરૂપ જ્ઞાન વગેરે સ્વાભાવિક સ્વરૂપમૂળ શક્તિઓનો અગી કાર થાય તેમ જ 'સર્વેન પાણિપાદાન્ત' વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓના બનથી સ્વરૂપમૂળ જ્ઞાનદ્વાર કર પાઠ મુખ્ય હિત વગેરેનો પણ અગીકાર મરેલો જોઈએ આ સર્વ આવિષ્કાર હોય તો જાણના પ્રસાદથી એઓનું દર્શન વગેરે થાય છે એમ ન કહેવાય અને એના દર્શન માટે તપસ્યા વગેરે સાધનો કેઈ કરે નહિ વળી વિશેષે સર્વ કહેવેના હોય તો બાસજી સમન્વયપ્રતિજ્ઞા મરી આદિત્યની અદરના દિવસમય પુરુષ આમણ પ્રાણ, જ્યોતિ વગેરે જાણ છે એમ કહે નહિ કારણ કે આ સર્વ સવિશેષ હેવાથી અસજ જ ગણાય વિશેષે કહિપન હોય તો વ્યાસજી આ સર્વ જાણ નથી એમ કહેવ અને સમન્વય-પ્રતિજ્ઞા જ ન કરત વળી, વ્યાસજીએ જાણજિન સાની પ્રતિજ્ઞા કરી જે સવિશેષેનું નિરૂપણ ક્યું છે તે જાણ નથી, પરંતુ કહિપન છે એમ મનીએ તો વ્યાસજીની પ્રતિજ્ઞાની દાનિ ધર્મ જાય જાણ એકરસ છે પરંતુ સવિશેષ અનેકરસ છે તેથી જાણ સવિશેષ હેઈ શરે નહિ એમ ન કહેવાય કારણ કે ધર્મ જાણનું જ્ઞાન કારવનાર પ્રમાણ વે. જ 'સર્વકામ સર્વગમ્ય સર્વરસ' એમ કહે છે 'સર્વેન પાણિપાદાન્ત સર્વતોઽક્ષિયિરોમુખમ્' વગેરેથી જાણવાન જ પોતનું સ્વરૂપ કહે છે અહી 'જાનત' પદથી મર ચરણ વગેરેના અવ-ટે. કહેના છે તેથી સર્વ રમને જાણવાના કર ચણ વગેરેના અવ-ટે છે તેથી જ પોતગીલાસમરે જોરતુ સ્વરૂપ દત્ત તેમજ જ તે જ સ્વરૂપ જાત્યારરથામા પૂતનાને પ્રક્રિયનું જ્ઞાન ક્યું ત્યારે પણ દત્ત, કારણ કે જાણવાના સર્વ રૂપ નિત્ય છે માત્ર કંઈથી મિલ કિલ રૂપનો અવિર્ભાવ થાય છે, તેથી જ જાણનો જાત્યારરથામા મર વગેરે યોગ પ્રદેશમાં અર્થોત નાના જુએ છે અને પોતગારરથામાં અધિક અથવા મોટા જુએ છે આ પણ ગુદ જાણ જ છે એમ તોલેન જીવદહરણમ્ ' વગેરેથી જાણાએ જ શ્રીમદ્જામવત િનિષ રૂપમા મેડું છે દસમ રૂપમા દામોદરવીપાના પ્રસ્તાવમા પણ 'ન જ્ઞાન્તર્ન વદિ' વગેરેથી શ્રીકૃષ્ણ પરજાણ છે એમ નિરૂપણ કરેડું છે તેથી જાણ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એવો જ બુદ્ધિનો અભિપ્રાય છે

શિષ્યોનું નિરૂપણ માત્ર ઉપાસના માટે કરેડું છે એમ તમે મનુ એ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ હોય તો જાણની માત્ર એવી જાણના કરવામા આવે છે પરંતુ વસ્તુન જાણ એવું નથી એવ કહેવું જોઈએ પરંતુ જાણ વસ્તુન જેડું હોય તેવાની જ ઉપાસના કરી જોઈએ અન્ય પ્રકારની ઉપાસના કરવાથી 'યોગ્યયા સન્તમાતમાતમયયા પ્રતિપચતે' કિ તેમ જ જન પાપ યોરેણાત્માપહારિણા' એ શ્રુતિથી દો. જ પ્રાપ્ત થાય તેથી સવિશેષ જ જાણ છે એમ માનવું જોઈએ, તેથી કર ચરણ વગેરે વિશેષે પ્રિપન નથી પરંતુ અગીકર જ છે અને જાણ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે આમ માનવામાં યોરવ નથી, કારણ કે શ્રુતિ જ એવો ઉપદેશ કરે છે આ રૂની જુદીથી આ પ્રમ જે મેડું

હોયે તો ગૌરવ થાય, પરંતુ શ્રુતિ કહે તે પ્રમાણે માનવામાં ગૌરવ દોષ નથી. શ્રુતિના બોધમાં પણ એ દોષ આવે તો બ્રહ્મ માનવ થી પણ ગૌરવ દોષ થાય; તેથી એ પણ ન માનો અને શૂન્યવાદનો અંગીકાર કરે.

શ્રુતિ ધર્મોનો નિર્ણય પણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્ધર્મક જ છે, એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ પોતે જે ધર્મોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનો નિર્ણય કરતી નથી, પરંતુ બ્રહ્મધર્મો પ્રાકૃત છે એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા પ્રપંચના ધર્મોનો બ્રહ્મમાં નિર્ણય કરે છે. જો બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા જ ધર્મોનું એમાં શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરતી હોય તો એ પ્રનારક ગણાય અને અપ્રમાણ ધર્મ જાય શ્રુતિએ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરેલા ધર્મો પણ લૌકિક જ છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે એક જ પદાર્થમાં સર્વત.પાણિપાદાન્તત્વ સર્વેશિનૃત્વ વગેરે ધર્મો કદાપિ લોકમાં દેખાતા નથી. વળી, વિશેષો કદિપિ ન હોય અને સરિશેષ બ્રહ્મ ન હોય તો સૂત્રમાં વ્યાસજીએ વિશેષોનો પરસ્પર અવિરોધ સિદ્ધ કરેલો છે તે સર્વ નિરર્થક થાય, કારણ કે જેનો નિર્ણય કરવાનો છે તેમાં વિરોધ હોય કે અવિરોધ હોય એનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, 'અર્ચ્યપરદેવ હિ તત્ત્વધ્યાનસ્વાત્' એ સૂત્ર બ્રહ્મ નિર્ણય છે એવો ઉપદેશ કરતું નથી, પરંતુ સાધાર શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ કહે છે. ૩૫, અર્થાત્ નિરૂપણ અથવા વ્યવહાર જેનો છે તે એટલે સર્વ વ્યવહારના વિગતપૂર્ણ. એ જેમાં છે તે ૩૫ત્ અર્થાત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ અરૂપત્ છે 'અર્થાત્ રૂપત્ વિશ્વથી વિવક્ષ્ય છે અથવા ૩૫, અથવા વ્યવહાર જેનાથી થાય છે તે ૩૫ અર્થાત્ કર ચરણ વગેરે. જેમ લોકમાં કર ચરણ એઓના અભિમાની ધર્મોથી ભિન્ન છે તેમ બ્રહ્મમાં નથી, પરંતુ બેદ નહિ હોવાથી કર ચરણ વગેરે પણ બ્રહ્મ જ છે, તેથી લૌકિક પેઢે રૂપત્ અર્થાત્ કર ચરણ વગેરેથી ભિન્ન એઓના અભિમાની તરીકે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું નથી, પરંતુ કર ચરણ વગેરેથી પણ બ્રહ્મના રૂપનું જ નિરૂપણ કરેલું છે કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મમાં ભિન્ન નથી, પણ પ્રાકૃત જ છે એમ કેમ જણાય એ દર્શાવવા 'તત્ત્વધ્યાનસ્વાત્' તેનું યોગ્ય છે સર્વ વેદાન્તો પ્રધાનતાથી બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે, તેથી કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન નથી. 'પ્રજ્ઞતૈતાવસ્થં હિ પ્રતિવેષતિ' એ સૂત્ર પણ બ્રહ્મ નિર્ણય છે એવો ઉપદેશ કરતું નથી, પરંતુ પ્રકૃત અથવા લૌકિક એતાવસ્થા અર્થાત્ આટલાપણું અથવા શુભો એનો જ નિર્ણય કરે છે, પોતે કહેવા સર્વેશિનૃત્વ વગેરે શુભોનો શ્રુતિ નિર્ણય કરતી નથી. બ્રહ્મમાં શ્રુતિએ કહેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપો સર્વત.પાણિપાદાન્તત્વ વગેરે છે, પરંતુ એ બ્રહ્મનાં ૩૫ છે એમ જાણવા નહિ, પણ બ્રહ્મ જ છે એમ જાણવા. 'તતો પ્રવીતિ ચ મૂલ.' બ્રહ્મમાં શ્રુતિએ કહેલાં રૂપો છે એવો નિર્ણય છે એમ કહેવા યોગ્ય છે. શ્રુતિ બ્રહ્મમાં ધર્મોનો નિર્ણય કરી પણ તરત જ એનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી શ્રુતિએ કહેલા ધર્મો બ્રહ્મમાં છે; તેથી નિર્ણય અને સરિશેષ શ્રુતિઓમાં વિરોધ નથી, અને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિય ધર્મગદિન સંક્રમ અનન્ત ધર્મવાળું છે, એમ મિદ્ધ થય છે. 'ન તત્ર સૂર્યો માતિ' વગેરે શ્રુતિથી બ્રહ્મ દર્શન નથી તેથી, સરિશેષ બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ, એમ કહ્યું એ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે 'કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષત્' વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મને દર્શન પણ કરે છે. તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના અવિરોધ માટે ઉદ્વિગ્ધોના સામર્થ્યથી બ્રહ્મ દર્શન નથી, પરંતુ બ્રહ્મવાનના અનુમત્તથી દર્શન છે, એમ માનવું. 'અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ્' એ,

મૂલ મૂલકારે પણ આ જ અર્થમાં યોગ્ય છે; તેથી અવનારદશામાં પણ સર્વનું ભગવદર્શન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, પરંતુ 'સર્વ' મારાં દર્શન કરો' એવી ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છાથી સર્વ એમનાં દર્શન કરે છે, પરંતુ ભકતો માટે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ હોવાથી એઓ ભક્તિયો જ દર્શન કરે છે. લીલા માટે ભગવાન પણ અલૌકિક તેજ દર્શાવતા નથી અને લૌકિકનું અનુકરણ કરે છે.

અદ્વ ૩૫૨દિન હોવાથી અદ્વનું દર્શન ચામુપ નથી, પરંતુ દર્શનનો અર્થ જ્ઞાન જ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે 'જ્ઞાતું દ્રષ્ટુ ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ વર્તત' એ સ્મૃતિથી કામ દર્શન અને પ્રવેશ ભિન્ન ભિન્ન જ છે. રાસ વગેરે વ્યવહાર પ્રમાણસિદ્ધ છે, તેથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ કામ રમણનાં ઇચ્છા રમણ વગેરે સર્વ શુદ્ધ અભિના જ ધર્મ છે એમ જાણવું. અદ્વમાં સદગ્ન અનંત સકિનઓ હોવાથી આ સર્વ યોગ્ય જ છે, તેથી કામ સમયે આકામ પણ છે. પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ભિન્ન થવા છતાં પરમાનન્દરૂપ છે શ્રુતિ જ આવા વિરુદ્ધ ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી એમાં સંકા કરવી ઉચિત નથી એક જ પદ્યમાં વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોના આશ્રય લોકમાં નથી, તેથી અદ્વ એવું હોઈ શકે નહિ એમ ન કહેવાય, કારણ કે મોક્ષમાં નિર્ધર્મક પણ કોઈ પદ્યમાં નથી તેથી અદ્વને તમે નિર્વિશેષ પણ કહી શકો નહિ. વગી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં વિરુદ્ધ ધર્મનું નિરૂપણ મુસ્તાબહમ અસંગે તથા દમોદરસીયાના પ્રતાપમાં કહેલું છે.

માયાથી ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્મો દર્શાવે છે એમ કહો તો માયા કેવી છે? માયા એટલે ભગવાનનું સામર્થ્ય કહેના હો તો એ ઇચ્છ જ છે, પરંતુ પેનાના સામર્થ્યથી ભગવાનન હોય તે દર્શાવે છે એમ કહેવાય નહિ. માત્ર અમુકાને જ ભગવાન એવું દર્શાવે છે, કારણ કે એઓનો જ એમને મોહ કરેલો છે માયા અદ્વથી ભિન્ન અસદૃષ અસતકાર્ય કરનારી છે એમ ન કહેવાય, કારણ કે એમ હોય તો એ સ્વનન્નાથી કંઈ કરે કે અદ્વને અધીન રહીને જ કહેવાથી સ્વનન્નાથી કંઈ કરે નહિ. અદ્વને અધીન રહી કંઈ કરવી હોય તો સુનારના વાંસજા પેઠે કરણ ગણાય. સદગ્ન અનંત સકિનગણા ભગવાનને એવા કરણની અપેક્ષા નથી.

કામ વગેરે લીલા માત્ર અનુકરણ હોવાથી પ્રિયારિયોગ, એનાથી થતો કહેણ વગેરે ભગવાનમાં આવતાથી ભગવાનના પૂર્ણત્વનો ભંગ થાય, એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે એનાથી પૂર્ણત્વનો ભંગ થતો નથી એમ પ્રાદેશમાત્ર ભગવાનનું અભિવિમાનિત નિરૂપણ કરી શકે છે, પરંતુ લીલા માત્ર અનુકરણ નથી. 'સર્વકામઃ સર્વેરસઃ' શ્રુતિથી ભગવાન સર્વસદૃષ અને સર્વરસનોકતા છે. રસમાં સુગાર રસ ગુપ્ત છે, અને એ રસિ નામના રયાપિભાવરૂપ છે, તેથી ભગવાન સુગારરસામક અને સુમારરસામક છે; તેથી રસની જોડથી મર્યાદા છે તે સર્વ ભગવાનમાં છે. એમ ન હોય તો ભગવાનના રસરૂપની દાનિ થાય. જો લીલા માત્ર અનુકરણ હોય તો એનાથી ભગવાનને તેમજ ગોપિકાઓને રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ. અન્યોત્થ રસનો અરિમોદ થાય નહિ તો ત્યાં રસ જ નથી એવી રસશામની મર્યાદા છે; તેથી ભગવાન સુગારરસરૂપ હોવાથી પ્રિયારિયોગ અને એનાં સર્વ કાર્ય ત્યાં છે, માત્ર અનુકરણ નથી. આથી અદ્વની ક્ષતિ થતી નથી, પરંતુ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મ દર્શાયા અદ્વત્ત સિદ્ધ થાય છે અદ્વધર્મોનાં વિરોધ પણ નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુમતીથી

એ સિદ્ધ થાય છે. આત્મારામન વગેરે ગુણો જ બ્રહ્મમાં છે, અન્ય નથી, એમ સ્પષ્ટી માને તોપણ ભક્તો પર અનિશ્ચય અનુબ્રહ્મ હોવાથી સ્વરૂપમર્ષાદાનો ત્યાગ કરી, ભક્તોને અપીન થઈ, એઓની ઇચ્છા પ્રમાણે લીલા કરતાં ભગવાન સર્વભાવ ધારણ કરે છે. આ જ ભગવાનનું પુષ્ટિરૂપ છે; એ ભગવાને પોતે દુર્વાસાને કહેવું છે.

અતઃ ભગવાનને શરીર છે એ સિદ્ધાંત સદન ન થવાથી નૈયાયિક પૂર્વપક્ષ કરે છે :
ભગવાનને જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રપત્તિ વિના કોઈ પણ ધર્મ નહિ હોવાથી શરીર નથી, પરંતુ કાર્ય કરવા જીવના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં ભગવાન જીતાવેશન્યાયથી પ્રવેશ કરે છે, એ શરીરમાં કાર્ય કરે છે, અને પછી એ શરીરનો ત્યાગ કરે છે.

આ નૈયાયિકનો મત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જગત્કર્તા ઈશ્વર છે તેથી એને જગતના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન છે એમ એઓ માને છે. જેમ લોકમાં કર્તાને કાર્યના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી ઈશ્વરમાં એવું જ્ઞાન એઓ માને છે, તે જ પ્રમાણે લોકમાં શરીરી જ કર્તા હોવાથી ઈશ્વરને પણ શરીર છે એમ એમણે સ્વીકારવું જ જોઈએ. જ્ઞાન પેઠે શરીર પણ અન્યથાતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે. કુપાલ વગેરે જેઓ કર્તા છે તેમને શરીર છે. મુક્ત જીવો વગેરે જેઓને શરીર નથી તેઓ કર્તા નથી. એ પ્રમાણે અન્ય અને વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતું શરીર અવરૂપ માનવું જોઈએ, નહિતો ઇચ્છા જ્ઞાન વગેરે પણ સિદ્ધ થાય નહિ. શરીર પરિચ્છિન્ન હોવાથી એકસાથે સર્વ દેશમાં કાર્ય કરી શકે નહિ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતું શરીર એ દોષ દૂર થાય તેવું જ સિદ્ધ થાય.

શરીર મહત્ અને ઉદ્દમ્બરપ્રવાણું હોવાથી અશુભ થતું જોઈએ એ દોષ પણ નથી, કારણ કે ઇન્દ્ર વગેરે દેવોનાં શરીર પણ અશુભ છે તો ભગવાનનું શરીર એવું હોય એમાં આશ્ચર્ય શું ?

બ્રહ્મના ધર્મો 'વક્રમેવાદ્વિતીયમ્' એ શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી તેમજ અભિન્ન પણ નથી, કારણ કે અભિન્ન હોય તો એ બ્રહ્મ જ ગણાય, ધર્મ ગણાય જ નહિ. તેથી એક-વિદ્યાનથી સર્વવિદ્યાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ માટે બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મનાં કાર્યો જ છે, અને બ્રહ્મ સર્વકરૂપનારહિત નિર્વિશેષ છે એવી સંકો કરવી નહિ. સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્યથી જુદો થયા વિના દેખાય ॥ તેથી સૂર્ય નથી એમ કહેવાય નહિ. વળી, એ સૂર્યનો જ છે અને તેથી ભિન્ન છે એમ દેખાય છે તેથી એ એનો ધર્મ પણ છે, તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ ઉત્તમ પ્રકારની શ્રુતિના બજથો બજથો ભિન્ન અને અભિન્ન પણ છે એમ માનવું જોઈએ. તેથી જ સૂત્રકાર પણ 'પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્સ્વાત્' સૂત્ર યોગે છે. 'અગ્નિનાર્યમદ્દિમમિઃ...' વગેરે વાક્યોથી બ્રહ્મધર્મો સમ્વિદ્યાનંદરૂપ છે. લીલા પણ એવો બ્રહ્મનો ધર્મ હોવાથી એને નિત્ય જ માનવી.

✓ લીલાનું નિત્યત્વ

લીલાને ત્રિરિ કાલન યમુનાપુલ્લિન પશુ પક્ષી વગેરે અનિત્ય પદાર્થોને સંબંધ હોવાથી એ નિત્ય હોઈ શકે નહિ એવી સંકો કરવી નહિ, કારણ કે લીલાનું નિત્યત્વ પણ પ્રમાણથી જ

સિદ્ધ થાય છે (૧) 'જયન્તિ જનનિવાસો દેવકીજન્મવાદ' ... (૫ ૧૮૪) આ શ્લોકમાં અસ્વપ્ન વર્ણવત્ વગેરે ચાલુ વર્તમાન કૃતના રૂપનો પ્રયોગ કરી વીલાં આ વાક્ય વખાણુ ત્યારે પણ હતી એમ દર્શાવેલું છે આ વાક્ય લખાણુ ત્યારે લીલા થઈ ચૂકી એવી સર્વની પ્રતીતિ હતી, છતાં એ સમયે વીલાં હતી એમ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે લીલા નિત્ય હોય તો જ આ ધો ૧(૨) ધીમહિભાગવતના દશમસ્કંધમાં નામકરણના પ્રગ્નારમાં સર્વજ્ઞ મર્ગોચાર્ણજી 'બહુનિ સન્તિ નામાનિ ...' (૫ ૧૮૭) કહે છે. અહીં પણ ખનુ નમો અને રૂપો 'સન્તિ' = છે એમ કહેતું છે. એ પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ અથવા એ સમયને યોગ્ય આકાર તથા ક્રિયાવાગા છે ગુણ અને કર્મ ન હોય ત્યારે પણ ઉપચારથી નામ કહેવાય એમ નથી, કારણ કે નામ ઉપચારથી પડે નહિ, મુખ્ય વૃત્તિથી જ હોય તરત મુતના બહુ નમ અને રૂપો 'ઉ' એમ કહેતું હોવાથી 'નન્દનુ' એ નામ પણ અનાદિ છે ગર્ગીયાર્ણવે પણ નમકરણ-વીમામાં સમાવેશ થયેલો હોવાથી એ પણ અનાદિ છે લી. નિત્ય હોવાથી પૂર્વસિદ્ધ જ લીલાનો ક્રમે ક્રમે ભગવાનની હ્રદયથી આરિભાવ થાય છે એમ માનવાથી કાંઈ અનુપપત્તિ રહેતી નથી સર્વ લીલા નિત્ય હોવાથી સર્વ કાલે છે, પરંતુ ભગવાનની હ્રદય જે લીલાનો જે સમયે આરિભાવ કરવાની હોય તે સમયે તે લીલાનો આરિભાવ હોય છે, અથવા સર્વ લીલાનો નિરોધાવ રહે છે (૩) ઋત્વે માં પણ 'સા યાં ઘાસ્તુન્મુખમસિ' (૫ ૧૬૨) મત્ર છે. (૪) તૈત્તિગીયામાં પણ 'સે સે ઘામાન્મુખમસિ' (૫ ૧૬૩) મત્ર છે આ મત્રોમાં ભગવાનનું સ્થાન યજોકુલ 'અઘમાત્તિ' 'પ્રધારે છે' એમ નિત્ય વેદ કહે છે. નિત્ય વેદ આ પ્રમાણે વર્તમાનકાનમાં પ્રયોગ કરે છે તેથી ભગવાનની કીલાનું ગ્ધાન થીજે કુન પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે (૫) વિષ્ણો કર્માણિ પદ્યત ...' (૬) 'સદ્વિષ્ણો પરમ પદમ્' (૬ ૧૮૪) એવા મત્રો છે આ પ્રથમ મત્રમાં જે રિહુના પદનું નિરૂપણ મુ તેનો 'તદ્વિષ્ણો. પરમ પદમ્' એમ અનુવાદ કરી, એ નિત્ય છે એમ 'સદ્ પદ્યન્તિ સૂર્ય' થી કહેલું છે સૂરિ એટલે વિદ્વાન, શબ્દજ્ઞ તથા પરબ્રહ્મ જાણનાર આત્મ જન જનિથી જ થાય છે, તેથી 'સૂરિ'નો અર્થ ભક્તો છે, તેથી કાલિન્દી ગિરિ વગેરે વાગુ દેવાથી મદત્ અને ઉદ્ધૃત્ સ્વરૂપે દેશમાં જતા ભગવાનનું રૂપ માત્ર ભક્તો જ જુએ છે 'દિવીય સ્વધુરાતતમ્' હ્રદયનથી અન્ય કેમ જોઈ શકતા નથી એવા શકાને નિરાસ કરે છે સ્વર્ગમાં માત્ર મુખ જ છે અને એ સ્વર્ગમાં રહેનાર જ જોઈ શકે છે, અન્ય કાંઈ જોઈ શકતા નથી, તે પ્રમાણે આ પણ માત્ર ભક્તો જ જોઈ શકે છે

(૭) 'તદ્વિપ્રાસો વિપ્રણય' (૫ ૨૦૧) (૮) 'અથ યદિદમસિમ્પ્રાણપુરે દ્વદર' અહીં (૫ ૨૦૧) 'પુર' શબ્દથી ભગવાનનું વીરારથાન યજોકુલ મુખ વગેરે કહેતું છે પરંતુ એને જગ અથવા ન ધનથી, પરંતુ એના જગ અથવા નાસથી એના આત્રિનો નાશ થાય એવો, પૂર્વપદા કરી, એને જગ વગેરેની સજ્જારના જ નથી એવો ઉપદેશ કરવા 'યત પત્તરસસ્ય પ્રાણપુરમ્' કહેતું છે (૯) જૂનદામનકુરાણુમાં લખુ વગેરે પ્રતિ જાત્રાના વાક્યો છે તેમાં વ્યાપી રેકુદ નામો જ્ઞાનદમ્પત્ત લોક નિર્મલ અનાદિ અને અનન્ત છે એમ કહેતું છે શ્રુતિએએ પોને જોને જ્ઞાન કરે છે તે પર, તા પ્તિ અને મનથી અગ્રયર, નિર્મલ આનંદ માન રૂપ દર્શના પ્રાર્થના કરી, ત્યારે અનિદી જનવન જોતદર્શન સહિત ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું, તેથી ભગવાનનું સર્વવેદાન્તપ્રવચન રૂપ આ જ છે અને એ નિત્ય જ છે એમ

કાંઈ પણ સંશય વિના સિદ્ધ થાય છે (૯) 'જ્ઞાનમ્ એવમ્ વચનમ્' (પૃ. ૨૦૭) અગ્નેષમ્ ન પશ્ય લગવાનની લીલાનું નિરૂપણ કરે છે. (૧૦) વચન, દશમસ્કંધમા કાત્યાયનીના અર્થના પત્રી, લગવાન વ્રજકુમારીએને 'મયેમા દંસ્યથ ક્ષણાઃ' એમ વરદાન કરે છે. અહીં પણ 'આ રાત્રિએ' શબ્દ હોવાથી લગવાન રમણની સર્ રાત્રિએ પોતાની સમીપ રાત્રી ગોપિકાએને, દર્શાવે છે, તેથી આ રમણની રાત્રિએ પણ લગવાને પ્રત કાંચે વરદાન કર્યું. તે સમયે હતી. લીલા, નિત્ય હોય તો જ આ સંભવે. લગવાનની સર્ લીલા નિત્ય છે. પૂર્વસિદ્ધ નિત્ય લીલાનો ક્રમથી લગવાનની છંદા પ્રમાણે આવિષ્કાર થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી કાંઈ પણ અનુષંગિક રહેતી નથી.

✓ આધુનિક ભક્તનો નિત્યલીલાપ્રવેશ

સૂક્ત કરનાર લગવાનના અનુબ્રુવાણા આધુનિક ભક્તનો નિત્યલીલામાં સંભવેશ થાય કે ન થાય? એની સાથે લગવાન જે લીલા કરે તે હવેથી કરવાની અથવા જન્ય એટલે ઉત્પત્તિવાળી હોવાથી નિત્ય હોઈ શકે નહિ તેથી નિત્યલીલામાં એનો સમાવેશ થાય જ નહિ. એમ ન કહેવાય જ ન્યાયશાસ્ત્રમાં ધર્મરત્નું સર્ જ્ઞાન નિત્ય છે, - તેથી ભારી, જન્ય, પદાર્થનું ધર્મરત્ન જ્ઞાન પણ નિત્ય છે. એ પ્રમાણે અહીં પણ આધુનિક ભક્ત સાથે લગવાનની લીલા કરે તે લગવાનની લીલા પણ નિત્ય જ છે; તેથી આધુનિક ભક્તનો પણ નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય છે. ધર્મરત્નું પ્રદણ કરાવનાર પ્રમાણ વેદથી જ એમ સિદ્ધ થાય છે. બુદ્ધ દર્શન કથામાં પણ 'ભીએ અથવા પુરુષો ભક્તિભાવથી કેશરને હૃદયમાં ધારણ કરી અનિર્ણી ગતિ પામે છે' એમ છે, તેથી પણ આધુનિક ભી અથવા પુરુષ ભક્તોનો લગવાનની નિત્ય લીલામાં સમાવેશ થાય છે. 'મારા અનુભોદનથી સત્ય થવાને મોગ્ય છે' એમ શુનિએને લગવાને કહેવું હોવાથી, લગવાન અગીકાર કરે ત્યારે નિત્યલીલામાં સમાવેશ થાય છે. સર્વાત્મ ભાવથી ભગ્ન કરે તેનો લગવાન પણ અગીકાર કરે છે જ. 'વિવક્ષ્ણે વૃથિચીમેવ પદ્મામ્' (પૃ. ૨૦૭) અગ્નેષમ્ પ્રમાણે લગવાનના ભક્તો હુવાસ. અથવા નિત્ય કહેવા છે. જીવ સ્વત નિત્ય હોવાથી લગવાનના ભક્તો નિત્ય છે એમ કહેવાનું અન્ય પ્રયોગન ન હતું, પરંતુ નિત્ય લીલામાં એઓને સમાવેશ હોવાથી જ એમને નિત્ય કહેવા છે.

✓ પ્રભાસીય લીલા માધિક છે

પ્રભાસીય લીલા અથવા પ્રભાસમાં લગવાને આમુરબ્યામોદ લીલા કરી એની સંભતિ થતી નથી એવી સંકા કરવી નહિ. લગવાન સર્ લીલા સહિત સદા પ્રકટ છે જેમ ધર્મરક્ષા, સત્યપુરોની રક્ષા, જુલારહરણ વગેરે લગવાનની લીલા છે તેમ આમુરબ્યામોદ પણ લીલા છે. મેલ માવાથી થાય છે, તેથી આમુરબ્યામોદ લીલા માધિક છે, તેથી અમુરો આ લીલાને પણ લોકિક માને છે અને લગવાનને પણ લોકિક પુરુષ માને છે; પરંતુ દેવી પુરુષો એમ માનતા નથી. અમુરને જ એ પ્રમાણે મોદ ઉપન કરવા લગવાન આમુરબ્યામોદ લીલા કરે છે, તેથી એઓને જ એનું જ્ઞાન થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ લોકિક પુરુષ નથી, ૧૨વું પરશ્વત છે એનું મૃતનાભદ્રણ જ્ઞાન વગેરે લીલાઓમાં નિરૂપણ કરેલું છે. આ પ્રમાણે ધર્મરત્નું પ્રદણ કરાવનાર પ્રમાણથી શ્રીકૃષ્ણમદ (ચારીર) જ જ્યેષ્ઠ સિદ્ધ થાય છે, તેથી વિરુદ્ધ લોકિક વગેરે અસત્ ધર્મરત્નું અમુરને મોદ કરવા જ લગવાન પ્રદાન કરાવે છે. આ જ્ઞાનપુરાણમાં

પણ છે. પદ્મપુરાણમાં પણ લગવાન શંકરને પાખંડ મન પ્રવર્તીવના આવી શરૂ છે ત્યાં પણ લગવાન 'હું તારું આરાધન કરીશ' એમ શંકરને કહે છે એ પણ અસુરોને મોહ કરવા જ, કારણ કે અન્યું આરાધન કરવું એ જીવનો ધર્મ છે, લગવાનનો ધર્મ નથી. જેમ ઈશ્વર-વિદ્યામાં નહિ સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામે છે, નીચે પડે છે, એની સ્ત્રી એની સાથે સતી થઈ જાયી મરે છે, એ સર્વ અનુભવ થાય છે, પરંતુ પછી નહિ જીવતો આવે છે તેથી એનો બાધ થાય છે, તેમ અહીં પણ 'જયતિ જનનિવાસ.' વગેરે પ્રમાણથી લગવાનની પૂર્વની લીલા નિમ્ન સિદ્ધ થાય છે, તેથી આસુરબ્યામોહ લીલા માત્ર અસુરોને દર્શાવવા જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શુકદેવજી પણ 'ભૂમારરાજપૃથ્વના'થી આરંભી 'સંજ્ઞદે સ્વકુલં યિમુર' પર્યંત આસુરબ્યામોહ લીલાનું નિરૂપણ કરે છે. અહીં 'મસ્તકુલમ્' એવો ગૂઢ પદ્મકે છે, તેથી જ શાદરકુલનો સંહાર થયો તે માલિક હવું એવો નિશ્ચય થાય છે.

તેથી લગવાનની સર્વ લીલા નિમ્ન છે. લગવાન વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મના આશ્રય છે, તેથી લગવાન સર્વ પ્રાકૃત દોષરહિત તથાપિ શ્રુતિસિદ્ધ જગત્કર્તૃવ વગેરે સર્વ ધર્મ લગવાનમાં છે, તેથી પ્રાકૃત ધર્મરહિત સકલ અલૌકિક ધર્મયુક્ત લગવાનનાં અવશ્ય મનન નિદિધ્યાસન કરવાથી જીવ દુઃખથી મુક્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મ નિર્વિરોધ છે કે સ્વરોધ એ સંસારનો નિર્ણય કરવા મન્યનો પ્રારંભ કરી, મધ્યમાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, લગવાનનો દાસ છે, લક્ષિતથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રપંચ સત્ય છે, અભાવ કોઈ પદાર્થ નથી, પણ વસ્તુના આરિભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે, વગેરે સર્વ સિદ્ધાન્તોનું સ્પર્શન કરાવી લગવાનનું સત્ય સ્વરૂપ શ્રોત્રપ્રભુચરણે દર્શાવેલું છે. પંચતંત્રમાં જેમ એક મુખ્ય વાર્તામાંથી અન્ય વાર્તાઓ સ્વાભાવિક રીતે નીકળે છે તેવી રીતે એક સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરતાં અન્ય સંસારો થવાથી અન્ય સર્વ મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરી, પ્રથમના મુખ્ય સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરતાં આ મન્ય સમાપ્ત થાય છે; તેથી મન્યરચના પણ કેવી ઉત્તમ છે એ વાચકવર્ગના મનમાં સદાજ આવશે.

एतेनास्मत्कृत्प्रतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ।

प्रीतोऽस्त्यस्मासु तेनैव पूर्णता किमिहापरैः ॥



વિષયાનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ મંગલાર્થચલુ	૧
૨ સંશય : બ્રહ્મ સચુષ્ણુ કિં કે નિર્ગુણ ?	૩
૩ પૂર્વપક્ષ : બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે	૮
૪ સિદ્ધાંત : બ્રહ્મ સચુષ્ણુ અને નિર્ગુણ પણ છે	૧૩
૫ અધ્યારોપાપવાદ (નિરાસ)	૨૧
૬ પૂર્વપક્ષ : જીવની અવિદ્યાને લીધે જગતની પ્રતીતિ થાય છે	૨૫
૭ પ્રતિબિંબવાદ અને એનું ખંડન	૨૭
૮ માયિક સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિવિધ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ	૩૧
૯ પ્રતિબિંબવાદના બીજા દોષ	૩૪
૧૦ આભાસવાદ અને એનું ખંડન	૩૭
૧૧ આવિભોવ-તિરોભાવ સંબંધથી નૈવાયિકોનો પૂર્વપક્ષ	૪૩
૧૨ સિદ્ધાંત : આવિભોવ અને તિરોભાવની સિદ્ધિ	૪૬
૧૩ આશ્રમવાસિક પૂર્વની કથાથી સમર્થન	૬૨
૧૪ પ્રપંચ-નામપ્રપંચ પણ નિષ્ણ છે	૭૨
૧૫ જગત બ્રહ્મ રચેલું સત્ય છે	૭૪
૧૬ પૂર્વપક્ષ : વિષુ જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવાથી સૌપાત્રિક બ્રહ્મ જ જગદકર્તા છે	૭૭
૧૭ સિદ્ધાંત : જીવ અણુ અને બ્રહ્મનો અંશ છે	૮૧
૧૮ જીવ બ્રહ્મને તાદાત્મ્ય-સંબંધ	૮૬
૧૯ પ્રાપ્ત થયેલની દ્રાણિ અને ન કરેલાંની પ્રાપ્તિ કરાવવારૂપ દોષ ભગવાનમાં નથી	૯૨
૨૦ જીવની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ પણ અદૃષ્ટને અધીન નહિ, પણ ભગવાનની કૃપાને અધીન છે	૯૫
૨૧ જીવનું બ્રહ્મમાંથી વ્યુત્પત્ત્ય ચિત્પતિ નથી	૧૦૩
૨૨ બ્રહ્મ અપરિચિન્ન હોવા છતાં એમાં જીવનો પ્રવેશ અને એમાંથી નિર્ગમન થાય છે	૧૦૮
૨૩ પૂર્વપક્ષ : જીવ વ્યાપક છે	૧૧૧
૨૪ સિદ્ધાંત : જીવ અણુ છે	૧૧૪
૨૫ જીવ માત્ર ચૈતન્ય ન હોવાથી વ્યાપક નથી, અણુ જ છે	૧૧૮
૨૬ બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્મો રહેવા છે	૧૨૩
૨૭ પૂર્વપક્ષ : બ્રહ્મ નિર્ગુણ જ છે	૧૨૫
૨૮ સિદ્ધાંત : બ્રહ્મ નિર્ગુણ અને સપ્તજ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે	૧૩૧
૨૯ બ્રહ્મ સચુષ્ણુ હોવાનું અવિદ્યાથી રચેલું નથી	૧૩૮
૩૦ સર્વિશેષ શ્રુતિઓ ઉપાસના ધર્મ થોડે તે માટે જ બ્રહ્મ સચુષ્ણુ હોવાનું કહેતી નથી	૧૪૧
૩૧ બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોવાળું દોષ છતાં એકરસ છે	૧૪૩

૩૨	બ્રહ્મ તાન યદ્ધ શકે તે માટે ગુણો કહેના નથી, પરંતુ એ ગુણો અપ્રાકૃત છે	૧૫૧
૩૩	બ્રહ્મ પ્રપન્થના ગુણરહિત સદગ્ધ અનત અપ્રાકૃત ગુણોવાળું છે	૧૫૭
૩૪	સમુણ અને નિર્ગુણ જણાવનારી શ્રુતિઓ એમ જણાવે છે કે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ એમના દર્શન વગેરે વ્યવહાર થાય છે	૧૫૮
૩૫	બ્રહ્મા વિરુદ્ધ ધર્મો હોવાનું વેદમાં જણાવેલ હોવાથી એમાં લોક પ્રમાણે દોષ	
૩૬	ન જોવાય	૧૬૪
૩૭	કામનીના વગેરે લીનાઓ યોગનું અનુકરણ નથી	૧૬૮
૩૮	ઈશ્વરને રવાભ વિક સરીર નથી એવા ન્યાયમનનું અર્થ	૧૭૨
૩૯	બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મરૂપ અને બ્રહ્મથી વિન્ન પર્ણું છે	૧૮૦
૪૦	લીલાવાળું ભગવાનનું રસરૂપ નિત્ય છે	૧૮૪
૪૧	ભગવનના નામ કર્મ અને રસરૂપ નિત્ય છે નામ ઔપચારિક નથી, પણ	
૪૨	સાર્થક છે	૧૮૭
૪૩	લીનાના નિત્યપણા સર્વધી પ્રમાણે	૧૮૨
૪૪	ભગવાનના ધર્મો વગેરેના દર્શનના સાધન	૧૮૬
૪૫	લીનાના રથાન અને પદાર્થોનું નિત્યત્વ	૨૦૨
૪૬	આધુનિક ભક્તોનો લીલામાં સમાવેશ સભવે છે	૨૧૩
૪૭	તર્કથી પણ લીલાનિત્યતાની સિદ્ધિ	૨૧૮
૪૮	સામાયિક લોકોને અનુભવ થાય છે તે પદાર્થોથી લીલાના પદાર્થો જુદાજ છે	૨૨૦
૪૯	ભગવાને પ્રજાસમા કરેલી લીલા માવિક છે	૨૨૨
૫૦	સહાર કરેલું માદરૂપન માવિક અને નિવૃત્તીના કૃત્યો જુદું હતું	૨૨૬
૫૧	પ્રપન્થ પણ સર્ગોદ્ધિ લીલા હોવાથી નિત્ય જ છે	૨૨૬
૫૨	પ્રજાસમાપ્તિના રૂપે	૨૩૧



॥ श्रीकृष्णो विजयते ॥

વિ દ્વ ન્મ ૧૬ ન



નિજમુરલિકાનાદાહવાનાગતવ્રજસુન્દરી-
નિરુપમનયસ્નેહાઝ્મોધેવિચિત્રવરોર્મિભિઃ ।

કિમપિ પરિતથ્વાદ્રોદ્રોઽસ્તુ પ્રમુઃ પ્રકટીમવન્
પ્રતિપુવતિસંભેદેનાસ્મદ્દૃશાં વિપયઃ સદા ॥ ૧ ॥

પોતાના મુરલિકાના નાદથી બોલાવવાથી આવેલી વ્રજસુંદરીઓના નિરુપમ નવીન રનેહરૂપી સમુદ્રના અતિવિચિત્ર (અનોચરૂપી) તરંગોથી વર્ણન ન થઈ

પ્રારંભમાં શ્રીમદ્બ્રહ્મચરણ મંગલાચરણ કરે છે અંથ રચનાં કદાપિ વિદ્યન આવે અને અંથ અપૂર્ણ રહે એવું ન થાય એ હેતુથી મંગલાચરણ પ્રારંભમાં કરવાનો આચાર છે. પૂર્વના દ્વરિતથી વિદ્યન ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તો એનો નાશ કરવા માટે અથવા ભવિષ્યમાં વિદ્યન ઉત્પન્ન થાય એવો સંશય રહેવાથી મંગલાચરણ અંથના પ્રારંભમાં કરવાનો આચાર છે. અત્ર એવું કાઈ પણ કારણ નથી. ‘હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગાંઠ થાય છે અને અધર્મ પ્રસરે છે ત્યારે ત્યારે હું અવતાર લઉં છું’ (ભ. ગી. ૪. ૩) એ શ્રીમદ્ભગવદ્દીતાવાક્ય પ્રમાણે શ્રીમદ્વિષ્ણુચરણ ભગવાનનો અવતાર છે. બ્રહ્મચરણ ભગવાનનો અવતાર હોવાથી એમને પૂર્વના દ્વરિત નથી, અને સર્વગ હોવાથી એમને સંશય નથી, તેથી જે પ્રયોજનથી મંગલાચરણ કરવાનો આચાર છે તે પ્રયોજન અહીં નથી, તથાપિ ‘આ અંથનું અધ્યયન સંપૂર્ણ થાઓ’ એમ અધ્યયન કરવા ઇચ્છનાર સિંધોત્તી મંગલસિદ્ધિ માટે પ્રસંગ હોવાથી અંથારંભમાં બ્રહ્મચરણ મંગલાચરણ કરે છે :

બ્રહ્મ અમારાં ચતુષ્કોણે સદા વિષય હો.

કેવા પ્રકારનો પ્રમુ ચતુષ્કોણે વિષય હો એવું પ્રથમ ત્રણ પાદમાં વર્ણન કરેલું છે. ‘પોતાના મુરલિકાનાદથી બોલાવવાથી આવેલી વ્રજસુંદરીઓના નિરુપમ નવીન રનેહરૂપી સમુદ્રના અતિ વિદ્વન્મંડન શ્રીમદ્વિષ્ણુચરણ-વિરચિત્ર મંથ છે.

શકે એમ સર્વતઃ આદ્રં આદ્રં થઈ રહેલા, દરેક યુવતિ સાથે સંગમ માટે પ્રાપ્ત થતા પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો સદા વિષય હો

વિચિત્ર તરંગોથી વર્ણન ન થઈ શકે એમ સર્વતઃ આદ્રં આદ્રં થઈ રહેલા ' પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો વિષય હો પ્રભુએ પોતાના મુરનિકાનાથી ગોપિકાઓને બોલાવી છે ' પોતાની મુરનિકાના નાદથી ' નહિ, પરંતુ ' પોતાના મુરનિકાના નાદથી ' પ્રજ્ઞા સુધી બોલાવેલી છે ' નિઃ ' નો અન્યથા ' નાદ ' સાથે છે, ' મુરનિકા ' સાથે નથી ' નિઃ ' નો મુરનિકા સાથે અન્યથા મુરનિકા તે પ્રભુની મુરનિકા હઈ અન્ય ગોપ નાદ કરે તોપણ વ્રજસુદરીને મોનાવેલી ગણાય, પરંતુ એમ નથી સાક્ષાત્ પ્રભુએ કરેલો નાદ જ ગોપિકાઓના આહ્વાનનો જનક છે, અન્ય ગોપે કરેલો નાદ નહિ, એવો ભાવાર્થ છે પ્રભુએ કરેલો મુરનિકાનાથી વ્રજ સુદરીઓને આહ્વાન થયું નાદ માન્ય થી હોવાથી નાદ વડે આહ્વાન સુભલ જ છે આહ્વાન થવાથી વ્રજસુદરીઓ આવી આ સુદરીઓનો ઉપમા ન આપી શકાય તેવો નવીન રનેહ છે ' નવીન ' અર્થાત્ આધુનિક અથવા ઉત્પન્ન થયેલો નહિ પરંતુ ' અતિવિનંદાય ' . ' નવીન ' એને જન્ય નહિ, પરંતુ છતર કોઈ રથને પ્રકટ નહિ થયેલો એવો આ મુદ્રો ઓનો પ્રેમ જન્ય નથી, પરંતુ પ્રભુ પ્રતિ જેવો પ્રેમ પ્રકટ થાય છે તેવો છતર કોઈ રથને પ્રકટ થતો નથી આ પ્રેમ અથવા રનેહ એ જ ભક્તિ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પછી તરંગદીપ નિબંધમાં ' રનેહને ભક્તિ એમ કહે છે ' એમ કહે છે આ રનેહ નિરુપમ છે, કારણ કે પ્રેક્ષા સુખથી પછી અધિક છે આ રનેહ અથવા ભક્તિ એ જ સમુદ્ર, અર્થાત્ આ રનેહ અતિશય અગાધ છે એ સમુદ્રના અતિવિચિત્ર તરંગો થાય છે સમુદ્રના જેમ તરંગ થાય છે તેમ વ્રજસુદરીઓને રનેહને લીધે અતિ વિચિત્ર મનોરથ ઉત્પન્ન થાય છે આ અતિવિચિત્ર મનો રથથી તરંગોથી વર્ણન ન થઈ શકે એમ પ્રભુ સર્વતઃ આદ્રં આદ્રં થઈ રહે છે આ અતિવિચિત્ર તરંગોથી (વ્રજસુદરીઓની સખ્યા ધમ્મી મોરી હોવાથી) પ્રભુ સર્વતઃ આદ્રં થાય છે પ્રભુ આદ્રં આદ્રં અથવા અતિશય આદ્રં થાય છે આ સ્થિતિ બહુ માન સુધી રહેવાથી પ્રભુ અતિશય આદ્રં થાય છે આ સ્થિતિ બહુ કાલ સુધી રહે છે તેથી પ્રભુની વ્રજસુદરીઓ પર અતિશય રૂપા ■ એમ સૂચનાય છે

વગી પ્રભુ દરેક યુવતિ સાથે સંગમ માટે પ્રકટ થાય છે, અર્થાત્ નેટની ગોપયુવતિ છે તેટલા પોતાના રૂપ ધારણ કરે છે અને આ પ્રમાણે દરેક યુવતિ સાથે સંગમ માટે યુવતિની સખ્યા નેટલા રૂપ પ્રકટ થાય છે

વ્રજસુદરીના રનેહથી સમુદ્રના તરંગોથી આદ્રં આદ્રં થઈ રહેલા અને દરેક યુવતિ સાથે સંગમ માટે પ્રકટ થતા પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો સદા વિષય હો આ આશીર્વાદથી મગવાચરણ છે, કારણ કે ' પ્રભુ અમારા ચક્ષુઓનો વિષય હો ' એ આશિર્વાદ છે વગી આ મગવાચરણમાં વસ્તુનિર્દેશ અર્થાત્ અથવા જે વિષય આવનાનો હોય તેનું નિરૂપણ પછી છે ભગવાનની નિત્યનીતા અથવા સિદ્ધ કરવાની છે તેનું અહીં વર્ણન કરેલું છે મગવાચરણ ત્રણ પ્રકારના ■ (૧) આશીર્વાદરૂપ, (૨) નમનરૂપ (૩) વસ્તુનિર્દેશરૂપ આ ત્રણમાંથી પ્રથમ એ ક્રમાં આશીર્વાદરૂપ અને વસ્તુનિર્દેશરૂપ મગવાચરણ થતાં,

પિતૃચરણાન્તત્વાહં હરિરતિમાર્ગામ્બુજાતમાર્તણ્ડાન્ ।

તદનુગ્રહતઃ કિચ્છિલ્લિલ્લામિ યત્નાદયથાબુદ્ધિ ॥ ૨ ॥

હરિરતિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્યરૂપી પિતૃચરણને નમન કરી, એમના અનુગ્રહથી યત્ન કરી યથાબુદ્ધિ કાંઈક લખું છું.

શ્રુતિસૂત્રાદિમણિમિર્જટિતં યુક્તિપૌક્તિકૈઃ ।

ગ્રથિતં કુસ્તે વિદ્વન્મણ્ડનં વિઠ્ઠલઃ સુધીઃ ॥ ૩ ॥

શ્રુતિ સૂત્ર વગેરે-રૂપી મણિઓથી જડેલું યુક્તિરૂપી મોતીઓથી ગ્રથેલું વિદ્-મણ્ડન સદ્બુદ્ધિવાળા શ્રીવિઠ્ઠલ કરે છે.

સંશય . બ્રહ્મ સગુણ છે કે નિર્ગુણ ?

આ જગતમાં વિવિધ દુઃખના તાપથી તપતા સર્વે જનના મોક્ષ માટે શ્રુતિ-પુરાણોમાં શ્રવણ વગેરેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને એઓનો (શ્રવણ વગેરેનો) વિષય બ્રહ્મ જ કહેલો છે. એ (બ્રહ્મ) નિર્ધર્મક કે સધર્મક એવી જિજ્ઞાસુની શંકા થાય છે, કારણ કે એનું ઉભયરૂપથી વર્ણન કરેલું છે.

હવે દ્વિતીય શ્લોકમાં પ્રભુચરણ નમનરૂપ મંગલાચરણ કરે છે.

હરિરતિમાર્ગ અર્થાત્ હરિમાં રતિ અથવા પ્રેમ જે માર્ગમાં છે તે માર્ગ, અથવા હરિની રતિ અથવા પ્રેમ જેમાં છે તે માર્ગ, તેથી હરિરતિમાર્ગનો અર્થ 'પુષ્ટિમાર્ગ' થાય છે. આ પુષ્ટિમાર્ગરૂપ કમલ છે, તેના સૂર્યરૂપ પિતૃચરણ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ છે. કમલ સૂર્યથી ખીંચે છે. કમલને સૂર્ય ખિલાવે છે તેમજ પુષ્ટિમાર્ગને શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે પ્રકટ કર્યો છે, તેથી શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ આ પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલને ખિલાવનાર સૂર્ય છે. સૂર્યને માટે મૂળ શ્લોકમાં 'માર્તણ્ડ' શબ્દ છે. 'અંડ' એટલે 'બ્રહ્માંડ' મૂળ થયું અથવા નાશ પામ્યું ત્યારે એમાં સૂર્ય થયો, તેથી એ 'માર્તણ્ડ' કહેવાય છે, એવી આ રુદ્રનો શ્રીભાગવતના પચમ સ્કંધમાં વ્યુત્પત્તિ છે, તેથી શ્રીમદ્દાચાર્યચરણે ભક્તિમાર્ગનો પ્રકાશ કર્યો તે પહેલા આ જગત મૃત જેવું જ હતું, એવો આ 'માર્તણ્ડ' શબ્દનો ભાવાર્થ છે શ્રીવશ્યભાષ્ટકમાં પણ 'આપ જો આવિભૌવ પામ્યા ન હોત' શ્લોકમાં આ જ આશય છે. પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્યરૂપ પિતાને (શ્રીમદ્દાચાર્યચરણને) નમન કરી એમની જ કૃપાથી બુદ્ધિ પ્રમાણે યત્નથી કાંઈ લખું છું. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યેશ્વર પ્રભુચરણ પિતૃચરણને નમન કરી અંત રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

શ્રુતિ સૂત્ર વગેરેરૂપી મણિઓથી જડેલું 'વિદ્-મણ્ડન' શ્રીમત્પ્રભુચરણ રચે છે. 'વગેરે' શબ્દથી શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતા તથા ભાગવતનો સમાવેશ થાય છે, તેથી આ 'વિદ્-મણ્ડન' શ્રુતિ અથવા વેદ, વ્યાસસૂત્ર, વ્યાસસ્ત્રી સમાધિનામાં શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીકૃષ્ણવાક્ય શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતા એ પ્રમાણયતુષ્ટવચકારૂપ મણિઓથી જડેલું છે. આમૂલ્ય મણિઓથી જડેલું હોય તોપણ મુક્તાશ્લેષી અતિશય શોભે છે, તેથી મણિજાતિ 'વિદ્-મણ્ડન'માં પણ યુક્તિરૂપી મોતી ગ્રથેલાં છે. વળી આ 'વિદ્-મણ્ડન' રચનાર પણ 'શ્રોતિષ' છે. 'વિદ્વા' એટલે જ્ઞાનથી, 'ટા' એટલે શબ્દ, અને 'સ્થાતિ' એટલે નાશ કરે છે અથવા દૂર કરે છે. જ્ઞાનથી શબ્દ અર્થાત્ મૂખને દૂર કરનાર એટલે એમને જ્ઞાન આપી એમની મૂખોદ્ધો નાશ કરનાર,

કારણ કે, (૧) 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે' (બૃહ્દ સુધ્ધિક ૨-૩-૬), (૨) 'હાય પગ રહિત દોડનાર અને ગ્રહણ કરનાર ચંદ્ર વિના જુઓ છે અને કર્ણ વિના સાંભળે છે' (શ્વે ૩-૧૬), (૩) 'એણે કહ્યું. ગાર્ગિ, આ તે અક્ષર છે જેને દ્રાહ્મણો અન્યૂલ, અનણુ, અહસ્વ, અદીધં, અલોહિત, અરનેહ, અચ્છાય, અતમ, અવાયુ, અનાકાશ, અસગરપથ, અગન્ધ, અરસ, અચક્ષુષ્ક, અશ્રોત્ર, અવાદ્, અમન, અતેજસ્ક, અપ્રાણ, અમુખ, અનામ, અગોત્ર, અજર, અમર, અભય, અમૃત, અરજ, અશબ્દ, અવિવૃત, અસવૃત, અપૂર્વ, અનપર, અનન્તર, અખાલ્ય કહે છે કોઈ એનો ભોગ

એવી 'વિદ્' પદની વ્યુત્પત્તિ છે શ્રીવિદ્ નાનું દાન કરી અધ્યાન દૂર કરે છે દાનનું દાન કરનાર શ્રીમન આ 'વિદ્-મણ્ડન' અથ રમે છે આ વિદ્-મણ્ડન પ્રથમ અધ્યયન ૧ ધારણથી સત્તમા વિજય થશે, તેથી આજુપણ ધારણ કરવાથી વિજયથી શોભા પ્રાપ્ત થશે, એવો ભાવાર્થ છે

કાર્ત્તવ્ય સિયમ સશય હોય તેનું નિવારણ કરવા અથ રચાય તો એ અ કહેવાય કાર્ત્ત રથે સશય ન હોય તો અથ રચવાનું કાર્ત્ત પલ્લ પ્રયોજન રહે નહિ આ અથ પલ્લ કાર્ત્ત સશય દૂર કરવા રચેનો હોવો જોઈએ, નહિ તો અથ રચવામાં કાર્ત્ત પ્રયોજન ન દેવાથી એ નિર્ધર્મ થઈ જાય, તેથી પ્રથમ સશય દર્શાવે છે

આ જગતમાં વિવિધ દુષ્કાના તાપથી લોભા તપે છે, અનેક જગ્યા સુધી દુ સહ દુ ખથી લોભા પીડાય છે એઓના મેક્ષ માટે શ્રુતિમાં અને પુરાણમાં અથ મનન અને નિદિધ્યાસનનું પ્રતિપાન કરવામાં આવેલું છે આ લોભા અથ દત્તાદિ કરે તો એમને મેક્ષ પ્રાપ્ત થાય અને દુષ્કા નાશ પામે, એવો મે. અને પુરાણ ઉપદેશ કરે છે આ અથ વગેરે બ્રહ્માના જ કરવાના મેક્ષ છે બ્રહ્મ અથવા જગતનાનું અથ મનન અને નિદિધ્યાસન કરે, તો દુષ્કાથી પીડાના લોકો દુષ્કાથી મુક્ત થઈ મેક્ષ પ્રાપ્ત કરે 'આત્માનુ (પરમાત્માનુ) દર્શન કરુ, અથ કરુ મન કરુ, અને નિદિધ્યાસન કરુ' એ શ્રુતિ, અને 'વિષ્ણુનું અથ, કીર્તન, રમરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વદન દારણ, સામ્ય અને આત્મનિવેદન' એ પુરાણવાક્ય એ જ ઉપદેશ કરે છે બ્રહ્મા અથ દત્તાદિ કરવા ના છે બ્રહ્મ ધર્મવાનું છે કે ધર્મરહિત છે, બ્રહ્મને ગુણ છે કે નથી એ સશય થય છે આ સશય દૂર કરવો એ આ પ્રથમ રચવાનું એક પ્રયોજન છે આ સશય હટાવન ચવાનું કારણ એ છે કે બ્રહ્મને કેટલાક વેત્તાકર્મમાં નિર્ધર્મક અથવા ધર્મરહિત કહેલું છે, અને કેટલાકમાં સધર્મક કહેલું છે, એ જ પ્રમાણે કેટલાક પુરાણ વાક્યમાં સધર્મક અને કેટલાકમાં નિર્ધર્મક કહેલું છે

કર્ત્ત શ્રુતિ અને કથા પુરાણવાક્યમાં બ્રહ્મ નિર્ધર્મક મેલું છે, અને કથા કથા એને સધર્મક કહેલું છે, એ જણાવે છે પ્રથમ નિર્ધર્મક વાક્યો જણાવે છે (૧) 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે' આ વાક્ય ભદ્દાર ૧૦૫ ઉપનિષદમાં 'મૂર્તીમૂર્ત અલણુમાં છે આ વાક્ય પ્રપચમાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એમાં જે એ ૩૧ છે તેના અધમાં નિર્ધેર કરે છે મૂર્ત અર્થાત્ અમક પરિભાણવાનું અમુક કદવાનું અથવા કિયાવાનું મૂર્ત નહિ તે અમૂર્ત પ્રપચમાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એમાં એ ૩૫ છે અમુક પદાર્થ જેવા કે વૃક્ષ પશુ મનુષ્ય વગેરે મૂર્ત છે અને અમુક પદાર્થ જેવા કે આકાશ દિશા વગેરે અમૂર્ત છે બ્રહ્મમાં મૂર્ત અથવા અમૂર્ત ૩૫ નથી એમ આ વાક્ય કહે છે (૨) 'હાય પગ રહિત દોડનાર અને ગ્રહણ કરનાર ચંદ્ર વિના

કરતું નથી, એ કોઈનો ભોગ કરતું નથી.' (ખ. ૩-૮-૮), (૪) 'દિવ્ય અમૂર્ત' પુરુષ સખાદ્વાબ્યન્તર અજ છે' (મુ. ૨-૨), (૫) "શરીરોમાં અશરીર, અનવસ્થામાં અવસ્થિત, મહાન વિભુ આત્માનું મનન કરી, ધીર શોક કરતો નથી." (ક. ૧-૨-૨૧), (૬) 'પ્રાણરહિત મનરહિત શુભ્ર' (મુ. ૨-૧-૨), (૭) 'આ પુરુષ અસંગ છે' (વૃ. જ્યો.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ, અને (૧) 'આ અબ્યક્ત અચિન્ત્ય,' (ભ. ગી. ૨-૨૫), (૨) 'એ સત્ કે અસત્ કહેવાતું

ભુએ છે અને કર્ણુ વિના સાંભળે છે,' ('શ્વેના'વેનર ઉપનિષદ, અધ્યાય ૩). આની પછી 'એ જાણવાનું' જાણે છે, એને જાણનાર કોઈ નથી, એને અગ્ર મહાન પુરુષ કહે છે' એ વાક્ય છે. અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે જોતો હોય એમ ભાસે છે તેથી દોષનાર છે. અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે મદલ્ય કરતો હોય એમ જાણાય છે તેથી મદલ્ય કરનાર. એ જ પ્રમાણે અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે જોતો હોય અને સાંભળતો હોય એમ ભામે છે તેથી એ 'ભુએ છે' અને 'સાંભળે છે' એવો ઉપદેશ છે. વસ્તુના; એને પગ, હાથ, અશુ અથવા કર્ણુ નથી તેથી એ દોડી, મદલ્ય કરી, જેઈ અથવા સાંભળી શકે નહિ, પરંતુ અજ્ઞાનના સાક્ષી તરીકે આ કાર્ય કરતો હોય એમ ભાસે છે તેથી એ કાર્ય કરે છે એમ લખ્યું છે. (૩) 'એણે કર્ણુઃ ગાર્ગિ, આ તે અક્ષર છે જેને શ્રાવણો...એ કોઈનો ભોગ કરતું નથી.' (મૃદદારણ્યોપનિષદ, અધ્યાય ૨ 'ગાર્ગિશ્રાવણ'). 'અસ્થૂત' અર્થાત્ સ્થૂતથી ભિન્ન એ સ્થૂતથી ભિન્ન છે, સ્થૂત નથી. 'અનણુ' અણુથી ભિન્ન. 'અડ્ડસ્વ' ડ્ડસ્વથી ભિન્ન. 'અદીર્ઘ' દીર્ઘથી ભિન્ન. આ ચાર વિશેષણ પરિભાષ્ય અથવા કહેતો નિર્ગેષ કરે છે. એને પરિભાષ્ય નથી. 'અયોદિત' રાતું નહિ તે. અયોદિત હોવાથી એ અગ્નિથી ભિન્ન છે અથવા અગ્નિ નથી. 'અસ્તેદ' સ્તેદરહિત. સ્તેદ જાણતો 'શુશુ' છે. લોહ અથવા બીજા કોઈ પ્રકારના બૂઝામાં જલ નાખીએ તો એના અણુઓ એકત્ર થઈ જાય છે, એનો પિપ્પડ બનાવાય છે જાણના જે શુશુને લીધે આ પ્રમાણે અણુઓ એકત્ર થાય છે તેને સ્તેદ કહે છે. એ સ્તેદ દિન દોવાથી જલ નથી. 'અસ્તેદ' હાથ અથવા દીપ્તિથી ભિન્ન. 'અનમઃ' અધકારથી ભિન્ન. 'અવાયુ' વાયુથી ભિન્ન. 'અનાકાશ' આકાશથી ભિન્ન. પ્રથમ ચાર વિશેષણો પરિભાષણો નિર્ગેષ કર્યો, તેથી એ મૂર્ત નથી એમ સિદ્ધ થયું. વાયુ અને આકાશથી ભિન્ન હોવાથી એ અમૂર્ત દ્રવ્ય પણ નથી. 'અસંગ' સંગથી ભિન્ન. એને વાસના પણ નથી. 'અસ્પર્શ' સ્પર્શથી ભિન્ન. 'અગ્ર' ગ્રંથથી ભિન્ન. 'અસ્પ' સ્પર્શથી ભિન્ન. આ વિશેષણો ૩૫ રસ મન્થ વગેરે શુશુનો નિર્ગેષ કરે છે. 'અયશુ' અયથી ભિન્ન. 'અગ્રોત્ર' કર્ણુથી ભિન્ન. 'અવાક' વાકીથી ભિન્ન. 'અમન' મનથી ભિન્ન. આ વિશેષણો એ શુશુ વગેરે ઇન્દ્રિય નથી એમ કહે છે 'અતેજસ્' તેજ અથવા વૃતિરૂપ માનથી ભિન્ન. 'અપ્રાણ' પ્રાણથી ભિન્ન. 'અશુષ્પ' શુષ્પથી ભિન્ન. 'અનામ' નામ અર્થાત્ નામથી ઉપસક્ષિત શરીરથી ભિન્ન વગેરે. 'અવિટ્ટ' પુ'તું નહિ તે. 'અનન્તર' અન્દિ. 'અસંગ' દોષી નહિ તે. પ્રયેકનો નિર્ગેષ કરવો અસકલ હોવાથી, બોક્ષા અથવા ભોગ તરીકે સર્વને ગળી એઓનો નિર્ગેષ કરે છે. કોઈ એનો ભોગ કરતું નથી, એ કોઈનો ભોગ કરતું નથી, અર્થાત્ એ ભોગ નથી અને બોક્ષા પણ નથી. (૪) 'એ દિવ્ય અમૂર્ત' પુરુષ સખાદ્વાબ્યન્તર અજ છે' (મુંકોપનિષદ). દિવ્ય અર્થાત્ દ્યોતનવાળો અથવા 'દિરિ' એટલે પોતામાં જ 'જનઃ' એટલે ઉત્પન્ન થયેલો, અર્થાત્ અતીક્રિત. 'અમૂર્ત' અર્થાત્ પ્રથમ મૂર્તિથી રહિત. 'પુરુષ' અર્થાત્ પૂર્ણ સખાદ્વાબ્યન્તર, અર્થાત્ જડારના અને અંદરના સ.યે રહે છે તે.

નથી' (ભા. ગી. ૧૩-૧૨), (૩) 'એ દેવ અમુર મત્યં કે તિર્યક નથી, ઓ પદ્મ પુમાન કે જન્તુ નથી, ગુણ કે કર્મ નથી, સત્ કે અસત્ નથી નિવેધ-શેષ અશેષ જય પામો' (ભા. ૮-૩-૨૪) ઇત્યાદિ પુરાણવાક્યો નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. (૧) 'જેમાથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવે છે, જેમા લય પામી તન્મય થાય છે' (તૈ. ૩-૧), 'ખરે, આનન્દમાથી જ આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે' (તૈ. ૩-૬), (૨) 'એણે 'અજ' પોતાથી અન્ય કોઈ પણ નિમિત્ત નહિ હોવાથી કોઈ પણ પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી અજ આ પૃથ્વી સર્વ ભાવવિહારનો નિવેધ થાય છે, કારણ કે સર્વ ભાવવિહાર જન્ય છે અથવા ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ અજ અથવા અજન્ય છે 'અજ' પૃથ્વી જ જ્યાં મરણ બાદ ક્ષણ વગેરેનો નિરાસ થાય છે આ પ્રમાણે આ ક્રુતિઓ અર્થે માયા વાદી કરે છે સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અર્થે મિત્ત છે 'દિવ્ય' અર્થાત્ અનોખું, 'અમૂર્ત' - 'આપ્તુ' એમ પરિભાષણ અથવા કદ રહિત 'સમાજ વ્યવસ્થા'માંથી 'સ' પદ છૂટું છે 'સ' તે લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ 'બ્રહ્માજનન્તર' - મહાર અને અદર રહે છે તે (૫) 'શરીરોમાં અશરીર, અનવસ્થામાં અવસ્થિત મહાન વિષુ આત્માનું મનન કરી ધીર શોક કરતો નથી' શકરાચાર્યના મત પ્રમાણે આનો અર્થ નામે પ્રમાણે છે અશરીર-સ્વરૂપથી આકાશ જેવું શરીરોમાં-દેવ, નાના પ્રાણી વગેરે રૂપોમાં અનવસ્થા-અવસ્થા રહિત, અથવા નશ્વર પદાર્થમાં અવસ્થિત રહેતું તેથી નિત્ય અને વિકારરહિત, એવો અર્થ થાય છે 'મહાન' અને 'વિષુ'. 'મહત્' (મોટું) શબ્દ લગુની અપેક્ષા રાખનાર હોવાથી વિષુ' અર્થાત્ વ્યાપક પણ કન્યુ. પોતાનાથી મિત નથી, પોતાથી અન્ય છે, એવું દર્શાવવા 'આત્મા' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે એના આત્માનું મનન કરીને, 'આ હુ છું' એમ જાણીને, ધીર અર્થાત્ શુદ્ધિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી, અર્થાત્ શોકથી મુક્ત થાય છે સિદ્ધાન્તમાં આ જીવમુક્તિ નથી, પરંતુ બ્રહ્મમુક્તિ છે કારણ કે પહેલાં ૧-૨-૧૫ માં 'સર્વ વેદો જેના પદ્મ પ્યાન કરે છે' ઇત્યાદિ મંત્રો છે અર્થે નામે પ્રમાણે થાય છે 'અશરીર' - શરીર અથવા વિશ્વરૂપ એને નાશ પામવાનો સ્વભાવ જેમા નથી તે, અર્થાત્ જેના કર્મ નિત્ય છે અથવા લૌકિક શરીર જેને નથી તે 'મહાન' - સર્વ પ્રકારે મોટું, 'એની સમાન ગર્ભ નથી' હાં તો ક્રુતિમાં કલા પ્રમાણે સર્વપ્રકારે મોટું 'વિષુ' - વ્યાપક 'અનવસ્થા' - અવસ્થારહિત, અર્થાત્ જેનો તિરોભાવ થાય છે તેવા પદાર્થોમાં અવસ્થિત રહેલું શકરાચાર્યના અર્થે પ્રમાણે 'અશરીર' 'મહાન' અને 'વિષુ' એ ત્રણે પદ એક જ અર્થનો ભેદ કરનાર હોવાથી એ પદ વ્યર્થ થાય છે (૬) 'પ્રણુરહિત મનરહિત શુષ્ઠ' (મુક્ત ઉપનિષદ) 'શુષ્ઠ' - શુદ્ધ, 'પ્રણુરહિત' - આદિ પ કરેલુંતો નિવેધ કરે છે (૭) 'આ પુરુષ અસંગ છે' (બ્રહ્મદાર્શનિક પનિષદ જ્યોતિર્ભાષણ) આ જીવમુક્તિ છે સ્વપ્નમાં સ્થિતો સગ રમણ ઇત્યાદિ થાય તેના પાપથી જીવ લેવાતો નથી એવો અર્થ છે આ અર્થ માયાવાદમાં અને સિદ્ધાન્તમાં તુલ્ય છે આ ક્રુતિઓ બહુ નિર્ધર્મક છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે બ્રહ્મને નિર્ધર્મક વર્ણવનારી સ્મૃતિઓ હવે રહે છે (૧) 'આ અન્યકા અચિત્' (ભગવદ્ગીતા) જીવમુક્તિમાં આ વાક્ય છે 'અન્યકા' - અન્ય અથવા અરૂપ 'અચિત્' - ચિત્તારી ન સંકાય તેવો (૨) 'એ સત્ કે અસત્ કહેવાતું નથી' (ભગવદ્ગીતા) એ (બ્રહ્મ) વિશે આ વાક્ય કહેલું છે 'સત્' - નામ અને રૂપથી રચાયેલું, 'અસત્' - નામ અને રૂપથી રચાયેલું

વિચાર્યું' (પ્ર. ૬-૩), 'એણે 'હું' બ્રહ્મ છું' એમ આત્માને જ જ્ઞેયું' (બૃ. ૧-૪-૧૦), (૩) 'સર્વને વશ રાખનાર, સર્વનો ઈશાન' (બૃ.) 'જે સર્વને સર્વશક્તિ' (મુ. ૧-૯), (૪) 'વિશ્વતઃ ચક્ષુવાળા, વિશ્વતઃ સુખવાળા, વિશ્વતઃ પ્રાહુવાળા, વિશ્વતઃ પાદવાળા એક (જ) દેવ ધાવાપૃથિવીને ઉત્પન્ન કરતા બાહુ વડે પત્ર વડે સંયોગ કરે છે.' (તૈ., શ્વે.), (૫) 'સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ' (છાં.) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને (૧) 'સર્વત્ર પાણિ અને પાદના અન્તવાળું, સર્વત્ર અક્ષિ શિરઃ અને સુખવાળું, સર્વત્ર કર્ણવાળું, લોકમાં સર્વ ઢાંટીને રહે છે' (ભ. ગી. ૧૩-૧૩), (૨) 'નિર્દોષ અને પૂર્ણશુભ્રવિશ્વકવાળા, આત્મ-તાંત્ર, નિદ્રેચેતન શરીરના શુભ્ર વિનાના, કેવલ આનંદના જ કર પાદ સુખ ઉદર વગેરે-વાળા અને સર્વત્ર સ્વગતલોહરહિત' (ના. ૫.) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ સવિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ જેમાંથી ચોગ્ય શું છે ?

નહિ થયેલું, (૩) 'એ દેવ અસુર.....નિરોધશી અરોધ જ્ય પામે,' શ્રીમદ્ભાગવતમાં આત્મા સ્વધર્મા આ ગચ્છેનું વાક્ય છે. અહીં દેવ વગેરેના નિરોધથી એઓના રૂપનો નિરોધ કરેલો છે. અર્થાત્ એ દેવરૂપ, અસુરરૂપ વગેરે નથી. 'જન્યુ નથી' શબ્દથી ત્રણે જાતિથી થત્ય સર્વ પ્રાણીઓનો નિરોધ કરેલો છે. સર્વનો નિરોધ ક્યાં પડી બાકી જે રહે તે નિરોધશી. વળી માયાથી સર્વરૂપ પશુ એ જ છે, તેથી 'નિરોધશી અરોધ' કહેલું છે. એવો શંકરાચાર્ય પ્રમાણે અર્થ થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં વિરુદ્ધસ્વધર્મનો આધાર હોવાથી સર્વાત્મક છે, તેથી 'અરોધ' કહેલું છે.

એ પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ કહી, દેવે સવિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ કહે છે : (૧) 'જેમાંથી આ જૂતો... ... ઉત્પન્ન થાય છે' (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ, ભૂત્યપ્રપાકક). આ બ્રહ્મનું લક્ષ્ય છે. 'આ જૂતો' અર્થાત્ બ્રહ્માથી આરંભી તરખણાં સુધીનાં સર્વ પ્રાણીઓ, જીવે છે-પ્રાણુ ધારણુ કરે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય-કાલમાં પશુ પ્રાણીઓ બ્રહ્માત્મનાનો ત્યાગ કરતાં નથી. શંકરાચાર્યના મનમાં ઉપદ્રિત અર્થાત્ માયાની ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જ જનનનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી આ પરબ્રહ્મનું વાસ્તવિક લક્ષણ નથી, પરંતુ તટસ્થ લક્ષણ છે. સિદ્ધાન્તમાં પરબ્રહ્મ જ જનનનું ઉપાદાન કારણ છે. જે પદાર્થની અમુક વસ્તુ જને છે તે વસ્તુનું તે પદાર્થ ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે; જેમકે માટીનો ઘડો જને છે એમાં માટી ઘડનું ઉપાદાન કારણ છે. (૨) 'એણે વિચાર્યું'.....જેયું.' (પ્રશ્નોપનિષદ). શંકરાચાર્યના મનમાં આ વિચારનાર 'એ' સંસારી છે. સિદ્ધાન્તમાં એ બ્રહ્મ જ છે. (૩) 'સર્વને વશ રાખનાર, સર્વનો ઈશાન' (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, શરીરસ્થ હ્યજી). 'ઈશાન' રાખ્ય કરનાર. (૪) 'વિશ્વતઃ ચક્ષુવાળા... સંયોગ કરે છે.' (તૈત્તિરીય અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ). બ્રહ્માથી આરંભી તરખણાં સુધીના સર્વનાં ચક્ષુ જેનાં છે તે વિશ્વતઃ ચક્ષુવાળા. આગળ પશુ એ જ પ્રમાણે અર્થ કરવો. 'ચક્ષુ' વગેરે પદ સર્વ દૃષ્ટિઓનાં ઉપલક્ષક છે. સર્વ દૃષ્ટિઓ માટે આ પદો ચોગ્યનાં છે. 'પત્ર' પત્રનાં સાધન, (અ) પગો અને (આ) પાખિા. (૫) 'સર્વકામ સર્વગન્ધ સર્વરસ' (હાંદોગ્ય ઉપનિષદ, સાંદિગ્યવિષા). આ શ્રુતિઓ બ્રહ્મને સવિશેષ કહે છે. વળી સવિશેષ બ્રહ્મનું

પૂર્વપક્ષ — (અહીં) નિર્વિશેષ જ (છે) (એ થોડું છે)

—કેમ ? —ઉપજીવ્યત્વતઃ શ્રૌતવાક્યૈશ્વાન્યપરસ્પતઃ ।

અન્તરજ્ઞત્વતઃચાપિ નિર્વિશેષં નિરુપ્યતે ॥

પ્રતિપાત્ન કરનારી રમૂનિઓ પણ છે (૧) 'સર્વત્ર પાણિ અને પાદનો અવતારો'.....સર્વ રાશીને રહે છે' (ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૩,૧૩), 'નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ સિદ્ધવાળા... સ્વગતર્થે રહિત' (નારદપરવાર)

આ પ્રથમા પ્રારભમા પ્રહરવરૂપનો વિચાર આરંભ્યો છે વિચાર કરવામાં ચાર વસ્તુની અપેક્ષા છે : ૧ 'વિષય' અથવા જે વાતનો વિચાર કરવાનો હોય તે અહીં વિષય બ્રહ્મ અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ છે એમ પ્રથમ કહેવું છે ૨ વિષય અથવા 'સત્યમ.' અહીં બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે કે સર્વિશેષ છે એ સત્ય છે એમ પણ કહેવું છે આ સત્યપત્ર મત ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ અને રમૂતિ છે એમ કહી, ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ અને રમૂતિ કહી કહે આ બેમાંથી મોઝ શું છે એમ પ્રશ્ન કરી, ઉત્તરમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષ કરે છે. ૩ 'પૂર્વપક્ષ' અહીં બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માનનાર શકરાચાર્ય પૂર્વપક્ષી છે ૪ 'સિદ્ધાન્ત' પૂર્વપક્ષ પૂરા થતા પછી, પૂર્વપક્ષના બ નપૂરક સિદ્ધાન્ત અથવા સ્વમતનુ સ્થાપન કરવામાં આરંભે

પૂર્વપક્ષ : બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે

(અહીં શકરાચાર્ય પૂર્વપક્ષ મરે છે શકરાચાર્યનો મત કેવળાત્મ કહેવાય છે આ મતમાં માત્ર બ્રહ્મ જ સત્ય છે, અને સર્વ મિથ્યા છે સર્વમાં જેમ રજજીની શ્રાંતિ થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં જગતની બાંધિ થાય છે આ મતમાં આત્માસત્તાદ, અવ-ઉદ્ભાવ, પ્રતિબિંબવાદ વગેરે જીવંત જુદા વાદ માનનામાં આવે છે, તે સર્વનો આ પ્રથમા આગળ નિરાસ કરવામાં આવશે સર્વ વાદમાં બ્રહ્મ નિર્ગુણ જ માનવામાં આવ્યું છે)

શકરાચાર્યના મતમાં આ પ્રમાણે બ્રહ્મ ગુણરહિત અથવા નિર્વિશેષ હોવાથી, બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ પૂર્વપક્ષ કરે છે બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કેમ કહેવું એ હેતુ કારિકામાં આપ્યો છે : ૧ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સર્વિશેષ બ્રહ્મનું ઉપલબ્ધ છે તેથી નિર્વિશેષ કહીએ છીએ, ઉપલબ્ધ અર્થાત્ નિર્વાદ, સર્વિશેષ બ્રહ્મનો નિર્વાદ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ છે નિર્વિશેષ બ્રહ્મથી સર્વિશેષ બ્રહ્મનો નિર્વાદ થાય છે નિર્વાદક અથવા નિર્વાદ કરનાર પ્રથમ હોવું જોઈએ, નિર્વાદક ન હોય તો જેનો એનાથી નિર્વાદ થતો હોય તે કયાથી જ હોય ? નિર્વાદક મુખ્ય હોવાથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહેવું એ જ ચોક્કસ છે ૨ શ્રૌત વાક્ય અર્થાત્ શ્રુતિના વાક્યોના ઉપાસનાનો બોધ કરનાર શ્રુતિના વાક્યો હોવાથી, ધર્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ અન્યપરક છે ઉપાસનાનો બોધ કરનારી શ્રુતિઓ ઉપાસના માટે છે નિર્વિશેષની ઉપાસના ધર્મ રહે નહિ, તેથી ઉપાસના માટે સર્વિશેષ બ્રહ્મ છે અને સર્વિશેષ શ્રુતિઓ એનું વર્ણન કરે છે, ઉપાસના માટે સર્વિશેષ બ્રહ્મ છે, તેથી સર્વિશેષ શ્રુતિઓનું ઉપાસનામાં તાત્પર્ય હેતુવાચી એ વસ્તુનું બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે ૩ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સર્વિશેષ બ્રહ્મનું અતરંગ છે આધાર આધાર બંધોનું જેનો એ આધાર હોય તેનો અતરંગ છે જેના નિરૂપણ કરતા આધારનું નિરૂપણ વધારે મુખ્ય છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સર્વિશેષ બ્રહ્મનું નજ હોવાથી મુખ્ય પ્રારંભિક છે, તેથી ૧૫ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે.

(સવિશેષના) ઉપજીવ્યત્વને લીધે, અને શ્રીત વાક્યો અન્યપરક છે તેથી અને (નિર્વિશેષ સવિશેષનું) અન્તરંગ છે તેથી (બ્રહ્મને) નિર્વિશેષ કહીએ છીએ, કારણ કે સવિશેષવાદીને પણ વિશેષના આધાર તરીકે બ્રહ્મસ્વરૂપનો અવસ્થ અંગીકાર કરવો પડ્યો; નહિ તો વિશેષ કેના વર્ણવેલા કહેવાય ? તેથી આધારનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ નિર્વાહક હોવાથી આધેય નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિથી અન્યથા કરી શકાય નહિ. ‘ધર્મો સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, ધર્મનું નિરૂપણ કરવાથી ઉભય શ્રુતિ સાર્થક થશે’ એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ‘અસ્પૃશ્ય’ વગેરે શ્રીતવાક્ય ધર્મનો વિશેષ કરે છે.

પૂર્વપક્ષી આ પ્રમાણે બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહેવાનાં કારણો ટૂંકમાં કાવિકામાં વર્ણવી એનું સિનારથી વિવેચન કરે છે.

૧. ઉપજીવ્યત્વને લીધે એ પ્રથમ હેતુનું વિચારપૂર્વક વિવેચન કરે છે. બ્રહ્મને સવિશેષ માને તેને બ્રહ્મના વિશેષ ક્યાં રહે છે એ અર્થ કહેતું જોઈએ, વિશેષનો આધાર કોણ છે અથવા વિશેષ ક્યાં રહે છે એ અર્થ કહેતું જોઈએ વિશેષનો આધાર બ્રહ્મના સ્વરૂપને જ કહેવું પડે. વિશેષ અર્થાત્ ગુણ દ્રવ્યમાં જ રહે. સવિશેષ બ્રહ્મના વિરોધાતો આધાર બ્રહ્મસ્વરૂપ અર્થાત્ વિગેરદિન બ્રહ્મ જ છે એમ અર્થ. સ્વીકારવું પડશે. જો આ પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ અર્થાત્ વિગેરદિન બ્રહ્મને સવિશેષ બ્રહ્મના વિશેષનો આધાર સ્વીકારીએ નહિ, તો અન્ય કોઈ એવો આધાર હોઈ શકે એમ નથી, તેથી વિશેષ અર્થાત્ ગુણનો આધાર અમુક દ્રવ્ય હોવું જ જોઈએ એ નિષ્કર્ષનો જામ થાય; તેથી વિશેષના આધાર અને તેથી જ સવિશેષ બ્રહ્મના આધાર તરીકે વિગેરદિન અર્થાત્ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે. આધાર મુખ્ય છે. આધાર વિના અધેય (જેનો એ આધાર તેમ તે) સંભવે જ નહિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનો આધાર હોવાથી, નિર્વિશેષ બ્રહ્મ વિના સવિશેષ બ્રહ્મ સંભવતું જ નથી. શ્રુતિ ઉભય પ્રકારના બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ ઉભય પરસ્પર અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાથી ઉભય સંભવે નહિ. જેમાંથી એક જ, બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. જેમાંથી કયા બ્રહ્મને મુખ્ય માનવું અથવા જેમાંથી બ્રહ્મનું કયું સ્વરૂપ સત્ય માનવું એવો નિર્ણય કરવા આપણે આધાર કયું બ્રહ્મ છે એ તપાસવું. આધાર નિર્વિશેષ બ્રહ્મ વિના અધેય સવિશેષ બ્રહ્મ સંભવતું જ નથી, તેથી આધાર નિર્વિશેષ બ્રહ્મને જ બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ માનવું જોઈએ. નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ બ્રહ્મનો આધાર હોવાથી, નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ મુખ્ય છે અને સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ એને અન્યથા કરી શકે નહિ, તેથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ જ મુખ્ય છે અને બ્રહ્મ વસ્તુનું નિર્વિશેષ જ છે.

અહીં સિદ્ધાન્તી સકા કરે છે : એ પ્રમાણે શ્રુતિઓનો અર્થ કરીને તે સવિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ, તેથી એ પ્રમાણે અર્થ કરવો એવું નથી, તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ સાર્થક થાય એ મટે નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ ધર્મોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે અને સાવરોગ શ્રુતિઓ ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ માનવું જોઈએ. ધર્મોનું સ્વરૂપ નિર્વિશેષ છે. બ્રહ્મ નિર્મુખ્ય છે, તોપણ એને વિશેષ અર્થાત્ ધર્મ અથવા ગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ સાર્થક થાય છે અને બ્રહ્મ પણ વિરુદ્ધ ધર્મનો

વૃશ્ચિકની ભીતિથી પલાયન કરતાં ભયંકર ઝેરી સર્પના મુખમાં પાત થયો. ‘બ્રહ્માને અસત્ જાણે તે અસત્ જ થાય’ એવી (શૂન્યવાદની) નિન્દાશ્રુતિને લીધે, શૂન્યવાદનો પણ અંગીકાર કરી શકાયો નહિ.”

એમ નહિ, કારણ કે શ્રુતિસિદ્ધ ધર્મોનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ અનુવાદપૂર્વક લૌકિક રથોદય આદિ ધર્મોનો નિષેધ કરેલો છે, તેથી શ્રૌતધર્મનું નિર્વાહકપણું ‘કયાં રહ્યું?—’ નિષેધનો વિષય હિન્ન હોવાથી વિરોધના અભાવને લીધે એક પણ શ્રુતિનો બાધ યોગ્ય નથી, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ અને સર્વિશેષ ઉભય સિદ્ધ થાય છે’ એમ કહેવું યોગ્ય નથી, હોય તો ધટ્ટનું નિરૂપણ પ્રથમ થવું જોઈએ. ધટ્ટ શું છે એ જાણવા વિના ધટ્ટાભાવનું જ્ઞાન થાય નહિ, તેથી ધટ્ટાભાવનું નિરૂપણ એના પ્રતિયોગી ધટ્ટના નિરૂપણને અધીન છે, તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિનો આધાર સર્વિશેષ શ્રુતિ છે.

આ પ્રમાણે સર્વિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ છે, અને ઉભય એક-બીજાની નિર્વાહક છે તેથી સમાન હોવાથી કોઈ એકબીજાનો બાધ કરવા સમર્થ નથી. એ બે પ્રકારની શ્રુતિમાં વિરોધ છે તેથી બાધ છે એમ ચણીએ, તો ઉપર કહેલા હેતુથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિનો બાધ થાય, અને તેથી શૂન્ય જ અવગિચ્છ રહે, અને શૂન્યવાદનો સ્વીકાર કરવો પડે. એ તો પીછીની ખીકથી નાસનાં સર્પના મુખમાં પડ્યા જેવું થાય. વળી શૂન્યવાદ પણ સ્વીકારી શકાય નહિ, કારણ કે ‘બ્રહ્માને અસત્ જાણે તે અસત્ જ થાય’ એ શ્રુતિ જ શૂન્યવાદની નિન્દા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ નથી. નિર્વિશેષ શ્રુતિ સર્વિશેષ શ્રુતિએ કહેલા ધર્મોનો નિષેધ કરતી નથી, પરંતુ લૌકિક રથોદય વગેરે ધર્મોનો અનુવાદ કરી એઓનો જ નિષેધ કરે છે, તેથી સર્વિશેષ શ્રુતિએ કહેલા ધર્મો નિર્વિશેષ શ્રુતિના નિર્વાહક નથી. નિર્વિશેષ શ્રુતિ સર્વિશેષ શ્રુતિએ વર્ણવેલા ધર્મોનો જ નિષેધ કરતી હોત તો સર્વિશેષ શ્રુતિ એની નિર્વાહક થાત, પરંતુ લૌકિક ધર્મોનો જ નિષેધ કરતી હોવાથી સર્વિશેષ શ્રુતિ એની નિર્વાહક નથી અને એ સર્વિશેષ શ્રુતિની નિર્વાહક હોવાથી એનાથી સર્વિશેષ શ્રુતિનો બાધ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ હોય તો અમુક ગુણ વર્ણવી, અન્ય લૌકિક ધર્મોનો બાધ વર્ણવેલો હોવાથી, વિરોધ રહેતો નથી, અને તેથી બ્રહ્મ સર્વિશેષ અને નિર્વિશેષ એમ ઉભય સિદ્ધ થાય છે, અને એકે પ્રકારની શ્રુતિનો બાધ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ નહિ. ‘જ્યાંથી વાણી પડેંઆ વિના મન સદિન પાડી રહે છે’ વગેરે શ્રુતિઓ ‘અન્યાનું અવજ કરવું’ છતાં શ્રુતિએ વર્ણવેલા શ્રોતચતુર્ણ વગેરે ધર્મોનો પણ બાધ કરે છે. લૌકિક ધર્મોનો બાધ કેટલીક શ્રુતિ કરે છે તે જ પ્રમાણે શ્રુતિએ વર્ણવેલા ધર્મોનો પણ બાધ કેટલીક શ્રુતિ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ સર્વિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. ‘શ્રુતિએ વર્ણવેલા ધર્મોનો પણ અન્ય શ્રુતિ નિષેધ કરતી હોય તો નિષેધ કરનારી

કારણ કે ધ્યોતવ્ય વગેરે શ્રોતધર્મોના પણ ‘જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે’ (તૈ. ૨-૪-૧) ઇત્યાદિ વાક્યથી નિષેધ કરેલો છે નિર્વાહકત્વથી થતો બાધ પણ નથી, કારણ કે એવા પ્રકારનું નિર્વાહકત્વ અપ્રયોગ્ય છે, નહિ તો અભાવ-નિરપણનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. આ પણ ચોખ્ખું નથી, કારણ કે લોકમાં જે પદાર્થમાં જ્યારે જે ધર્મ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવે તે જ ધર્મનો તે જ પદાર્થમાં તે જ મમથે વિરોધને લીધે નિષેધ કરી શકાય નહિ. પણ પ્રથમ સ્થાન વલ્લુવેલા પાકથી રક્ત થયેલા ઘટને અસ્થાન કહીએ તેમ કાલસેદે એનો નિષેધ કરી શકાય. બ્રહ્મ સદા એકરસ હોવાથી એમાં એવું સંભવતું નથી, તેથી ધર્મનિરૂપણ કેમ સંભવે અને વળી એનો નિષેધ કેમ સંભવે ? એમ મિથ્યાવાદી તપેલા સાણસામાં પડેલા છે.—એમ નહિ. ધર્મ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે, કારણ કે સોપાધિ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારે નિર્વિરોધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે, એવા તાત્પર્યથી એ શ્રુતિ સોપાધિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. પછી નિર્વિરોધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા પૂર્વોક્ત ધર્મનો નિષેધ કરે છે, કારણ કે અવિદ્યાકલ્પિત તરીકે જ એઓનો અંગીકાર કરેલો હતો, તેથી અપવાદ કરવા માટે જ કર્તૃત્વાદિ કહી, પછી એઓનો નિષેધ કરે છે, એની કલ્પનાથી સર્વ સમજસ જ છે.

નિર્વિરોધ શ્રુતિનો ધર્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિ નિર્વોદક છે અને તેથી સ્વરિગેય શ્રુતિ નિર્વાહકપણાથી નિર્વિરોધ શ્રુતિનો બાધ કરે છે’ એવા પ્રકારનું નિર્વોદકપણ કાઈ પણ કાર્ય કરી શકતું નથી, અર્થાત્ એવા નિર્વોદકપણાથી બાધ થતો નથી. એવા નિર્વાહકપણાથી બાધ થતો હોય તો અભાવનું નિરૂપણ થઈ શકે જ નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ ચોખ્ખું નથી અમુક ધર્મ બ્રહ્મમાં વર્ણવી એ જ ધર્મનો એ જ સમયે એમાં નિષેધ કરેલો એ અત્યંત રિગ્દ છે. એક જ પદાર્થમાં અમુક કાર્યે ધર્મ છે ને અન્ય સમયે એ જ નથી એમ કહીએ તો કાંઈ ચાહે, કારણ કે ધર્મ વગેરે પદ્ધતિ પદ્ધતિ સ્થાન રંગના હોય છે અને પદ્ધતિ પદ્ધતિ લાવ રંગના થાય છે. બ્રહ્મ સદા એક જ પ્રકારનું હોવાથી એક કાર્યે એમાં અમુક ધર્મનો ભાવ અને બીજા કાર્યે અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ તેથી ધર્મ વર્ણવવા અને વળી એનો નિષેધ કરવો એમ અને જ કેમ ? તેથી આ પ્રમાણે મિથ્યાવાદી મહાન કષ્ટમાં આવી પડ્યો છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ નથી. ધર્મનિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો હેતુ શિલ જ છે નિર્વિરોધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ થવા દિના સંભવતું નથી, તેથી પ્રથમ સ્વરિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ એવા હેતુથી કરેલું છે કે એની ઉપાસના કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય ચિત્તશુદ્ધિ થવા પછી નિર્વિરોધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરવાના પૂર્વે વળુવેલા ધર્મનો નિષેધ કરે છે ધર્મને અવિદ્યાથી કલ્પિત જ રહીકરેલા છે, તેથી કર્તૃત્વ વગેરે કોઈનો આભાવ હોય અપવાદ કરવા જ વર્ણન કર્યું છે, અને પછી એઓનો નિષેધ કરે છે, એની કલ્પના કરવાથી કાઈ પણ પ્રકારનો વાંધા આવતો નથી. તેથી નિર્વિરોધ શ્રુતિ સ્વરિગેય શ્રુતિનો બાધ જ કરે છે.

સિદ્ધાંત બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ પણ છે

અત્ર ઉત્તર આપીએ છીએ.

અભેદાદનુપાધિત્વાજ્ઞગદ્વ્રત્યયાસિત્તઃ ।

સર્વાધારત્વતસ્તાવચ્છક્તિવાન્નાસ્ય વાધનમ્ ॥

(સોપાધિ બ્રહ્મ હોય તો) જગતનો પ્રત્યય થાય નહિ, તેથી (બ્રહ્મ) ઉપાધિરહિત છે, તેથી (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મના) અભેદને લીધે, (બ્રહ્મ) વિરુદ્ધધર્માધારસાધકશક્તિયુક્ત હોવાથી સર્વાધાર છે, તેથી સવિશેષત્વનો બાધ થતો નથી.

અત્ર મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગત્કર્તૃત્વ ઈશિતૃત્વ વગેરેથી વિશિષ્ટ (બ્રહ્મ) અને નિર્વિશેષ(બ્રહ્મ)નો ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? ભેદ અંગીકાર કરતો હોય તો એ (ભેદ) તાત્ત્વિક કે અતાત્ત્વિક ? પ્રથમ પક્ષ—(તાત્ત્વિક ભેદ) 'સર્વત્ર

સરિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ છે, મિત્ત નથી, તેથી સરિશેષ બ્રહ્મ ઉપાસના મારે છે, સવિશેષ શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે એ પૂર્વપક્ષીના બીજા પ્રમન હેતુનો નિરાસ થાય છે. સરિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ છે, કારણ કે ઉપાધિ નથી, તેથી સોપાધિક અથવા ઉપાધિરાહ્યું અને નિરુપાધિક અથવા ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ મિત્ત છે, એમ કહી શકાય નહિ. આમ હોવાથી નિર્વિશેષ શ્રુતિ સરિશેષ શ્રુતિની નિર્સીડક અને અન્તરગ છે એ બે હેતુનો નિરાસ થાય છે, કારણ કે સરિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ હોવાથી, ઉપાધિ ન હોવાથી, ઇર્ષ્ય પ્રકરની શ્રુતિ અન્ય પ્રાચીની શ્રુતિની નિર્સીડક અથવા અન્તરગ નથી, જગતના કર્તાપણું વગેરે ધર્મોને ઔપધિ હોત, અને વસ્તુત્તર ન હોત તો જગતની પ્રતીતિ જ ન થાત જગતની પ્રતીતિ થાય છે તેથી ઉપાધિ નથી. આ પ્રમાણે નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષનો બાધ કરતી નથી એ સિદ્ધ કરવા સરિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ હોવાથી બીજો સર્વના આધારપણાનો રેતુ કહે છે બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે, સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આધાર છે અને વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયપણાની સાધક અવિત્ત શક્તિ એમાં છે, તેથી એ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ છે, તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિથી સરિશેષ શ્રુતિનો બાધ થતો નથી. આ પ્રમાણે બે હેતુથી પૂર્વપક્ષીનો નિરાસ કરી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વધર્મનો આશ્રય છે એમ કારિકાથી કહી એનું ચિન્તાદર્શી રિવેચન કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—અહીં મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગત્કર્તાપણું વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? એ ભેદ સ્વીકારતો હોય તો એ ભેદ વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક ? આ પ્રમાણે ત્રણ પક્ષ થાય છે : સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં (૧) તાત્ત્વિક અથવા વાસ્તવિક ભેદ છે, (૨) અતાત્ત્વિક અથવા અવાસ્તવિક ભેદ છે, અને (૩) અભેદ છે આ ત્રણ પક્ષમાંથી મિથ્યાવાદી કયો પક્ષ સ્વીકારે છે એમ એને પૂછવું. મિથ્યાવાદી એવો તો કયો છે કે પ્રયત્નરે પોને એને પૂછ્યા નથી, પણ ઇર્ષ્ય મપ્પરથને એને પૂછવા કહે છે.

કારણ કે ધ્રોતવ્ય વગેરે ઐતદ્યમનો પણ ‘જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે’ (ત્રિ. ૨-૪-૧) ઇત્યાદિ વાક્યથી નિષેધ કરેલો છે નિર્વાહકત્વથી થતો બાધ પણ નથી, કારણ કે એવા પ્રકારનું નિર્વાહકત્વ અપ્રયોજક છે, નહિ તો અભાવ-નિરૂપણનો ઉચ્છેદ યર્થ જાય. આ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે લોકમાં જે પદાર્થમાં જ્યારે જે ધર્મ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવે તે જ ધર્મનો તે જ પદાર્થમાં તે જ સમયે વિરોધને લીધે નિષેધ કરી શકાય નહિ. પણ પ્રથમ સ્થાન વર્ણવેલા પાકથી રક્ત થયેલા ઘટને અશ્યામ કહીએ તેમ કાલબેદે એનો નિષેધ કરી શકાય. બ્રહ્મ સદા એકરસ હોવાથી એમાં એવું સંભવતું નથી, તેથી ધર્મનિરૂપણ કેમ સંભવે અને વળી એનો નિષેધ કેમ સંભવે ? એમ મિથ્યાવાદી તપેલા સાણસામાં પડેલા છે.—એમ નહિ. ધર્મ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે, કારણ કે સોપાધિ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય ત્યારે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થશે, એવા તાત્પર્યથી એ શ્રુતિ સોપાધિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે. પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા પૂર્વોક્ત ધર્મનો નિષેધ કરે છે, કારણ કે અવિદ્યાકલ્પિત તરીકે જ એઓનો અંગીકાર કરેલો હતો, તેથી અપવાદ કરવા માટે જ કર્તૃત્વાદિ કહી, પછી એઓનો નિષેધ કરે છે, એવી કલ્પનાથી સર્વ સમજસ જ છે.

નિર્વિશેષ શ્રુતિની ધર્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિ નિર્વાહક છે અને તેથી સર્વિશેષ શ્રુતિ નિર્વાહકપણાથી નિર્વિશેષ શ્રુતિનો બાધ કરે છે’ એવા પ્રકારનું નિર્વાહકપણું કાઈ પણ કાર્ય કરી શકતું નથી અર્થાત્ એવા નિર્વાહકપણાથી બાધ થતો નથી. એવા નિર્વાહકપણાથી બાધ થતો હોય તો અભાવનું નિરૂપણ યર્થ થકે જ નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ યોગ્ય નથી અમુક ધર્મ બ્રહ્મના વર્ણવી એ જ ધર્મનો એ જ સમયે એના નિષેધ કરવો એ આતત રિત્ત છે. એક જ પદાર્થમાં અમુક કાળે ધર્મ છે તે અન્ય સમયે એ જ નથી એમ કહીએ તો કાંઈયે એ, કારણ કે ઘટ વગેરે પદાર્થો પડેલા સ્થાન રંગના હોય છે અને પદાર્થો પડી લાગે રંગના થાય છે. બ્રહ્મ સદા એક જ પ્રકારનું હોવાથી એક કાળે એમાં અમુક ધર્મનો ભાવ અને બીજા કાળે અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ તેથી ધર્મ વર્ણવવા અને વળી એનો નિષેધ કરવો એમ બને જ કેમ ? તેથી આ પ્રમાણે મિથ્યાવાદી મદાન કલ્પના આવી પાડે છે.

પૂર્વપક્ષી—એમ નથી. ધર્મનિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો હેતુ ક્ષિણ જ છે. નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના સંભવતું નથી, તેથી પ્રથમ સર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ એના હેતુથી કરેલું છે કે એની ઉપાસના કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા પૂર્વે વર્ણવેલા ધર્મનો નિષેધ કરે છે ધર્મને અવિદ્યાથી કલ્પિત જ રીકારેલા છે, તેથી કાંઈપણ વગેરે ધર્મોનો આગળ ઉત્તર અપવાદ કરવા જ વર્ણન કર્યું છે, અને પછી એઓનો નિષેધ કરે છે. એની કલ્પના કરવાથી કાઈ પણ પ્રકારનો વાગો આવતો નથી. તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિ સર્વિશેષ શ્રુતિનો બાધ જ કરે છે.

સિદ્ધાંત : બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ પણ છે.

અત્ર ઉત્તર આપીએ છીએ.

અભેદાદનુપાધિત્વાજ્ઞગદપ્રત્યયાસિતઃ ।

સર્વાધારત્વત્તાવચ્છક્તિત્વાન્નાસ્ય વાધનમ્ ॥

(સોપાધિ બ્રહ્મ હોય તો) જગતનો પ્રત્યય થાય નહિ, તેથી (બ્રહ્મ) ઉપાધિરહિત છે, તેથી (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મના) અભેદને લીધે, (બ્રહ્મ) વિરુદ્ધધર્માધારસાધકશક્તિયુક્ત હોવાથી સર્વાધાર છે, તેથી સવિશેષત્વનો બાધ થતો નથી.

અત્ર મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગત્કર્તૃત્વ ઇશિતૃત્વ વગેરેથી વિશિષ્ટ (બ્રહ્મ) અને નિર્વિશેષ(બ્રહ્મ)નો ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? ભેદ અંગીકાર કરતો હોય તો એ (ભેદ) તાર્કિક કે અતાર્કિક ? પ્રથમ પક્ષ—(તાર્કિક ભેદ) ‘સર્વત્ર

સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ છે, બિન્ન નથી, તેથી સવિશેષ બ્રહ્મ ઉપાસના માટે છે, સવિશેષ શ્રુતિનો વિષય અન્ય છે એ પૂર્વપક્ષીના બીજા પ્રગન હેતુનો નિરાસ થાય છે. સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ છે, કારણ કે ઉપાધિ નથી, તેથી સોપાધિક અથવા ઉપાધિવાળું અને નિરુપાધિક અથવા ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ બિન્ન છે, એમ કહી શકાય નહિ. આમ હોવાથી નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષ શ્રુતિની નિર્વાંક અને અન્ટરંગ છે એ બે હેતુનો નિરાસ થાય છે, કારણ કે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એક જ હોવાથી, ઉપાધિ ન હોવાથી, ટોઈ પ્રકરની શ્રુતિ અન્ય પ્રકારની શ્રુતિની નિર્વાંક અથવા અન્ટરંગ નથી. જગતના કર્તા-પણું વગેરે ધર્મોને ઔપધિક હોત, અને વારતરિક ન હોત તો જગતની પ્રતીતિ જ ન થાત જગતની પ્રતીતિ થાય છે તેથી ઉપાધિ નથી. આ પ્રમાણે નિર્વિશેષ શ્રુતિ સવિશેષનો બાધ કરતી નથી એ સિદ્ધ કરવા સવિશેષ અને નિર્વિશેષના ભેદ નથી એમ એક હેતુ આપી બીજો સર્વના આધારપણાનો હેતુ કહે છે. બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે, સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આધાર છે અને વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયપણાની સાધક અધિન્ય શક્તિ એમાં છે, તેથી એ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે, તેથી નિર્વિશેષ શ્રુતિથી સવિશેષ શ્રુતિનો બાધ થતો નથી. આ પ્રમાણે બે હેતુથી પૂર્વપક્ષીનો નિરાસ કરી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વધર્મનો આશ્રય છે એમ કારિકાથી કહી એનું વિસ્તારથી વિવેચન કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—અહીં મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે જગતનું કર્તાપણું વગેરે શુભેથી વિશિષ્ટ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ અંગીકાર કરે છે કે અભેદ ? જો ભેદ સ્વીકારતો હોય તો એ ભેદ વારતરિક છે કે અવારતરિક ? આ પ્રમાણે ત્રણ પક્ષ થાય છે : સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં (૧) તાર્કિક અથવા વાત્તરિક ભેદ છે, (૨) અનાત્તરિક અથવા અવારતરિક ભેદ છે, અને (૩) અભેદ છે. આ ત્રણ પક્ષમાંથી મિથ્યાવાદી કયો પક્ષ સ્વીકારે છે એમ એને પૂછવું. મિથ્યાવાદી એવો તો હકકો છે કે પ્રચકાર પોતે એને પૂજ્યા નથી, પણ ટોઈ મધ્યસ્થને એને પૂજ્યા કહે છે.

પ્રસિદ્ધોપદેશાત્' અધિકરણ (અ સુ ૧-૨-૧ થી ૪) થી વિરુદ્ધ હોવાથી સંભવિત નથી 'વેદાન્તમા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ તરીકે ઉપદેશ હોવાથી, મનોમયત્વ વગેરે વિષયવાક્યમા વર્ણવેલા ધર્મથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મ જ આ વાક્યનો વિષય છે' એવો આનો અર્થ છે, આ સર્વ વ્યાસસૂત્રભાષ્યમા પિતૃચરણે વિસ્તારથી લખેલું હોવાથી અત્ર વિસ્તારની જીતિથી હું લખ્યો નથી વળી, જે એમ (સવિશેષ અને નિર્વિશેષનો તાત્ત્વિક ભેદ) હોય તે જીવમા વિશેષ એમ થય, તેથી 'એ તું છે' (છા ઉ ૬-૮-૭) એ અભેદમોક્ષક શ્રુતિનો વિરોધ થાય વળી એમ તમે (પૂર્વપક્ષી) અગીકાર કરતા નથી જે એમ અગીકાર કરે છે તેમના મતમા વેદાન્તમા એવી (જીવ બ્રહ્મના અભેદ ની) ભાવના માત્ર છે, પરંતુ વસ્તુ જ એમ છે એમ નથી એનો આગળ નિરાસ કરવામા આવશે

દ્વિતીય પક્ષ (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનો અત્તાત્ત્વિક ભેદ) પણ

આ ત્રપ્તયથી પ્રથમ તાત્ત્વિક બે તો પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયના દ્વિતીય પાંચુ આરભનુ જ અધિકરણ મેનો અભેદ મહે કે આનુ પ્રથમ સૂત્ર 'સર્વ સ્થને પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ' છે તેથી વેદાન્તમા સર્વ સ્થને પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે જે સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમા તાત્ત્વિક બે હોય તો શ્રીવ્યાસ ચરણ સર્વત્ર વેદાન્તમા પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ છે (અ સુ ૧-૨-૧) એમ કહેત નહિ તેથી આ સૂત્રના સ ક્રતુ કુર્ષોત મનોમય પ્રાણદત્તિરો મારૂપ એ વિસ્વાયમા વર્ણવેના ધર્મવાંદુ બ્રહ્મ જ છે સર્વત્ર વેદાન્તમા એ જ બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે આ સર્વ શ્રીમદાધ્યાયચરણે શ્રીમદ્વિભાષ્યમા વિસ્તારથી મહેલુ છે વળી ધારો કે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને સવિશેષ બ્રહ્મમા વાસ્તવિક બે છે તો પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને જીવમા એનાથી પણ રંગે ભેદ હોવા ભેદ એ કારણ કે જીવમા બ્રહ્મનીપણ વગેરે ગુણો પણ છે બ્રહ્મ અને જીવમા આ પ્રમણે ભેદ જ હોય તો એ તું છે એ અભેદનો મોલ કરનારી શ્રુતિનો વિરોધ થય વળી સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમા તાત્ત્વિક બે હોય તો બે બ્રહ્મ થાય અને તેથી એ જ બ્રહ્મ છે શ્રુતિનો વિરોધ થાય વળી તમે પૂર્વપક્ષી આમાવાદી જ તાત્ત્વિક બે સ્વીકારતા નથી અધ્યાધ્યાત્મિક તાત્ત્વિક બે સ્વીકારે છે એમનો મત પણ વેદાન્ત અને ની ભાવના કરે છે એવો છે એનો આગળ જીવના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરની વખતે નિરાસ કરીશુ આ પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ અને સવિશેષ બ્રહ્મમા તાત્ત્વિક બે છે એ પક્ષનો નિરાસ થાય છે

હવે નિર્વિશેષ અને સવિશેષ બ્રહ્મમા અત્તાત્ત્વિક બે છે એ બીજા પક્ષનો વિચાર કરીએ આ પત્ર શકરાચાર્યને સમત છે મમારદના ૧ અવચ્છેદના અને ૨ પ્રતિનિબ વદ એ બે મુખ્ય વાદમા સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમા અત્તાત્ત્વિક બેનો સ્વીકાર કરેલો છે એ મત પ્રમાણે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે અવચ્છેદના પ્રમાણે માયાથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય સવિશેષ બ્રહ્મ દહેવાય છે અને અવિદ્યાથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય જીવ કહેવાય છે પ્રતિનિબનાદ પ્રમાણે માયામા ચૈતન્યનુ પડેલુ પ્રતિનિબ ઈશ્વર અથવા

* અવચ્છિન્ન એટલે હર્યાદી માયાથી અવચ્છિન્ન એટલે નેટલી હ મા માયા હોય તેટલી હ મા રહેલુ

ઉચિત નથી, કારણ કે એમાં ઘટાદિ પદાર્થથી જેમ આકાંક્ષાનો ભેદ થાય તેમ ઉપાધિથી થયેલો ભેદ જ સંભવે છે. પ્રકૃત વિષયમાં એવી ઉપાધિ કઈ છે ? એ પણ અનાદિ છે કે સાદિ એનો પણ વિચાર કરવાનું છે. 'અવિદ્યા જ ઉપાધિ છે અને એ પણ અનાદિ છે' એ પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઉત્તમ અનાદિ હોવાથી, ઉપહિત પણ અનાદિ હોવાથી, અને એ જ તમારા મતમાં કંતા હોવાથી, હમેશ સર્ગ થાય, પરંતુ પ્રલય કદાપિ થાય જ નહિ, કારણ કે શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયવિશિષ્ટ બ્રહ્મને જ કારણ કહેલું છે, તેથી બીજા કોઈ કારણની અપેક્ષા રહેતી નથી. સ્માત્ મતનું અવલમ્બન કરી શુણ્ણની અપેક્ષા છે એમ સવિશેષ બ્રહ્મ કહેવાય છે અને અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ છત્ર કહેવાય છે. આ ઉત્તમ પક્ષનો નિરાસ કરવા સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અનાત્તિક ભેદ કરનાર ઉપાધિના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે.

અત્તત્તિક ભેદનો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એવો ભેદ ઉપાધિથી જ સંભવે, આકાંક્ષા સર્વત્ર એક જ છે, પરંતુ અમુક સ્થાને ઘટ હોય ત્યાં એને ઘટાકાશ કહી બીજા આકાંક્ષાથી ભિન્ન કહીએ છીએ, એ અત્તત્તિક ભેદ છે અને એ ભેદ કરનાર ઘટ ઉપાધિ છે. એવી રીતે સવિશેષ બ્રહ્મ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અનાત્તિક ભેદ હોય, તો ઉપાધિથી એ થયેલો હોવો જોઈએ. આકાંક્ષાના દૃષ્ટાંતમાં જેમ ઘટ ઉપાધિ હતી તેમ અહીં કઈ ઉપાધિ છે, અને એ ઉપાધિ કયા કાળથી શરૂ થઈ અથવા અનાદિ અર્થાત્ આરંભ વિનાની, ધણી સમયથી આવી આવતી, કોઈ પણ કાળે શરૂ નહિ થયેલી એવી છે ? એ વિચારવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—(અહીં માયા અને અવિદ્યા એ જ છે અને એ અનાદિ છે એમ માનનાર કેટલાકે માયાવાદી પૂર્વપક્ષી છે). અવિદ્યા એક જ ઉપાધિ, અર્થાત્ અવિદ્યા ઉપાધિ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં અનાત્તિક ભેદ કરે છે અને એ અનાદિ છે. સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ એ ત્રણેય શુણ્ણાળી અવિદ્યા ભાવરૂપ અગત જ છે (વિદ્યાનો અભાવ તે અવિદ્યા અને જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન એમ નહિ, પરંતુ જેમ વિદ્યા-જ્ઞાન એ અમુક વસ્તુ છે તેમ જ અવિદ્યા-અજ્ઞાન પણ અમુક વસ્તુ છે. માત્ર અભાવ નથી, તેથી એને ભાવરૂપ કહી છે.)

સિદ્ધાન્તી—એ પ્રમાણે માનવામાં સંગતિ નથી, કારણ કે એમ માનીએ તો બ્રહ્મ અને અવિદ્યા ઉત્તમ અનાદિ હોવાથી, બ્રહ્મ અનાદિ કાળથી ઉપાધિવાળું છે. ઉપાધિવાળું અથવા સવિશેષ બ્રહ્મ અનાદિ હોવાથી, અને એ જ તમારા મત પ્રમાણે જન્મનું કાર્ત્ત્વ હોવાથી નિરંતર જન્મન રચાયા જ કરે, પરંતુ કદાપિ પ્રત્યય થાય નહિ. વળી 'ચદુ સ્યામ્' દૃષ્ટાદિ શ્રુતિમાં માત્ર ઇન્દ્રિયવિશિષ્ટ બ્રહ્મને જ સર્ગ અર્થાત્ જન્મતત્ત્વ ઉત્પત્તિનું કારણ કહેલું છે, તેથી જન્મત રચનામાં કોઈ સદકારિ કારણથી જન્મ રહેતી નથી. તેથી સદકારિ કારણ હોય ત્યારે જ સવિશેષ બ્રહ્મથી જન્મત રચાય અને સદકારિ કારણ સર્ગ નહિ હોવાથી સર્ગ જન્મન રચાવું નથી, એમ તમારાથી કહી શકાશે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—માયા તરીકે જ એ ઉપાધિ નથી, પરંતુ સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ ત્રણેય તરીકે ઉપાધિ છે, અને જે ગુણ જે સમયે ઉપાધિ હોય તે ગુણને ઉચિત કાર્ય તે સમયે

કહેશે તોપણ ગુણનો અમુક અનુક્રમે આવિર્ભાવ થવાનું કારણ અવશ્ય કહેવું પડશે એ કારણ તરીકે પ્રશ્નની એવી ઇચ્છા જ કહેવી પડશે એ મ છે ત્યારે 'એનું કારણ જ કારણ' એ ન્યાયથી દષ્ટા જ કારણ કહો, ગુણની જરૂર નથી તમારા મતમાં એમ પણ કહી નહિ શકાય ઉપહિતની દષ્ટાના ક્રમમાં હેતુની અપેક્ષા હોવાથી, એ ઉપાધિને અધીન હોવાથી, એના ગુણ જ દષ્ટાના પણ કારણ તરીકે કહેવા એઈશે ગુણના ક્રમનું કારણ એનો એવો સ્વભાવ જ કહેવું પડશે તેથી એવા સ્વભાવવિશિષ્ટ ગુણને જ કારણ કહો, એને અધીન પ્રશ્નની જરૂર નથી એ પ્રમાણે અનીધરવાદ થશે 'સૌમ્ય, આ પ્રથમ સત્ જ હતું' (છા ૬-૨-૧) એ શ્રુતિનો વિરોધ થશે, કારણ કે 'જ' શબ્દથી સત્ પ્રશ્ન સિવાય બીજાનો વ્યવસ્થાપક થાય છે—કાલવાચક 'પ્રથમ' શબ્દથી

મેં છે જ્યારે સત્ગુણ ઉપાધિ હોય ત્યારે સર્ગ મેં છે રમેગુણ ઉપાધિ હોય ત્યારે રિયનિ મેં છે, અને તમેગુણ ઉપાધિ હોય ત્યારે પ્રત્ય મેં છે

સિદ્ધાન્તી—રમાર્ગમનુ અનન્ય કરી જગત રચના વગેરેમાં ગુણની અપેક્ષા છે એમ કહે, તોપણ પ્રથમ સત્ગુણ ઉપાધિ થાય પછી રમેગુણ અને પછી તમેગુણ, એવા નિયમ ક્યાથી થશે? અમુક નિયમ પ્રમાણે જ ગણો એમ પછી એક ઉપાધિ થાય એનું કારણ અસ્ય કહેતું જોઈએ ભગવાનની દષ્ટા જ એનું કારણ છે એમ મહેં પ મે, કારણ કે ગુણ જડ હોવાથી પે તે એનું કારણ થઈ શકે નહિ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ ગુણે અમુક નિયમમાં જ ઉપાધિ થાય છે એમ કહે. તો જગતની રચના વગેરેમાં 'એનું કારણ જ કારણ હો' એ ન્યાયથી દષ્ટા જ જગતની રચના રમેનું કારણ છે એમ કહે, ગુણનું કાર્ત્ત્વ પ્રમાણ નથી આ પ્રમાણે ગુણની પહેલા જ દષ્ટા સિદ્ધ થવાથી પ્રશ્ન સંવિશેષણ સિદ્ધ થય છે અને તમારા સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય છે ત્યારે ગુણથી શું કારણ થયું? તેથી ગુણને પણ ઉપાધિ કહેવી ઉચિત નથી વળી ગુણની ઉપાધિમાંથી થયે જગતનું કારણ જ એમ મહેનાર તમારા મતમાં દષ્ટાને પણ કારણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે દષ્ટા સામાન્ય રીતે જગતના ઉપાધિ રિયનિ અને વ્યવ કારણ થાય પરંતુ અરિયની પેઠે સામાન્ય રીતે જ કારણ હોવાથી પ્રથમ સર્ગ, પછી રિયનિ પછી વ્યવ થાય છે એ નિયમસર ક્રમનું કારણ થઈ શકે નહિ, તેથી આ ક્રમનું કારણ અસ્ય હોવું જોઈએ ઉપાધિ વાળું થયે ઉપાધિને અધીન હોવાથી સામાન્ય કારણ દષ્ટા હોવા છતાં ક્રમનું કારણ ગુણ કહેતા પડશે ગુણમાં પણ પ્રથમ સત્, પછી રજ, અને પછી તમ એવા ક્રમનું કારણ ગોધના એએનો એવો સ્વભાવ જ ક્રમનું કારણ છે એમ મહેનું પડશે આમ દોવાથી, અમુક ક્રમમાં આવિર્ભાવ પામવાના સ્વભાવવાળા ગુણ જ જગતનું કારણ છે એમ કહે, એએને અધીન ક્રમની કાર્ત્ત્વ અરેખા રહેતી નથી અને તમારો વાદ અનીધરવાદ થઈ જાય છે

પૂર્વપક્ષી—ગુણો જડ હોવાથી એએના પ્રેરક નૈતન્યની જરૂર છે તેથી ક્રમને પણ કારણ કહીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી—એમ કહે તો 'હે સૌમ્ય, આ પ્રથમ સત્ જ હતું' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય, કારણ કે શ્રુતિમાં રહેતો 'જ' શબ્દ સત્ કાર્યોનું થયેથી અથવા ગુણ અરિય,

એનું પણ કથન હોવાથી, 'જ' શબ્દથી અન્યનો વ્યવસ્થેદ થતો નથી, પરંતુ એ સમયે પણ બ્રહ્મ હતું જ એમ (બ્રહ્મના) અયોગનો વ્યવસ્થેદ થાય છે—એમ નહિ. એમ તો ('પ્રથમ' શબ્દ તો) માત્ર બોધ થાય માટે જ કહેલો છે, નહિ તો 'એણે એયુ' તો પોતાથી બીજા કોઈને જોયો નહિ' (જુ ૬ ૧-૪-૧) એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. એ શ્રુતિનો અનુરોધ કરવા અને 'પ્રથમ' શબ્દ હોવાથી કાલ પણ બ્રહ્મ જ છે એમ જો ધારો તો અમે પણ એમ કહીએ છીએ તેથી જ 'કાલ હુ' 'કાલરૂપે અવતરેલો' (ભ. ગી. ૧૧-૩૨) ઇત્યાદિ ભગવદ્વાક્ય છે.

વળી, આ (શ્રુતિથી) જ ઉપક્રમ કરી 'સૌમ્ય, આ પ્રજાનું મૂલ સત્ છે, સત્માં રહે છે, અને સત્માં એની પ્રતિષ્ઠા છે' (છાં. ૬-૮-૪) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ સત્નું જ હતું ત્વ વર્ણવે છે. વળી, તમારા મનમાં ઉપહિત (બ્રહ્મ) ઉપાધિને અધીન હોવાથી શુભસ્વભાવ વગેરે સર્વનો નિર્ગેર કરે કે અર્થાત્ બ્રહ્મ મિત્તાવ અન્ય 'ઈ' પણ 'પાથ' ન હતો એવો 'જ' શબ્દનો અર્થ છે.

પૂર્વપક્ષી—'જ' શબ્દનો એવો અર્થ નથી, કારણ કે 'પ્રથમ' શબ્દ કાલનાયક છે તેથી કાલની સત્તા એ શ્રુતિમાં સ્વીકારેલી છે 'જ' શબ્દ બ્રહ્મથી અન્ય સર્વનો નિર્ગેર કરવા મૂક્યો હોત, તો 'પ્રથમ' શબ્દથી કાલની સત્તા સ્વીકારે નહિ, તેથી 'જ' શબ્દનો એવો અર્થ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ એ સમયે પણ હતું જ, એમ એ સમયે બ્રહ્મના અભાવની ચકા ફર કરતા 'જ' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી 'પ્રથમ' શબ્દ તો પડેનાની સ્થિતિનો બોધ કરતા માટે મૂક્યો છે, કાલની સત્તા સ્વીકારતા ચોખ્ખો નથી 'પ્રથમ' શબ્દ ન હોય તો 'બ્રહ્મ જ હતું' એ વાક્ય સંપૂર્ણ થતું નથી. કાલ સર્વનો આધાર હોવાથી કાલ રિના નિગપણ અર્થ શકે નહિ, તેથી પહેલાંની સ્થિતિનો બોધ કરતા માટે જ 'પ્રથમ' શબ્દ ચોખ્ખો છે. જે 'પ્રથમ' શબ્દથી કાલની સત્તા સ્વીકારી હોય તો 'એણે એયુ તો પોતાથી બીજા કોઈને જોયો નહિ' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય, કારણ કે બ્રહ્મથી અન્ય કાલ વગેરે કોઈપણ ન હતું એવું એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે આ શ્રુતિ અને પ્રથમની શ્રુતિમાં 'પ્રથમ' શબ્દ એ ઉત્તમની સગતિ મેળવતા, કાલ પણ બ્રહ્મ છે જ એમ માનના હો તો અમને પણ દટાવતો જ છે શ્રીમદ્ભગવાદ્ ગીતા વગેરેમાં 'હું કાલ હુ' 'હું કાલરૂપે અવતરેલો હુ' વગેરે વાક્યો પણ છે.

પૂર્વપક્ષી—(૧) 'એણે એયુ' શ્રુતિ અને 'સૌમ્ય, આ પ્રથમ સત્ જ હતું' શ્રુતિ જુદી જુદી શાખાની છે, તેથી એ પ્રમાણે સગતિ કાળી આસ્પષ્ટ નથી, અને તેથી પ્રથમ શ્રુતિને દ્વિતીય શ્રુતિનો, તમે કહો છો તેવો, અર્થ કરવાની આસ્પષ્ટતા નથી.)

સિદ્ધાન્તી—પણ 'આ પ્રથમ સત્ જ હતું' એ જ વાક્યથી ઉપક્રમ કરી 'સૌમ્ય, આ પ્રજાનું મૂલ સત્ છે, સત્માં એ રહે છે અને સત્માં એની પ્રતિષ્ઠા છે' એ શ્રુતિથી સત્ જ જગતના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ વગેરેનું કર્તૃ છે અને ઉપાધિવાશુ બ્રહ્મ કર્તૃ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી પણ 'પ્રથમ સત્ જ હતું' એ શ્રુતિથી માત્ર બ્રહ્મ જ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે એ સત્સદિષ્ઠિ નિર્દેશો ઘાતજાતિવિધિઃ સ્મૃતઃ (શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા ૧૭-૨૩) એ વાક્યથી પણ સત્નો અર્થ બ્રહ્મ જ થાય છે, ઉપાધિવાશુ બ્રહ્મ, એવો અર્થ થતો નથી.

સ્વતન્ત્ર નથી, તેથી કર્તા થઈ શકે નહિ એ કદાપિ દોષ કર્તા થાય તો ધન્ધિયાની પેઠે ઉપાધિ જ કર્તા થાય, પરંતુ ઉપહિત કર્તા થાય નહિ—એમ લલે થાય,—એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી ‘જેમાથી આ ભૂતો’ ‘ગૌમ્ય, આ પ્રગત સત્ જ મૂલ્ય છે’ ‘ખરે આનન્દમાથી જ આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે’ (તે ઉ ૩-૬) વગેરે, ‘હું સર્વનો પ્રભુ છું’ વગેરે ‘આના જન્મ વગેરે જેમાથી’ (ભ ગી ૧૦-૮) (અ સૂ ૧-૧-૨) ઇત્યદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિ અને ન્યાયનો દોષ થાય છે—આ સર્વત્ર ઉપચાર જ છે—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે (અ ૧) મુખ્ય (અર્થનો) બાધ થતો નથી, અને મુખ્ય સભવે ત્યામુધી એવી કંપના કરવી અયોગ્ય છે

વળી તમારા મનમાં ઉપાધિવાળું જન ઉપાધિને અરીત દોરાથી સ્વતન્ત્ર નથી અને સ્વતન્ત્ર ન દોરાથી મૃં પશુ થઈ શકે નહિ મરણ કે કર્તાપણું પ્રયોગક સ્થાનન જ છે પાણિનિ ૧૫ સ્વન્તઃ કર્તા’ (૧-૪ ૫૪) અર્થાત્ સ્વતન્ત્ર હોય તે મ્ની એનું સત્ યોગ્ય છે ઉપાધિવાળું જન સ્વતન્ત્ર ન દોરાથી મૃં થઈ શકે જ નહિ

પૂરવશી—યુદ્ધમાં ભૂ રાજ્યને અધીન દોરા છતાં મ્ની થઈ શકે છે, તો સ્વતન્ત્ર ન દોરા તે મ્ની થઈ શકે નહિ એવો નિષ્પત્તિ કયા રહ્યો?

સિદ્ધાન્તી—પ્રેતપોતાના કાર્યમાં ભૂ વગેરે સ્વતન્ત્ર છે, તેથી યુદ્ધમાં સ્વતન્ત્ર ન દોરા છતાં મ્ની થાય એનો બાધ આવતો નથી પરંતુ કોઈપણ મર્થમાં સ્વતન્ત્ર ન દોષ એનું આકાર જેવું ઉપાધિવાળું જન મૃં કેમ થઈ શકે? ઉપાધિવાળા જનમાં ને મૃત્વ હોય તો એ ઉપાધિમાં દોષ જોઈએ જનમાં નહિ જનમરણમાં કિંપા થાય ત્યારે એ કિંપા વસ્તુનું આકારની નથી, પરંતુ આકારની ઉપાધિ ધનની છે એ નમાએ ઉપાધિવાળા જનમાં મૃત્વ હોય તો એ ઉપાધિનું દોષ જોઈએ જનમાં નહિ

પૂરવશી—એમ અને હો ઉપાધિવાળા જનમાં મૃત્વ ઉપાધિનું અને હો, તેથી પણ સાપ્તમી પેઠે અમારા વાદ અનીચરવાદ મ્ની સકાય નહિ

સિદ્ધાન્તી—એમ દોષ શકે જ નહિ ઉપાધિવાળું જન જનનું કારણ થઈ શકે જ નહિ એમ હોય તો જેમાથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય કે જેમાથી ઉત્પન્ન થતો હવે છે, અને જેમાં લય પામે છે ‘સૌમ્ય આ પ્રગત મૂન સત્ જ છે’ ‘આ ભૂતો આનન્દમાથી જ ઉત્પન્ન થય છે’ વગેરે શ્રુતિઓ ‘હું સર્વનો પ્રભુ છું’ (ભ ગી ૧૦-૮) વગેરે સ્મૃતિઓ અને ‘આના જન્મ વગેરે જેમાથી’ (અ સૂ ૧-૧-૨) વગેરે જનમુત્તરનો વિરોધ થઈ જાય કારણ કે આ સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સૂત્રો જનનું કારણ જનને જ મ્ને છે ઉપાધિને કહેતા નથી

પૂરવશી—જેમ ભૂદ યુદ્ધ કરે તેને જનમાં ઉપાધિથી રાજ્યનું જ યદ્દ મ્ની અધીએ તેમ વસ્તુનું ઉપાધિ જ જનમને રમે છે તોપણ ઉપાધિથી જ આ સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સૂત્રો જનને કર્તા કહે છે

સિદ્ધાન્તી—એમ થઈ શકે નહિ ન્યામુધી મુખ્ય થઈ સભવને દોરા ત્યામુધી લલાર્થ લઈ શકાય નહિ યુદ્ધ જન મૃં થઈ શકે છે તો એમાં મૃત્વ ગોણું છે ને વસ્તુનું એ ઉપાધિનું જ છે એમ કહી શકાય નહિ જેમ શરીરવાળા હવેનોકમાં મ્તાં થાય છે તેમ એણે હૃદય બહુ થાડે વગેરે શ્રુતિમાં હૃદયવાળા મુખ્ય ઇંધરને જ કર્તા કહેતા છે અને એમાં કર્તાપણું સભવે છે તેથી એનું મૃત્વ ગોણું છે એમ કહી શકાય નહિ તેથી જ ‘ઈક્ષતેર્નાશ્વદમ્’

તેથી જ વ્યાસજીએ ‘ગૌણ (કહો) તો નહિ, કારણ કે આત્મશબ્દ છે’ એ સૂત્ર યોજ્યું છે. શ્રુતિમાં આત્મશબ્દ પણ ઉપચારથી ઉપાધિ માટે જ યોજ્યો છે એવી શંકા થાય, તેથી ‘એમાં નિષ્ક હોય તેને મોક્ષનો ઉપદેશ છે તેથી’ એમ ફરીથી (સૂત્ર) યોજ્યું. જેનું આત્મશબ્દથી વર્ણન કર્યું તેમાં જે નિષ્ક હોય તેને જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી આત્મશબ્દ ઔપચારિક નથી, પરંતુ શુદ્ધ બ્રહ્મ માટે જ યોજેલો છે. વળી, તમારા મતમાં ઉપહિત જીવ હોવાથી પુત્રાદિ તુલ્ય છે, તેથી મુમુક્ષુને સાધનનો ઉપદેશ કરતાં, ‘પુત્રાદિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે’ એવો ઉપદેશ કરે, પરંતુ એની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરે નહિ આ હેતુથી પણ નિર્જુલ્ય બ્રહ્મ જગતકારણ છે એવા આશયથી, ‘ત્યાગ્ય કહ્યું નથી તેથી’ એમ સૂત્રકાર બીજો હેતુ કહે છે. વળી,

(બ સૂ. ૧-૧-૪) સૂત્રથી વ્યાસજીએ ‘જગતના કતોની ઈચ્છા કહેલી હોવાથી પ્રકૃતિમાં આ કર્તૃત્વ રહેલું નથી’ એમ સિદ્ધ કર્યું ત્યારે ‘ઈચ્છાનો પ્રયોગ ગૌણ છે તેથી પ્રકૃતિમાં જ કર્તૃત્વ રહેલું છે’ એવી સાબ્યની શંકા થઈ તે દૂર કરવા ‘ગૌણએવાત્મશબ્દાત્’ (બ સૂ. ૧-૧-૫) સૂત્ર યોજ્યું છે. ઈચ્છાનો પ્રયોગ ગૌણ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ‘સેવ્યં દેવતૈક્ષત દ્વન્તાહમિમાસ્તિસ્તો દેવતા અનેન જીવેનાત્મનાનુપવિદ્ય નામરૂપે ક્વપાક રવાણિ’ એ વાક્યમાં ઈચ્છા કરનારને માટે ‘આત્મ’શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે ‘આત્મ’શબ્દનો પ્રયોગ જડ પ્રકૃતિ માટે થઈ શકે નહિ.

અહીં શંકા થાય કે શ્રુતિમાં ‘આત્મ’શબ્દનો પણ ઉપચારથી પ્રકૃતિ માટે જ પ્રયોગ કર્યો છે, જેવી રીતે આપણું સર્વ કાર્ય કરનાર સેવક માટે ‘ભદ્રસેન મારો આત્મા છે’ એમ ‘આત્મ’શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, તેમ જ જીરના વાક્યમાં પ્રકૃતિ માટે ‘આત્મ’શબ્દનો પ્રયોગ ઉપચારથી થ્યો છે, તો એનો નિરાસ કરવા ‘તન્નિષ્ટસ્ય મોક્ષોપદેશાત્’ (બ સૂ. ૧-૧-૬) સૂત્ર યોજ્યું છે એનો અર્થ એવો છે કે જેને માટે ‘આત્મ’શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તેમાં જે નિષ્ક હોય તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહેતું છે, તેથી ‘આત્મ’શબ્દનો ઉપચારથી પ્રકૃતિ માટે પ્રયોગ કરેલો નથી, કારણ કે પ્રકૃતિમાં નિષ્ક હોય તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, પરંતુ મુખ્ય રીતે બ્રહ્મ માટે જ એનો પ્રયોગ કરેલો છે, કારણ કે બ્રહ્મમાં નિષ્ક હોય તેને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય.

વળી, તમારા મતમાં ઉપાધિનાં બ્રહ્મ જીવ જરામર હોવાથી પુત્ર વગેરે જીવોને જેમ ત્યાગ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેમ ઉપાધિનાં બ્રહ્મનો પણ ત્યાગ કરવાનો જ ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં હોવો જોઈએ, પરંતુ ત્યાગ કરવાનો જ ઉપદેશ ન કરતા એની ઉપાસના કરવાનો જ ઉપદેશ સર્વત્ર છે. તમારા મત પ્રમાણે બ્રહ્મ જીવ જરામર જ હોય તો મુમુક્ષુના સાધનના ઉપદેશમાં એની ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ ન જ હોય આ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે કે નિર્જુલ્ય બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ છે અને ઉપાધિનાં બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી આવા જ આશયથી વ્યાસજીએ પણ ‘ત્યાગ્ય અર્થાત્ ત્યાગ કરવા લાયક કહ્યું નથી તેથી’ (બ સૂ. ૧-૧-૭) સૂત્ર યોજ્યું છે વળી, ‘દેવે બ્રહ્મનો નિયાર’ (બ સૂ. ૧-૧-૧) એમ પ્રથમ સૂત્રથી વ્યાસજીએ નિર્જુલ્ય બ્રહ્મનો નિયાર, કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ૫મી દ્વિતીય ‘જેમાંથી આ જગતના જન્મ વગેરે થાય છે’ એ સૂત્રથી

‘હવે તેથી પ્રદાનો વિચાર (કરીએ છીએ)’ એમ નિર્ણય પ્રદાના વિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી, એવું શુ લક્ષણ, એવી આકાશ થવાથી, ‘એમાંથી આ (જગતના) જન્મ વગેરે થાય છે’ એમ કહ્યું, એ સમુલ્લ પ્રદાનું નિરૂપણ કરે છે એમ વદતા વ્યાસજીની પ્રતિજ્ઞાહાનિ અને ઉપક્રમવિરોધ થાય છે એ જોતા નથી તેથી હૃદયશૂન્ય લાગે છે. વળી, એમ કહેતા ‘સર્વે’ વેદો જેના પદનું આમનન કરે છે’ (ક ૧-૨-૧૫), ‘સર્વ’ વેદોથી વેદાન્તમૂલ હું જ વેદ છું’ (ભ ગી ૧-૫-૧૫) ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિનો વિરોધ પણ થાય છે તેથી (સવિશેષ અને નિર્વિશેષ પ્રદાનો) ભેદપણ તો અચોક્કસ જ છે દ્વિતીય(અભેદ) પણ હોય—વિરોધને લીધે ન હોય—એમ કહેવાય નહિ ‘અસ્પૃશ’ વગેરે વાક્યો જડ અને જીવના ધર્મોના જ પ્રદાનમાં નિષેધ કરે છે, શ્રુતિસિદ્ધ જગતકર્તા વગેરે ધર્મોના નિષેધ કરતા નથી એમ હોય તો (શ્રુતિ-પ્રદાનુ લક્ષણ કહ્યું પ્રથમ સુત્રમાં નિર્ણય પ્રદાનો વિચાર કરતાં પ્રતિજ્ઞા કરી તે પ્રદાન કયું, જેનો આકાશ થાય તેથી એનો ઉત્તર આપતા દ્વિતી સુત્રમાં પ્રદાનુ લક્ષણ આપ્યું આ લક્ષણ નિર્ણય પ્રદાન જ હોય એકએ તમે કહો છો તેમ સમુલ્લ પ્રદાન હોય તો પ્રથમ સુત્રમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો દાનિ થય, નો બીજું સુત્ર પ્રથમ સુત્રથી વિરુદ્ધ થાય વ્યાસજી આવી શૂંક કરે જ નહિ આવી શૂંક વ્યાખ્યાએ કરી એમ કહેવાર હૃદયશૂન્ય જ ગણાય

વળી, સમુલ્લ પ્રદાન બો નિર્ણય પ્રદાન મેં પ્રદાન ગિા તેમ તો ‘સર્વે’ વેદો જેના પદનું આમનન કરે છે’ ‘સર્વ’ વેદોથી વેદાન્તમૂલ જ વેદ છું’ (ભ ગી ૧-૫-૧૫) વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિનો પણ વિરોધ થય મારું કે એ શ્રુતિ સ્મૃતિ મન એ જ પ્રદાન હોવાનું સુચવે છે વેદમાં માત્ર એક જ પ્રદાન વર્ણવેલું છે તેનો સદ્ ભાગ્ય એમાંથી સૂકે છે આપા આપા દોડાથી મુખ હોવાથી સમુલ્લ પ્રદાન અને નિર્ણય પ્રદાનમાં ભે છે એ પણ નિર્મૂલ જ છે

બીજે સમુલ્લ પ્રદાન નિર્ણય પ્રદાન એક જ છે, બિન્ન નથી’ એવો પણ મોઝ જ છે, કારણ કે આ પ્રદાન ઉપર ૨૧ મારેનો નહિ દોડાથી પ્રદાન ૨૧૧ ૧ જ છે અને તેથી કેવલ હૃદયથી જ જગતના સર્ગ ગિયનિ અને તથા કમી થો છે વળી, હૃદયથી જ જગતના સર્ગ વગેરે થાય છે તેથી નિરતર સર્ગ થવા કરે એ દોડા પશુ રહેતો નથી અને જગતનું કારણ વસ્તુતઃ ૨૧૧૧ હૃદય પોને જ દોડાથી બનીપગવામાં પરિવર્તન પશુ થતું નથી આ પ્રમાણે સર્ગદોરદિન દોડાથી આ પણ મોઝ છે

પૂર્વપક્ષ—એ પણ પણ મોઝ નથી મારું કે એક જ પ્રદાન સમુલ્લ અને નિર્ણય મોઝ થો નહિ એક જ પ્રદાન સમુલ્લ પ્રદાન નિર્ણય પ્રદાનો એ વસ્તુતઃ વિરુદ્ધ છે

વિદ્વાન્—એમ નથી મારું કે નિર્ણયો દિવ્ય બિન્ન છે જે પ્રદાનના શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્થિતિ વર્ણવે છે તે શુદ્ધો નિર્ણય નહિ નિર્ણય કમી નથી, પરંતુ લૌકિક શુદ્ધોનો જ નિર્ણય છે ‘અસ્પૃશ’ વગેરે નિર્ણય શ્રુતિનો લૌકિક જડ પ્રદાનના ધર્મોના જ પ્રદાનમાં નિર્ણય કરે છે પ્રદાનના ધર્મોના ધર્મ જગતનું મૂલ્ય વગેરેનો નિર્ણય કરતો નથી. હાલિ સર્વોચ્ચ શ્રુતિમાં વર્ણવેલા પ્રદાનના ધર્મોના વર્ણવે વગેરે ધર્મોના પણ

સિદ્ધ ધર્મનો નિષેધ કરતા હોય તો) ‘પંકમાં પડી એનું પ્રજ્ઞાલન કરવા કરતાં દ્વરથી ત્યાગ કરવો સારો’ એ ન્યાયે ધર્મનું પ્રતિષ્ઠન જ વ્યર્થ થાય વળી, તમારા મતમાં બ્રહ્મનિરૂપક મહાવાક્યમાં મૃદ્ધિનિરૂપક વાક્યની સંગતિ થતી નથી, કારણ કે એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં નથી.

અધ્યારોપાપનાદ

અધ્યારોપ અને અપવાદરૂપ સંગતિ છે, કારણ કે શુદ્ધ બ્રહ્મ હુરેય હોવાથી એનું જ્ઞાન થાય માટે, જગજ્જનન કહી બ્રહ્મના કર્તૃત્વ લોકતૃત્વનું પ્રતિ પાદન કરી, એનાથી સોપાધિક બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી, શાખારુન્ધતીન્યાયે પૂર્વોક્ત નિરિશિષ્ઠ શ્રુતિ નિષેધ કરે છે એમ માનીએ, તો સરિશેષ શ્રુતિ વર્થ યર્થ જન ‘પ્રજ્ઞાલનાદિ પદ્ધત્ય દૂરાદસ્પર્શન પરમ’ ‘કીચમાં પડી કીચ ધોવો એ કરતા દ્વરથી એને સ્પર્શ કર્યો વિના જવું એ વધારે સારું છે’ એ ન્યાયે બ્રહ્મમાં ગુણનું વર્ણન કરવું અને પડી એનો નિષેધ કરવો, એ કરતા ગુણનું વર્ણન ન જ કરવું વધારે સારું એવું જન વેને પણ અવશ્ય હોવું જ જોઈએ તેથી જો આગળ ગુણનો નિરેવ જ કયો હોત તો પ્રથમથી જ વેદ ગુણનું વર્ણન કરત નહિ તેથી જ ‘યત્તો વાત્તો નિવર્તન્તે પ્રાપ્ય મનસા સદ્’ ‘જ્યાથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાડી દે છે’ શ્રુતિ, ‘આત્મા ઘારે દ્રવ્યો શ્રોતવ્ય. આત્માનું દર્શન કરવું શ્રવણ કરવું’ શ્રુતિએ વર્ણવેલા પ્રોત-પદ્ય વગેરે ગુણોનો નિષેધ કરતી નથી જે વાણી બ્રહ્મને પહોંચતી નથી તે લૌકિક વાણી જ છે મન બ્રહ્મને પહોંચતું નથી એ અશુદ્ધ મન જ છે તેથી પ્રથમ શ્રુતિ લૌકિક વાણી અને અશુદ્ધ મન બ્રહ્મને પહોંચતા નથી એમ જ કહે છે તેથી સરિશેષ શ્રુતિ બ્રહ્મના અપ્રાકૃત અનોકિય ગુણનું વર્ણન કરે છે અને નિરિશિષ્ઠ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત જડ જનના ધર્મનો નિષેધ કરે છે ઉભા શ્રુતિનો વિષય નિમ્ન હોય થો, ઉભય પ્રકારની શ્રુતિ એક જ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી પણ રિરોધ નથી

વળી તમારા મત પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ જગતનું કર્તા નહિ હોવાથી બ્રહ્મનિરૂપક મહાવાક્યમાં મૃદ્ધિનિરૂપક વાક્યોની સંગતિ થતી નથી ‘બ્રહ્મવિદ્યાપ્રોતિ પરમ’ ‘બ્રહ્મ જાણનાર પરને પામે છે’ શ્રુતિ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, તેની સાથે તત્સ્માદ્વા યત્તસ્માદ્વાત્મન આકાશ સંમૂત’ ‘આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું’ એ મૃદ્ધિનિરૂપક શ્રુતિની સંગતિ થતી નથી

પૂર્વપક્ષી—એ શ્રુતિઓમાં અધ્યારોપાપનાદથી સંગતિ છે પ્રથમ બ્રહ્મમાં ગુણનો અધ્યારોપ કરવામાં આવે છે, બ્રહ્મમાં ગુણનો આરોપ કરી ગુણનો અપવાદ અથવા નિષેધ કરવામાં આવે છે આ પ્રમાણે શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં ગુણનો અધ્યારોપ અને પડી અપનાદ કરે છે, તેથી બ્રહ્મમાં જગતના કર્તૃત્વનો પણ અધ્યારોપ અને પડી અપનાદ કરેલો છે, તેથી બ્રહ્મનિરૂપક અને મૃદ્ધિનિરૂપક વાક્યમાં અધ્યારોપાપનાદથી સંગતિ છે

આ અધ્યારોપ અને અપનાદ પણ શ્રુતિ હેતુપૂર્વક કરે છે, તેથી ‘કાદરમાં પડી કાદર ધોવા કરતા દ્વરથી સ્પર્શ કર્યો વિના જવું વધારે સારું’ એ ન્યાયે શ્રુતિ અધ્યારોપ અને અપનાદ કરે નહિ એમ કહી સમય નહિ શુદ્ધ બ્રહ્મ ધણુ હુરેય છે. શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું અનિશ્ચય કલ્પિત છે શુદ્ધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય નહિ તેથી એ જ્ઞાન થવા માટે પ્રથમ સગુણ અથવા ઉપવિવરણા જનનું જ્ઞાન શ્રુતિ કરાવે છે, તેથી શ્રુતિ બ્રહ્મને મૃદ્ધ બોમૃદ્ધ વગેરે કહે છે આ ઉપાધિવગ્ના સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરીએ તો આપણું ચિત્ત શુદ્ધ થાય આવા ચિત્ત શુદ્ધ કન્યાના હૃદયી જ

હર કરી, પછી કર્તૃત્વાદિરહિત બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે—જગતની અપ્રતીતિ થાય તેથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે જગતપ્રતીતિ શ્રુતિસિદ્ધ નથી તેથી પ્રથમ એનો બોધ કરી પછી એનો વિવેક કરે છે એમ કહેવાય, પરંતુ લોક સિદ્ધ છે, એમ દાવાથી એના કર્તાની અપેક્ષા થાય તેથી કર્તાનો ઉપદેશ કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે, પરંતુ લોકસિદ્ધ જગતનો અનુવાદ કરી એના કર્તાનો બોધ કરી પછી એનો વિવેક કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. એમ બોધાધિક બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વનો વિવેક હોય, તો કાર્ય પ્રતીતિસિદ્ધ હોવાથી અને અન્ય કોઈ કર્તા ન હોવાથી જગતનો જ અસંભવ થાય, અને તેથી અનુવાદનો વિષય બાધિત થાય સર્વ અર્થનું તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ એમ કેમ કહે ? કારણ

શ્રુતિ ઉપાધિરાગા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ બોધનું વગેરે શુણ્ઠો અધારોપ કરે છે, આ સમુચ્ચ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને ઉપાધિરાગા અર્થાત્ સમુચ્ચ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે સમુચ્ચ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી પ્રથમ વર્ણવેના કર્તૃત્વ બોધનું વગેરે શુણ્ઠો દૂર કરવાથી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, સમુચ્ચ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી આ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન સામાન્યનીત્યાયથી થાય છે અરુન્ધતી અતિમુદ્ધમ નક્ષત્ર હોવાથી એકદમ દેખતી નથી, તેથી કાંઈને અરુન્ધતી દેખાડી હોય તો 'વૃક્ષાની આ શાખા પર અરુન્ધતી રહી' એમ કહીએ એટલે એ વૃક્ષની શાખા પર જુએ છે ત્યારે એને અરુન્ધતી દેખાય છે પછી અરુન્ધતી ભેવામાં શાખાની આસરકતી રહેતી નથી, શાખા વિના એકની અરુન્ધતી પણ જોઈ શકે છે એ જ પ્રમાણે દુર્ગેય નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા વેદ પ્રથમ બ્રહ્મને જગતનું કર્તૃ બોધનું વગેરે કહે છે પછી સમુચ્ચ બ્રહ્મનું જગતનું જ્ઞાન થાય ત્યારે કર્તૃત્વ બોધનું દૂર કરવાથી કેવળ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી જ બ્રહ્મમાં આ શુણ્ઠોનો અધારોપ કર્યા પછી શ્રુતિ એનો અપવાદ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવું યોગ્ય નથી અધારોપ અને અપવાદનો સંબંધ કરી બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વ વગેરેનો નિરૂપણ કરી શકાય નહિ, કારણ કે એમ દાવ તો જગત દેખાય જ નહિ, શ્રુતિ પ્રથમ જગતનો બોધ કરે છે અને પછી એનો વિવેક કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જગતની પ્રતીતિ વેદને લીધે થતી નથી, પરંતુ લોકથી જ થાય છે. વે આપણને જગત દેખાડતા નથી, પરંતુ આપણે આપણી મેષે જ જગત જોઈએ છીએ વેદ પ્રથમ જગતનો બોધ કરે છે ને પછી એનો વિવેક કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વેદ જગતનો બોધ કરતા જ નથી, આપણે આપણી મેષે જ જગત જોઈએ છીએ આપણી મેષે આપણે જ જગત જોઈએ છીએ તેના કાંઈ હોવા જ જોઈએ, એમ એના કર્તાની અપેક્ષા થવાથી, વેદ માત્ર એ કર્તાનો ઉપદેશ કરે છે એમ જ કહેવું યોગ્ય છે એને બ ને આપણે જ જગત જોઈએ છીએ તે જ જગતનો અનુવાદ કરી એના કર્તાનો મોડા કરી, પછી કર્તૃત્વનો વિવેક કરે છે એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી લોકસિદ્ધ જગતનો અનુવાદ કરી એના કર્તાનો બોધ કરી, પછી વેદ કર્તૃત્વનો વિવેક કરતા હોય, તો કાર્ય જગત માત્ર પ્રતીતિસિદ્ધ થાય, આપણે જગતને જોઈએ છીએ તે જગતના કર્તૃત્વનો વેદ બ્રહ્મમાં નિરૂપ કરતા હોય તો બીજો કોઈ કર્તા ન હોવાથી, જગતની પ્રતીતિ હોવામાં રહેના જગતની પ્રતીતિ પેઠે

કે જગતનું અસત્ત્વ હોવાથી અનુવાદ સંભવતો નથી અન્યથાનુપપત્તિ સર્વથી બાકીવાન છે.—કેવલ ઉપલબ્ધિથી વસ્તુસત્ત્વ કહી શકાય નહિ, કારણ કે સ્વપ્ન વગેરેમા (સત્ત્વનો) એવો પ્રસંગ થાય તેથી નિષેધક શ્રુતિનો ભાવાર્થ પ્રપંચનુ અસત્ત્વ જ છે—તો દેવાનાગ્રિય, પ્રતીતિની ઉપપત્તિ કરેા વાસનાથી (એ થાય છે) એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વાસના અનુભવજન્ય છે, અને જગતનું અસત્ત્વ હોવાથી પૂર્વ અનુભવનો અસંભવ જ છે વાસના(સન્તાન) અનાદિ

આન્તિ ગણાય, અને જગતનો કર્તા ન હોવાથી જગત જ હોઈ શકે નહિ જગત ન હોવાથી વેદ જગતનો અનુવાદ કરે છે, એના વિરતનો પણ બાધ થાય છે જગત જ ન હોવાથી જગતનો અનુવાદ યોગ્ય નથી સર્વ અર્થનુ તત્ત્વ પ્રતિષ્ઠા ન કરનાર શ્રુતિ મેરેની ડાગ કાપવા પેડે, અથવા આ વાક્યથી છે એનુ આરા પ્રકારનુ કથન કેમ કરે? તેથી વેદ કર્તૃત્વનો નિષેધ કરના નથી જગતનો કર્તા ન હોય તો જગત જ ન હેતુ જોઈએ, અને તેથી એા અનુવાદ પણ વેદ ન કરે આ અનુવાદની અનુપપત્તિ સર્વથી મનિહ હોવાથી અનુવાદ ને તે માટે પણ જગતના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરતા નથી એમ જ કહેનુ પડે

પૂર્વપક્ષી—જગતની ઉપનિષિ થાય છે તેથી જ આપણાથી એમ કહી શકાય નહિ કે જગત છે કોઈ પણ વસ્તુની પ્રતીતિ થાય એ પરથી જ એ વસ્તુ છે એમ એના સત્ત્વનો નિર્ણય કરી શકાય નહિ, કારણ કે મત્ર પ્રતીતિથી જ વસ્તુના સત્ત્વનો નિર્ણય કરીએ તો સ્વપ્નમા ચિત્રચિત્ર પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે તે સમયે એ પદાર્થ છે એમ આપણે કહેવુ પડશે, અર્થાત્ સ્વપ્નમા અનુભવાતા સર્વ પદાર્થ સત્ય થઈ જશે પરંતુ ‘ન તત્ર રથા ન રથયોગા.’ ‘ત્યા રથ નથી અથ નથી’ એ શ્રુતિ જ સ્વામિક પદાર્થના અસત્ત્વનો નિર્ણય કરે છે ત્યા રથ અને અથ નથી, પરંતુ સ્વપ્નમા રથ અને અથનો આપણને અનુભવ થાય છે, અને એ રથ અને અથનો ‘અથ રથાન્ રથયોગાન્’ શ્રુતિ અનુવાદ કરે છે એ જ પ્રમાણે વસ્તુન જગત સત્ય નથી, પરંતુ અત્રાન અવરથામા જગતની પ્રતીતિ થાય છે, અને શ્રુતિ પણ એ જગતનો અનુવાદ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—રે મૂર્ખ! તારે પ્રતીતિ કેમ થાય છે એ સમગ્ર જગત અમત્ત્વ જ હોય વસ્તુન જગત હોય જ નહિ, તો જગતની પ્રતીતિ કેન થાય? જગતની પ્રતીતિ થવાનું કારણ શું?

પૂર્વપક્ષી—પ્રતીતિ વાસનાથી થાય છે

સિદ્ધાન્તી—વાસનાથી પ્રતીતિ થઈ શકે નહિ, કારણ કે પદાર્થનો આપણને અનુભવ થાય ત્યાર પછી જ વાસના થઈ શકે અનુભવ વાસનાનુ કારણ છે, વાસના અનુભવથી જ થાય છે તમે જગત અસત્ય કહો છો જગત કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ, તો જગત અથવા જગતના કોઈ પદાર્થનો અનુભવ પણ હોઈ શકે જ નહિ જે પદાર્થ હોય જ નહિ તે પદાર્થનો અનુભવ માર્ગથી જ થય? અનુભવ ન હોય તો અનુભવનુ કાર્થ વાસના પણ કય થી જ હોય?

પૂર્વપક્ષી—વાસનાસતાન અનાદિ છે પ્રથમ અનાદિ વાસનાથી જગતના પદાર્થનો અનુભવ થાય છે, પછી આ અનુભવ વાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે, એ વાસનાથી પાછો

હોવાથી પણ એની ઉપપત્તિ થતી નથી, કારણ કે સર્વ અનુભવ વાસનાનું જનન કરે એવો નિયમ ન હોવાથી કદાચિત્ કોઈ અર્થની પ્રતીતિ ન થાય એવો પ્રસંગ આવે એવો નિયમ હોય તોપણ સર્વદા એનો ઉદ્દેશો કરનાર દોષ એવો નિયમ ન હોવાથી, એવો પ્રસંગ આવે. ઉદ્દેશો કરનાર દૃષ્ટ હોય નહિ, કારણ કે (એમ હોય તો) અન્યોન્યાશ્રય થાય અદૃષ્ટ પણ ન હોય, કારણ કે એ દૃષ્ટસામગ્રીસ પાદન દ્વારા જ કારણ થાય છે વળી, 'વૈધર્મ્ય'ને લીધે

એ પદાર્થનો અનુભવ થય છે, એ પ્રમાણે વાસનાસતતાન અર્થિ છે, તેથી 'પદાર્થ' ન હોવાથી એનો અનુભવ ન થાય ને તેથી વાસના સહજે નહિ' એમ કહી શકાય નહિ આ પ્રમાણે વાસનાસતતાન અર્થિ છે તેથી જનનમા આપણે પહેલવહેલો એ પદાર્થ-નેર્થ એ તે અનાદિ વાસનાથી દેખાય છે, એનો એ પદાર્થ ફરીથી નેર્થ એ ત્યારે એ જમણી અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાથી દેખાય એમ માનવું

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ, કાણ કે સર્વ અનુભવો વામનાને ઉત્પન્ન કરે એવો નિયમ નથી કથમ અનાદિ વાસનાસતતાનથી આપણે અમુક પદાર્થનો અનુભવ કરો એ અનુભવથી જમણી વામના થઈ, એનથી અનુભવ થયો, એ પ્રમાણે વારંવાર અનુભવ થાય તે દરેક સમયે અનુભવથી વાસના ઉત્પન્ન થતી જ નેર્થ એ એવો નિયમ નથી, તેથી જ્યારે અનુભવથી વાસના ન થાય ત્યારેપણ આપણને એ પદાર્થનો ટાંપ સમયે અનુભવ થઈ શકે જ નહિ, કારણ કે અનુભવના કારણ વાસનાસતતાનો છેદ થઈ ગયો ધરો કે જ્યારે અનુભવ થાય ત્યારે એ અનુભવથી વાસના ઉત્પન્ન થાય એવો નિયમ જ છે, તોપણ વાસનાથી જ અનુભવ થતો નથી, એને જાગ્રત કરત રહી આવરણતા છે જનન અસત્ય જ હોય, જનન હોત જ નહિ, તો વારંવાર વાસના દોષા છતાંએ જાગ્રત કરનાર મારી જ આવે એવો નિયમ નથી ટાંપ સમયે ઉદ્દેશો એને જાગ્રત કરનાર ન મળવાથી પણ આપણને જનનનો અનુભવ થયો નેર્થ એ નહિ

પૂર્વપક્ષી—કાણ એ જ ઉદ્દેશો છે. કાણ સર્વદા છે જ અને કાનણી ઉપાધિ સર્વદા હોવાથી ઉદ્દેશો કોઈ સમયે ન હોય એમ બને જ નહિ

સિદ્ધાન્તી—મગ માત્ર સદગારિ કારણ જ છે, ઉદ્દેશો છે જ નહિ કાત ઉદ્દેશો કોઈ થો જ નહિ ઉદ્દેશો સર્વદા હોય જ, તો એ દૃષ્ટ છે કે અદૃષ્ટ? અર્થાત્ એ અનુભવો શકાય એવું છે કે અનુભવો શકાય નહિ એવું છે? દૃષ્ટ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રાપ્ત થાય છે દૃષ્ટનો અનુભવ થઈ શકે છે વાસનાથી દૃષ્ટનો પ્રતીતિ થાય છે અને અનુભવેવું દૃષ્ટ વાસનાનું ઉદ્દેશો હોવાથી વાસના ઉત્પન્ન કરે છે એ પ્રમણે દૃષ્ટ મરણ વામના અને વામનાનું માણું દૃષ્ટ, એ અન્યોન્યાશ્રય થાય છે અદૃષ્ટ પણ ઉદ્દેશો થઈ શકે નહિ, કાણ કે દૃષ્ટસામગ્રીથી જ અદૃષ્ટ બધાય છે તેથી દૃષ્ટસામગ્રીની માન્યતા જ એ વાસનાનું ઉદ્દેશો થઈ શકે, અને દૃષ્ટસામગ્રીની એને આવરણતા હોવાથી પ્રથમનો પેઠે અન્યોન્યાશ્રય દોષ થાય વળી દૃષ્ટથી વાસના અને વાસનાથી દૃષ્ટની પ્રતીતિ, એનાથી વાસના, એ પ્રમાણે કોઈ સ્થને અનકાય નહિ અનુભવનું કારણ વાસના અને વાસનાનું કારણ અનુભવ એવું મરણ વાસના, એ પ્રમાણે કોઈ સ્થને કારણપદ્ધતિ અત આવશે નહિ, તેથી અનવશ્યા-દોષ પ્રાપ્ત થય છે

સ્વમાદિ પેટે નથી' (અ. સૂ. ૨-૨-૨૬) એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ : જીવની અવિદ્યાને લીધે જગતની પ્રતીતિ થાય છે.

પૂ. — જીવની અવિદ્યા એ જ જગતપ્રતીતિનું કારણ છે, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરનાર શ્રુતિએ ત્યાં જ બેદ જ્ઞાનનિવર્ત્ય છે એમ કહી, બેદ અત્તાત્વિક અજ્ઞાનમૂલ છે, એમ નિરૂપણ કર્યું (એમ સમજવું), કારણ કે પરમાર્થતઃ ભિન્નનો અભેદ સંભવતો નથી, અને જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનનું જ નિવર્તક છે. 'આનો અવિદ્યાથી બન્ધ અનાદિ છે' એ વચનને લીધે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ અનાદિ છે તેથી, અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ, 'હું અજ્ઞ છું' એમ અનુભવ-

પૂર્વપક્ષી — (વાસનાથી અનુભવ અને અનુભવથી વાસના એ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી આસ્થુ આવે છે, તેથી બીજીથી વૃક્ષ અને વૃક્ષથી બીજ એ દર્શનમાં જેમ અનવરથા-દોષ નથી તેમ અહીં પણ અનવરથા-દોષ નથી).

મિદ્ધાન્તી — તોપણ 'વેદ્યરૂપને લીધે સ્વપ્નાદિ પેટે નથી' (અ. સૂ. ૨૨-૨૬) એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય છે. જગત સ્વપ્ન વગેરે જેવું નથી. 'વગેરે' સમ્બંધમાં માયા અને શ્રમનો સમાવેશ થાય છે, તેથી જગત સ્વપ્ન માયા અથવા શ્રમ જેવું નથી, કારણ કે જગતમાં અને સ્વપ્ન વગેરેમાં બેદ છે. સ્વપ્નમાં અનુભવેલા પદાર્થોના પુનઃ તરત જ બીજા સ્વપ્નમાં એવો જ અનુભવ થતો નથી, પરંતુ જગતમાં અનુભવેલા પદાર્થોના એવો જ અનુભવ ધણી સમય પછી પણ થાય છે; તેથી જગતમાં અને સ્વપ્ન વગેરેમાં બેદ છે. વળી, સ્વપ્ન વગેરેમાં જે હસ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો અનુભવ થાય તે સાધનો ભગીએ ત્યારે ઉપયોગમાં આવતાં નથી, પરંતુ જગતમાં જે સાધનોનો અનુભવ કરીએ છીએ તે મેક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી થાય છે; તેથી પણ જગત અને સ્વપ્ન વગેરેમાં બેદ છે.

આ પ્રમાણે જગતની પ્રતીતિની ઉપપત્તિ કરવા કદીએ અધ્યારોપાપવાદનું ખંડન થયું. દરે અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે એ પક્ષનું ખંડન કરવા પ્રથમ પૂર્વપક્ષ કરે છે.

પૂર્વપક્ષી — જીવનું અજ્ઞાન જ જગતની પ્રતીતિનું કારણ છે. બ્રહ્મથી જીવને ભુદો પાડનારું મૂલ અજ્ઞાન જ છે. આ જીવના અજ્ઞાનથી જ જગતની પ્રતીતિ થાય છે. 'હું બ્રહ્મ નથી, પણ અમુક જીવ છું' એવા પ્રકારની અવિદ્યા એ જ આ અજ્ઞાન છે. વરતુત. જીવ બ્રહ્મથી જિત નથી 'તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો' 'હે શ્વેતકેતુ, તું એ છે' એ શ્રુતિ જ જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરે છે. તેથી પણ બેદ અત્તાત્વિક છે બેદ તાત્ત્વિક હોય તો, વરતુતઃ સત્ત્વ છે જ તો વરતુતઃ ભિન્ન પદાર્થોનો અભેદ સંભવે જ નહિ, તેથી શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો બોધ કરે જ નહિ. બ્રહ્મ અને જીવનો બેદ અત્તાત્વિક અર્થાત્ મિથ્યા છે, કારણ કે એ અજ્ઞાનથી થયેલો છે. વળી, એ બેદ અજ્ઞાનથી જ થયેલો છે, કારણ કે જાનના એ દૂર થાય છે. જાન અજ્ઞાનને જ દૂર કરે છે, અને આ બેદ પણ જાનથી જ દૂર થાય છે, તેથી એ અજ્ઞ નથી થયેલો જ હોવો જોઈએ. હોવામાં હોવાના રૂઝવણી પેટે જે જે જાનથી દૂર થાય છે તે તે અજ્ઞાનથી જ થયેલું હોય છે.

આ અજ્ઞાન માત્ર જાનનો અભાવ જ નથી, પરંતુ ભાવરૂપ 'હું અજ્ઞ છું' એમ અનુભવથી સિદ્ધ જીવ બ્રહ્મનો બેદ કરનારી અવિદ્યા જ છે. એ મત્ર જાનનો અભાવ જ નથી, પરંતુ ભાવરૂપ છે. જેમ અમિત્ર એટલે મિત્ર નહિ તે, અર્થાત્ પ્રાઈ તટસ્થ પુરૂષ

સિદ્ધ ભાવરૂપ અવિદ્યાને જ એનો (લેદનો) અવગ્રહેદ કરનાર નાનવી તેથી વિચિત્રપરિણામશીલ દોષરૂપ અવિદ્યાને જ લીધે વિચિત્ર જગતની પ્રતીતિ થાય છે. કાર્ય કારણ સંબંધીય તેથી કાર્ય તુચ્છ હોવાથી એનું કારણ પણ એણે જ હોવું જોઈએ એ ચોક્કસ જ છે જેમ મુખના કેવળ સમ્બંધથી જ દર્પણાદિ (પદાર્થ) બિમ્બ પ્રતિબિમ્બ લેદના નિમિત્ત થાય છે, તેમ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞના કેવળ સંબંધથી જ એ પણ લેદનું નિમિત્ત થાય છે (જીવપ્રજ્ઞ) લેદનું (પોતાના) અધ્યાસને લીધે પોતાના અસત્ત્વ કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ માનનાર

એમ નથી પરંતુ આપણું અર્થ કરનાર દુશ્મન જ છે, તેમ અજ્ઞાન એને જ્ઞાનનો અભાવ એમ નહિ, પરંતુ આપણને પ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર ભાવરૂપ અવિદ્યા છે આ અવિદ્યાના તમ મોહ મદાતમ તમિષ્ઠ અને અધનામિષ્ઠ એ થાય પરંતુ એમાં તમ અર્થોત્ત સ્વરૂપનું અનન એ અવિદ્યાનું પ્રથમ પર્વ અન્ય સર્વનું મૂળ છે આ અવિદ્યા અનાદિ છે 'જીવનો બધે અવિદ્યાથી અનાદિ છે' એ વચનથી જીવના બધેનું કારણ જીવ અને પ્રજ્ઞનો વિભાગ અનાદિ છે, અને એ વિભાગ કરનારી અવિદ્યા પણ અનાદિ છે જીવનો બધે અનાદિ છે તેથી એ બધેનું કારણ જીવ અને પ્રજ્ઞનો વિભાગ પણ અનાદિ હોવા જોઈએ, અને તેથી એ વિભાગનું કારણ અવિદ્યા પણ અનાદિ હોવી જોઈએ જીવ અનાદિ કાળથી બદ્ધ છે, અને જીવ અને પ્રજ્ઞ વસ્તુના એક જ છે તોપણ પ્રજ્ઞને બધે થતો નથી, કારણ કે જીવ અને પ્રજ્ઞનો વિભાગ થયા પછી જીવને બધે થાય છે, વિભાગ થયા પહેલાં જીવને બધે નથી આથી 'અનાદિ' શબ્દનો 'આદિ અર્થોત્ત આરભ સંધિત' એવો અર્થ નથી, પરંતુ અનાદિ એને 'ચિરંતન અર્થોત્ત ધણા લાંબા સમયથી ચાલુ આવેલું' એવો અર્થ છે

આ વિચિત્ર રૂપે પરિણામ પામતી દોષરૂપ અવિદ્યાથી જ વિચિત્ર જગતની પ્રતીતિ થાય છે વસ્તુનું જગત છે જ નહિ, પરંતુ આ અવિદ્યાથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે તુચ્છ જગતનું કારણ તુચ્છ અવિદ્યા હોય એ ચોક્કસ જ છે કાર્ય કારણ જેનું જ હોવું જોઈએ, તેથી કાર્ય જગત તુચ્છ હોવાથી એનું કારણ પ્રજ્ઞ હોઈ શકે જ નહિ, પરંતુ તુચ્છ અવિદ્યા જ એનું કારણ હોવું જોઈએ

પણી, માત્ર મુખના સંબંધથી જ દર્પણ મિલ્ય પ્રતિબિમ્બના મેદનું કારણ થાય છે, તેમ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞના સંબંધથી જ અવિદ્યા જીવ અને પ્રજ્ઞના એનું કારણ થાય છે જેમ માત્ર દર્પણની સંબંધથી જ મિલ્ય અને પ્રતિબિમ્બ એવા બે પડે છે, તેમ માત્ર અવિદ્યાની શા-નિનિ જ જન અને જીવ એવા ભેદ પાડે છે તેથી માયાના મે કાર્ય થાય છે (૧) એ જીવ અને પ્રજ્ઞને ભુદા પાડે છે આ એનું નૈમિત્તિક કાર્ય છે (પ્રજ્ઞના સંબંધમાં આચાર્ય નિમિત્તથી આ ૧'નું કાર્ય થાય છે) (૨) વિચિત્ર જગતની પ્રતીતિ કરાવવા ૧ નીચું એનું ઉદારેય (સ્વીકારેલું) કાર્ય છે તેથી આ પ્રતિબિમ્બ ૧ જીવમાં 'હું અમુક હું' એવો અધ્યાસ થાય છે અને એનાથી સંસાર થાય છે આવા અધ્યાસ થવાથી જીવ પોતાને આ કર્તા ભોક્તા વગેરે મને છે અને તેથી જ જન્મમર્ત્યના ઇચ્છાવાગાએ યમ ક્રૂરો વગેરે વિવિધો પોતાને એ પ્રમાણે વર્તવાની અભ્યાસના માને છે અને 'હું સખ્યા આદિ નહિ મનુ તો મને દોષ થશે એમ માને છે ત્યાર પછી શમ દમ વગેરે સધનોથી અને પ્રજ્ઞના શ્રેણી મનન નિદિધ્યાસન વગેરેથી અવિદ્યાના અધિધ્યાનરૂપ પોતાના આત્માનું અતૃપ્ત દુઃસ્થ ચિદ્દેહરસ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે શમ મ વગેરે સધનોથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, અને શુદ્ધ ચિત્તથી શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી અવિદ્યાના અધિધ્યાન પોતાના આત્માના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે,

જીવ વિધિનિયોજ્ય વગેરે ભાવધરે છે જેમ રજનુસ્વરૂપજ્ઞાનથી પ્રાચીન સર્પનો અનુભવ અને એનાથી થતા ભયની નિવૃત્તિ થવાથી સ્વાસ્થ્ય થાય છે, તેમ શમ, દમ, ગુરુઉપસત્તિ, એએનો ઉપદેશ, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે અવિદ્યાના અધિષ્ઠાનરૂપ સ્વકીય આત્મા અદ્વૈત કૂટસ્થ ચિદેકરસ છે એમ સ્વરૂપ-જ્ઞાન થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, અને તેથી અજ્ઞાન કાર્યરૂપ પ્રપચની પણ નિવૃત્તિ થવાથી 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનિરૂપિત મોક્ષ થાય છે. અવિદ્યાસબધ અજ્ઞાનનાવનાર હોવાથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મમા સભવે નહિ જીવ અને બ્રહ્મનું એકચ અગીકાર કરેલું હોવાથી અવિદ્યાનો આશ્રય જીવ પણ હોઈ શકે નહિ આથી જ જીવનું પણ અજ્ઞાતવ અનુપપન્ન છે.]

પ્રતિષ્ઠિબ્રહ્મ અને એનું અડન

એમ નહિ, કારણ કે જપાકુસુમને લીધે અરુણ સ્ફટિકસ્તંભની શ્રેણિમા

ત્યારે હું અમુક જીવ છું એના અજ્ઞાનને સ્થાને 'હું અદ્વૈત કૂટસ્થ ચિદેકરસ બ્રહ્મ જ છું' એવું જ્ઞાન થાય છે આ જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે આ જ્ઞાન અજ્ઞાનના નાશનું મારણ છે અજ્ઞાન દૂર થવાથી અજ્ઞાનનું કારણ પ્રપચ અર્થાત્ જગત પણ દૂર થાય છે અજ્ઞાન દૂર થવાથી જગત પણ અસત્ય મિથ્યા છે એમ એને જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે અજ્ઞાનનો નાશ થાય ત્યારે એના કાર્ય જગતની પણ નિવૃત્તિ થાય એ આભાવિક જ છે જગતની નિવૃત્તિ થવાથી 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે' એ શ્રુતિએ વર્ણવેલો મોક્ષ થાય છે મોક્ષ મન થાય છે સાધનો માત્ર અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરે છે, મોક્ષ ઉત્પન્ન કરતા નથી, કારણ કે મોક્ષ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ઉત્પન્ન થતો નથી, મોક્ષ સ્વત થાય છે જેમ રજનુને પ્રાતિથી સર્પ માનીએ ત્યારે ભય ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ એ રજનું છે, સર્પ નથી, એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે પ્રથમ એમા થયેલો સર્પનો અનુભવ અને એનાથી થતો ભય દૂર થાય છે અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ્યાસુધી પ્રાતિથી જગત સત્ય માનીએ ત્યાસુધી જગતના હું જ વગેરે આપણને બાધ કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મના સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે અજ્ઞાન અને એનું કાર્ય જગત દૂર થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે

સિદ્ધાન્તી-બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ હોવાથી એને અવિદ્યાનો સબધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે જેને જેને અવિદ્યાનો સબધ હોય તે તે અજ્ઞ જ હોવું જોઈએ બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સબધ હોય તો એ સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ, પરંતુ અજ્ઞ થઈ જાય તેથી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સબધ હોય જ નહિ તેમ જીવ અને બ્રહ્મને એક માનો છો તેથી જીવને પણ અવિદ્યાનો સબધ હોઈ શકે નહિ આ જ કારણથી જીવ પણ અજ્ઞ હોઈ શકે નહિ જીવ અને બ્રહ્મને એક માનો છો તો બ્રહ્મ પણ અજ્ઞ થઈ જાય અર્થાત્ માયા અને અવિદ્યાને એક જ માનો છો તો એક જ વસ્તુના સમઘથી બ્રહ્મના સર્વજ્ઞ અને અજ્ઞ એવા બે સ્વરૂપ મિન્ન મિન્ન કેમ થાય ?

(આ પ્રમાણે અનુદેહનો આક્ષેપ થવાથી, માયા અને અવિદ્યાને બિન માની પ્રતિ બિંબવાદથી પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે)

પૂર્વપક્ષી-એમ નથી જેમ જપાકુસુમને લીધે લાલ દેખાતી સ્ફટિકમણિના સ્તંભની

પરતા પુરુષપ્રતિબિંબના અરુણત્વ પેઠે જીવમાં અસત્ત્વનો આભાસ ઉપપન્ન છે. એના બિંબની ઉત્તરવલ્લતા પેઠે બ્રહ્મમાં સર્વજ્ઞત્વ ઉપપન્ન જ છે. અવિદ્યા (અસત્ત્વનો) આશ્રય હોવાથી અભેદ અનુપપન્ન નથી.

સિદ્ધ—અતઃ કહીએ છીએ. જીવની એ શક્તિ છે તો પ્રથમ જીવસ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ ત્યાં (આ વિચારમાં) જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ છે એ પક્ષ સુધિવિરુદ્ધ છે, કારણ કે બ્રહ્મ રૂપરંજિત હોવાથી અને પ્રતિબિંબનો આશ્રય અજ્ઞાન અસ્વરૂપ હોવાથી, ક્યાં કેવું પ્રતિબિંબ પડે? કારણ કે રૂપવાળા (પદાર્થ)નું જ પ્રતિબિંબ (પડે) એવું નિયમ છે. દૃષ્ટને અનુસરી કદપના કરવી ઉચિત છે, નહિ તો વાચુ અને કાષ્ઠ (અનુક્રમે) બિંબ અને પ્રતિબિંબાશ્રય થાય—દર્પણ વગેરેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે—ના, જોટલા પ્રદેશમાં રહેલું પ્રભામંડલ રૂપવાળું હોવાથી એનું જ (પ્રતિબિંબ) દેખાય છે. વળી, દર્પણ-રેખા પેઠે જ જ્યાં હોય તેનું ત્યાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી; તેથી સર્વજ્ઞત બ્રહ્મ

હારમા પશુ પુરુષનું પ્રતિબિંબ લાવ દેખાય છે તેમ અવિદ્યામા પરા બ્રહ્મના પ્રતિબિંબમાં અસત્ત્વ જાણાય છે એ પ્રતિબિંબ જરૂર છે અને એ આપણને અતઃ જાણાય છે, પરંતુ જેનું પ્રતિબિંબ લાવ સ્ફટિકમથિના સ્તંભની હારમા પડે છે તે પુરુષ પોતે ઉત્તરવલ્લ દેખાય છે, લાક દેખાતો નથી, એમ જાણ સર્વજ્ઞ રહે છે, અતઃ યતુ નથી. વળી અત્ત અવિદ્યાનો આશ્રય કરી રહેલું છે તેથી વસ્તુતઃ બ્રહ્મ અને જીવ એક જ છે.

(આ મત પ્રમાણે માયા અને અવિદ્યા બિન્ન બિન્ન છે માયાના પ્રદેશમાં રહેલું ચૈતન્ય અથવા માયામાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ ઈશ્વર છે અને અવિદ્યામાં ચૈતન્યનું પડેલું પ્રતિબિંબ જરૂર છે)

સિદ્ધાન્તી—જાતનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી અવિદ્યા જેનો શક્તિ છે તે જરૂરના સ્વરૂપનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ જીવ બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ રૂપ વગરનું છે, અને અવિદ્યા પણ સ્વરૂપ નથી. રૂપવાળા મુખ વગેરે પદાર્થનું જ પ્રતિબિંબ પડે, અને એ પણ દર્પણ વગેરે સ્વરૂપ પદાર્થમાં જ પડે રૂપ વગરના બ્રહ્મ જેવા પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ, તેમજ અવિદ્યા જેવા અસ્વરૂપ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ સભવે જ નહિ. ધારો કે રૂપ વગરના પદાર્થનું અસ્વરૂપ પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પડી શકે, તો રૂપ વિનાના વાયુનું અસ્વરૂપ પદાર્થ કાંકમા પ્રતિબિંબ પડતું જોઈએ, એ ઠાકાપિ સંભવનું જ નથી.

પૂર્વપક્ષી—અવિદ્યા સ્વરૂપ છે અને રૂપ વગરના પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે છે, કારણ કે રૂપ વિનાના આકાશનું દર્શણ તરેરે પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબ પડે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી આકાશનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી એ પ્રતિબિંબ આકાશનું નથી, પરંતુ એ પ્રદેશમાં રહેલું પ્રભામંડલ રૂપવાળું હોવાથી એનું પ્રતિબિંબ પડે છે. વળી, દર્પણરેખા પેઠે જ જ્યાં હોય ત્યાં એનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ. અવિદ્યા અને બ્રહ્મ ઉભય સર્વ સ્થળે રહેતાં છે, તેથી જ્યાં જ્યાં અવિદ્યા છે ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મ પણ છે જ.

સર્વગત અવિદ્યામાં પણ હોવાથી (એનું ત્યાં) પ્રતિબિંબ કેમ પડે?—ત્યાં (દર્પણરેખા દૃષ્ટાન્તમાં) (રેખા) સંયોગસંગ્રહથી રહેલી છે તેથી પ્રતિબિંબ પડતું નથી, અહીં ઉભય (બ્રહ્મ અને અવિદ્યા) વિભુ હોવાથી એમનો સંયોગ નથી, તેથી કાંઈ અનુપપત્તિ નથી—એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે પ્રભામંડલ સંયુક્ત છે તોપણ એનું (પ્રતિબિંબ) દેખાય છે—એ અંશમાં સંયોગ હોય તે અંશમાં પ્રતિબિંબ ન પડે—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બિંસિનીસૂત્ર જેટલા જ અંતરે રાખેલી અંગુલિના તલલાગથી પ્રભાનું પણ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. વળી લોકમાં બિંબ અને પ્રતિબિંબની એકત્ર સ્થિતિ નથી, તેથી ‘દ્વિસુપણ્ સયુજ’ (શ્લ. ૪-૬) ‘પરમ પરાધર્માં શુદ્ધામાં પ્રવેશ કરેલા’ ‘શુદ્ધામાં પ્રવેશેલા (દ્વિ) આત્મા, કારણ કે એમનું પ્રતિપાદન છે’ (બ્ર. સૂ. ૧-૨-૧૧) ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને ન્યાયથી

અવિદ્યા હોય ત્યાં બ્રહ્મ પણ રહેતું હોવાથી અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—દર્પણરેખાનું દૃષ્ટાંત અહીં ઘટતું નથી, કારણ કે દર્પણરેખાને અને દર્પણને સંયોગસંગ્રહ છે. દર્પણરેખા દર્પણ સાથે સંયોગસંગ્રહથી રહેલી હોવાથી એમાં એનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી, પરંતુ અવિદ્યા અને બ્રહ્મ સંયોગસંગ્રહથી રહેલાં નથી, કારણ કે ઉભય વિશે અર્થોત્ સર્વ રથે રહેલાં છે. એ વિભુ પદાર્થમાં સંયોગસંગ્રહ ઘટી શકે નહિ. અવિદ્યા અને બ્રહ્મ સંયોગસંગ્રહથી રહેલાં ન હોવાથી, દર્પણરેખાનું દૃષ્ટાંત ઘટતું નથી. અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

સિદ્ધાંતી—સંયોગસંગ્રહ હોય ત્યાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ એમ કહી શકાય નહિ. દર્પણરેખાની જેટલે પ્રભામંડલ પણ દર્પણ સાથે સંયોગ સંગ્રહથી રહેલું છે, તોપણ પ્રભામંડલનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડે છે, તેથી સંયોગસંગ્રહને લીધે પ્રતિબિંબ પડતું નથી એમ કહેવાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—જેટલા અંશમાં સંયોગ હોય તેટલા અંશમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી. પ્રભામંડલને જેટલા અંશમાં સંયોગ છે તેટલા અંશનું પ્રતિબિંબ નથી, પરંતુ સંયોગરહિત પ્રભામંડલને જેટલો અંશ છે તેટલાનું પ્રતિબિંબ પડે છે; તેથી સંયોગ હોય ત્યાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી.

સિદ્ધાંતી—એ પણ સત્ય નથી, કારણ કે દર્પણથી માત્ર કમલિનીના સૂત્ર જેટલા અંતરે આપણી અંગુલિ રાખીએ, તે અંગુલિના તળિયાની પ્રભાને સર્વોંશે દર્પણ સાથે સંયોગ છે એમ આપણે કહેતું જ પડે, કારણ કે કમલિનીના સૂત્ર જેટલી અંગુલિની પ્રભામાં સંયોગવાળો અને સંયોગરહિત એવા ભાગ હોઈ શકે જ નહિ. તેથી એ પ્રભાને દર્પણ સાથે સર્વ અંશે સંયોગ છે, તોપણ એનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેથી સંયોગને લીધે દર્પણરેખાનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ દર્પણરેખા ત્યાં જ હોવાથી એનું પ્રતિબિંબ ત્યાં પડતું નથી, અર્થાત્ જે વસ્તુ જ્યાં હોય ત્યાં એનું પ્રતિબિંબ પડે નહિ. અને અવિદ્યા સર્વત્ર હોવાથી અવિદ્યા જ્યાં હોય ત્યાં બ્રહ્મ પણ છે, તેથી બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ સંભવતું જ નથી, અર્થાત્ તમારા મત પ્રમાણે જીવનું જે સ્વરૂપ છે તે વચાઈ નથી.

વળી, ‘એ સુપણ્ સાથે રહેનાર’ ‘શુદ્ધામાં પ્રવેશેલા એ આત્મા, કારણ કે એમનું પ્રતિપાદન છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સૂત્રો જીવ અને બ્રહ્મ એક રથે રહે છે એમ કહે છે.

નિર્ણીત જીવ અને પરમાત્માની એકત્ર સ્થિતિની બિંબપ્રતિબિંબપદ્ધતિમાં સંગતિ થતી નથી. વળી, ‘અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ તે જીવ, અને અવિદ્યાનો નાશ તે મોક્ષ’ એમ કહેતાં તમારા મતમાં જીવસ્વરૂપનો નાશ તે જ મોક્ષ એમ થાય છે, અને આત્મહાનિ અપુરુષાર્થ છે તેથી મોક્ષ અપુરુષાર્થ થાય, જીવ પણ અલીક થાય. એમ હોવાથી કોઈપણ પરલોક માટે પ્રયત્ન કરે નહિ, કારણ કે મુમુક્ષુ મોક્ષનું સ્વરૂપ અને સ્વપ્રીય બદ્ધ સ્વરૂપ જાણીને, ઉક્ત સાધન માટે યત્ન કરે અને એ ઉભયસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ‘સર્વ મિથ્યા છે’ એમ જાણીને, અને ઐહિકી અને પારલૌકિકી પણ પ્રવૃત્તિ અવિદ્યાના અધ્યાસથી થયેલી છે એમ જાણીને, ‘ઐહિક (પ્રવૃત્તિ) સારી, પરંતુ પારલૌકિકી સ્વરૂપહાનિનું કારણ હોવાથી સારી નહિ’ એમ (વિચારી), સર્વ અપ્રવૃત્ત રહે, અને નિવૃત્તિમાર્ગમાં જ ઉચ્છેદ પામે, અથવા સર્વે શાત જ રહે, વિકૃતિ અને નિવિદ્ધ સમાન હોવાથી, કોઈપણ (કાર્યમાંથી) નિવૃત્ત જ ન રહે, આવી રીતે સર્વ સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કળ્યા આવો મત પ્રવર્તાવનાર વેદને પણ માત્ર વ્યવહારમાં જ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારનાર (તુ) પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ છે.

જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ હોય તો ઉભયની એક જ સ્થળે સ્થિતિ મળતી નથી, કારણ કે લોકમાં મિત્ર અને પ્રતિમિત્ર એક સ્થળે રહેલા કદાપિ દેખાતા નથી.

વળી, અવિદ્યામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ એ જીવ અને અવિદ્યાનાશ એ મોક્ષ, એમ તમે માનો છો. મોક્ષસમયે અવિદ્યાનો નાશ થવાથી અવિદ્યામાં બ્રહ્મના પડેના પ્રતિબિંબનો પણ નાશ થવાનો જ આ પ્રતિબિંબ જીવ જ હોવાથી મોક્ષસમયે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર જીવનો નાશ થાય, તેથી જીવના સ્વરૂપનો નાશ એ જ તમારા મત પ્રમાણે મોક્ષ છે. પરંતુ આત્મહાનિ એ મહાન અપુરુષાર્થ છે, તેથી મોક્ષ અપુરુષાર્થરૂપ થાય છે, અને જીવ પણ માત્ર પ્રતિબિંબ જ હોવાથી અનીક અર્થોત્ મિથ્યા છે. આમ હોય તો કોઈ પણ પરલોક માટે પ્રયત્ન કરે જ નહિ, કારણ કે મોક્ષની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષ મોક્ષનું સત્ય સ્વરૂપ અને પોતે બદ્ધ છે એમ જાણી, બંધનમાંથી મુક્ત થવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે, પરંતુ તમારા મત પ્રમાણે આત્માનો નાશ એ જ મોક્ષ છે, અને પોતે અનીક અથવા મિથ્યા છે, સર્વ જગત મિથ્યા છે, અને આ લોકની તેમજ પરલોક માટે કરવામાં આવતી સર્વ પ્રવૃત્તિ અવિદ્યાના અધ્યાસથી જ થાય છે એમ જાણે ત્યારે મોક્ષ માટે શું કરવા પ્રયત્ન કરે? પરલોક માટે પ્રવૃત્તિ કરવાથી સ્વરૂપની સ્થિતિ થઈ એમ જાણે, ત્યારે પરલોક અને પ્રવૃત્તિ કરવા કરતાં લૌકિક પ્રવૃત્તિ જ કરે અથવા કલ્પ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સસાર અને સ્વરૂપહાનિ એમ અપુરુષાર્થ જ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી, એક પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે નહિ, અને નિવૃત્તિ માર્ગમાં જ નાશ પામે વેદમાં કરવાના કહેના કર્મ અને વેદ નિષેધ કરેના કર્મમાં કોઈપણ વિશેષ ન હોવાથી, શરૂઆત ન કરવાનું કહેના કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય કરતા અચળાંક જ નહિ. આ પ્રમાણે હોય તો સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ જ થઈ જાય. સન્માર્ગનો ઉચ્છેદ કરાવના જ આવો મત પ્રવર્તાવનાર, વેદને પણ દેવ્ય વ્યવહારમાં જ પ્રમાણ માનનાર અને વસ્તુતઃ અસત્ય

વેદને પણ સ્વઅજ્ઞાનથી કલ્પિત કહેનાર અતિધૂણ છે.

માયિક મિશ્રાંત પ્રમાણે નિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ

‘સર્વ’ પ્રપંચ જ એવો છે તેથી વેદને પણ એમાં આવી જવાથી એવો કહું છું.’—તારા મોહને ચોકડું નથી તેથી ભલે કહે, પરંતુ યુક્તિયુક્ત કહેતો નથી, કારણ કે પ્રતિબિંબ આગ્રતરુકદમ્બનાં ફલ લેવા, પ્રતિબિંબ છે એમ જાણનાર કોઈ પણ હસ્ત પ્રસારતો જોવામાં આવ્યો નથી. એ પ્રમાણે વેદને એવો (અજ્ઞાન-કલ્પિત) જાણનાર કયો (પુરુષ) એણે વર્ણવેલા સ્વર્ગ અપવર્ગ આદિ ફલવાળા, અતિશય આયાસથી સાધ્ય યાગ સંન્યાસ વગેરેમાં સર્વ બધુનો ત્યાગ કરી સર્વસુખથી વિમુખ રહી પ્રવૃત્ત થાય?—સ્વપ્નમાં સ્વામિક ફલ માટે પ્રવૃત્તિ જણાય છે.—ખરું એ મમયે એ સત્ય જ છે એમ જાણનારની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, પરંતુ સ્વપ્નમાં જ ‘હું’ આ સ્વપ્ન જોઈ છું, પારમાર્થિક જોતો નથી’ એમ જાણનારની નહિ, એ ધ્યાનમાં રાખો.—વિશેષદર્શન સ્વસંભવિય બ્રમની જ નિવૃત્તિ કરે છે પ્રકૃતિમાં પ્રાપ્તિ

માનનાર તમે પ્રવૃત્ત બોલ જ છો વળી, વેદ પણ જીવના પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેના છે એમ કહેવામાં તમે ઉદ્ધતાઈ કરો છો

પૂર્વપક્ષી—સર્વ જગતને હું મિથ્યા કહું છું વેદ પણ જગતની અદર આવી ગયેના હોવાથી એને પણ મિથ્યા કહું છું

સિદ્ધાન્તી—ખરે, તારા મોહને કોઈ અકુશ ન હોવાથી તું એમ કહે છે, પણ એ યુક્તિપૂર્વક નથી, કારણ કે આમાનું જ્યમ પ્રતિમિ ન પડે તો એ આમાના પ્રતિમિ નથી ફરીએ લેના પાછાણ પુરુષ હાથ લાગે કરતો કોઈ વિસ દેખાયો નથી, કારણ કે પ્રતિમિ બ મિથ્યા છે ને એ ફરીએ દેખાય છે, પણ વસ્તુત નથી એમ એ જાણે કે એ જ પ્રમાણે વેદને મિથ્યા જાણે, તોપણ વેદમાં કહેલા સ્વર્ગના સાધન યથા અને મોક્ષના સાધન સંન્યાસ વગેરેમાં—સર્વ બધું મિત્રનો ત્યાગ કરી, સર્વ સુખને તિર્નાજનિ આપી, ધણું કષ્ટ વેગી—તત્પર કાણ રહે ?

પૂર્વપક્ષી—૨૪મમાં જે ફલ દેખાય તેને માટે પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે એ આપણે અનુભવીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે જગત અમત્ય માનીએ તોપણ જગતમાં રહીએ ત્યાંસુડી ફલ માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ એમાં શું આશ્ચર્ય ?

સિદ્ધાન્તી—૨૪મમાં ફલ વગેરે માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ એ ખરું, પણ એ ફળને એ સમયે સત્ય માનીએ છીએ તેથી જ એને માટે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ ‘હું’ આ સ્વપ્ન જોઈ છું, સત્ય પદાર્થ જોતો નથી’ એમ માનનારની ૨૪મમાં પણ પ્રવૃત્તિ સહજ નહિ એ સમયે સ્વામિક ફળને સત્ય માનીએ છીએ તેથી જ પ્રવૃત્તિ સહજ છે, પરંતુ જગત અસત્ય છે એમ આપણે જાણીએ છીએ તો આપણી પ્રવૃત્તિ કેમ સહજ ?

પૂર્વપક્ષી—પ્રથમ આપણે જગતને સત્ય માનીએ છીએ ત્યારે પ્રવૃત્તિ પણ કરીએ છીએ, પછી આપણને વેદમાંથી જ્ઞાન થાય છે કે જગત સત્ય નથી, પરંતુ અસત્ય છે, તોપણ આપણને જગતની સત્ય તરીકે જ પ્રતીતિ થાય છે, કારણ કે જગતને આપણે આપણા યક્ષ વગેરેથી સત્ય તરીકે અનુભવીએ છીએ જગત પ્રત્યક્ષ છે વેદ એને મિથ્યા કહે છે, પણ વેદ

જામ અપરોક્ષ છે તેથી શાબ્દજ્ઞાન એની નિવૃત્તિ કરવા સમર્થ નથી, તેથી પ્રવૃત્તિ થાય છે — આ સાર નથી. પ્રતિબિંબ હોવાથી અસત્ (તરીકે) અનુગિત થયેલાં તરુઓ ચક્ષુથી પ્રતીત થાય છે, તેમ શાબ્દજ્ઞાન પછી પણ પ્રપંચપ્રતીતિ ભલે થાય, પરંતુ પ્રવૃત્તિ ન જ થાય; નહિ તો એ (તરુના) ફલ માટે પણ પ્રવૃત્તિ થાય. વળી, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલાં યાગ અને બ્રહ્મજ્ઞાન (અનુક્રમે) સ્વર્ગ અને મુક્તિ ફલવાળાં છે એ જ્ઞાનનો ચક્ષુ ઉત્પન્ન થતાં એ મિથ્યા છે એ જ્ઞાનથી બાધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ઉભય શાબ્દ છે, — દૈત્યપ્રતીતિ જ અનર્થરૂપ છે. એની નિવૃત્તિ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન વિના થતી નથી, તેથી એ માટે પ્રવૃત્તિ (થાય છે). આહી મિથ્યાવાદીને પૂછવું કે દૈત્યપ્રતીતિ અનર્થ છે એવું અને આ કાર્યકારણ-લાવણું જ્ઞાન એને કયાંથી થયું ? જો ' શ્રુતિમાંથી ' સ્તંભ કહે, તો એને કહેવું કે

શબ્દપ્રમાણ છે જગતનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સત્ય તરીકે અનુભવ કરીએ છીએ, અને શબ્દ-પ્રમાણ એ અસત્ય છે એમ કહે છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ શબ્દપ્રમાણ કરતા વધારે બળવત્ હોવાથી શબ્દપ્રમાણ એનો બાધ કરી શકતું નથી અર્થાત્ વેદમાંથી જગત અસત્ય છે એમ જાણીએ છીએ, તોપણ જગતનો સત્ય તરીકે અનુભવ કરીએ છીએ તેથી જગતમાં પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ યોગ્ય નથી. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વધારે બળવત્ હોવાથી શબ્દપ્રમાણથી એનો બાધ ન થાય, તેથી કદાચ જગતની પ્રતીતિ આપણને રહે, પરંતુ પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ, કારણ કે જગતમાં આપણે આપણા જક્ષુ પ્રતિબિંબ જોઈએ છીએ, તે પ્રતિબિંબ હોવાથી અસત્ય છે એમ આપણે અનુમાન કરીએ છીએ. આમાના જક્ષુ પ્રતિબિંબ આપણને પ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ એ અસત્ય છે એમ આપણે અનુમાન કરીએ છીએ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ અનુમાન કરતાં વધારે બળવત્ છે તેથી અનુમાનથી એનો બાધ થતો નથી, અને આપણે પ્રતિબિંબને જોઈ રહીએ છીએ હજા એના ફલ લેવાની પ્રગતિ થતી નથી. એ જ પ્રમાણે જગત અસત્ય છે એમ આપણે શબ્દપ્રમાણથી જાણીએ અને પ્રત્યક્ષ તરીકે એને અનુભવીએ છીએ. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ શબ્દપ્રમાણ કરતાં વધારે બળવત્ હોવાથી આપણને જગતની પ્રતીતિ થાય, પરંતુ આપણી પ્રગતિ સમીપ શકે નહિ અને આ પ્રગતિ સભારે તો આપણા પ્રતિબિંબની ફેરી લેવા પણ પ્રગતિ થતી જોઈએ. વળી, યત્નરૂપ સ્વર્ગ છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી મેલ પ્રાપ્ત થાય છે એ જાન પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારપછી વેદનાં શ્રવણ મનન અને નિરિધિાસન કરવાથી યત્ન સ્વર્ગ જગત વગેરે મિથ્યા છે એમ જ્ઞાન થાય છે. આ ઉભય પ્રકારના જ્ઞાન વેદમાંથી જ ઉત્પન્ન થય છે તેથી ઉભયનું કારણ શબ્દપ્રમાણ છે, ઉભય જ્ઞાન શબ્દપ્રમાણથી જ થાય છે તેથી જગત મિથ્યા છે એવું જોઈ શકેવું ત્યાર પૂર્વે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, તેથી સ્વર્ગ મિથ્યા છે એ જ્ઞાન કરાવે થઈ શકે જ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—એ જ મત્તાન અનર્થ છે. આ દૈત્યની પ્રતીતિ મત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ દૂર થાય, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—દૈત્યની પ્રતીતિ અનર્થ છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ એ દૂર થાય છે એવું તમે કેમ જાણ્યું ?

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિમાંથી જ વેદ જ એમ કહે છે.

‘આનો નિઃશ્વાસ વેદો છે’ ‘જે બ્રહ્માને પ્રથમ મોકલે છે અને એને વેદ મોકલે છે’ ‘અમે સાંભળ્યું છે કે વેદ સાક્ષાત્ સ્વયંભૂ નારાયણ છે’ (ભા. ૬-૧-૪૦) ‘સર્વ વેદથી વેદાન્તકૃત્ વેદ બ્રહ્માનાર હું જ વેદ છું’ (ભ. ગી. ૧૫-૧૫) ઈત્યાદિ સ્વસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ, લૌકિકવાક્યસમાન બનાવનાર સ્વકીય અજ્ઞાનકલ્પિતપણું શ્રુતિ કેમ કહે, એ તું જ વિચાર. વળી, પ્રથમ વેદાન્તનું પારમાર્થિક સત્ત્વ બળીને અથવા એના વિશે ઉકાસીને રહીને એના શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા કોઈ પણ (પુરુષ) તમે કહી તે રીતે શ્રુતિ અને એનાં વર્ણવેલાં સાધન અજ્ઞાનકલ્પિત છે એમ સાંભળી, સ્વામિક ભોજનથી પરમાર્થ તૃપ્તિ પેઠે અસત્યદય ગુરુ અને એમનાં વાક્યોથી પરમાર્થ સદૃપ બ્રહ્મરૂપી ફલ કેમ પ્રાપ્ત થાય, એવી શંકા અથવા નિશ્ચયથી પ્રવૃત્ત થાય નહિ — જેથી (અભેદબોધક શ્રુતિથી) નિશ્ચય થાય છે તેથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે, — એમ ન કહો. પ્રથમ એવો નિશ્ચય હોય તથાપિ એવા (અજ્ઞાનકલ્પિત) શ્રુત્યુક્ત સાધનનું ભિન્ન પ્રકારનું (પરમાર્થ) બ્રહ્મરૂપી ફલ સાંભળી, ઉક્તદષ્ટાન્તન્યાયથી અર્થ બાધિત છે એમ બળી શ્રુતિત્વ સમાન હોવાથી એકનો પણ બાધ અશક્ય છે એમ પણ બળી, એના અર્થ વિશે સહેક થવાથી એના નિર્ણય માટે પ્રવૃત્ત થયેલા વિચારકની ‘આનો નિઃશ્વાસ’ ‘જે બ્રહ્માને’ (શ્લે. ૬-૧૮) ‘નામરૂપ આપું’ (છાં. ૬-૩-૨) ‘આ સર્વ’ ઐતદાત્મ્ય છે; એ સત્ય છે’ (છાં. ૬-૮-૭) ‘એણે પોતાને પોતાની મેળે બનાવ્યું.’ ‘એ સત્ય

સિદ્ધાન્તી—‘આનો નિઃશ્વાસ વેદો છે’ ‘જે બ્રહ્માને પ્રથમ મોકલે છે’ ‘સર્વ વેદથી વેદાન્ત રચનાર વેદ બ્રહ્માનાર હું જ વેદ છું’ ઈત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્માતથી વિરુદ્ધ વેદ કહે જ કેમ? વળી, શ્રુતિ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ આવું વચન વેદને પોતાને અજ્ઞાનથી કલ્પેના કારણે છે અને સામાન્ય લૌકિક વાક્યના જેવા કારણે છે, તેથી આવું વચન વેદ કેમ કહે એમ તમે પોતે જ વિચારો.

વળી, પ્રથમ વેદને સત્ય માનીને, અથવા વેદ સત્ય છે કે અસત્ય એની દરકાર કરી વિના જ વેદનું શ્રવણ વગેરે કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય, પછી તમારી કહેલી રીત પ્રમાણે વેદ અને એનાં કહેલા સર્વ સાધન અજ્ઞાનથી કલ્પેલાં છે એમ બળે, ત્યારે સ્વપ્નમાં કરેલા ભોજનથી ખરો તૃપ્તિ થતી નથી તે પ્રમાણે અસત્ય ગુરુ, ગુરુનાં અસત્ય વાક્ય વગેરેથી સત્ય સદૃપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય જ નહિ એવા નિશ્ચયથી, અથવા અસત્ય વાક્યથી સત્ય બ્રહ્મનો પ્રાપ્તિ કેમ થાય એવી શંકાથી, કોઈ વેદનાં કહેલાં સાધન કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે જ નહિ.

પૂર્વપક્ષી—વેદનાં અભેદ જ્ઞાનનારાં વચનોથી શ્રવણ વગેરે અસત્ય છે એવો નિર્ણય થાય છે, અને તેથી સાધન માટે પ્રવૃત્તિ પણ વેદથી જ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. શ્રવણ વગેરેથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે, તેથી શ્રવણ વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એમ પ્રથમ નિશ્ચય હોય છે; તોપણ વેદે કહેલાં અસત્ય સાધનોથી સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બળી, સ્વપ્નમાં કરેલા ભોજનથી સત્ય તૃપ્તિ થતી નથી એ દષ્ટાન્ત પ્રમાણે, અસત્ય સાધનથી સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય નહિ એમ સમજી, સાધનો અસત્ય છે. બ્રહ્મ સત્ય છે એ સર્વ વેદ જ કહે છે તેથી, એ પશુ પ્રકારનો જ્ઞાનનો બાધ થઈ શકે નહિ એમ સમજી, એના અર્થ વિશે એને મદાન સરહં થાય છે. પછી જગત અને સાધન અસત્ય છે. એ જ્ઞાનનો ‘વેદ આના નિઃશ્વાસ છે’ ‘જે પ્રથમ બ્રહ્માને મોકલે છે’ ‘હું સર્વનો પ્રભવ છું’.

છે એમ કહે છે 'અસત્ત્વમાંથી સત્ કૈમ ઉત્પન્ન થાય ?' 'વેદ નારાયણ' 'સર્વ વેદ વડે' (ભ. ગી. ૧૫-૧૫) 'હું સર્વનો પ્રભવ છું' (ભ. ગી. ૧૦-૮) 'આનંદથી બ્રહ્મની સ્તુતિ કરું છું' (ભા. ૧-૧-૧) 'કેવલ આનંદનાં જોનાં કર પાદ મુખ ઉદર વગેરે છે' 'આનાં જન્મ વગેરે જોમાંથી છે' (બ્ર. સૂ. ૧-૧-૨) 'આનંદમય, અભ્યાસને લીધે' (બ્ર. સૂ. ૧-૧-૧૧) ઇત્યાદિ સદ્ગત્ય શ્રુતિ સ્મૃતિ ન્યાયથી તમારી કહેલી રીત બાધિત છે એમ નિશ્ચય થવાથી એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. પરંતુ અધુના આમુર સર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી ભગવાનની માયાથી મોહિત થયેલા વિચારકોને પૂર્વોક્ત બાધજ્ઞાન થતું નથી તેથી એવી જ પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેથી જ 'જ્ઞાનીના પણ ચિત્તને એ ભગવની દેવી મહામાયા બલથી ખેંચી મોહને અપે' છે' એમ માર્કંડેય-પુરાણમાં કહ્યું છે, કારણ કે હરીઃશા એવી જ છે. એનું વર્ણન પદ્માદિપુરાણમાં 'કલિયુગમાં મનુષ્યાદિમાં કલા વડે ઉત્પન્ન થઈ તારા કલિપત શાસ્ત્રથી લોકોને મારાથી વિમુખ કર અને મને શુભ રાખ જેથી આ મુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર થાય' એમ કહેલું છે. 'મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ' એ વચનને લીધે એમને અન્ધતમઃ જ કહ્યું પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વધારે વિસ્તારથી શું ?

પ્રતિબિંબવાદના બીજા દોષ

વળી, લોકમાં દ્રષ્ટાને જ દર્પણ આદિ દોષના સંબંધથી પ્રતિબિંબનું દર્શન થાય છે તેથી પરમાત્માનો અવિદ્યા સાથે સંબંધ ન સ્વીકારવાથી એ જીવના દ્રષ્ટા થાય નહિ એમ થવાથી (પરમાત્મા) દ્રષ્ટા અને નિયામક છે એવો જોધ કરનારી શ્રુતિનો

'આના જન્મ વગેરે જોમાંથી થાય છે' ઇત્યાદિ સદ્ગત્યવધિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્રથી બધ થાય છે. એઓ સાધન વગેરેને સાત કહે છે ને એઓના અસત્યપણાના જ્ઞાનનો બાધ કરે છે એમ નિશ્ચય થવાથી, કેઈપણ વિચાર કરનાર પુરુષની તમારી કહેલી રીતથી સાધન વગેરેને અસત્ય સમજી, સાધન કરવામાં પ્રવૃત્તિ થાય જ નહિ.

આધુનિક સમયમાં આમુર સર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલા માયાથી મોહ પામેલા લોકોને ઉપર વર્ણવેલી શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરેથી પણ સાધનોના અસત્યપણાના જ્ઞાનનો બાધ થતો નથી, અને તમારી કહેલી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેથી જ માર્કંડેયપુરાણમાં 'જ્ઞાનીના પણ ચિત્તને ભગવની દેવી મહામાયા બલથી ખેંચી મોહને અપે' કહે છે' એનું વર્ણન છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા જ એવી છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા કલિયુગમાં આવી છે એ સર્વ પદ્મપુરાણમાં કહેલું છે. આની ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી જ આમુર લોકોની તમારી કહેલી રીતથી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એનું કહ્યું પણ 'કોનેય, મને પ્રાપ્ત કર્યા વિના પડી અધમતિ પામે છે' (ભ. ગી. ૩૬-૨૦) એ શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતાન્યાયે અધમ જ એમને પ્રાપ્ત થવાનું, તેથી વિરોધ વિસ્તાર કરવાથી શું ?

પ્રતિબિંબવાદના ઉપર ત્રણ નીચે જણાવેલ દોષો દર્શાવ્યા : (૧) રૂપરિત બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ અજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ; (૨) જે જ્યાં હોય તેનું તે જ સ્થળે પ્રતિબિંબ પડે નહિ; તેથી સર્વત્ર રહેલ બ્રહ્મનું સર્વત્ર રહેલ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ; (૩) 'એ સુપર્ણ સાથે રહેનાર' વગેરે શ્રુતિવાક્યોમાં જણાવેલ બ્રહ્મ અને જીવની એકત્ર રિચિતિ સંભવે નહિ. હવે પ્રતિબિંબવાદના બીજા દોષો જણાવે છે.

બાધ થાય, એ (શ્રુતિને) અનુસરી પરમાત્મા દ્રષ્ટા છે એમ સ્વીકારે તો એમને પૂર્વોક્ત-
ન્યાયથી અવિદ્યાનો સંબંધ થવાથી જીવતુંજીય થઈ જાય એવું પ્રચલ્નનાસ્તિકત્વ
જગરુ' આખ્યાનકૌશલ! વળી, 'ગુહામાં પ્રવેશ કરેલા' (ક. ૧-૩-૧) શ્રુતિમાં ગુહા
જીવના અજ્ઞાનથી કલ્પિત હોવાથી પરમાત્માએ (ગુહાના) દ્રષ્ટા નહિ હોવાથી, (એમને
અને જીવનો) સાથે પ્રવેશ સંભવતો નથી, અને તેથી શ્રુતિનો બાધ થાય છે:
જીવન્મુક્તિ પણ સંભવશે નહિ, કારણ કે પ્રતિબિંબ અંતઃકરણ અથવા અવિદ્યામાં
પડે છે એમ તમારે કહેવું પડશે. અંતઃકરણમાં પડે છે (એમ કહે તો) જીવ-
ન્મુક્તને અંતઃકરણ હોય તો એ સંસારી જ રહે, અને એ ન હોય તો એની
પરમમુક્તિ જ થાય, તેથી જીવન્મુક્તિ ક્યાં રહી? (પ્રતિબિંબ) અવિદ્યામાં પડે એ
પક્ષ વધારે અસંગત છે, કારણ કે જીવન્મુક્તને અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન હોવાથી,
એના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી, અજ્ઞાનમાં પડેલા પ્રતિબિંબરૂપ જીવની પણ

વળી, લોકમાં આપણે અનુભવીએ છીએ કે દર્પણમાં જે 'પરને જ દર્પણના ચળકાટ વગેરે
હોવાથી પ્રતિબિંબનું' દર્શન થાય છે, અન્ય કોઈને ચતુ' નથી. તેથી પ્રતિબિંબ જોનારને અને
દર્પણને સંબંધ થાય ત્યારે જ પ્રતિબિંબ દેખાય છે. પરંતુ બ્રહ્મને અને અવિદ્યાને સંબંધ
ન હોય, તો અવિદ્યામાં પડેલા બ્રહ્મના પ્રતિબિંબ જીવને બ્રહ્મ કેમ જોઈ શકે? બ્રહ્મ જીવને
જોતું નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે 'આત્માથી જોએ કોઈ જોનાર નથી'
વગેરે શ્રુતિઓ પરમાત્માને જીવનો દ્રષ્ટા અને નિયંત્રક કહે છે એનો બાધ થાય. આ
શ્રુતિઓને લીધે પરમાત્માને જીવના દ્રષ્ટા સ્વીકારે તો, ઉપર કહ્યું તેમ, પરમાત્માને અને
અવિદ્યાને સંબંધ છે એમ સ્વીકારવું પડે, અને અવિદ્યાનો સંબંધ હોય તો બ્રહ્મ જીવ જેવું
થઈ જાય. આ સર્વ પ્રચલ્નનાસ્તિકત્વ મદત્ આખ્યાનકૌશલ દર્શાવે છે.

પૂર્વ પક્ષી—(પરંતુ પ્રતિબિંબ જોનાર પુરુષ બ્રાંત નથી તેમ જીવને બ્રહ્મ જુએ તોપણ
બ્રાંત કહેવાય નહિ, તેથી જીવને જોવાથી બ્રહ્મ જીવના સમાન થતું નથી.)

સિદ્ધાન્તી—તોપણ 'ગુહામાં પ્રવેશ કરેલા (એ) આત્માઓ' એ શ્રુતિનો બાધ થાય છે. આ
શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મ ઉભાને સાથે ગુહામાં પ્રવેશ કરેલો છે એમ કહે છે, તેથી બ્રહ્મ ગુહાને
પણ જુએ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મ ગુહાને જુએ નહિ તો જીવ સાથે ગુહામાં પ્રવેશ
કેમ કરે? ગુહા વસ્તુતઃ સત્ત્વ નથી, પરંતુ જીવના અગાનથી કંપેલી છે. જીવના અજ્ઞાનથી
કંપેલી ગુહાને જોવાથી બ્રહ્મ પણ જીવની પેઠે બ્રાંત સિદ્ધ થાય છે.

વળી, તમારા મત પ્રમાણે જીવ મુક્તિ સંભવતી જ નથી, કારણ કે બ્રહ્મનું અંતઃકરણમાં
અથવા અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ છે એવો તમારો મત છે. બ્રહ્મનું અંતઃકરણમાં
પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ છે એમ પ્રથમ ધારીએ, જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ છે એમ સ્વીકારીએ,
તો અંતઃકરણ હોવાથી એ જીવ સંસારી જ છે. એનું અંતઃકરણ લાયક શુદ્ધ હોય, તેથી એને
કામ વગેરે લાલે ન હોય, કામ વગેરે ન હોવાથી એ લાલે મમતારવિત હોય, તોપણ અંતઃ-
કરણમાં પ્રતિબિંબરૂપ જીવ હોવાથી એની અદંતા દૂર થતી નથી તેથી એ સંસારી જ રહે છે.
જીવન્મુક્તને અંતઃકરણ ન હોવાથી એને પરમમુક્તિ જ પ્રાપ્ત થઈ. અંતઃકરણ ન હોવાથી,
બ્રહ્મનું અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ પણ ક્યા રહ્યું? જીવના સ્વરૂપનો નાશ થયો, અને એને
પરમમુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તો એ જીવન્મુક્ત છે એમ કેમ કહેવાય?

નિવૃત્તિ થવાથી એના હેઠ્ઠનો ન્યન્દ થવો પણ અશક્ય થાય—પ્રારબ્ધનો અવશિષ્ટ અવિદ્યા ત્યારે છે તેથી સર્વ સભવે છે—એમ કહેવાય નહિ બ્રહ્માના સાક્ષાત્કારથી જ નાશ થનારી અવિદ્યા સાક્ષાત્કાર થવા છતા રહી શકે નહિ, તેથી પ્રારબ્ધના નાશનો પ્રતિબંધ કરનાર કોઈ રહેતું નથી વળી બ્રહ્મજ્ઞાનથી એ દૂર ન થાય તો કોઈ સમયે દૂર થાય જ નહિ — પ્રારબ્ધનો ભોગથી જ નાશ થાય છે — ત્યારે અવિદ્યા અને અવિદ્યાના કાર્યથી પણ એ જુદું છે એમ તમે કહેવા તૈયાર થયા છો ? કારણ કે રજ્જુજ્ઞાન થયા પછી, એમાં સર્પજ્ઞાન અને એનાથી થતા ભય વગેરે કોઈપણ અશભા રહેતા નથી—કરૂપ રહે છે—પૂર્વકારણથી ઉત્પન્ન થયેલો કેવલ કરૂપ ભલે રહે, પણ એનાથી અન્ય ગર્થ થઈ શકે નહિ તેમજ પ્રારબ્ધથી પણ હેઠ્ઠું અસ્તિત્વ જ રાખી શકાય, પરંતુ અધ્યાસના અભાવને લીધે સુષુપ્તિમાં એમ થાય છે તેમ ભોગ વગેરે રાખી શકાય નહિ વળી,

બ્રહ્મનું અરિષ્ટ માં પડેતું પ્રતિમિ ન હોય છે એમ જાનીએ, તો છતાં મુક્તને અપરોક્ષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન દોરાથી એને અજ્ઞાન રહે જ નહિ અરિષ્ટ ન રહેવાથી અરિષ્ટ માં પડેતું બ્રહ્મનું પ્રતિમિ પણ રહેતું નથી આ પ્રમાણે એનું જીવન રૂપ પણ રહેતું નથી તેથી છતાં મુક્તને દેન હાનિને પણ સમર્થ રહે નહિ દેદમાં જીવનું રૂપ નહિ રહેવાથી દેદ કેમ હાની શકે ?

પૂર્વપક્ષી—જે અજ્ઞાનના કાર્યના ફળને અનુભવ છતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરતી વખતે થતો હોય તે કાર્યનું ફળ અવશિષ્ટ રહ્યું હોય તેટલી અરિષ્ટ એ સમયે પણ મટે છે જે ફળના ફળને અનુભવ કરાતો હોય તે ફલ પૂરું બાજાર જેઈ એ તેથી એટલી અવશિષ્ટ રહેતી અરિષ્ટાદિ એવું મુક્તને હેઠ્ઠી હાલી શકે છે અને એ સર્વ પ્રય કરી મટે છે

સિદ્ધાન્તી—અરિષ્ટાદિ બ્રહ્માના સાક્ષાત્કારથી નાશ થાય છે છતાં મુક્તને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી એની અવિદ્યાનો નાશ થવો જ જોઈએ અરિષ્ટાદિ નાશ થવાથી અરિષ્ટાના કાર્ય પ્રારબ્ધનો પણ નાશ થવો જ જોઈએ પ્રારબ્ધના નાશની પ્રતિબંધ અવિદ્યા નાશ પામવામાં પ્રારબ્ધ પણ રહી શકે જ નહિ વળી બ્રહ્મનથી પ્રારબ્ધનો અત ન માવે તો કોઈ સમયે અત આપનાનો જ નહિ

પૂર્વપક્ષી—પ્રારબ્ધનો તો માત્ર ભોગથી જ નાશ થાય છે પ્રારબ્ધનો જે ન કર્યા વિના એનો નાશ થાય જ નહિ પ્રારબ્ધ જેટલું અવશિષ્ટ હોય તેટલાનો ભોગ કરીએ એટલે એનો નાશ થાય અને પરમશુદ્ધિ થાય

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે અવિદ્યા અને એના કાર્ય પ્રપચ વગેરેથી પ્રારબ્ધ જુદું છે એમ તમે મ્હો છો ? કારણ કે જુદું ન હોય અને મત્ર અરિષ્ટનું મત્ર જ હોય તો અરિષ્ટના નાશ ત્યારે એનો પણ નાશ થવો જ જોઈએ રજ્જુમાં સર્પની જ્ઞાતિ થવાથી ભય કપ વગેરે થાય છે, પરંતુ પછી રજ્જુનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે એ અજ્ઞાનના માર્ગ ભય કપ વગેરે સર્વ નાશ પામે છે માર્ગ કાર્ય રહેતું નથી એ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ અરિષ્ટનું માર્ગ હોય તો એનો બ્રહ્મજ્ઞાનથી નાશ નાશ થવો જ જોઈએ

પૂર્વપક્ષી—રજ્જુનું જ્ઞાન થયા પછી જુદું કરૂપ રહે છે એ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ રહે છે

સર્પજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા કમ્પ વેગ નામના સંસ્કારને લીધે રહે છે પ્રકૃતમાં અજ્ઞાનકાર્ય પ્રારબ્ધમા સંસ્કાર ન હોવાથી અને એનો જ્ઞાનથી અવશ્ય નાશ થયો જ નોંધએ તેથી જ્ઞાન હોવા છતાં એ કેમ રહે ? વળી અધ્યાપનનો અસંભવ થશે. જીવન્મુક્તિનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણના વિરોધને લીધે, 'જીવન્મુક્તિ છે જ નહિ' એમ પણ કહી શકાય નહિ તેથી જીવ પ્રતિબિંબ છે એ પણ અચુક છે.

આભાસવાદ અને એનું ખંડન

પૂ૦—અમે જીવ પ્રતિબિંબ છે એમ કહેતા નથી, પરંતુ અંશુલિ વગેરેના સંપર્કથી ચંદ્રમાં દ્વિત્વનો ભાસ થાય છે તેમ બ્રહ્મ પણ અવિદ્યાથી અનેક હોય એમ ભાસે છે, એને બે ત્રણ વગેરે સંજ્ઞાનો યોગ થાય છે, અને એને માટે

સિદ્ધાન્તી—પ્રથમ થયેલી સર્પની ભ્રાતિથી ઉત્પન્ન થયેલો કંપ એકવેલો ભયે રહે, પણ એનાથી કાંઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી એ પ્રમાણે અહીં પણ પ્રારબ્ધથી જીવન્મુક્તનો દેહ બને રહે, પણ એ ભોગ વગેરે કરી શકે નહિ, કારણ કે જીવન્મુક્તને અધ્યાસ રહેતો નથી, બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી એનો અધ્યાસ દૂર થાય છે અધ્યાસ ન હોવાથી, એ ભોગ વગેરે પણ કરી શકે નહિ સુષુપ્તિમા જેમ દેહ હોવા છતાં ભોગ વગેરે થતા નથી, તે પ્રમાણે જીવન્મુક્તને પણ અધ્યાસ ન હોવાથી ભોગ વગેરે હોવા ન નોંધએ

વળી, રજ્જુમા સર્પની ભ્રાતિ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા કંપમા વેગ (velocity) નામનો સંસ્કાર હોવાથી, રજ્જુનું જ્ઞાન થવા પછી પણ એ રહે છે, પરંતુ અજ્ઞાનના કાર્ પ્રારબ્ધમા કાંઈ વેગ સંસ્કાર રહેલો નથી પ્રારબ્ધને અદૃષ્ટ ગણીએ તોપણ એમા સંસ્કાર રહી શકે નહિ પ્રારબ્ધને કર્મ માનીએ તોપણ એમા સંસ્કાર રહી શકે નહિ, કારણ કે સંસ્કાર શુણ્ણ હોવાથી દ્રવ્યમા જ રહી શકે પ્રારબ્ધને અદૃષ્ટ માનીએ અથવા કર્મ માનીએ તોપણ એ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી એમા વેગ નામનો સંસ્કાર હોઈ શકે નહિ, અને જ્ઞાનથી એનો અસંભવ નાશ થયો જ નોંધએ, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન થવા પછી એ કદાપિ રહી શકે જ નહિ તથા જીવન્મુક્તને બ્રહ્મ જ્ઞાન હોવા છતાં અવિદ્યાનું કાર્ય પ્રારબ્ધ એમા રહે છે એમ કહીએ તો શુદ્ધદેવજી વગેરે જીવન્મુક્ત આપણને ઉપદેશ આપી શકે નહિ એમનામા અવિદ્યા અર્થાત્ અજ્ઞાન હોવાથી એમનો ઉપદેશ અધર્મ ગણી સંભવ નહિ

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે જીવન્મુક્તિ છે જ નહિ એમ માનીએ

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણોમા જીવન્મુક્તિનું વર્ણન કરેતું હોવાથી એ નથી એમ પણ કહેવાય નહિ તેથી જીવ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ છે એમ માનવાથી જીવન્મુક્તિની ઉપ પત્તિ થતી નથી, આ કારણથી જીવ પ્રતિબિંબ છે એ પક્ષ યોગ્ય નથી

(આ પ્રમાણે પ્રતિબિંબવાદનો નિરાસ થવાથી પૂર્વપક્ષી આભાસવાદનું અવનમન કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—અમે જીવને પ્રતિબિંબ કહેતા નથી, પરંતુ જેમ ચંદ્રને અંશુલિ વગેરેનો સંપર્ક થવાથી આકાશમા એક ચંદ્ર હોવા છતાં એ ચંદ્ર દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે અવિદ્યાના સંપર્કથી બ્રહ્મ પણ અનેક જણાય છે આ પ્રમાણે બે ત્રણ અથવા વધારે બ્રહ્મ જણાય છે તેને જીવ કહીએ તો એ પ્રતિબિંબવાદમા જીવ અતીક દત્તો તેથી સર્વ દ્વાણ ઉદ્ભવતા દર્પણને દૂર કરવાથી પ્રતિબિંબ નાશ પામે છે તેથી એ અતીક દ, તે જ પ્રમાણે જીવ પણ અતીક

છવ-પદનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે.

સિ૦—આ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવું નથી, કારણ કે અવિદ્યાને લીધે બ્રહ્મ અનેક હોય એમ કોને ભાસે છે એનો વિચાર કરવો જોઈએ બ્રહ્મને એવો ભાસ થતો નથી, કારણ કે એને બ્રમ થતો નથી છવને પણ એવો ભાસ થતો નથી, કારણ કે છવ એ સાસનો વિષય છે ગૃહીત ચક્રોની પેઠે દોષને લીધે પોતે જ અનેક છે એવો આભાસ થતો નથી, કારણ કે એને દોષનો સંબંધ જ નથી વળી, એમ હોવાથી પરમાત્મામા છવેના નિયામકપણાનો અસંભવ થશે. તેથી 'જે અંદર રહી આત્માને નિયમમા રાખે છે' ક્ષત્યાદિ શ્રુતિનો બાધ થશે. વળી, અવિદ્યા અને બ્રહ્મને કેવો સંબંધ છે? સંયોગ તો નહિ જ, કારણ કે હ્રદય વિભુ હોવાથી એ સ્વીકારાય નહિ અધ્યાસ પણ નહિ, કારણ કે એ પણ

સિદ્ધ થયો છવ અતીક હોવાથી યત વગેરેથી પર્યોક્તપ્રતિ થાય એ વગેરે બોધ કરનારી શ્રુતિનો બાધ થયો કારણ કે છવ જ ન હોવાથી પર્યોક્ત કાણ પ્રાપ્ત થશે, મોક્ષ કે ને મળે માને છવન્મુદત મળે થાય? પ્રતિનિવવાદમા છવ અતીક હોવાથી જ આ સર્વ દ્વંદ્વ સંભવ તો હતા, પરંતુ આ વદમા છવ અતીક ન હોવાથી જ આ સર્વ દ્વંદ્વોનો નિરાસ થાય છે અવિદ્યાથી દિવ્ય વગેરે સિદ્ધ થાય છે તેથી 'એ સુપર્ણ સાથે રહેનાર' 'ગુપ્તામા પ્રવેશ કરેલા બે આત્માઓ' વગેરે શ્રુતિઓનો નિરાસ થતો નથી બ્રહ્મ સ્વપ્નમરુત હોવાથી આભાસ સંભવે નહિ એ ખરું, પરંતુ 'આભાસથી છવ અને ઇશ્વર કર છે' એ શ્રુતિ જ રૂપ ન હોવા છતાં આભાસનો સ્વીકાર કરે છે, તેથી આ વદમા જરા પણ દોષ નથી

સિદ્ધાન્તી—આ મત પણ વિદ્વાનોએ આદર કલ્યા જેવો નથી, કારણ કે અવિદ્યાના સમંધથી બ્રહ્મ અનેક કોને જણાય છે બ્રહ્મ પોતે અવિદ્યાના સમંધથી પોતાને અનેક જુએ છે એમ મટેવાય નહિ, માત્ર કે બ્રહ્મમા બ્રમ સંભવતો નથી બ્રહ્મને બ્રમ થાય જ નહિ છવને અવિદ્યાના સમંધથી બ્રહ્મ અનેક જણાય છે એમ પણ મટેવાય નહિ, કારણ કે છવ એ આભાસનો વિરત છે આભાસ યથાથી છવ થાય છે આભાસ કારણ છે, છવ એવું કાર્ય છે કારણ પહેલા માર્ગ હોઈ શકે જ નહિ આભાસ પહેલા છવ ન હોવાથી જવને એ આભાસ થય છે એમ કહી શકાય નહિ આપણે ચક્રનું જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ ચક્રને અશ્રુતિના સપર્કથી ચક્ર બે અથવા વધારે ભાગે છે આ આભાસ મૂન સત્ય ચક્રને થતો નથી, કારણ કે એ ચક્રમા કોઈ દેહ નથી દેહ ન હોવાથી એને આભાસ થાય નહિ વળી, આ આભાસ બે અથવા વધારે ભિન્ના જે ચક્રો દેખા છે તે ચક્રને પણ થતો નથી, કારણ કે એ ચક્રો અલોક છે, ભિન્ના છે વચ્ચે એ માટે છે જ નહિ વળી જીતે કોઈ જોનાર હોવાથી જ એ ચક્રો જ્ઞાન થાય છે આ પ્રમાણે મૂન સત્ય ચક્રને, અથવા અતીક પદોને આ આભાસ થતો નથી, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મને અથવા છવને આ આભાસ થઈ શકે નહિ તેથી આ આભાસ કોને થાય છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમારાથી આપી શકાય એમ નથી

વળી, સત્ય ચક્ર અતીક ચક્રોનો નિરામક નથી, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ છવનું નિયમન કરી શકે નહિ તેથી 'જે અંદર રહી આત્માને નિયમમા રાખે છે' ક્ષત્યાદિ શ્રુતિઓ પરમાત્મા છવના નિયામક છે એમ બોધ કર છે, એઓનો બાધ થાય

વળી, અવિદ્યા અને બ્રહ્મને કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે? સંયોગ સંબંધ છે એમ કહેવાય

નથી સ્વરૂપસબધ પણ નથી, કારણ કે મુક્તાત્મામાં પણ એનો સંભવ હોવાથી એ સસારી ઘટ જાય કોઈક સંબધ ભલે હોય, એ પણ અનાદિ છે એમ કહેવું નોઈએ તેથી બ્રહ્મ, અવિદ્યા અને એઓનો સબધ ત્રણે અનાદિ હોવાથી જીવવિભાગ પણ અનાદિ જ થાય, તેથી અવિદ્યાસબધ અને જીવવિભાગ એક કાલીન હોવાથી એઓનો કાર્યકારણભાવ બસ ગત છે — કાર્યકરણભાવનો શ્રુતિ યોગ કરે છે — ત્યારે એનો નિર્વાહ કરવા જીવવિભાગ અર્વાચીન છે એમ સ્વીકારે — ‘આનો ઇન્દ્રિય અવિદ્યાથી અનાદિ છે’ વાચ્યને લીધે વિભાગ પણ અનાદિ જ માનવો નોઈએ એમ નહિ ત્યાં સાહિત્યનો અત્યંત નિબંધ કરવો નથી, પરંતુ જેમ અમર નામથી દેવોના મરણનો નિષેધ છે, તેમ ઘટ પટ વગેરેમાં સામાન્ય સાહિત્યનો નિષેધ કરેલો છે, નહિ તો ‘અવિદ્યાથી’ એમ કરણનો યોગ કરનાર

નહિ કારણ કે ઉભય રિતુ છે એ રિતુ (સર્વ રહેના) પાર્થમાં સયોગ સમય ઘટી શકે નહિ અધ્યાસસબધ પણ નથી તેમજ સ્વરૂપમાં સબધ પણ નથી, કારણ કે એ જીવની મુક્તિ થવાથી કોઈ સર્વ જીવની મુક્તિ થતી નથી તેથી બાકીના બધા જીવમાં અવિદ્યા છે અવિદ્યા બ્રહ્મને સ્વરૂપસમય હોય તો એ સબધ મુક્ત આત્મામાં પણ હોવાથી, એને પણ અવિદ્યાનો સબધ છે, અને તેથી એ પણ બધા જ થાય છે તેથી અવિદ્યા અને બ્રહ્મો સ્વરૂપસમય પણ નથી આ પ્રમાણે અવિદ્યાને અને બ્રહ્મો કોઈ પણ પ્રકારનો સમય સભગતો નથી, તેથી અવિદ્યાના સમયથી બ્રહ્મ અનેક જગ્યાએ છે એમ તમારાથી કંઈ સંકાપ નહિ

ધારે કે અવિદ્યાને અને બ્રહ્મને કેષપણ પ્રકારનો સબધ છે આ સમય પણ અનાદિ જ રહેતો નોઈએ તેથી બ્રહ્મ અવિદ્યા અને એઓનો સમય ત્રણે અનાદિ હોવાથી, જીવ વિભાગ પણ અનાદિ જ હોવો નોઈએ બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સમય થવાથી જીવવિભાગ થાય છે એમ તમે કહો છો, તેથી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સમય કારણ છે અને જીવવિભાગ કાર્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ આ સમય અને વિભાગ ઉભય અનાદિ હોવાથી એક કારણ અને બીજું કાર્ય ઘટ શકે નહિ, કારણ કે કારણ કાર્યથી પહેલાના સમયનું હોવું નોઈએ અહીં ઉભય અનાદિ હોવાથી એક કાળના જ છે, તેથી એક મારણ અને બીજું મર્થ હોઈ શકે નહિ

પૂર્વપક્ષી—આ સમય અને વિભાગ કારણ અને કાર્ય છે એમ શ્રુતિ કહે છે

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે એ શ્રુતિના નિરોધ માટે જીવવિભાગ કાર્ય હોવાથી અનાદિ નથી, પરંતુ અર્વાચીન છે એમ અંગીકાર કરે

પૂર્વપક્ષી—અવિદ્યાથી આનો (જીવનો) બધે અનાદિ છે’ એ વાક્યને લીધે જીવવિભાગ પણ અનાદિ જ કહેવો જ નોઈએ

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી આ વાક્યમાં ‘અનાદિ’ શબ્દથી આરભાદિત કહેવો નથી, પરંતુ ઘટ પટ વગેરેના આરભ જેમ ધણા અર્થ સમય પડેના થયો છે તેમ આ જીવતા બનવો આરભ અર્થ સમય પડેના થયો નથી પરંતુ ધણા સમય પડેના થયો છે, એમ કહેવું જ નેમ દેવોને અમર કહીએ છીએ તેથી દેવો મરણ પામવાના જ નહિ એમ નથી પરંતુ મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓનું મરણ અર્થ સમય પડે થાય છે તેમ દેવો અર્થ સમયમાં મરણ પામતા નથી, એવો જ ભાવાર્થ રહેતો છે એ જ પ્રમાણે અહીં ‘અનાદિ’ શબ્દથી ‘એનું આદિ જ નથી’ એમ કહેવું નથી પરંતુ એનું આદિ અર્થ સમયમાં થયેનું નથી, પરંતુ ધણા લાંબા સમય પર થયેલું છે, એવો ભાવાર્થ છે એ એનું આદિ હોત જ નહિ તો ‘આરભથી’ એમ

તૃતીયાનો પ્રયોગ કરત નહિ. અવિદ્યાનું આ કરણપણું બન્ધરૂપી કાર્યથી એ પૂર્વકાલીન ન હોય તો સંભવે નહિ.—અવિદ્યાનો સ્વભાવ જ બન્ધન કરવાનો છે, અને જીવને આદિ છે ત્યારે અગ્રુક સમય સુધી બન્ધ ન હોય એવું શું કારણ ? એ સમયે જીવનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પણ વિચારવાનું છે. એ મુકત છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એણે સાધન કરેલાં નથી, અને આગળ બન્ધ થવાનો છે. એ બદ્ધ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે બન્ધ ભાવી છે. આ દ્વિતીયો ભિન્ન અવસ્થા અપ્રસિદ્ધ જ છે તેગી એમ કહેવું ચોચ નથી.—આ પણ બરાબર નથી, ‘શ્રીધી પુષ્ટિથી’ (ભા. ૧૦-૩૬-૫૫) વાક્યમાં મુખ્ય દ્વાદશ શકિતમાં ગણેલી હોવાથી અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ છે અને તેથી એમની ઇચ્છાને અધીન છે; તેથી જેનો બન્ધ કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય તેનો જ એ બંધ કરે છે, અન્યનો બંધ કરતી નથી તેથી જ શુક સનક વગેરે સર્વદા મુકત જ છે, કારણ કે એઓનો બંધ

તૃતીયા વિમુક્તિનો પ્રયોગ કરી અવિદ્યાને એવું કહ્યું કહેવ નહિ, કહ્યું એક પ્રકારનું કારણ છે. અને કારણ કાર્યની પહેલાં હોવું જ જોઈએ, તેથી અવિદ્યા આ બંધ પહેલાં હોતી જ જોઈએ, નહિ તો એ બંધનું કારણ હોઈ શકે જ નહિ. તેથી બંધને આદિ હોવું જ જોઈએ.

પૂર્વ-પ્રશ્ન—અવિદ્યા અને જીવ ઉભય બનાદિ છે અવિદ્યા સ્વભાવથી જ બંધ કરે છે. અવિદ્યાનો સ્વભાવ જ બંધ કરવાનો છે જીવ પણ અનંદિ છે ત્યારે અવિદ્યાથી ધતો જીવનો બંધ અનંદિ ન કહીએ તો, અવિદ્યા સ્વભાવથી જ બંધન કરવારી હોવાથી, અગ્રુક સમય સુધી જીવ બંધ વિના કેમ રહે ? વળી, બંધ થયા પહેલાં જીવનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે ? એ સમયે જીવ મુકત છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે મુકત જીવને બંધ થાય જ નહિ, અને આ જીવને તે આગળ બંધ થવાનો છે. વળી, આ જીવે સાધન પણ ક્યાં નથી તો એ મુકત કેમ હોઈ શકે ? આ સમયે જીવ બદ્ધ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બંધ તો પછી થવાનો છે, તેથી આ સમયે જીવ બદ્ધ નથી તેમ મુકત પણ નથી. આ વિના તૃતીય કોઈ અવસ્થા જીવની પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી બંધને આદિ છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્ત—એમ કહેવું ચોચ નથી. ધિયા વુષ્ટયા મિરા કાન્તયા કીર્ત્યા તુષ્ટવેલ્લ-યોજ્જયા ! વિચયાચિચયા ચક્ષ્મયા માયયા ચ નિવેવિત્તમ્’ એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાનની દ્વાદશ શક્તિ કહેતી છે આ શક્તિઓમાં અવિદ્યાનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ છે. ભગવાનની શક્તિ હોવાથી એ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે. (જેમ રાજા મેવકચી સર્વકાર્વ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે, તેમ ભગવાન પોતાની બાર શક્તિઓથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ કરે છે. અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ હોવાથી, બંધ મોક્ષ વગેરે કોઈ જીવને અધીન નથી;) તેથી જે જીવને બંધન કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય તે જીવનો એ બંધ કરે છે, અન્ય જીવનો બંધ કરતી નથી. તેથી જ ધૌગુકરેવજી સનક વગેરેને બંધ થયો જ નથી આ જીવે સદા મુકત રહે એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોવાથી, અવિદ્યા એમનો બંધ કરતી નથી.

પૂર્વ-પ્રશ્ન—(ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જ બંધ અને મોક્ષ થતા હોય તો સાધનનો ઉપદેશ બ્યર્થ છે, કારણ કે જીવને સાધન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.)

સિદ્ધાન્ત—જે જીવને મોક્ષ કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય તેને સાધન કરાવી મોક્ષ

કરવાની ભગવાનની ઇચ્છા નથી તેથી જ જેનો આ લોકમાથી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસે આ જ (પ્રભુ જ) સારા કર્મ કરાવે છે, જેનો આ લોકમાથી અધ પાત કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસે આ જ ખરાબ કર્મ કરાવે છે' (કૌ ૩ ૯) એ શ્રુતિ પણ (સર્વ) ભગવાનની ઇચ્છાને જ અધીન છે એમ કહે છે જીવસ્વરૂપનું આગળ નિરૂપણ કરીશું અવિદ્યાના સબધ માત્રથી જીવભાવ થાય છે અને શુદ્ધ બ્રહ્મને જ અવિદ્યાસબધ થાય છે એમ કહેનાર તમારા મતમા, (બ્રહ્મ) જીવ ન થઈ જાય તેવું કાઈ કારણ નહિ હોવાથી નિરચય હોવાથી અશ ભેદથી એવું રહે એમ પણ કહી શકાય નહિ, તેથી સર્વજ્ઞત્વ વગેરેથી વિશિષ્ટ પરમાત્માની મિદ્ધિ થતી નથી, તેથી સર્વ શ્રુતિનો ઉપપન્ન થાય છે વળી, જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ અનાદિસિદ્ધ છે એમ કહો છો ત્યારે પારમાર્થિક છે એમ કેમ કહેતા નથી?—કારણ કે શ્રુતિ એમના અભેદનો બોધ કરે છે પરમાર્થત ભિન્નનો

પ્રાપ્ત કરાવે છે જેનો આ લોકમાથી ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેની પાસે સારા કર્મ કરાવે છે' એ શ્રુતિ આ જ ઉદ્દેશ કરે છે ભગવાન સાધન કરાવી પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેથી સાધનનો ઉપદેશ નિરર્થક નથી, કારણ કે સાધન અને મોક્ષ કારણ અને કાર્ય થાય છે શ્રીશુક વગેરે જીવે સાધન વિના જ ભગવાનની ઇચ્છાથી સદા મુક્ત જ છે સાધન પણ ભગવાનની ઇચ્છાનું ઉદ્દેશન કરતા નથી

આ ઉપરથી જણાશે કે જીવભાગ થયા પહેલાં જીવનું સ્વરૂપ અચર્ય જ છે વિભાગ થયા પછી એની ચાર અવસ્થા થઈ શકે છે ૧ કાઈ જીવ સત મુક્ત જ હોય છે ૨ કાઈ વિભાગ પછી તરત મુક્ત હોય પરંતુ અવિદ્યાથી એમને બધ થયાનો ભ્રમ, આ બધોગ મુક્ત અવસ્થા છે, ૩ બધ અવસ્થા ૪ બધ પછીની મુક્ત અવસ્થા

પૂર્વપક્ષી—(ન સ આયર્તતે' એ (મુક્ત જીવ) પાછો આવતો નથી એ શ્રુતિથી મુક્તને કદાપિ બંધન સભવતું નથી તો આ આરમાથી દ્વિતીય અવસ્થા કેમ સભવે ?)

સિદ્ધાન્તી—એ શ્રુતિમા સ' એ શબ્દનો અર્થ બંધન થયા પછી સાધનથી મોક્ષ પામેનો જીવ થાય છે દ્વિતીય અવસ્થાના જીવને પ્રથમ બંધન પ્રાપ્ત થયું જ નથી, તેથી દ્વિતીય અવસ્થા પણ સભવે છે વિશેષ જીવસ્વરૂપનું વર્ણન આગળ કરીશું

વળી બ્રહ્મને અવિદ્યાનો સબધ થાય છે અને અવિદ્યાના માત્ર સબધથી જ જીવ થાય છે એમ તમે સ્વીકારો છો, તેથી બધ જીવ જ થઈ જતું જોઈએ કારણ કે એને અવિદ્યાનો સબધ છે બ્રહ્મ જીવ ન થઈ જવાનું કાઈ પણ કારણ નથી વળી બ્રહ્મને અમુક અસમા જ અવિદ્યાનો સબધ થાય છે ત્યાં જીવ થઈ જાય છે અને બીજા અસમા બ્રહ્મ રહે છે, એમ પણ તમારાથી મ્હેં સાંભળે નહિ કારણ કે બ્રહ્મને અચર્ય નથી જરૂરનો વિભાગ થઈ શકે નહિ અવિદ્યા પણ વિષુ હોવાથી બ્રહ્મ સથે સર્વત્ર સબધ ધરાવતી હોતી જોઈએ અવિદ્યાનો સબધ હોવાથી બ્રહ્મ અપત્ર થઈ જાય છે તેથી સર્વત્ર પરમાત્મા તમારા મત પ્રમાણે હોઈ શકે જ નહિ અને સર્વ શ્રુતિનો વિપ્લવ થઈ જાય વળી જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ અનાદિ છે એમ કહો છો ત્યારે પારમાર્થિક છે એમ કેમ મ્હેંતા નથી ?

પૂર્વપક્ષી—જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ પારમાર્થિક નથી કારણ કે શ્રુતિ એમના અભેદનો

અભેદ સંભવતો નથી, તેથી ભેદને અહીં અવાસ્તવિક કહેવો જોઈએ સોક્રામાં આવો ભેદ મિત્ર અને પ્રતિમિત્રમાં આવ્યા અને એના આશ્રયમાં દેખાય છે તેથી એવો અહીં પણ કહું છું. તેથી જ મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગવક્ષણ પશુ (કહું છું). ઠીક કહે છે, પરંતુ પૂર્વ ગાપરનું આલોચન કર્યા વિના (કહે છે), કારણ કે 'એ તું છે' એટલું જ એ મહાવાક્ય હોત તો એમ થાત; પરંતુ એમ નથી; સંપૂર્ણ પ્રમાણે (મહાવાક્ય છે.) ત્યાં પ્રારંભમાં 'જેનાથી શ્રવણ નહિ કરેલું થાય, એ આદેશ તે પૂછ્યો છે?' એમ એકવિજ્ઞાનથી અર્થવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. જેમ સુવર્ણના કટકા અને સુવર્ણના ઘાટ સર્વ સુવર્ણ જ છે તેથી સુવર્ણના જ્ઞાનથી એએતું જ્ઞાન થાય છે, તેમ એક જ સર્વ થાય તો એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી

બોધ કરે છે. જે એમનો એ પાગમાર્થિક હોય, તે એમનો અભેદ કદપિ સભવે જ નહિ, અને શ્રુતિનો બાધ થાય, તેથી એમનો ભેદ અવાસ્તવિક જ હોવો જોઈએ આનો અવાસ્તવિક ભેદ સોક્રામાં પણ દેખાય છે મિત્ર અને પ્રતિમિત્રમાં અવાસ્તવિક ભેદ છે તેમજ દર્શણમાં સૂક્ષ્મ પ્રકાશ પડે છે ત્યારે ભીત પર એનો આભાસ પડે છે એ આભાસ અને એનો આશ્રય દર્શણમાં પડેલો પ્રકાશ એ એનો ભેદ પણ વાસ્તવિક છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક ભેદ સોક્રામાં જોઈએ છીએ, અને જ્ઞાન અને જીવના અભેદનો બોધ કરનારી 'તત્ત્વમસિ' શ્રુતિ છે તેનો એમનામાં વાસ્તવિક ભેદ હોય તો બાધ થાય છે, તેથી એમના ભેદને અવાસ્તવિક કહું છું. તેથી જ 'તત્ત્વમસિ' શ્રુતિમાં ભાગત્યાગવક્ષણ છે એમ પણ કહું છું એ શ્રુતિમાં તત્ત્વ = સર્વગ્રાપ્યું વગેરેથી યુક્ત સચ્ચિત્તંદ્ર પરમાત્મા, તત્ત્વ = જ્યોતિ પ્રાપ્ય અવકાશ વગેરેથી યુક્ત પ્રત્યક્ષ આત્મા, એવો રચનો મુખ્યાર્થ છે હિમ્મત્મા આત્મા વિશેષ છે અને બાકીના વિશેષણ છે એમાં વિશેષણનો હિમ્મત્માથી ત્યાગ કરું છું, એટલે એક જ વિશેષ રહે છે. વિશેષણનો ત્યાગ કરું છું, કારણ કે એ વિશેષણનો એ માન અવાસ્તવિક જ છે. વિશેષણભાગનો ત્યાગ કરું છું તેથી ભાગત્યાગવક્ષણ અર્થ. વિશેષ એક જ અસિદ્ધ રહેવાથી જીવ અને જ્ઞાનનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જીવ અને જ્ઞાન વસ્તુ એક જ છે, અને એમનો ભેદ અવાસ્તવિક જ છે

સિદ્ધાન્તી—તમે પૂર્વોપર સમય જોતા નથી. મંદનો પૂર્વોપર સંબંધ જુઓ તો તમારો કહેવો આ શ્રુતિનો અર્થ સભાવતો નથી આ શ્રુતિ જાહેરજ ઉપનિષદમાં મેત્રેતુના ઉપાખ્યાનમાં છે. જે 'તત્ત્વમસિ' એટલું જ મહાવાક્ય હોત તો તમે કહ્યું તેમ કદાચ જ્ઞાન અને જીવનો ભેદ અવાસ્તવિક જ્ઞાન, અને ભાગત્યાગવક્ષણનો એનો અર્થ કરવામાં ઉપયોગ જ્ઞાન, પરંતુ એટલું જ મહાવાક્ય નથી, સંપૂર્ણ પ્રમાણે મહાવાક્ય છે આ ઉપાખ્યાનના આરંભમાં જ 'જેનાથી શ્રવણ નહિ કરેલું શ્રવણ કરેલું થાય. એ આદેશ તે પૂછ્યો છે?' એમ મેત્રેતુને પ્રશ્ન કર્યો છે. આથી માત્ર એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. એક જ પદાર્થ સર્વ થતો હોય, તો જ આ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય એક જ પદાર્થ સર્વ થાય નહિ તો એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય નહિ, અને આ પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ થાય જેમ સુવર્ણના ખડ અને સુવર્ણના કાચ સર્વનું જ્ઞાન માત્ર સુવર્ણના જ્ઞાનથી થાય છે, તેમ આ

પહે; તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવા, 'સૌમ્ય, આ સર્વ પહેલાં સત્ જ હતું' થી આરંભી સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે. ત્યાં 'આ સર્વ એતદાત્મ્ય છે' એમ સર્વ જડ બ્રહ્માત્મક છે એમ કહ્યું પછી જડ વિનાશી હોવાથી એ બ્રહ્મરૂપ હોઈ શકે નહિ એમ શંકા થાય, તેનો નિરાકરણ 'એ સત્ય છે' એમ કહ્યું, તેથી શ્રુતિને આધારિત અને તિરોભાવ જ અભિમત છે. નાશ અને ઉત્પત્તિની પ્રતીતિ પ્રાપ્તિ છે એમ (સમજવું.) એમ જ વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંશમાં પણ 'તેથી હું મુનિવર ! જન્મ અને નાશના વિકલ્પ થાય તેવા આધારિત અને તિરોભાવવાળું આ અખિલ જગત નિત્ય અને અક્ષય છે' એમ (કહેલું છે).

આધિકારી તિરોભાવ સમયથી નૈયાયિકોનો પૂર્વપક્ષ

પૂર્વ—આધિકારી અને તિરોભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? પ્રથમ નહિ, કારણ કે (એમ હોય તો) સતત ઘટના ઉપલબ્ધ અથવા અનુપલબ્ધતા પ્રસંગથી

સર્વ એક જ પદાર્થના અશ અને એના જ કાર્ય હોય તો જ એ પદાર્થના જ્ઞાનથી આ સર્વનું જ્ઞાન થાય, એ પ્રતિતા સહજ થાય એ જ પ્રમાણે આ સર્વ મન એક જ પદાર્થ બ્રહ્મના અશ અને કાર્ય છે અને તેથી સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એમ દર્શાવના, 'સૌમ્ય, આ પ્રથમ મત જ હતું વગેરે 'વેતદાત્મ્યમિદં સર્વં, તત્સત્યં સ આત્મા, તત્ત્વમસિ એતદ્વેતો' (ડા ૧-૮-૭) ઉપદેશ આ સર્વ બ્રહ્મના અશ અને કાર્ય જ છે એમ મિદ્ધ કરે છે 'વેતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્' = 'આ સર્વ એતદાત્મ્ય છે,' અર્થાત્ સર્વ જડનો આ જ આત્મા છે, તેથી જેમ સુરજીના સર્વ ધાટ સુરજીનામક છે તેમ સર્વ જડ બ્રહ્માત્મક છે 'આ પ્રમાણે જડ સર્વ બ્રહ્માત્મક હોય તો વિનાશી હોવું ન જોઈએ, પરંતુ એના ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે તેથી સર્વ વિનાશી છે અને બ્રહ્માત્મક હોઈ શકે નહિ,' એવી શંકા દૂર કરવા 'તત્સત્યમ્' વાક્ય યોગેનું છે જડ સર્વ સત્ય છે, વિનાશી નથી, સત્ય હોવાથી બ્રહ્માત્મક છે ઉત્પત્તિ અને નાશ જણાય છે એ ભ્રાંતિ છે વસ્તુનું ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં નથી, પરંતુ આધિભાવ અને તિરોભાવ થાય છે જડ સર્વ બ્રહ્માત્મક છે તેથી સય અર્થાત્ અધિનાશી છે અધિનાશી હોવાથી એવી ઉત્પત્તિ અથવા નાશ થતાં નથી, પરંતુ આધિભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે આ જ આ શ્રુતિનો બાનાર્થ છે, તેથી વિષ્ણુપુરાણમાં પણ 'જન્મ અને નાશની જેમા શંકા થાય તેવા આધિભાવ અને તિરોભાવવાળું આ અખિલ જગત નિત્ય અને અક્ષય છે' એમ કહેલું છે આધિભાવ થાય ત્યારે જન્મ અર્થાત્ ઉત્પત્તિની ભ્રાંતિ થાય છે અને તિરોભાવ થાય ત્યારે નાશની ભ્રાંતિ થાય છે, વસ્તુનું જગત સત્ય જ છે

[આ રથને જગતના આધિભાવ અને તિરોભાવનો સિદ્ધાન્ત હૃદ નહિ હોવાથી નૈયાયિક પૂર્વપક્ષ કરે છે]

પૂર્વપક્ષી—આધિભાવ અને તિરોભાવ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? એ નિત્ય છે એ પ્રથમ પક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે આધિભાવ નિત્ય હોવાથી ધમ્ની સત્ ઉત્પત્તિથી ધમ્ની જોઈએ ધમ્ આપણને સદા દેખાવો જોઈએ, કારણ કે ધટ અને ધટનો આધિભાવ ક્રમ નિત્ય છે. એ જ પ્રમાણે તિરોભાવ નિત્ય હોવાથી, ધમ્ આપણને દેખાવો જોઈએ નહિ પરંતુ આ ધટની સદા ઉપનિધિ થાય છે, અને એ જ ધટ અનુપનિધિ પડે છે એમ કહી શકાય નહિ, તેથી સર્વ પદાર્થ અનિર્વાચ્ય થઈ જાય, અર્થાત્ કોઈપણ પદાર્થનું 'આ આવો છે' એવું સત્ય સ્વરૂપ આપણે નથી જોઈએ નહિ

અનિર્વાચ્યતા થશે. એ વિરુદ્ધ ધર્મ હોવાથી એવા ધર્મોની અસિદ્ધિથી, એ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, તેથી શૂન્યવાદ થશે સાધનમાં પ્રવૃત્તિ પણ ઉપપત્તિરહિત થશે વળી, એ વર્તમાન વસ્તુની દર્શનયોગ્યતા અથવા અયોગ્યતા રૂપ છે. એમ હોવાથી (એ એવું) ભગવદ્વક્ત્રિપણું કયા રહ્યું ? એમ જ (વસ્તુધર્મ) હોવાથી, પટના ઉપલ્બ્ધ અને અનુપલ્બ્ધ કાદચિત્ક છે એવું કારણ ચોધતા, એએના કારણના સ્તોમની પર પરાતું કારણ એ એવું કારણ એમ કહેવું પડશે એમ ઈશ્વરેચ્છાપર્યન્ત ચોધતાં એ પણ નિત્ય હોવાથી પૂર્વોક્ત દ્વયણનો ઉદ્ધાર

વળી, આવિર્ભાવ અને નિરોભાવ ધર્મ અર્થાત્ શુણ્ય છે એક જ પદાર્થના ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં આપણે જોઈએ છીએ આ વસ્તુ આવિર્ભાવ અને નિરોભાવ જ છે, એવો તમાગે સિદ્ધાન્ત છે, તેથી એક જ પદાર્થમાં આવિર્ભાવ અને નિરોભાવ ધર્મ રહેના છે, પરંતુ આ ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એક પદાર્થમાં રહી શકે નહિ અમુક કાને આવિર્ભાવ રહે છે અને બાકીના કાને નિરોભાવ રહે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉભય નિયમ હોવાથી એમાં સદા રહેલા જોઈએ પરંતુ આવિર્ભાવ અને નિરોભાવ ઉભય ધર્મવાળા એક પણ ધર્મો આપણને મળતા નથી, તેથી એવો ધર્મો છે જ નહિ ધર્મો ન હોવાથી ધર્મ પણ નથી, એમ માનવું જોઈએ કારણ કે ધર્મો વિના ધર્મ કયા રહે ? ધર્મ અને ધર્મો ઉભય ન હોવાથી શૂન્ય જ અવસિદ્ધ રહે છે, અને નાસ્તિક વૈનાસિમતમાં પ્રવેશ થાય છે

વળી, સર્વ વસ્તુ નિત્ય છે એમ તમે માનો છો, તેથી યત વગેરે સાધનના રૂપ પણ નિત્ય જ છે રૂપ નિત્ય હોવાથી એને માટે પ્રતિ ક્રિયાની અભેદતા રહેતી નથી, કારણ કે જે પદાર્થ હોય તે પ્રાપ્ત કરવા કોઈ પ્રયાસ કરે જ નહિ તેથી યત વગેરે સાધન કરવામાં પ્રતિ પણ સભર નહિ

વળી, વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ, અને વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની અયોગ્યતા એ નિરોભાવ જે વસ્તુનું રૂપ ઉદ્ભવ હોય તે દેખાય અને જેનું રૂપ ઉદ્ભૂત ન હોય તે ન દેખાય તેથી જેનું રૂપ ઉદ્ભવ હોય તેની દેખાવાની યોગ્યતા છે અને જેનું રૂપ ઉદ્ભૂત ન હોય તેની દેખાવાની અયોગ્યતા છે આ પ્રમાણે દેખાવાની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા અર્થાત્ આવિર્ભાવ અને નિરોભાવ વસ્તુના જ ધર્મ છે વસ્તુના જ ધર્મ હોવાથી એ ભગવાનના ધર્મ નથી, તેથી આવિર્ભાવ અને નિરોભાવ ભગવાનની વક્ત્રિ છે એમ કહી શકાય નહિ. આવિર્ભાવ અને નિરોભાવ વસ્તુના જ ધર્મ હોવાથી ધર્મ વગેરે પદાર્થની અમુક સમયે ઉપસમિત થાય છે અને અમુક સમયે અનુપસમિત હોય છે એવું કારણ શું ? અર્થાત્ ધર્મની ઉપવચ્છિ અને અનુપવચ્છિ નિત્ય નથી, પરંતુ કાદચિત્ જ છે એવું કારણ શું ? ઉપવચ્છિનું કારણ અમુ અને રૂપવાળા ધર્મ વગેરે પદાર્થના સયોગ માનસિક હોવાથી, ઉપવચ્છિ પણ કાદચિત્ક છે એમ કહો, તોપણ અમુ અને ધર્મના સયોગના માદચિત્કપણનું કારણ શું ? આ સયોગનું કારણ અમુનો અને મનનો સયોગ, એવું કારણ આત્મા અને મનો સયોગ વગેરે માદચિત્ક છે તેથી ધર્મની ઉપવચ્છિ કાદચિત્ક છે એમ કહો, તોપણ આ કારણે માદચિત્ક હોવાનું કારણ શું ? એમ અતિ સર્વ કારણોનું કારણ ભગવાનની દેહના સુધી જઈએ તો ભગવાનની દેહના પણ નિત્ય છે તેથી એવું કાર્ય, એવું કાર્ય, એ પ્રમાણે સર્વ

થતો નથી. વળી અપસિદ્ધાન્ત (થાય છે).—ધંતર સહકારીના અભાવથી એ દ્રવ્ય લાગતાં નથી,—એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉપર કહ્યું તેવી રીતે (કારણસ્તોમથી લિલ્લ) સહકારીનું જ નિરૂપણ થયું અશક્ય છે. વળી ઉપર વર્ણવેલી યોગ્યતાથી એ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ (આવિર્ભાવનું લક્ષણ) વાયુ આદિમાં વ્યાપક નથી.—‘દર્શન’ પદ અનુભવ અર્થમાં યોગ્ય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ભૂત અને ભવિષ્યને પણ આશ્રય થવાનો પ્રસંગ આવે, અને એમ થવાથી તિરોભાવનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. વળી એ પ્રતિબંધિત

કાર્ય નિત્ય હોવાં જોઈએ; તેથી ધટ્ટની ઉપસન્ધિ અને અનુપસન્ધિ પણ હોવાં જોઈએ; પરંતુ એ કાદાચિક જ છે એવું કારણ તમારાથી કહી શકાતું નથી, તેથી ધટ્ટની ઉપસન્ધિ અને અનુપસન્ધિ કાદાચિક નથી, પરંતુ નિત્ય જ એમ સ્વીકારો તો પ્રથમ દર્શન્યું તેમ સર્વ પદાર્થ અનિરોધ્ય થાય છે અને શૂન્યતામાં પ્રવેશ થાય છે. વળી, સર્વ વસ્તુ નિત્ય હોવાથી સદા છે, તેથી ‘યદ્દે ભૂતં યદ્દે માઘ્યમ્’ (મ. ૧૦-૬૦-૨) એવો વ્યવહાર થવો જોઈએ નહિ. એનાથી આ પુરુષપ્રજ્ઞાની શ્રુતિનો બાધ થાય છે, તેથી તમારો સિદ્ધાન્ત ખોટો છે.

‘ધટ્ટની ઉપસન્ધિનાં કારણનાં કારણ જોતાં, અતે ઈશ્વરની હજી નિત્ય છે તેથી ધટ્ટની ઉપસન્ધિ નિત્ય હોવી જોઈએ, તોપણ બીજાં સહકારી કારણનો અભાવ હોય ત્યારે ઉપસન્ધિ થતી નથી, તેથી ઉપસન્ધિ કાદાચિક છે’ એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જે સહકારી કારણ હોય તેનો જ આવિર્ભાવ વગેરે કાદાચિક હોવાનું કારણ કહી શકારો નહિ.

વળી, વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વાયુ આકાશ વગેરેનો આવિર્ભાવ થાય છે, પરંતુ એઓમાં આરી દેખાવાની યોગ્યતા નથી, તેથી આ આવિર્ભાવના લક્ષણમાં એનો સમાવેશ થતો નથી, તેથી એ લક્ષણમાં અન્યાસિનો હોય છે.

“વર્તમાન વસ્તુની દેખાવાની યોગ્યતા, એમાં ‘દેખાવાની’નો અર્થ ‘અનુભવ થવાની’ કરવાનો છે, તેથી વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા એ ‘આવિર્ભાવ’ એમ લક્ષણ થયું. આ યોગ્યતા વાયુ વગેરેમાં પણ છે જ, તેથી અન્યાસિ હોય નથી.”—એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા એવું આવિર્ભાવનું લક્ષણ હોય તો ભૂતકાળમાં થયેલા ધટ્ટ વગેરેનો અનુભવ થાય છે, અને એ વસ્તુ પણ નિત્ય હોવાથી વર્તમાન છે, તેથી ધટ્ટ વગેરે વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા એવું આવિર્ભાવનું લક્ષણ હોય તો ભૂતકાળમાં થયેલા ધટ્ટ વગેરેનો અનુભવ થાય છે, અને એ વસ્તુ પણ નિત્ય હોવાથી વર્તમાન છે તેથી ‘ધટ્ટ વગેરે વર્તમાન વસ્તુની અનુભવ થવાની યોગ્યતા’ એ લક્ષણમાં ભૂતમાં થઈ ગયેલા ધટ્ટ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી એઓનો આવિર્ભાવ છે; તેથી દર્શન પણ અમુક પ્રકારનો અનુભવ જ હોવાથી, કાંઈ સમયે એઓનું દર્શન પણ થયું જોઈએ.

વળી, ભૂતમાં થઈ ગયેલી વસ્તુ પણ અનુભવયોગ્ય છે તેથી એનો પણ આવિર્ભાવ જ છે, કારણ કે સર્વ વસ્તુ નિત્ય હોવાથી એ વર્તમાન પણ છે અને અનુભવયોગ્ય પણ છે; તેથી ભૂતમાં થયેલી, ભવિષ્યમાં થનારી, દૂર રહેલી સર્વ વસ્તુનો આવિર્ભાવ જ છે એમ કહેવું પડે; એનાથી તિરોભાવનો ઉચ્છેદ થઈ જાય.

શિશુ છે કે અભિન્ન ? અભિન્ન હોઈ શકે નહિ, કારણ કે (એમ હોય તો) સર્વનો સુગમત્વ જ ઉપવંશ થાય - અવનંદકનો ભેદ હોવાથી એમ થતું નથી એ યુક્તિ સાથે ટકી શકતું નથી એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે અવનંદક ઘટ આદિ છે, અને તે તે (પદાર્થથી) અવનિષ્ઠિત આવિર્ભાવ છે એમ થયું અવનંદક નિત્ય હોવાથી સદા ઉપવંશ થાય, અથવા અનુપવંશ થાય - એને કૃત્રિમાધિરૂપી અવનંદકનો ભેદ હોવાથી એમ થાય નહિ - એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તમારા મનમાં એ પણ ધનુષ્ય છે, કારણ કે એક વાર ઉપવંશ થાય તેનું નિત્યત્વ અનુપવંશ નથી - તે તે અવનંદકથી આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે - એમ કહી

વળી, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ દરેક પદાર્થના બિન્ન બિન્ન છે કે સર્વ પદાર્થના એક જ છે ? સર્વ પદાર્થના એક જ આરિભાવ ને સર્વના એક જ તિરોભાવ છે એમ મંદી શકાય નહિ કારણ કે એમ હોય તો સર્વ પદાર્થ એકસાથે જ રખાવા જોઈએ સર્વ પદાર્થના એક જ આરિભાવ હોવાથી, આવિર્ભાવ થાય ત્યારે સર્વના આરિભાવ સાથે જ થવો જોઈએ તેથી સર્વની ઉપનમ્નિ સાથે થવી જોઈએ, પરંતુ સર્વ પદાર્થની ઉપનમ્નિ એકસાથે થતી નથી

‘ ધ’ પદ વગેરે આવિર્ભાવના અવનંદક (દંડ માધ્યમ નિગમ કરાવનાર) બિન્ન બિન્ન હોવાથી સર્વના આરિભાવ સાથે થવો નથી જેનો અવનંદક હોય તેના આવિર્ભાવ થાય છે અને જેનો અવનંદક ન હોય તેનો આરિભાવ થતો નથી જેમ તમારા મનમાં સમવાય એક જ હોવા છતાં, તત્તુમાં ધનનો સમવાય ન હોવાથી તત્તુથી સમવેત ધ’ છ જેવી પ્રતીતિ થતી નથી, તેમ જ આવિર્ભાવ એક જ હોવા છતાં, એના અવનંદક ધ’ પ’ વગેરે બિન્ન બિન્ન હોવાથી, સર્વ પદાર્થના સાથે ઉપનમ્નિ થતી નથી

— એમ પણ કહી શકાય નહિ અવનંદક ધ’ પ’ વગેરે પદાર્થ છે અને આરિભાવ એએનાથી અનિષ્ઠિત છે એમ તમે કહો છો, તો ધ’ પ’ વગેરે અવનંદક નિત્ય હોવાથી એએનો સદા આરિભાવ થવો જોઈએ ધ’ પ’ વગેરે અવનંદક અને આરિભાવ ઉભય નિત્ય હોવાથી સદા આપણને એએની પ્રતીતિ થતી જોઈએ એ જ પ્રમાણે ધ’ પદ વગેરે અવનંદક નિરોભાવથી અનિષ્ઠિત હોય તો અવનંદક ધ’ પદ ત્રે અને તિરોભાવ ઉભય નિત્ય હોવાથી આપણને એ સદા અનુપવંશ જ હોવા જોઈએ

‘ અવનંદક અને આરિભાવ ઉભય નિત્ય છે, પરંતુ મન ઉપાધિ અનિત્ય હોવાથી મદ પદ વગેરેની સ’ ઉપનમ્નિ થતી નથી આવિર્ભાવનો અ’ ય અવનંદક કાન ઉપાધિ અનિત્ય છે અને તેથી ધ’ પ’ વગેરેની ઉપનમ્નિ પણ કાદાચિક થાય છે આમુક કાન ઉપાધિમાં ધરતી અનુભવ થવાની યોગ્યતા હોય છે ત્યારે એ ઉપનમ્નિ થાય છે અ’ ય કાન ઉપાધિમાં એમ થતું નથી, તેથી મદ વગેરેની સદા ઉપનમ્નિ થતી નથી

— એમ ખજી કહી શકાય નહિ, કારણ કે કાન ઉપાધિ પણ તમારા મનમાં નિત્ય જ હોવી જોઈએ એક વાર પણ જે પદાર્થની ઉપનમ્નિ થાય તે ધનનો પોંડે નિત્ય જ હોવો જોઈએ તેથી કાન ઉપાધિ પણ નિત્ય હોવાથી ધ’ વગેરેની સદા ઉપનમ્નિ થતી જ જોઈએ, પરંતુ ધ’ વગેરેની સદા ઉપનમ્નિ થતી નથી અને તેથી અન્યક્ષનો બાધ થાય છે

શકાશે નહિ, કારણ કે એમાં (આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ સ્વીકારવામાં) ઉક્ત વિકલ્પોથી અનવસ્થા થશે. આથી 'તિરોભાવનું' પણ વ્યાખ્યાન થઈ ચૂક્યું. પ્રથમ (પ્રતિવ્યક્તિ ભિન્ન) પણ નથી, કારણ કે એનાથી 'આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ' મુરવૈરીની શક્તિ છે' એ વાક્યનો વિરોધ થશે. (મુરવૈરી). અનેક શક્તિવાળા હોવાથી પણ એની ઉપપત્તિ થશે નહિ, કારણ કે એક જાતીય કાર્ય કરવામાં એક (શક્તિથી) સંભવતું હોય ત્યારે એવી અનેકની કલ્પના કરવામાં પ્રમાણ નથી અને ગૌરવ છે. ઉક્ત રીતિથી કાદાચિત્કપણાનું કારણ પણ દર્શાવી.

“આપણે આ દૂષણ દૂર કરવા આવિર્ભાવના આવિર્ભાવની કલ્પના કરવી જોઈએ. જ્યારે જ્યારે ધટ વગેરે ઉપપન્ન થતા હોય ત્યારે ત્યારે એઓના આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ છે, તેથી જ એઓનો આવિર્ભાવ થાય છે એમ માનવું. આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ જે સંભવે ન હોય ત્યારે એ વસ્તુનો આવિર્ભાવ થતો નથી, તેથી એ અનુપપન્ન રહે છે.”

—એવી રીતે આવિર્ભાવના આવિર્ભાવની પણ કલ્પના કરી શકાય નહિ, કારણ કે આ આવિર્ભાવનો આવિર્ભાવ નિત્ય છે, સર્વ પદાર્થોના એક જ છે, એનો અવરોધક કાલ નિત્ય છે, એ પૂર્વના વિકલ્પથી જ, હોયનું નિવારણ એનાથી થઈ શકશે નહિ; તેથી એનો પણ આવિર્ભાવ માનવો જોઈશે. એનાથી પણ એ જ પ્રમાણે હોયનું નિવારણ ન થવાથી એનો પણ આવિર્ભાવ માનવો જોઈશે. એ પ્રમાણે અનવસ્થા થશે.

તિરોભાવ પણ આ જ પ્રમાણે સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તિરોભાવ પણ નિત્ય હોવાથી એની પણ સદા ઉપપન્નિ હોવી જોઈએ, પરંતુ તિરોભાવ પણ કાદાચિત્ક જ છે. આ હોયનું નિવારણ કરવા તિરોભાવના તિરોભાવની કલ્પના કરવી પડશે આ તિરોભાવનો તિરોભાવ પણ નિત્ય છે, સર્વ પદાર્થોના એક જ છે, એનો અવરોધક કાલ નિત્ય છે, વગેરે વિકલ્પથી આ હોયનું નિવારણ થઈ શકશે નહિ, તેથી આવિર્ભાવ પેઠે તિરોભાવની પણ સિદ્ધિ થતી નથી.

વળી, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ દરેક વસ્તુના ભિન્ન ભિન્ન છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે 'આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ મુરવૈરીની શક્તિ છે' એ વાક્યનો વિરોધ થશે. આ વાક્યમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને મુરવૈરીની શક્તિ કહેલી હોવાથી એ ભગવદ્ધર્મ છે, વસ્તુધર્મ નથી. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ભગવાનના ધર્મ છે, વસ્તુના ધર્મ નથી; તેથી દરેક વસ્તુનો ભિન્ન આવિર્ભાવ અને ભિન્ન તિરોભાવ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે એમ હોય તો એ વસ્તુના ધર્મ થઈ જાય, ભગવાનના ધર્મ રહે નહિ.

“મુરવૈરી અનંતશક્તિવાળા છે. સર્વ પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્ન આવિર્ભાવ અને સર્વ પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્ન તિરોભાવ સર્વ ભગવાનની શક્તિ છે એમ કહેવામાં કાંઈ બાધ નથી, તેથી સર્વ પદાર્થોના ભિન્ન હોવા છતાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ભગવાનની શક્તિ થઈ શકે છે.”

—એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે એક જાતનું કાર્ય એક શક્તિથી થઈ શકે ત્યાં અનંત શક્તિની કલ્પના કરવામાં પ્રમાણ નથી, વળી ગૌરવ થાય છે, તેથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ સર્વ પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્ન છે ને એ સર્વ ભગવાનની શક્તિ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી.

વળી, ભિન્ન ભિન્ન આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને ભગવાનની શક્તિ ગણીએ તોપણ ધટ વગેરેની ઉપપન્નિ અને અનુપપન્નિ નિત્ય નથી, પરંતુ કાદાચિત્ક છે એનું કારણ કહી

શકાયે નહિ દ્વિતીય (અનિત્યપક્ષ) પણ ભગવદ્ભૂત નિત્ય હોવાથી વિરોધને લીધે સંભવતો નથી. એમ હોય તો એઓની ઉત્પત્તિ કહેવી એમજે ત્યારે ઘટાદિની જ ઉત્પત્તિ સ્વીકારો, વચ્ચે આઓનું શું કામ ? વળી અયસિદ્ધાન્ત પણ થાય છે. વળી એનાં ઉત્પાદક દૃઢ મુદ્દર આદિ કહેવા યદ્યપે એ ઘટ અને એના ધ્વંસનાં જ ઉત્પાદક છે. ઘટાદિનો તિરોભાવ પણ કહી શકાય નહિ એમ હોય તો વસ્તુ હોવાથી, લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હોય તોપણ ધ્વસ્ત ઘટનો યોગી-ઓને ઉપલબ્ધ થાય, કારણ કે રૂપરાગા અસ્તિત્વ ધરાવનાર (સર્વ પદાર્થ) યોગિપ્રત્યક્ષના વિષય છે એવો નિયમ છે, પરંતુ એમ નથી કારણ કે એમાં પ્રમાણ નથી અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ ‘તુલ્યકાલીન પ્રજા આધુનિક કાલમાં નથી’ એવું વાક્ય છે

રામશે નહિ આ સર્વ કારણોથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિત્ય નથી

આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ અનિત્ય પણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે અનિત્ય હોય તે તમે ભગવાનના સર્વ ધર્મ નિત્ય છે એમ માનો છો એનો વિરોધ થાય ભગવાનના સર્વ ધર્મ નિત્ય છે તો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પણ ભગવાનના ધર્મ હોવાથી અનિત્ય કેમ હોઈ શકે ?

આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ અનિત્ય હોય તો એઓના ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ ત્યારે ધ્વંસ પદ વગેરે પદાર્થના જ ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એમ કેમ ન સ્વીકારવું ? ઉત્પત્તિ અને નાશ સ્વીકારવામાં શી દાનિ છે ? ધ્વંસ વગેરેના ઉત્પત્તિ અને નાશ સ્વીકારવાથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની આવશ્યકતા પણ નરિ રહે

વળી, તમારા મતમાં સર્વ બ્રહ્માત્મક હોવાથી નિત્ય છે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ અનિત્ય હોય તો બ્રહ્મજ્ઞ થાય, તેથી ‘સર્વ બ્રહ્માત્મક છે’ એ તમારા સિદ્ધાન્તનો ભગ થાય.

વળી, ધ્વંસ વગેરેના આવિર્ભાવની ઉત્પત્તિ કરનાર દૃઢ વગેરે છે અને એઓના તિરોભાવની ઉત્પત્તિ કરનાર દયોદા વગેરે છે એમ તમારે કહેવું પડશે વસ્તુતઃ દૃઢ પદની ઉત્પત્તિ કરે છે અને દયોદા ધ્વંસની ઉત્પત્તિ કરે છે, તેથી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપી ભગવાનની શક્તિ સ્વીકારવાનું કાર્ણ પણ પ્રયોજન નથી

વળી, ધ્વંસ વગેરે પદાર્થનો તિરોભાવ થાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ધ્વંસ નિત્ય હોવાથી જ અને એ રૂપવાયો પદાર્થ છે સાધારણ આણસથી ભૂતમાત્રના ધર્મ ગયેના અચરા ભવિષ્યમાં ચનાર ધ્વંસ જોઈ ન શકાય તોપણ એ ધ્વંસ રૂપવાયો પદાર્થ હોવાથી ચેતીઓ એને જોઈ શકતા હોવા જોઈએ રૂપવાયો અસ્તિત્વ ધરાવનાર સર્વ પદાર્થોને યોગીઓ જોઈ શકે એવો નિયમ છે આ પ્રમાણે ભૂત અને ભાવી ધ્વંસ પણ યોગીઓને દેખાતા હોવા જોઈએ, પરંતુ યોગીઓ ભૂત અને ભાવી ધ્વંસ જોઈ શકે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એવું કાર્ણ પ્રમાણ નથી જિનહું, ખરસ ચયા પૂજી પદાર્થ રહેતો જ નથી એવું પ્રમાણ ‘એ સમયની પ્રજા આ સમયમાં નથી’ (ભા ૧૦-૪૮-૧૮) એ શ્રીમદ્ભાગવતના વાક્યમાં પણ મળી આવે છે (તેથી વાક્યોના પુનઃ પેઠે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ છે જ નહિ)

સિ૦—અગ્રોચ્યતે તત્ત્વરૂપં તદ્ભૂત્વાઽપાસ્ય સંશયાન્ ।

બ્રહ્મવાદે કૃતાત્માનઃ પ્રાપ્નુવન્તિ હરિં બુધાઃ ॥

સિદ્ધાંતઃ આવિર્ભાવ તિરોભાવની સિદ્ધિ

અગ્ર એએનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, જે સાંભળી ડાહ્યા પુરુષો સંશય દૂર કરી બ્રહ્મવાદમાં બુદ્ધિ રાખી હરિની પ્રાપ્તિ કરે છે.

અનુભવનો વિષય થવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ. અનુભવનો વિષય ન થવાની યોગ્યતા એ તિરોભાવ. એએનો અવચ્છેદક વસ્તુનું સત્ત્વ જ છે, કારણ કે એ ધર્મ હોવાથી આશ્રય વિના રહી ન શકવાથી અલીકમાં સંભવતા નથી. વળી, 'ભાવી' 'ભૂત' એમ જેનો અવહાર કરે છે તે વસ્તુની સત્તા તમારે પણ સ્વીકારવી પડશે, કારણ કે એ ઘટાદિના ધર્મ હોવાથી ઘટાદિનો અભાવ હોય તો નિરાશ્રિત થઈ જાય છે. આથી 'વર્તમાન પ્રાગભાવનું' પ્રતિયોગીપણું ભાવી-

સિદ્ધાન્ત—આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષે અવિર્ભાવ અને તિરોભાવની સત્તાનો નિરાસ કરી એને અપુરુષમાન સિદ્ધ કરે છે. તેથી પ્રથમ એએના અપુરુષપણાનો નિરાસ કરવા શ્રોમ-દ્વિત્વેશ કારિકાથી એએના સ્વરૂપના નિરૂપણની પ્રતિષ્ઠા કરે છે : હવે-આવિર્ભાવ અને તિરો-ભાવનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આ સ્વરૂપ સભળી ડાહ્યા પુરુષો પોતાના સંશય દૂર કરી, બ્રહ્મવાદમાં પોતાની બુદ્ધિ સ્થિર કરી હરિની પ્રાપ્તિ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—અનુભવનો વિષય થવાની યોગ્યતા એ આવિર્ભાવ. અનુભવનો વિષય, ન થવાની યોગ્યતા એ તિરોભાવ. અનુભવ એટલે સાક્ષાત્કાર, તેથી સાક્ષાત્કારનો વિષય થવાનો ગુણ એ આવિર્ભાવ અને સાક્ષાત્કારનો વિષય ન થાનો ગુણ એ તિરોભાવ. આ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનો અવચ્છેદ કરનાર વસ્તુની સત્તા જ છે. વસ્તુ હોય તો જ એના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય; અલીકના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય જ નહિ. અલીકમાં આવિ-ર્ભાવ અને તિરોભાવનો સંભવ જ નથી, કારણ કે ઉભય ધર્મ છે. ધર્મ ધર્મમાં જ રહે. ગુણ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને જ રહે છે. દ્રવ્યના આશ્રય વિના ગુણ અર્થાત્ ધર્મ રહી શકે જ નહિ, તેથી અલીકમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ સંભવતા નથી

વળી, તમે જે પદાર્થને ભૂત અને ભાવી કહો છો તેએની સત્તા તમારે પણ સ્વીકારવી પડશે. ભૂત ઘટ, ભાવી ઘટ વગેરે વાક્યો ઉચ્ચારતાં, ભૂત અને ભાવી એ ઘટના ધર્મ છે એમ કહેવું પડશે. આ ઘટની સત્તા ન હોય તો એએના ધર્મ ભૂતપણું ભાવીપણું ક્યા રહે ? આ ધર્મનો આશ્રય ઘટ ન હોય તો એએનો આશ્રય કેણું ? આશ્રય વિના ગુણ રહી શકે નહિ. ભૂતપણું ભાવીપણું ગુણ છે. ગુણ હોવાથી એએને દ્રવ્યનો આશ્રય અવશ્ય જોઈએ. આપણે 'ભાવી ઘટ' કહીએ છીએ. આ ઘટની સત્તા ન હોય તો ભાવીપણું ક્યાં રહે ? ભાવી-પણાનો આશ્રય કાણું ? 'ઘટનું' કારણ કપાલ ભાવીપણાનો આશ્રય છે' એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ કહીએ તો કપાલ વર્તમાન છે તેમાં ભાવીપણાનું જ્ઞાન થાય. કપાલ વર્તમાન છે, પરંતુ એને ભાવીપણાનો આશ્રય માર્ગએ છીએ, તેથી 'એ ભાવી' છે એમ આપણને જ્ઞાન થયું જોઈએ.

પણ વર્તમાન થવ સત્તુ પ્રતિયોગીપણું ભૂતપણું, એનો નિરાસ થાય છે—કાલરૂપ ઉપાધિ જ એએનો આશ્રય છે—એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો કાલ ઉપાધિમા ભૂતવાદિની પ્રતીતિ દુર્નિવાર છે—એમ તન્તુ અધિકરણવાળા પટનિર-

પૂર્વપક્ષ—(ભાવીપણુ નિત્ય છે ધા જાનિ જેમ નિત્ય છે અને ધા મર્મની સાથે જ એનો સંબંધ થાય છે, તેમ ભાવીપણુ નિત્ય છે અને ધા મર્મની સાથે જ એનો સંબંધ થાય છે કારણની સાથે એનો સંબંધ થતો નથી)

સિદ્ધાન્તી—ભાવીપણુ નિત્ય હોય અને ધા મર્મ સાથે સંબંધ રાખતુ હોય તો ધાનો સાક્ષાત્તર થાય ત્યારે પણ એમા ભાવીપણુ હોવાથી 'ધા' છે એવ ભાન આપણને થાય નહિ, પરંતુ ભાવી ધા એમ જ ભાન થાય. વળી ભાવીપણુ નિત્ય હોવાથી એનો કદાપિ નાશ થાય નહિ, તેથી સર્વકે જ 'ભાવી ધા' એમ જ પ્રતિનિ થાય. કોઈ સમયે ધાની સત્તા હોઈ શકે જ નહિ આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાન પ્રાપ્ત થાય, અને પ્રવક્તાનો પણ વિરોધ થાય કારણ કે ધાનો આપણને સાક્ષાત્તર પલ થાય છે તેથી ધાની સત્તા અમુક કાળે તો સ્વીકારવી જ પડે ધાની સત્તા સ્વીકારીએ તો ભાવીપણુ અનિત્ય થયુ ભાવીપણુ અનિત્ય હોવાથી જ્ઞાન છે, અને જ્ઞાન હોવાથી પૂર્વના માર્ગમા નહોતુ એમ સિદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે પૂર્વકાળમા ભાવીપણુ ન હતુ ત્યારે ધાની સત્તા હતી એમ સ્વીકારતુ જ પડે, તેથી મારણના આધાર પહેલાં અર્થોત્તરે જેને ઉપતિમાગ મ્હો છે તે પહેલા પણ ધા વગેરે પદાર્થની સત્તા હતી એમ સિદ્ધ થાય છે એજ પ્રમાણે 'ભૂત ધા' વગેરે પ્રયોગમા ભૂતપણુ એ ધાનો ધર્મ છે એ કારણ સાથે સંબંધ રાખતુ હોય તો વર્તમાન કપાયમાં 'ભૂત કપાન' એવી પ્રતીતિ થાય કારં ધા સાથે સંબંધ રાખતુ હોય, તો ધાનો સક્ષાત્તર ધતો હોય ત્યારે પણ ભૂત ધા એવી પ્રતીતિ થય, તેથી એ પણ અનિત્ય જ છે અનિત્ય હોવાથી એનો અત પણ આવવો જોઈએ, તેથી જ્ઞાન લેવિશમા એનો અત આવે ત્યારે ધાની સત્તા છે એમ સ્વીકારતુ જ પડે તે કાળમા પ્રાગભાવ અને જરસ છે, એમ તમે કહો છો, તે કાળમા પણ વસ્તુની સત્તા તમારે સ્વીકારવી પડશે આ પ્રમાણે વસ્તુની સત્તા ત્રણે માર્ગમાં સિદ્ધ થાય છે, તેથી 'વર્તમાન પ્રાગભાવતુ પ્રતિયોગીપણુ' એ ભાવીપણુ અને 'વર્તમાન જરસતુ પ્રતિયોગીપણુ' એ ભૂતપણુ એમ કહી શકાય નહિ

પૂર્વપક્ષ—તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ભૂતપણુ અને ભાવીપણુ ધાના કારણ કપાલો અધવા ધાનો આશ્રય કરી રહેલા નથી પરંતુ કાલ ઉપાધિનો આશ્રય કરી રહે છે

સિદ્ધાન્તી—ભૂતપણુ અને ભાવીપણુ કાળ ઉપાધિનો આશ્રય કરી રહ્યા છે એમ માન્ય, તો એમા ધાના ભાવીપણુની એવ ભાવી ધાની પ્રતીતિ થતી જોઈએ, એજ પ્રમાણે લેવિશમા 'ભૂત ધા' એમ આપણે કહીને તેથી લેવિશકાગ ભૂતપણુનો આશ્રય છે એમ માનીએ તો એ પ્રમાણમા ધાના ભૂતપણુની એવે ભૂતપણુની પ્રતીતિ થતી જોઈએ વર્તમાનકાળમા સૂર્યના ઉત્તર પરિવર્તનો અર્થે જ્ઞાનની કાળુને પ્રાગભાવ છે, અને સૂર્યના પૂર્વ પરિવર્તનો અર્થે જ્ઞાનની જરસ છે અને વર્તમાનમા સૂર્યના ઉત્તર પરિવર્તનો

* જે વસ્તુનો અભાવ હોય તે વસ્તુ એ અભાવની પ્રતિયોગી કહેાય

પિત સમવાયનું કાલમાં અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ કાલસમવેત હોય એવી પ્રતીતિ થતી નથી, કારણ કે એ સંબંધથી એ કાલમાં રહેલું નથી, તેમ પ્રાગ-ભાવાદિના અધિકરણ કાલમાં પ્રાગભાવાદિ પ્રતિયોગિત્વ ન હોવાથી એવી પ્રતીતિ થતી નથી, -એમ નહિ, કારણ કે પ્રતિયોગીપણું અમુક પ્રકારનો સ્વરૂપસંબંધ છે એમ અંગીકાર કરેલું છે. એનાં બે સ્વરૂપ છે અને એ આ કાલ પણ છે.

પ્રાગભાવવાળી ક્ષણ હોવાથી, આવતી ક્ષણની ભૂત ક્ષણ હોવાથી એમાં ભૂતપણાનો આશ્રય હોવાથી એમાં ઘટના ભૂતપણાની પ્રતીતિ થતી નેઈએ અને એ સૂર્યના પૂર્વ પરિસ્પંદના ધ્વંસવાળી ક્ષણ હોવાથી, ગર્ભ ક્ષણની ભાવી ક્ષણ હોવાથી, ભાવીપણાનો આશ્રય હોવાથી એમાં ઘટના ભાવીપણાની પ્રતીતિ થતી નેઈએ. આ પ્રમાણે વર્તમાન ક્ષણમાં ભૂત ઘટ અને ભાવી ઘટ એવી પ્રતીતિ થતી નેઈએ; પરંતુ એમ ચતુ નથી, તેથી કાળ ઉપાધિ ઘટના ભૂતપણા અને ભાવીપણાનો આશ્રય છે એમ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—અવયવ અને અવયવી સમવાયસંબંધથી રહેલા છે. તંતુ અવયવ છે અને પટ અવયવી છે. આ ઉભય સમવાયસંબંધથી રહેલા છે, તેથી પટનો તંતુ સાથે સમવાય-સંબંધ છે, તેથી પટ તંતુથી સમવેત અર્થાત્ તંતુમાં સમવાયસંબંધથી રહેલો છે એવી પ્રતીતિ છે. આ સમવાય જેમ તંતુમાં છે તેમ કાલમાં પણ છે, કારણ કે કાલ સર્વનો આધાર છે. કાલ સર્વનો આધાર હોવાથી આ સમવાયનો પણ આધાર છે, તેથી આ સમવાય જેમ તંતુમાં છે તેમ કાલમાં પણ છે તોપણ તંતુમાં સમવાયસંબંધથી પટ રહેલો છે એવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ કાલમાં સમવાયસંબંધથી પટ રહેલો છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. આનું કારણ એ છે કે જેમ તંતુમાં પટ સમવાયસંબંધથી રહેલો છે તેમ કાલમાં સમવાયસંબંધથી રહેલો નથી. એ જ પ્રમાણે ઘટના પ્રાગભાવવાળા કાલમાં ભાવિત રહેલું છે. પ્રાગભાવવાળો કાલ ભાવિતનો આશ્રય છે એ ખરું, પરંતુ ઘટના પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું જેમ ઘટમાં જ તેમ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં એ રહેલું નથી. પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં રહેલું હોવાથી ‘ભાવી ઘટ’ એવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રાગભાવવાળા કાલમાં એ રહેલું નથી, તેથી એ કાલમાં ‘ભાવી ઘટ’ એવી પ્રતીતિ થતી નથી; તેથી એ કાલ ભાવિતનો આશ્રય છે તોપણ ‘ભાવી ઘટ’ એવી પ્રતીતિ એમાં થતી નથી.

સિદ્ધાન્તી—એ ખરાબર નથી. તમે પ્રતિયોગીપણાને અમુક પ્રકારનો સ્વરૂપસંબંધ જ માનો છો. આ અમુક પ્રકારના સ્વરૂપસંબંધથી પ્રતિયોગીપણાનાં બે સ્વરૂપ છે : ૧. પ્રાગ-ભાવાદિસ્વરૂપ, ૨. પ્રતિયોગિસ્વરૂપ. પ્રતિયોગિસ્વરૂપને લીધે પ્રાગભાવના પ્રતિયોગી ઘટ વગેરે સાથે સંબંધ સિદ્ધ થાય છે તેમ જ પ્રાગભાવાદિસ્વરૂપને લીધે પ્રાગભાવવાળા કાલ સાથે સંબંધ સિદ્ધ થાય છે, તેથી પ્રતિયોગીપણું જેમ ઘટમાં સ્વરૂપસંબંધથી રહેલું છે તેમ કાલમાં પણ સ્વરૂપસંબંધથી જ રહેલું છે; તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ‘ભાવી ઘટ’ એવી પ્રતીતિ થતી નેઈએ.

પૂર્વપક્ષી—પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું પણ કાલમાં સ્વરૂપસંબંધથી જ રહેલું છે,

આશ્રયથી જ સિદ્ધિ ઠોઈ રથએ જોઈ નથી. એમ તો એ અન્યનો ધર્મ જ રહે નહિ એનાથી ભાવી અથવા ભુતનો વ્યવહાર થાય તે સમયે પણ ઘટાદિની સત્તાનો સ્વીકાર કરવો પડશે. વળી, તમે કહેલી યોગ્યતાનો અવગ્રહ કયા પદાર્થ-થી થાય છે, એમ અમે પૂછીએ છીએ. 'જ્યારે ત્યારે વસ્તુસત્તાથી જ એનો અવગ્રહ થાય છે' એમ જો કહો, તો 'જ્યારે ત્યારે' નો ત્યાગ કરો, કારણ કે આશ્રય કાવ છે એમ કહેવાથી એ પદાર્થના ધર્મની સિદ્ધિ કદાપિ થતી નથી જો અન્ય પદાર્થ ના ધર્મનો આશ્રય કાવ છે એમ કહેવાથી જ એ ધર્મની સિદ્ધિ થતી હોય તો એ ધર્મ અન્ય પદાર્થનો કહેવાય જ નહિ તેથી આવો 'વિરોધ' કયો શક્યો નથી, તેથી પ્રાગભાવવાળા કાવર્માં ભાવીપણાનું ભાન કેમ થતું નથી એ પણ તમે કહી શકતા નથી તેથી ભાવીપણાનો આશ્રય કાવ જો એમ કહેવાય નહિ તેથી 'ભાવી ઘટ' 'ભૂત ઘટ' એવો વ્યવહાર થાય તે સમયે પણ ભાવીપણા અને ભૂતપણાના આશ્રયની સિદ્ધિ કરવા ધર્મની સત્તાનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવા પડશે.

પૂરવ્ધી—(ઘટ નિત્ય છે એમ સ્વીકારીએ તોપણ પ્રાગભાવવાળા કાવર્માં 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર સભવે જ નહિ, કારણ કે ભાવીપણાનો આશ્રય કોણ થાય ? ધર્મ તો નિત્ય માન્યો, તેથી એ અજન્ય છે, એ ભાવી સભરી શકે નહિ આ પ્રમાણે ધર્મને નિત્ય માનવાથી પણ કાંઈ વગે એમ નથી.)

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે તમે ઘટમાં ભાવીપણું સિદ્ધ કરવા વિશેષ કહ્યો તેનો આશ્રય* કોણ છે ? આ યોગ્યતા ધર્મનો ધર્મ છે ઘટ વ્યાપ્ત છે, તેથી આ યોગ્યતા વ્યાપ્ત પદાર્થનો ધર્મ છે. વ્યાપ્ત પદાર્થના ધર્મનો આશ્રય અવશ્ય હોવો જોઈએ આ યોગ્યતાનો આશ્રય કોણ છે એ તમારે અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

પૂરવ્ધી—જ્યારે ત્યારે એ વસ્તુની સત્તા જ એનો આશ્રય થાય છે, વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં સત્તાનો અભાવ હોવાથી 'જ્યારે ત્યારે' ધર્મનો પ્રયોગ કરવો પડે છે, તેથી જ્યારે ત્યારે વસ્તુસત્તા જ એનો આશ્રય થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—ઘટમાં ભાવીપણું સિદ્ધ કરનારી યોગ્યતાનો આશ્રય વસ્તુસત્તા છે એમ તમે માનો છો, તેથી તમારા માનવા પ્રમાણે પણ 'ભાવી ઘટ' એવો પ્રતીતિ ધર્મની સત્તા હોય ત્યારે ધર્મ 'ભાવી' એવો પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરાવનાર યોગ્યતા અથવા વિશેષ હોય ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવો પ્રતીતિ થતો જોઈએ આવી પ્રતીતિ થાય તે સમયે આ યોગ્યતાના આશ્રય ધર્મની સત્તા પણ હોવી જોઈએ, તેથી તમારા માનવા પ્રમાણે પણ ધર્મની સત્તા હોય ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવો પ્રતીતિ થાય છે.

વળી, જ્યારે ધર્મની સત્તા હોય ત્યારે 'ભાવી ઘટ' એવો વ્યવહાર થતો નથી, તેથી ઘટમાં ભાવીપણું સિદ્ધ કરનારી યોગ્યતા પણ હોઈ શકે નહિ, તેથી જ્યારે ધર્મની સત્તા હોય ત્યારે ઉપર કહેલી યોગ્યતા હોઈ શકે નહિ તેથી (વસ્તુ) ધર્મ યોગ્યતાનો આશ્રય કેમ જોઈ શકે.

* 'અવગ્રહ' એટલે હૃદય ખાતર, નિર્ણય કરાવનાર માધ્યમથી કોઈકને 'આશ્રય' અર્થ કરેલ છે તે સહેવાઈથી સમજાવ્યા ઉપરાંત થાય તેવો હોવાથી નોંધેલ છે.

એનું પ્રયોજન નથી, અને ગૌરવ થાય છે. ‘અન્ય સંબંધ વિના’ એમાં સ્વરૂપ-સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થાય તો ‘અન્ય સંબંધ’ પદ સાર્થક થાય. એમ હોય તો આત્માશ્રય થાય.—પરંતુ પ્રકારના સંનિકર્ષના અભાવમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો ‘અન્ય સંબંધ વિના’નો અર્થ છે—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શકે ? આશ્રય ઘટની સત્તા છે, પરંતુ આશ્રય કરનાર યોગ્યતા નથી. આશ્રય કરનાર ન હોય ત્યારે આશ્રય કેમ થાય ? વળી ઘટની ઉત્પત્તિ પહેલાં ‘ભાવો ઘટ’ એવી પ્રતીતિ થાય છે, અર્થાત્ ભાવોપણું સિદ્ધ કરનારી યોગ્યતા છે, પરંતુ વસ્તુસત્તા નથી. ઘટસત્તા ન હોવાથી આ સંભવ-માં યોગ્યતાનો આશ્રય કોણ થાય ? આ પ્રમાણે ‘જ્યારે ત્યારે વસ્તુસત્તા જ એનો આશ્રય થાય છે’ એમ કહેવામાં અનુકૂલ તર્ક નથી અનુકૂલ તર્ક ન હોવાથી ‘જ્યારે ત્યારે’ પદનું મર્દિ પ્રયોજન નથી તેથી એનો ત્યાગ કરો. પ્રયોજન નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ ગૌરવ દોષ થાય છે. ‘જ્યારે ત્યારે’ પદનું અનુસંધાન કરવાથી કાંઈ સિદ્ધિ થતી નથી. વળી, ‘વિશેષ’ની કલ્પના કરવા છતાં, વસ્તુસત્તા હોય ત્યારે પણ ‘ભાવો ઘટ’ એવી પ્રતીતિ થાય છે એમ તમારે અંગીકાર કરવું પડે છે, તેથી નિરાશ્રયપણું બાધક છે, કારણ કે શુણ્ણ આશ્રય વિના રહી શકે નહિ.

વળી, ‘અન્ય સંબંધ વિના અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારી યોગ્યતા’ એવું વિશેષનું લક્ષણ કહ્યું. પરંતુ સ્વરૂપ પોતે જ સંબંધ સિદ્ધ થાય, અર્થાત્ આ યોગ્યતા અથવા વિશેષ પોતે જ સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થાય, તો જ ‘અન્ય સંબંધ’ પદ સાર્થક થાય. સ્વરૂપ-સંબંધને માત્ર સ્વરૂપ જ તમે માનો છો. સ્વરૂપસંબંધ સ્વરૂપથી જરા પણ ભિન્ન નથી. વિશેષનું જ્ઞાન થવા પ્રથમ એના લક્ષણનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. લક્ષણનું જ્ઞાન થવામાં સ્વરૂપ-સંબંધ અર્થાત્ સ્વરૂપના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, કારણ કે અન્ય સંબંધ વિના અર્થાત્ સ્વરૂપસંબંધથી અર્થાત્ સ્વરૂપથી જ અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ કરનારી યોગ્યતા છે તેથી વિશેષના લક્ષણમાં પણ સ્વરૂપના જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. આ પ્રમાણે વિશેષનું જ્ઞાન થવામાં એના જ જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે, અર્થાત્ આત્માશ્રય દોષ છે.

પૂર્વપક્ષી—અન્ય સંબંધ વિના એટલે સ્વરૂપસંબંધથી જ અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારી યોગ્યતા એવું ‘વિશેષ’નું લક્ષણ કહ્યું છે સ્વરૂપસંબંધથી એટલે ૭ પ્રકારના સનિકર્ષ (સંબંધ, વિના. સંયોગ, સંયુક્તસમવાય, સંયુક્તસમવેતસમવાય, સમવાય, સમવેત, સમવાય, અને વિશેષણવિશેષ્યભાવ એ ૭ સનિકર્ષ છે. આ ૭માંથી એક પ્રકારનો સનિકર્ષ થવાથી આપણને અમુક પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણી દ્રિષ્ટિ અને પદાર્થમાં આ ૭ સનિકર્ષમાંથી એક પ્રકારનો સનિકર્ષ થાય ત્યારે આપણને એ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સ્વરૂપ-સંબંધથી એટલે આ ૭ સનિકર્ષમાંથી એક પણ સનિકર્ષ વિના. આ ૭ સનિકર્ષમાંથી એક પણ સનિકર્ષ ન હોય તોપણ બૂતલ સાથે સંયોગસંબંધથી અને કપાલમાં સમવાયસંબંધથી ઘટની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારી યોગ્યતા, એવું આ ‘વિશેષ’નું લક્ષણ કહ્યું છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ પણ કહી શકાય નહિ. ‘વિશેષ’ના લક્ષણનો આવો અર્થ કરો તો

યોગજ ધર્મમાં એની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે - લૌકિક વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એમ કહેવાનો બાવાર્થ હતો, - એમ પણ કહેવાશે નહિ, કારણ કે જ્યાં સુધી વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર સામાન્ય પ્રત્યાસતિમાં અતિવ્યાપ્તિ થશે. (-જન્ય લૌકિક પ્રત્યાસતિ વિના વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો એનો અર્થ છે - એમ પણ સંભવનું નથી, કારણ કે યોગજ ધર્મમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે) - સામાન્ય યોગજ ધર્મમાં એની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે યોગીએ યોગજ ધર્મથી અતીત અને અનાગત પણ આદિ પરાયનો અનુભવ કરે છે, એમાં હમથી કેંઈ પણ પ્રકારનો સન્નિર્ધાર નથી. સન્નિર્ધાર ન હોય તો યોગીએ જન્ય સાધે મયોગજ ધર્મ અને કપાલધર્મ સમવાય સંબંધથી પગની પ્રતિનિ યોગજ ધર્મથી થાય છે, તેથી નમસ્કાર 'વિશેષ'ના સહજતા યોગજ ધર્મમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે

પૂર્વપક્ષી - યોગીએ યોગજ ધર્મથી પગનો વિશિષ્ટ પ્રત્યય થાય છે, પરંતુ એ અલૌકિક છે. અમે તો 'વિશેષ'ના લક્ષણમાં 'લૌકિક વિશિષ્ટ પ્રત્યય' કહીએ છીએ. યોગીએ અલૌકિક પ્રત્યય થાય છે, તેમાં યોગજ ધર્મ અલૌકિક પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, 'વિશેષ'ના અમે કહેવા લક્ષણની એમાં અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી

મિદ્ધાન્તી - તોપણ નમસ્કાર વિશેષના લક્ષણમાં સામાન્ય પ્રત્યાસતિમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે. આ સામાન્ય પ્રત્યાસતિ (ગાદ સંજય) વ્યાપ્તિમરિત વૈશિષ્ટ્યગાનની ઉત્પત્તિ કરે છે. 'જન્યાં જન્યા ધૂમ છે ત્યાં ત્યા વદ્ધિ છે' એ વ્યાપ્તિ છે ધૂમ વ્યાપ્તિ છે અને વદ્ધિ વ્યાપ્તિ છે. વદ્ધિની વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ ધૂમ છે ધૂમમાં ધૂમત્વ સામાન્ય રહેલું છે. આ સામાન્ય સર્વ ધૂમમાં અર્થોત્ત અર્થોત્ત વર્ગમાન અને અનાગત સર્વ ધૂમમાં રહેલું છે રથે રથે ધૂમ ભેદો અર્થોત્ત અનુભવ કર્યા પછી 'જન્યા જન્યા ધૂમ છે ત્યાં ત્યા વદ્ધિ છે' એની વ્યાપ્તિ જાન થાય છે. આ જાન ધૂમત્વ સામાન્યના જાનને લાગે થાય છે. સર્વ ધૂમનો અનુભવ કર્યો નથી, તોપણ સર્વ ધૂમમાં ધૂમત્વ સામાન્ય હોવાથી 'જન્યા જન્યા ધૂમ છે ત્યાં ત્યા વદ્ધિ છે' એમ આખલે સામાન્યને લાગે ઉદ્ભવની પ્રત્યાસતિથી કદી સંકોચે છીએ, તેથી આ સામાન્ય પ્રત્યાસતિ વ્યાપ્તિ સરિત ધૂમત્વનું વૈશિષ્ટ્યગાન ઉત્પન્ન કરે છે આ સામાન્ય પ્રત્યાસતિથી વદ્ધિવ્યાપ્તિ અનાગત ધૂમના ધૂમત્વનું વૈશિષ્ટ્યગાન થાય છે તેમાં હમથી એક પણ પ્રકારનો સન્નિર્ધાર નથી. વળી, આ સામાન્ય પ્રત્યાસતિથી થતું જ્ઞાન અલૌકિક પણ નથી, પરંતુ લૌકિક છે જેમ આધુનિક ધૂમના ધૂમત્વનું જ્ઞાન આપણને થાય છે તે જ પ્રમાણે અનાગત ધૂમના ધૂમત્વનું જ્ઞાન થાય છે આધુનિક ધૂમના ધૂમત્વના જ્ઞાનપ્રકારમાં અને અનાગત ધૂમના ધૂમત્વના જનપ્રકારમાં સારસ છે, તેમાં આધુનિક ધૂમના ધૂમત્વનું જ્ઞાન જેમ લૌકિક છે તેમ આ પણ લૌકિક છે. તેથી આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી સામાન્ય પ્રત્યાસતિમાં તમારા 'વિશેષ'ના લક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી - 'વિશેષ'ના લક્ષણમાં 'જન્ય સંબંધ વિના'નો અર્થ 'જન્ય લૌકિક પ્રત્યાસતિ વિના' એવો કરવો, તેથી આ સામાન્ય પ્રત્યાસતિમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ થશે નહિ તેથી આ 'સામાન્ય પ્રત્યાસતિ તથા છ પ્રકારના સન્નિર્ધારનો અભાવ હોવા છતાં વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર' એવું 'વિશેષ'ના લક્ષણ થશે, તેથી સામાન્ય પ્રત્યાસતિમાં એની અતિવ્યાપ્તિ થશે નહિ.

યોગજ ધર્મ અને જ્ઞાનનાં કારણ પોતા પ્રત્યાસત્તિના અભાવમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરનાર એવો જોનો અર્થ છે,—એમ પણ અસિદ્ધિને લીધે સંભવશે નહિ. ઉક્ત પદાર્થના અભાવમાં એવું કોઈ સ્થલે સિદ્ધ થયું નથી. વિવાદના આસ્પદ ભાવિત્વં વગેરે પૂર્વોક્ત યુક્તિથી નિરાશ્રય હોવાનો પ્રસંગ દુર્નિવાર હોવાથી એ સમયે પણ ધર્મીની સિદ્ધિ થવાથી, અનુમાન આદિથી એવું જ્ઞાન થવાથી, એમાં સમવેત ઉક્ત પ્રતિયોગિત્વનું પણ જ્ઞાન થાય છે; તેથી ઉક્ત પ્રત્યાસત્તિનો અભાવ પણ નથી એમ સર્વ અનવદ્ય છે.

સિદ્ધાન્તી—તોપણ યોગજ ધર્મમાં એની અતિઆપ્તિ થશે.

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે સામાન્ય અર્થાત્ સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ, યોગજ ધર્મ, અને જ્ઞાનના કારણે ૩૫ છ પ્રકારની પ્રત્યાસત્તિ અથવા સંનિર્ઘ્ન એ સર્વના અભાવમાં વિશિષ્ટ પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા એમ 'વિશેષ'નું લક્ષણ મઢણ કરવું, તેથી કાંઈ પણ પ્રકારની અતિઆપ્તિ રહેશે નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એવું કાંઈ છે જ નહિ. એવું કાંઈ પણ કદાપિ સિદ્ધ થયું નથી તેથી એવું 'વિશેષ'નું લક્ષણ મઢણ કરાય નહિ એ સર્વના અભાવમાં વિશિષ્ટ પ્રતિનિ કદાપિ થતી જ નથી. વળી, વિવાદનું કારણ ભૂતપણા અને ભાવીપણાનું નિરાશ્રયપણું ઉપર કહેલી યુક્તિએને લીધે તમારાથી દૂર ધર્મ શકતું નથી, તેથી પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ધર્મી ધટ વગેરેની સાંખ્યમત પ્રમાણે અનુમાનથી સિદ્ધિ થાય છે. આ અનુમાન નીચે પ્રમાણે યોગ્ય છે. ભાવી ધટ 'ભાવી' એવા વ્યવહારસમયે પણ છે, કારણ કે એના ધર્મ ભાવીપણાનો એ સમયે અનુભવ થાય છે. જોના ધર્મનો જે સમયે અનુભવ થાય તે સમયે તે વસ્તુ છે, વર્તમાન ધટ પેકે. આ પ્રમાણે અન્યવ્યાપ્તિથી અનુમાન કરી ધર્મની સિદ્ધિ થાય છે. વળી, વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી પણ એ અનુમાન કરી શકાય છે. વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ નીચે પ્રમાણે કરવી. જો ધટની ઉત્પત્તિ પહેલાં ધટ ન હોત તો ભાવીપણું નિરાશ્રય હોવાથી 'ભાવી ધટ' એવો વ્યવહાર ન થાત. આ પ્રમાણે પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ધટની સિદ્ધિ થાય છે. પ્રાગભાવવાળા કાલમાં પણ ધટ હોવાથી એવું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી એની બહાર સમવાયસંબંધથી રહેલા પ્રાગભાવના પ્રતિયોગીપણાનું પણ જ્ઞાન થાય છે. ધટનું જ્ઞાન સયોગસંબંધથી થાય છે, કારણ કે ધટ અને અણુનો સયોગ થવાથી ધટજ્ઞાન થાય છે, તેથી ધટજ્ઞાનમાં સયોગ સંનિર્ઘ્ન છે. 'ભાવી ધટ'નું જ્ઞાન સંયુક્તસમવાયથી થાય છે, કારણ કે ઈન્દ્રિયને અને ધટને સયોગ થાય ત્યારે ધટજ્ઞાન થાય, અને ધટમાં ભાતોપણું સમવાયસંબંધથી રહેલું છે તેથી ઈન્દ્રિય અને ભાવી ધટમાં સંયુક્તસમવાયસંબંધ છે. આ ભાવી ધટમાં પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું સમવાયસંબંધથી રહેલું છે, તેથી પ્રાગભાવના પ્રતિયોગીપણાનું જ્ઞાન સંયુક્તસમવાયસંબંધથી થાય છે, કારણ કે ઈન્દ્રિયને અને ભાવી ધટને સંયુક્તસમવાયસંબંધ છે અને ભાવી ધટને અને પ્રાગભાવના પ્રતિયોગીપણાને સમવાયસંબંધ છે; તેથી ઈન્દ્રિયને અને ભાવી ધટના પ્રાગભાવના પ્રતિયોગીપણાને સંયુક્તસમવાયસંબંધ છે; તેથી તમે કહ્યું તેમ પ્રત્યાસત્તિનો અભાવ નથી, પરંતુ સંયુક્તસમવાયસંબંધ પ્રત્યાસત્તિ છે.

[ને પાંચ અસત્યાર્વાદી છે, અર્થાત્ એઓનો મત એવો છે કે કાર્મ નું જ ઉત્પન્ન થાય છે; ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્મ હતું જ નહિ, અસત્ અથવા અવિચ્છિન્ન એવડ કાર્મની ઉત્પત્તિ

થાય છે એમ એઓ માને છે, તેથી એઓ 'અસકાર્યવાદી' કહેવાય છે. અસકાર્યવાની હોવાથી એઓ આર પ્રકારના અજ્ઞાન પણ માને છે. ૧ પ્રાગભાવ, ૨ પ્રત્યક્ષભાવ, ૩ અત્યંતાભાવ, ૪ અન્યોન્યાભાવ પ્રતી ઉત્પત્તિ પૂર્વે ધર નથી, એનો અર્થ એ છે આ અભાવ પ્રાગભાવ કહેવાય છે. ધમ્મી ઉત્પત્તિ થયા પછી ધમ્મો નાશ થાય ત્યાંપછી ધમ્મી સત્તા છે. ધમ્મો નાશ થાય ત્યારે ધમ્મો અજ્ઞાન થાય છે, એને પ્રત્યક્ષભાવ કહે છે. પ્રાગભાવને આદિ નથી, પરંતુ અત છે, કારણ કે ધમ્મી ઉત્પત્તિ પડેલા સર્વદા પ્રાગભાવ દનો અમુક સમયે પ્રાગ ભાવનો આરંભ થશે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ સમય પડેના પશુ ધમ્મી સત્તા ન હોવાથી અને ધ 'ભાવી' જ હોવાથી, એનો પ્રાગભાવ જ દનો એમ કહેવું પડે પ્રત્યક્ષ ભાવને આદિ છે, કાણ કે ધમ્મો નાશ થાય ત્યારથી એનો આરંભ થાય છે, પરંતુ અત નથી, કારણ કે ધમ્મો નાશ થયા પછી સર્વદા એનો અભાવ જ રહેશેનો અત્યંતાભાવ અને અન્યોન્યાભાવનું લક્ષણ કહી આપવાની આવશ્યકતા નથી.

માયાવાદીઓ એમ માને છે કે એક જ સત્ પદાર્થ છે, કેવળ જ સત્ છે, સર્વ પ્રકારના માર્ગ એના વિવર્તથી થાય છે એ સત્ નથી, પરંતુ મિથ્યા છે. અર્થાત્ એક જ સત્ જ સત્ છે, કાંઈ સર્વ મિથ્યા છે.

બાલ એમ માને છે કે અસત્ અર્થાત્ અતીક્રમાથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આ યોગ્ય નથી, કારણ કે કારણ અને કાર્યનું નોકમા તાદાત્મ્ય જણાય છે, તેથી મારણ અને કાર્ય એક પ્રમારના જ હોનાં જોઈ એ સર્વ કાર્યનું અતીક્રમા તાતત્ત્વ સહવર્તનું નથી.

એ જ પ્રમાણે માયામયીનો મત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે સત્ કેવળ એક જ હોય તો તાનાપણ સહવે નહિ વગી, એમના મત પ્રમાણે જગતની પ્રતિબિંબ જમરૂપ થઈ જાય છે. પ્રપચની પ્રતીતિનો ઘાઈ બાધ કરનાર નહિ હોવાથી એ જમ હોય એમ સહવે નહિ.

સામ્ય સત્ત્વવાદી છે સત્તાથી જ સત્ થાય છે એમ એઓ માને છે. માર્ગ મારણના વ્યાપાર પડેના પણ દત્ત એમ એઓ પણ માને છે. મારણના વ્યાપાર પડેના માર્ગ દત્ત, તોપણ મારણના વ્યાપારથી એની અભિવ્યક્તિ થાય છે, તથા કારણના પાર નિષ્કૃય નથી. કારણના વ્યાપાર પૂર્વે અપ્રગટ અવસ્થામાં રહેતું કાર્ય મારણના વ્યાપારથી પ્રગટ અથવા અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિવ્યક્તિ અર્થાત્ પ્રાકર્ય એ કારણથી માર્ગને બિન્ન દર્શાવે છે, અર્થાત્ માર્ગને લૌકિક પ્રત્યક્ષનો નિષય બતાવે છે એ જ આચાર્યનો છે.

બીજામાંથી અકુર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે બીજનો ખસ થાય છે એમા બીજ વગેરે અવધન જ અકુરના કારણ છે, બીજનો વિનાશ માત્ર સદૃશી છે, અને પૂર્વે નહોતો તેવો અકુર ઉત્પન્ન થાય છે એમ જે કણદ વગેરે માને છે તેનો સંખ્ય લોભ નીચે પ્રમાણે નિરાસ કરે છે.

અસદ્કરણાદુપાદાનગ્રહણાત્સર્વેર્સમવામાવાત્ ।

શક્તસ્ય શક્યવરણાત્ કારણમાવાચ્છ સત્કાર્યમ્ ॥

(સામ્યપરિકા, ૬)

માર્ગ ઉત્પત્તિ પડેના પણ દત્ત જ કારણ કે અસત્ અર્થાત્ નહોતું એવું કાંઈપણ આ લોકમા કાંઈ કરતું નથી. શૈલીમા તેન નથી તેથી શૈલીમાંથી કાંઈ તેન કાઢતું નથી. અસત્તાની કાંઈ ઉત્પત્તિ મરતું નથી તેથી ઉત્પત્તિ પડેના પણ કારણમા કાર્ય અવ્યક્ત રહેતું દત્ત.

. મારી તો જેમ તેમ કોઈ ગતિ થશે, પરંતુ તમારી કોઈ ગતિ થશે નહિ, કારણ કે તમારા મર્તમાં ઘટાદિની સદા સંતા હોવાથી એ ભાવી છે એમ કહી શકાય

વળી, કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છનાર માણસ યોગ્ય ઉપાદાનનું પ્રયત્ન કરે છે. જેને દ્રિષ્ટિ નોંધે તે ક્ષીર લે છે, જલ લેતું નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય અવ્યક્ત રહેતું હતું.

વળી, સર્વ કાર્યનો સંભવ નથી. મુશ્કેલી રજામાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી તેમ જ ધાસ ધૂળ અથવા રેતીમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી; તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય અવ્યક્ત રહેતું હતું.

વળી, જે કાર્ય કરવા જે શક્તિમાન હોય તે જ કાર્ય તે કરે છે. ઘટ રચનામાં કુલાલ શક્તિમાન છે, અને મારી દંડ ચક્ર ચીર રજા જલ વગેરે શક્તિમાન છે, તેથી કુંભાર જ મારીમાંથી જ એ ઉપકરણોથી જ ઘટ રચે છે; તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય અવ્યક્ત રહેતું હતું.

વળી, જેવા લક્ષણનું કારણ હોય છે તેવા જ લક્ષણનું કાર્ય પણ હોય છે. યવમાંથી યવ જ ઉત્પન્ન થાય છે, શ્રીહિમાંથી શ્રીહિ જ ઉત્પન્ન થાય છે. જે કામળમાં કાર્ય રહેતું ન હોત તો યવમાંથી શ્રીહિ ઉત્પન્ન થાત, કાદરામાંથી શાલિ ઉત્પન્ન થાત, પરંતુ એમ થતું નથી; તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય અવ્યક્ત રહેતું હતું, તેથી પૂર્વે હતું તેવું જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

તેથી કાર્ય પ્રથમ ન હતું અને કારણવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી. કાર્ય પ્રથમ પણ હતું, પરંતુ અવ્યક્ત દશામાં હતું, કારણના વ્યાપારથી એ વ્યક્ત થયું. આ પ્રમાણે કાર્ય વ્યક્ત થાય ત્યારે 'એનો આનિભોવ થયો' એમ કહીએ છીએ.

વળી, કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ અર્થાત્ પ્રથમ ન હતું તેવા કાર્યની કારણના વ્યાપારથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનીએ, તો ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવી પડે. ઉત્પત્તિ પૂર્વે હતી કે ન હતી ? પૂર્વે ઉત્પત્તિ હોય તો કાણની કોઈ પણ આવસ્થકતા રહે નહિ; કાર્ય ઉત્પન્ન થયું તે પહેલાં પણ જે એની ઉત્પત્તિ હોય તો કારણની કોઈ પણ આવસ્થકતા રહે જ નહિ. ઉત્પત્તિ પૂર્વે ન હતી, પણ કારણના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થઈ એમ કહીએ તો ઉત્પત્તિની પણ ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ. ઉત્પત્તિની ઉત્પત્તિ સ્વીકારીએ તો એની પણ ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ. એ પ્રમાણે અનંતરતા દોષ પ્રાપ્ત થશે. કાર્યની ઉત્પત્તિ સદા વિઘ્નમાન છે તેથી ઉત્પત્તિની અપેક્ષા રહેતી નથી એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ સદા રહેતી હોવાથી કારણની આવસ્થકતા રહેતી નથી અને કારણ વ્યર્થ થઈ જાય છે. વળી, પદ વગેરે કાર્ય જ ઉત્પત્તિ તેથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પણ કાર્ય એ જ ઉત્પત્તિ છે એમ માનીએ તો 'પદ ઉત્પન્ન થાય છે' એવો વ્યવહાર સંભવે નહિ, કારણ કે પદ જ ઉત્પત્તિ હોવાથી એ વાક્યમાં પુનરુક્તિ દોષ આવે છે.—ઈલાદિ રીતિથી ઉત્પત્તિ પણ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

[સાંખ્યની સહાય સિદ્ધ કરવાની રીતનું પ્રયત્ન હોવાથી નિરૂપણ કર્યું છે. હવે અસહાયવાદી વિતંતવાદ કરી અસહાયવાદ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરે છે.]

પૂર્વપક્ષી-મારી ગતિ ગમે તે રીતે થશે; મારા મન અહીં સિદ્ધ કરવાની આવસ્થકતા નથી, પરંતુ તમારી કોઈ ગતિ છે જ નહિ. તમારો મન કોઈ રીતે યોગ્ય કહી શકાય નહિ. તમે પદ વગેરે પદાર્થ નિત્ય માનો છો. ઘટ વગેરે પદાર્થો નિત્ય હોવાથી એઓની સર્વદા સત્તા

નહિ; શ્રુતિ સ્મૃતિ અને લૌકિક વ્યવહારથી સિદ્ધ હોવાથી ઇષ્ટાપત્તિ પણ કરી શકાય નહિ. ભાવિત્વ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી ઘટાદિમાં એનો ઉપચાર થાય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઘટની સમાન જ એનો પણ યોગદોષ છે; એ કાંઈ પ્રપંચથી અતિરિક્ત નથી. સ્વોક્ત દ્વષણની ભીતિથી પણ એમ કહી શકાય નહિ. એમ હોય ત્યારે ઘટનો શો અપરાધ એ જણાતું નથી આ પ્રમાણે છણું તૂટના પણથી આકીર્ણું વિવિધમતરૂપી ભવનવાળા વર્ણપુરમાં પોતે રહી, દ્વષણરૂપી દહનથી ઉદ્ભાવના કરે છે, પરંતુ નિજભવનના દાહનું અનુસંધાન કેમ રહેતું નથી ?

વત્સ, યુક્તિરૂપી કનકપંકજી જોડેલા વિવિધ નિગમરૂપી મહામણિથી નિર્મિત મારા ઘ્રણવાદભવનનું તને જ્ઞાન નથી ? કારણ કે ‘એ આટલા હતા’ (ખ. ૧-૪-૩) ‘આ સર્વ એતદાત્મ્ય છે. (છાં. ૬-૮-૭) ‘એ સત્ય છે’ ‘આ સર્વ જે ભૂત અને ભાવી છે તે પુરુષ જ છે’ (મે. ૩-૧૫) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી પ્રપંચ ઘ્રણાત્મક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અતઃ અસંકુચિતવૃત્તિવાળા ‘સર્વ’ પદમાં ભૂત અને ભાવીનો સમા-

છે પદાર્થની સદા સત્તા હોવાથી ‘ભાવી ઘટ’ એવો વ્યવહાર સભરી શકે નહિ ‘એવો વ્યવહાર ભને ન જાય’ એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ વ્યવહાર શ્રુતિ સ્મૃતિ અને લૌકિક વ્યવહારથી સિદ્ધ છે ત્યારે ‘ભાવી ઘટ’ એવો વ્યવહાર તમારે અવસ્ય સિદ્ધ કરવો પડે

સિદ્ધાન્તી—ઘટ વગેરે પદાર્થની સત્તા સદા છે, પરંતુ એ પદાર્થ કારણના વ્યાપાર પહેલાં લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી પદાર્થના લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું કારણના વ્યાપાર પહેલાં ભવી છે, તેથી ઉપચારથી પદાર્થ ભાવી છે એમ કહીએ છીએ, તેથી ‘ભાવી ઘટ’ એવો વ્યવહાર થાય છે

પૂરંપક્ષી—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું પણ પ્રપંચ અર્થત્વ જગતથી ભિન્ન નથી, તેથી જગત નિત્ય હોવાથી એ પણ નિત્ય જ હોવું જોઈએ એ પણ પ્રપંચમાં આવી જવથી ઘટની સમાન જ છે, તેથી એને પણ ભાવી કહી શકાય નહિ વળી, એને કારણવાપાર પહેલાં ભાવી કહીએ તો એ સમયે એ ભાવીપણનો આશ્રય કોણ થાય ? ભાવીપણનો આશ્રય નહિ હોવાથી ભાવાપણું નિરાશય થઈ જાય, એ તમાગ જ કહેતા દ્વષણની બનિયાં લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું ભાવી છે એમ તમારાથી કહેવાય નહિ વળી, લૌકિક પ્રત્યક્ષનું વિષયપણું અનિત્ય હોઈ ભાવી થઈ શકે, તો ઘટ વગેરે પદાર્થનો શો અપરાધ ? તેથી છણું થઈ એવો ધક્કા પછીથી આકીર્ણું વિવિધમતરૂપી ભવનવાળા વર્ણપુરમાં તમે પણ રહો છો, અને સર્વના ભવન છણું તૂટના પછીથી આકીર્ણું હોવાથી બળા જરો એવી ઉદ્ભાવના કરો છો, તોજણ તમારું ભવન બગરો એવું અનુસંધાન તમને કેમ થતું નથી ?

સિદ્ધાન્તી—રે વત્સ ! યુક્તિરૂપી કનકપંકજી જોડેલા વિવિધ નિગમરૂપી મહામણિથી એવા મારા ઘ્રણવાદભવનનું તને જ્ઞાન નથી ? સાખ્ય મતમાં એવા પ્રકારના તર્ક નિહાળે ખની, પરંતુ મારા અત્મા એવો શકા થઈ શકે નહિ, કારણ કે મારો જન વેદને અનુમર છે. ‘એ આટલા હતા’ ‘આ સર્વ એતદાત્મ્ય છે, એ સત્ય છે’ ‘આ સર્વ જે ભૂત અને ભાવી છે તે પુરુષ જ છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રપંચ ઘ્રણાત્મક છે એમ કહે છે, અહીં ‘આ સર્વ જે

વેશ થાય છે તોપણ એનું વર્ણન કયું છે, એ પુરુષ નિત્ય હોવાથી તદાત્મકની વર્તમાનદશા જ સંભવે છે, અને તેથી ભાવિત્વ ભૂતત્વ વ્યવહાર અપ્રામાણિક છે એવી શકાનો નિરાસ કરવા જ એમ જણાય છે. તેથી જ ધર્મ પલ્લુ અદ્વૈત હોવાથી ઘટાદિમા અદ્વાત્મક ભાવિત્વાદિની સત્તા સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્ય શ્રુતિવાક્યના બલથી વિરુદ્ધ નથી—(ઘટાદિ) દર્શન સમયે પલ્લુ ભાવિત્વાદિ વ્યવહાર થશે, તેથી વિપરીત થશે, અને વિરોધનો ઉચ્છેદ થશે—એમ નહિ જેમ પૃથિવ્યાત્મક અદ્વૈતમા જ જ યથાત્મક અદ્વાસત્તા છે, બીજામા નથી તેમ, જ્યારે જેમા જે પ્રકારના વ્યવહારના અભાવનો નિયમ હોય ત્યારે તેમા જ તે

ભૂત અને ભારી છે, એ શ્રુતિમા ‘સર્વ’ પ ની વૃત્તિ જરા પલ્લુ સકુચિત નથી ‘સર્વ’ પદની અસકુચિત વૃત્તિ હોવાથી ભૂત અને ભારીનો પલ્લુ એમા સમાવેશ થાય છે. ‘સર્વ’ પદમા ભૂત અને ભારીનો પલ્લુ સમાવેશ થાય છે, તોપણ ‘જે ભૂત અને ભારી’ એમ ભૂત અને ભારીનું પુન વર્ણન કયું છે એનું કારણ એ છે કે સર્વ પ્રપચ અદ્વાત્મક છે, અને અદ્વૈત અર્થાત્ પુરુષ નિત્ય હોવાથી સર્વ પ્રપચ નિય સિદ્ધ થાય છે સર્વ પ્રપચ નિત્ય હોવાથી ભૂતપણા અને ભારીપણાનો વ્યવહાર અપ્રામાણિક થઈ જાય, તેથી ભૂતપણા અને ભારીપણાનો વ્યવહાર અપ્રામાણિક છે એવી શકા દૂર કરવા, સર્વ પદમા ભૂત અને ભારીનો પલ્લુ સમાવેશ હોવા છતાં, શ્રુતિ પુન ભૂત અને ભારીનું કથન કરે છે તેથી સર્વ પદાર્થ નિત્ય છે તોપણ ભૂતપણા અને ભારીપણાનો વ્યવહાર પ્રામાણિક છે એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે પ્રપચ અદ્વૈત હોવાથી સર્વ પદાર્થ અને સર્વ ધર્મ પલ્લુ અદ્વૈત જ છે, તેથી ઘટ વગેરે અદ્વાત્મક પદાર્થમા અદ્વાત્મક ભારીપણું વગેરે ધર્મો હોય એમા સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્યના શ્રુતિના વાચ્યો લીધે કાંઈ પલ્લુ વિરોધ નથી, કારણ કે તુલ્ય બનનાળા પ્રમાણેમા જ વિરોધ ભલે પ્રપચ વગેરે પ્રમાણ અરિષ્ટા વગેરે આપણા કેપોથી દુષ્ટ હોવાથી સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્યના શ્રુતિ પસે િર્બલ જ છે, તેથી ઘટ વગેરે પદાર્થ નિત્ય હોવા છતાં ભૂતપણા અને ભારીપણાનો વ્યવહાર થાય છે

પૂર્વપક્ષ—એમ એ જ પદાર્થ ભૂતપણા ભારીપણા અને વર્તમાનપણાનો આધાર હોય એમા પલ્લુ વિરોધ નથી એમ કહીએ, તો ઘટ વગેરે પદાર્થનો અનુભવ કરીએ તે સમયે પલ્લુ એનો ભૂત અને ભારી તરીકે વ્યવહાર થાય અને એનાથી બિનદુઃ, પ્રાગભાવવાગા આ કાનમા પલ્લુ એનો ભૂત અને વર્તમાન તરીકે વ્યવહાર થાય અને ભૂતપણું વર્તમાનપણું અને ભારીપણું નહો એ સાથે અનુભવાતા હોવાથી નહુના વિરોધનો ઉચ્છેદ થઈ જાય

સિદ્ધાંતી—એમ નથી જે પૃથ્વીરૂપી અદ્વૈતમા જ શાંત રહેલો છે, અદ્વૈતના અન્ય રૂપમા રહેલો નથી તેમ જ જ્યારે જે પદાર્થમા જે પ્રમાણ વ્યવહારના અભાવનો નિયમ હોય ત્યારે તે જ પદાર્થમા તે પ્રકારના વિરોધરૂપી અદ્વૈતની સત્તા એ વિરોધ પૃથ્વી જલ વગેરે સર્વ અદ્વૈતમા જ રૂપ છે, પરંતુ પૃથ્વીમા શાંત રહેલો છે, જલમા રહેલો નથી, કારણ કે ઈશ્વરની એવી ઇચ્છા છે એ જ પ્રમાણે અમક સમયે અમુક પદાર્થમા અમુક પ્રમાણનો વ્યવહાર ન થાય એવો નિયમ હોય, તે જ સમયે એ જ પદાર્થમા એ જ પ્રમાણનો વ્યવહાર એ વિરોધરૂપી અદ્વૈતની સત્તા એ વિરોધ, અર્થાત્ જ્યારે જે પદાર્થમા જે પ્રમાણનો વ્યવહાર ન થાય તે નિયમ

પ્રકારના વિરોધાત્મક વ્યવહારની સત્તા એ વિરોધ તેથી ઉક્ત હૃ કલુની ગંધ પલુ નથી એમ જાણુ જ્યાં એવા નિયમનો અભાવ હોય ત્યાં એમ નથી

આશ્રમવાસિક પર્વની કથાથી મમર્થન

આ આશ્રમવાસિક પર્વમાં ગાન્ધારીને જાદશયણે કહેતુ છે 'દેવો દાનવો અને ગુરુ પ્રહારિઓ એ કુરુક્ષેત્રના સ આમમાં મરણ પામ્યા' એમ ઉપક્રમ કરી, ધૃતરાષ્ટ્રથી ભીષ્મ સુધી સર્વના સ્વરૂપ કહી, ગાન્ધારીના હુ ખતુ નિવારણ કરવા 'તમે સર્વ જાગીરથી નદીએ જાઓ ત્યાં ન આમમાં જે હજીયા છે તેમને જોશો' એમ કહ્યુ. પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પ વડવ વગેરે સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં જઈ આન કરી,

રોષ ત્યારે જ તે જ પદાર્થમાં તે જ પ્રકારનો વ્યવહાર થય તે વિરોધ થાય, તેથી એક જ પદાર્થ જૂનપણા સ્ત્રીપણા વગેરેનો આધાર થાય એમાં મર્ત પલુ વિરોધ નથી એક જ પદાર્થ જૂનપણા વર્તમાનપણા અને જાગીરગુણો આધાર છે, પરંતુ એનો એક એક જ ગુણ દેહજૂત થાય છે, એક સમયે જ ત્રણે ગુણ દેહજૂત થતા નથી તેથી વિરોધ નથી વિરોધનો દે-હેદ પલુ થતો નથી, કારણ કે એ જ પદાર્થમાં વિરુદ્ધ ધર્મ એક જ સમયે ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે વિરોધ થય છે અત્ર ત્રણે ગુણ એની સાથે દેહજૂત થતા નથી, તેથી જ્યારે આપણે ધર્મને જોતા હોઈએ ત્યારે જૂન ધર્મ' અથવા 'જાગીર ધર્મ' એવો વ્યવહાર થતો નથી, તેથી જ પ્રાગભાવરાગો માનમાં જૂન ધર્મ' અથવા 'વર્તમાન ધર્મ' એવી પ્રતિનિધિ થતી નથી, તેથી જ વિરોધનો પલુ ઉ-હેદ થતો નથી પરંતુ કોઈ કોઈ સ્થળે ભગવદ્વિઠાથી એવો નિરમ રોષો નથી જે સમયે જે પદાર્થમાં અસુક પ્રકારના વ્યવહારના અભાવનો નિયમ ન હોય, અર્થાત્ જે સમયે જે પદાર્થમાં અસુક પ્રકારનો વ્યવહાર થાય એવી ભગવદ્વિઠા હોય, તે જ સમયે તે જ પદાર્થમાં એ જ પ્રકારના વિરોધાત્મક બાલની સત્તા અર્થાત્ વિરોધાત્મક વ્યવહાર થય એમાં પલુ વિરોધ નથી અર્થાત્ ભગવદ્વિઠાથી વિરુદ્ધ વ્યવહાર અમુક સ્થળે થાય છે, પરંતુ એમાં વિરોધ અદ્દશ પ સ્થર બાધ નથી જેમકે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વિષદપદ્ધતિ સમયે અર્જુન પોતાની સમયે મુદ્ધ કરતા નતર થતો તે વેળા તે દ્વાઓને અક્ષત જુએ દે, અને એ જ સમયે એ જ ગોદાઓને ધીકૃત્યના વિષદપદના દત્તના અતરમાં એઓના શૂરેયુગ થયેલા, ઉત્તમ અમથી એવી રહેલા પપ જુએ છે (ભ ગી ૧૧-૨૧-૨૨)

આ દેવમ અર્જુનને પ્રમથ છે (ભ ગી ૧૧-૨૨-૨૩) પરંતુ વિરુદ્ધ છે, પરંતુ એકનો પલુ બાધ થતો નથી, અને જ્યારે ગોદાઓને અક્ષત રિયનિમાં જુએ તે જ સમયે એમને દાનના અતરમાં શૂરેયુગ થતો, ઉત્તમ અમથી જોરેના જુએ એવી દ્વિરે-દ્વિ રોષાથી એમાં વિરોધ પલુ નથી માત્ર અર્જુનને જ આવો અનુભવ થશે છે એમ નથી, પરંતુ શ્રીમદ્દેવ્યામે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાન્ધારી પાડવ અને એમની ઓઝો સર્વને એકસમયે આવો અનુભવ મ્હા થો છે, એ કથા મદાભારતના આશ્રમવાસિક પર્વમાં પ્રસિદ્ધ છે દેવો દાનવો અને શુદ્ધ અપ્રિઓ એ કુરુક્ષેત્રના અસુક પ્રકારમાં મરણ પામ્યા' એમ કથાનો આત્મ સાધ છે પણ વ્યાસજી ધૃતરાષ્ટ્રથી ભીષ્મ પર્વના સર્વના સ્વરૂપ નિરૂપણ કરી, ગાન્ધારીના હુ ખતુ નિવારણ કરવા મરણ પામેલા ગોદાઓને જોશો અને પુત્ર દર્શન વગેરે કાવચ કહે છે કે 'તમે મારે જાગીરથી નદી તરફ જાઓ જે જે રજસપ્રામાર્ગ મળે પામ્યા છે તે સત્તને તમે જોશો' પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પાત્ર વગેરે સર્વ ઓઝો સાથે જાગીરથી જ્યાં ત્યાં સ્વન કરી પગે રાત્રિ થઈ ત્યારે વ્યાસજી પામે

નિશા થઈ ત્યારે વ્યાસજીની સમીપ ગયા. પછી મહાતેજવાળા મહામુનિ વ્યાસજીએ પવિત્ર ભાગીરથીના જલમાં અવગાહન કરી સર્વ લોક, જે પાંડવોના અણે કૌરવોના યોદ્ધાઓ હતા અને જુદા જુદા દેશમાં વસનાર મહાભાગ નૃપતિઓ હતા તેમને સર્વશઃ જોલાવ્યા. હે જનમેજય ! પછી જેવો પહેલાં કુરુપાંડવ સૈન્યનો શબ્દ થયો હતો તેવો સુતુમુલ અવાજ જલમાં થયો. પછી બીજાં દ્રોણને આગળ રાખી એ સર્વ રાજાઓ સૈન્ય સહિત એ જલમાંથી સંખ્યા-બંધ બહાર નીકળ્યા. એમ કહી સર્વેનું નામપૂર્વક નિરૂપણ કરી, 'એ વીરો અને એ સ્ત્રીઓ એક રાત્રિ વિહાર કરી, અન્યોન્ય આમનત્રણ અને આશ્લેષ કરી જેમ આવ્યા હતાં તેમ ગયાં.' ઇત્યાદિ કહ્યું. આ સાંભળી, 'મરણ પામેલાનું' પુનઃ દર્શન કેમ થાય ?' એમ જનમેજયે પૂછ્યું, ત્યારે વૈશમ્પાયને 'સર્વ' કર્મોના અવિપ્રણાશ છે એવો નિશ્ચય છે. હે નૃપ, શરીર કર્મજ છે અને આકૃતિઓ પણ એવી જ છે. જૂતાધિપતિના સંશયને લીધે મહાજૂનો નિત્ય છે' વગેરે કહ્યું.

આવ્યા પછી અતિશય તેજવાળા વ્યાસજીએ પુણ્ય ભાગીરથીના જલમાં સ્નાન કર્યું અને પાંડવના યોધાઓ, કૌરવોના યોધાઓ, મહાભાગ્યશાળી જુદા જુદા દેશમાં વસનારા રાજાઓ વગેરે સર્વ લોકને જોવાવ્યા પછી જેમ પ્રથમ કૌરવ અને પાંડવના સૈન્યનો દ્રુમ્ય શબ્દ થયો હતો તેવો દ્રુમ્ય શબ્દ જલમાં થયો, અને પછી બીજા અને દ્રોણને આગળ કરી સર્વ રાજાઓ પોતાના સૈન્ય સહિત એ જલમાંથી સંખ્યાબંધ બહાર નીકળ્યા. આ પ્રમાણે જનમેજયને કથા કહી, જે નૃપતિઓ જલમાંથી બહાર નીકળ્યા તે સર્વનાં નામ કહી, આગળ કથામાં કહે છે કે 'એ યોધાઓ અને એમની સ્ત્રીઓએ એક રાત્રિ વિહાર કર્યો અને પછી અન્યોન્ય આમનત્રણ કરી આશ્લેષ કરી જેમ આવ્યા હતાં તેમ ગયા' વગેરે. આ કથા સાંભળી જનમેજયને સંશય થવાથી એણે પ્રશ્ન કર્યો કે 'મરણ પામેલાંઓનું' પુનર્દર્શન કેમ થયું ?' ત્યારે વૈશમ્પાયન એવું સમાધાન કરવા સર્વ કર્મોના અવિપ્રણાશ છે એવો નિશ્ચય છે' વગેરે કહે છે. આ કથામાં મરણ પામેલાંઓ જલમાંથી પુનઃ નીકળ્યાં એમ કહેલું હોવાથી, એ યોધાઓનો સામયિક અર્થાત્ અમુક સમય સુધી જ રહે તેવો અત્યંતાભાવ અથવા તિરો-ભાવ થયો હતો એમ યોધા કરેલો છે, પરંતુ નૈવાયિક પેઠે જનમેજયને એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથી એણે આખો પ્રશ્ન કર્યો છે. જનમેજયના પ્રશ્નનો એવો જાવાબ છે કે સામયિક અત્યંતાભાવ પ્રતિયોગી અર્થાત્ વસ્તુ (યોધાઓ વગેરે) નિત્ય હોય તો જ સંભવે, પરંતુ પ્રતિયોગી અનિત્ય છે એ તો યોધાઓ પડિત સુધી સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી સામ-યિક અત્યંતાભાવ કેમ સંભવે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રતિયોગી નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા, પ્રતિયોગીનાં કારણ સર્વ નિત્ય છે એમ વૈશમ્પાયન 'સ્વ' કર્મોના અવિપ્રણાશ' વગેરે દોઢ સ્લોકથી કહે છે. અહીં ઉપર ઉપરથી નાશની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ નાશ થતો નથી એવો 'અવિપ્રણાશ' શબ્દનો જાવાબ છે. સર્વ કર્મોના અવિપ્રણાશ છે. મહાજૂનો નિત્ય છે. મહાજૂનો શરીરનાં સમવાયિકારણ છે, કર્મ નિમિત્તકારણ છે, તેથી શરીરનાં સમવાયિ-કારણ અને નિમિત્તકારણ ઉભય નિત્ય છે, તેથી શરીર અને આકૃતિઓ પણ નિત્ય જ છે. કર્મ અને મહાજૂત કેમ નિત્ય છે એવું કારણ 'જૂતાધિપતિના સંશયને લીધે' એમ કહે છે,

આનાથી આગળ 'ક્ષેત્રજ અવિનાશી અને નિત્ય છે એમ નિશ્ચય છે ભૂતોનું' આત્મવજ્ઞાન વિદ્વાનોમાં ક્યુવ છે 'ઈત્યાદિ અનેક ટહી, 'અદર્શનમાથી ઉત્પન્ન થયેલો, પુન અદર્શનમાં લીન થયો હું એને (શરીરરૂપ) વ્યણુતો નથી, એ અને જણ્યુતો નથી, અને મને વૈરાગ્ય નથી' એમ કહ્યુ આ વ્યાસજીએ મયાથી

કર્મ અને મહાભૂત ઉભય જગવાનના આશ્રિત હોવાથી જાવાનના ધર્મ છે ભગવનના ધર્મ હોવાથી એ નિત્ય છે, એઓના કર્મ શરીર અને આકૃતિ પણ નિત્ય છે, તેથી નષ્ટ શરીર પણ ભાગીરથીના જન્મમાંથી બહાર નીકળે એમાં કાઈ અનુપપત્તિ નથી પડી વિદાર વગેરે ક્રિયા કર્મ તેની ઉપપત્તિ દર્શાવતા શરીરમાં જવનો પ્રવેશ થાય છે એમ હોય, પ્રથમ 'જીવ નિત્ય છે' એમ કહે છે : 'ક્ષેત્રજ અવિનાશી અને નિત્ય છે એમ નિધર છે' પડી જવનો શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે એનો હેતુ 'ભૂતોનું આત્મવજ્ઞાન વિદ્વાનોમાં ક્યુવ છે' એમ મહે કે ભૂતોનું એટલે શરીરનું શરીરને આત્મા મરીને જણ્યુવો એનું જ્ઞાન વિદ્વાનોને દૃઢ હોય છે, કારણ કે વામદેવ પેઠે જ્ઞાનીઓ સરને આત્મા તરીકે જ જાણે છે વામદેવનો પરે જ્ઞાનીઓને સર્વમા આત્મા જ જાન થય છે તેથી શરીરમાં આત્માનું જ્ઞાન જ્ઞાનીને થાય છે તે ક્યુવ અર્થાત્ દૃઢ હોય છે, પરંતુ અજ્ઞાની અવિદ્વાન લોકો શરીરને આત્મા જાણે છે તે જ્ઞાન અભિમાનીપણાથી ઉત્પન્ન થયેનું હોવાથી અનુપ છે આ પ્રમાણે વિદ્વાન અને અવિદ્વાનને સાધારણ દેહમાં પ્રવેશ કરવાનો હેતુ કલો પ્રથમ દેહના મરણ નિત્ય અથવા પડી દેહ નિત્ય કલો તેથી નષ્ટ દેહ પણ ભાગીરથીના જન્મમાંથી બહાર નીકળે એ સર્વશક્તિ છે પડી આત્મા અર્થાત્ જીવ નિત્ય કલો પડી જવનો દેહમાં પ્રવેશ કરવાનો હેતુ પણ કલો તેથી વિદાર વગેરે ક્રિયા પણ ઉપપન્ન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે

દેહ જીવ સર્વ નિત્ય હોય તો જ્ઞાનીઓ પણ 'મરણ પામ્યો' એવો અવગાર કેમ કરતા હશે એની સમ થાય તેનો નિરાસ કરના આગળ વૈશમ્પાયન મટે છે એ સધાન અદર્શનમાથી અર્થાત્ અક્ષરમાથી ઉત્પન્ન થયેનો છે જેનું દર્શન નથી તે અદર્શન અર્થાત્ મુલમરણ અક્ષર આ બૃહસ્પતિ અર્થાત્ મહાભૂતો અક્ષરમાથી આવેના છે શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં પણ 'અવ્યક્તાદીનિ મૂર્તાનિ દેવસમધ્યાનિ ભારત્ત્વમ્ જગદ્યક્તનિધનાન્યેષ સત્ત્વ કા પરિવેશના' (૨-૨૮) 'હે ભારત, ભૂતોનું આદિ અવ્યક્ત છે, અખ્યા એ વ્યક્ત અથવા અનભવગોચ થાય છે, અને એઓનો લય અવ્યક્તમાં થય છે એમાં શોક કરના જેનું શુ છે।' એ રમને આ જ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરેનું છે આ બૃહસ્પતિ અક્ષરમાથી આવેનો છે, વળી એ પુન અક્ષરમાં જાય છે, અર્થાત્ એનો અક્ષરમાં જ લય થાય છે આ પ્રમાણે બૃહસ્પતિ અક્ષર અને એના માર્ગ શરીર વગેરે અક્ષરમાં લય પામે છે તેથી જ્ઞાનીઓ પણ 'અમુક મરણ પામ્યો' વગેરે અવગાર કરે છે આ પ્રમાણે વૈશમ્પાયન મોઘ કરે છે એવ કરનાર પોતે પણ જ્ઞાની છે એમ જાણેજાણે એના કરના મોઘ પર વિશ્વાસ આવે તે માટે કહે છે કે 'હું એને અર્થાત્ બૃહસ્પતિને શરીર તરીકે જાણ્યુતો નથી, કારણ કે હું અભવિદ્ અર્થાત્ અજ્ઞાને જાણ્યુતાર છું, તેથી હું એને બૃહસ્પતિ તરીકે જાણ્યુતો નથી, પરંતુ જ્ઞાન તરીકે જ જાણ્યુ છું એ બૃહસ્પતિ પણ મને જાણ્યુતો નથી બૃહસ્પતિમાં મિલનનો નિરાભાર હોવાથી, એને જ્ઞાન હોય જ નહિ તેથી એ મને જાણ્યુ નહિ વળી, મને વિગમતા નથી રાગ અર્થાત્ પ્રેમ રહિત હોય તે 'વિરાગ' કહેવાય એનો ભાવ વિરાગતા વૈશમ્પાયનને વિરાગતા નથી, અર્થાત્

દર્શોઽયુ' એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એણું 'વચન' નથી. અને 'એ મુનિના પ્રસાદથી' એમ વાક્ય છે. પ્રતિવ્રતાનો સ્વસ્વપતિ સાથે વિહાર કહેવો છે. વળી, (એમ હોય તો) ગંગાસ્નાન અદિ સાધનનો ઉપદેશ અનુપપન્ન થાય. 'અદર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો' એમાં લ્પણલોપથી પંચમી વિભક્તિ છે તેથી, અને 'પુનઃ' શબ્દથી, દર્શનપૂર્વે પણ વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. એમ હોવાથી જે જે દેશકાલના અવસ્થેદથી જેની જેની પ્રતીતિ ભગવાને ઈચ્છાનો વિષય કરી છે તે તે દેશકાલના અવસ્થેદથી એવી પ્રતીતિ થાય છે, એમ સિદ્ધ થયું. આ જેમ

એ પ્રેમરસિન નથી, કારણ કે વૈશમ્પાયન ધ્વજવિદ હોવાથી સર્વને આત્મા તરીકે જુએ છે, અને તેથી સર્વ એમને પ્રિય છે. સર્વ પ્રિય હોવાથી એ પ્રેમરસિન નથી, અને તેથી એમને વિરાગના નથી, કારણ કે અમુક પદાર્થમાં હોય જુએ ત્યારે એ કુષ્ટ પદાર્થમાં પુરુષની વિરાગતા થાય; પરંતુ સર્વ ધ્વજ એમ જાણનારને કાઈ રથને, હોય દેખાય નહિ, તેથી એને વિરાગના થાય નહિ. આ પ્રમાણે વૈશમ્પાયનને વિરાગતા નહિ હોવાથી એ પૂર્ણ જ્ઞાની છે એમ બોધ થાય છે. વૈશમ્પાયન પૂર્ણ જ્ઞાની હોવાથી, જનમેજયને પ્રશ્નો એમણે આપેલા ઉત્તર પણ સત્ય જ છે; તેથી શરીર વગેરે પદાર્થનો નાશ નથી, પરંતુ એ નિત્ય છે, અને અક્ષરમાંથી એનો આવિર્ભાવ થાય છે અને પુનઃ એમાં જ લય અથવા તિરાભાવ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એ તો સર્વ વ્યાસજીએ માયાથી દર્શોઽયુ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે (૧) આ સર્વ માયાથી દર્શોઽયુ છે એમ ત્યાં કહેલું નથી, પરંતુ (૨) એનાથી ભલકું, 'એ મુનિના પ્રસાદથી' એવો અનુભવ થયો એમ કહેલું છે. વળી, (૩) સર્વ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના પતિ સાથે વિહાર કર્યો એમ કહેલું છે આ યોધાઓ જન્મમાંથી બહાર નીકળ્યા તે માયિક હોય તો પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ એમની સાથે વિહાર કરે નહિ. વળી, (૪) આ અનુભવરૂપી ક્ષત્ર જે માયિક જ હોય તો ગંગાસ્નાન વગેરે સાધનનો ઉપદેશ અનુપપન્ન થાય. મંગાસ્નાન વગેરે સાધન કરવાથી કદાપિ માયિક ક્ષત્ર થાય જ નહિ, તેથી આ સર્વ માયાથી વ્યાસજીએ દર્શોઽયુ એમ કહી શકાય નહિ. 'અદર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો' એમાં લ્પણલોપથી પંચમી વિભક્તિ છે, તેથી અદર્શન અથવા અક્ષરને પામીને આવેલો એવો અર્થ થાય છે, તેથી એનું દર્શન થયું તે પૂર્વે પણ એની સત્તા હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. 'પુનઃ' શબ્દથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે. પુનઃ અર્થાત્ ફરીથી. 'પુનઃ અદર્શનમાં લીન થયો' એમ કહેલું છે એ આની પહેલાં પણ અક્ષરમાં લીન થયો હોય તો જ કહી શકાય, તેથી એનું દર્શન થયું તે પહેલાં પણ એ અક્ષરમાં લીન થયો હતો, અર્થાત્ એ પહેલાં પણ એની સત્તા હતી.

આમ હોવાથી જે જે દેશ અને કાલના અવસ્થેદથી જેની જેવા પ્રકરની પ્રતીતિ ભગવાનની ઈચ્છાનો વિષય હોય તે તે દેશ અને કાલના અવસ્થેદથી તેની તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. અર્થાત્ અમુક પદાર્થની અમુક સમયે અમુક દેશમાં અમુક પ્રકારની પ્રતીતિ થાઓ એવી ભગવાનની ઈચ્છા હોવાથી એ પદાર્થની એ સમયે એ દેશમાં એવા પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—(પ્રતીતિ ભલે ભગવદિચ્છાને અધીન હોય, પરંતુ પ્રિયા ચેતન હવેને જ

છે તેમ 'પરથી (જવનું કર્તૃત્વ છે), કારણ કે એવી શ્રુતિ છે' એ અધિ-
કરણમાં નિરૂપણ કરીશું. આનાથી 'ઘટના ઉપલક્ષ્ય અને અનુપલક્ષ્ય' કાદાચિકત્વ
અનુપપન્ન છે, કારણ કે એનો હેતુ ઠલી શકાય નહિ' નો નિરાસ થયો.
'લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય ન હોય તોપણ વસ્તુની સત્તા હોવાથી યોગિપ્રત્યક્ષનો
વિષય થાય' એનો પણ નિરાસ થયો, કારણ કે એમાં ભગવદ્વિદ્યા એવા પ્રકાર-
ની નથી, કારણ કે એ ફલના ખલથી કટાય છે. અથવા યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય
સહે હોય, કારણ કે બાધક નથી, અને ઉક્ત પ્રમાણોથી વસ્તુસત્ત્વ સિદ્ધ થવાથી
એ ન્યાયથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને 'અનાગત અતીત અને વર્તમાન અતીન્દ્રિય
વિપ્રકૃષ્ટ અને વ્યવહિતને યોગીએ સારી રીતે જુએ છે' (ભા. ૧૦-૫૮-૨૧) એવું
વાક્ય છે એમ હોવાથી આ કાલમાં આ દેશમાં આ કાર્ય આમ થાઓ એવી
ઈચ્છાનું વિષયપણું એ આપિર્ભાવ. 'ત્યારે ત્યાં જો એમ ન થાઓ, એવી ઈચ્છાનું

અધીન છે, તેથી વિદ્યાર વગેરે ક્રિયા તે તે યોગાને જ અધીન હોવાથી એમણે યોગાની
ઓખા સાથે વિદ્યાર કયો તો એમને બધે કેમ પ્રાપ્ત ન થયો?)

સિદ્ધાન્તી—ધ્યાસદ્યે જવનું કર્તૃત્વ પણ કલને જ અધીન છે એમ પ્રતિપાદન
કરેલું છે તેથી જવની ક્રિયા પણ કલને જ અધીન છે, તેથી જવો અમુક પ્રકારની અમુક
સ્થાને ક્રિયા કરે એ પણ ભગવાનની ઈચ્છાનો જ વિષય છે, તેથી એ પદાર્થોને બધનો પ્રાપ્તિ
થઈ નહિ. જવનું કર્તૃત્વ કલને અધીન છે એ ધ્યાસદ્યે 'વદાસુ તત્ત્વજુઃ' એ અધિ-
કરણમાં (ખ સુ ૨-૩-૪૧, ૪૨) કરેલું છે અને અમે પણ એ સ્થાને એવું નિરૂપણ કરીશું.
'ઘટના ઉપલક્ષ્ય અને અનુપલક્ષ્ય' કાદાચિકત્વ અનુપપન્ન છે, કારણ કે એવો હેતુ ઠલી
શકાતો નથી' એમ જે તમે કહેતા હતા તેનો આશો નિરાસ થાય છે, કારણ કે એ કાદા-
ચિકત્વપણુનો હેતુ ભગવદ્વિદ્યા સિદ્ધ થાય છે વળી, જૂત અને ભારી પદાર્થો લૌકિક પ્રત્યક્ષના
વિષય ન હોય તોપણ વસ્તુની સત્તા હોવાથી યોગીને પ્રત્યક્ષ થવા લેખ્યું' એનો પણ આશો
નિરાસ થાય છે, કારણ કે જૂત અને ભારી પદાર્થ યોગીએને પ્રત્યક્ષ થાય એવી ભગવાનનો
ઈચ્છા ન હોવાથી એ યોગીએને પ્રત્યક્ષ થતા નથી. ફળના બધથી જ ઈચ્છા દર્શાવ છે,
તેથી યોગીએને જૂત અને ભારી પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થતા ન હોય તો ભગવાનની ઈચ્છા એવી
નથી એમ જણાય છે અથવા જૂત અને ભારી પદાર્થો યોગીએને પ્રત્યક્ષ થાય છે જ, કારણ
કે એ પદાર્થો યોગીએને પ્રત્યક્ષ થાય એમાં કોઈ પ્રકારનો બાધ નથી. ઉપર કહેવાં પ્રમાણોથી
જૂત અને ભારી વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થાય છે તેથી એ વસ્તુ યોગીએને પ્રત્યક્ષ થાય એ
ન્યાય જ છે. વળી, જૂત અને ભારી પદાર્થો યોગીએને પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ 'અનાગત
અતીત અતીન્દ્રિય વર્તમાન વિપ્રકૃષ્ટ અને વ્યવહિતને યોગીએ સારી રીતે જુએ છે' વગેરે
શાસ્ત્ર પણ ઉપદેશ કરે છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી 'આ કાલમાં આ દેશમાં આ કાર્ય આ પ્રમાણે થાઓ' એવી
ઈચ્છાનું વિષયપણું તે આપિર્ભાવ, અને 'એ કાલમાં એ દેશમાં એ કાર્ય એ પ્રમાણે ન થાઓ'
એવી ઈચ્છાનું વિષયપણું તે તિરોભાવ, એવા પણ આપિર્ભાવ અને તિરોભાવના લક્ષણ સિદ્ધ
થાય છે. આ પ્રમાણે લક્ષ્ય કરીએ તો 'આ દેશમાં આ કાલ થાઓ' 'આ કાલમાં આ

વિષયપણુ' એ તિરોલાવનું એમ પણ કહી શકાય, કારણ કે આ જ ઉક્તયોગ્યતારૂપ છે. 'તે તે દેશકાલ પણ નિત્ય હોવાથી એકસાથે જ સર્વને ઉપલબ્ધ અથવા અનુપલબ્ધ થાય'—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે આ સૃષ્ટિકાલાત્મક સ્થૂળ કાલોપાધિમાં એના 'અવયવરૂપ તે તે ક્રમિક કાલોપાધિમાં તે તે પુરુષને તે તે (વસ્તુને) ઉપલબ્ધ થાઓ એવી ઇચ્છાનું' વિષયપણુ' તે આવિર્ભાવ છે. અત્ર ક્રમિક ઇચ્છાના

દેશ થાઓ' એના પણ સમાવેશ થાય છે. આનું ઉદાહરણ શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમ સ્કન્ધમાં મળી આવે છે. ત્યાં કયા કયા દેશમાં કયા કયા કાલ છે એમ જણાવ્યું છે. કૃતયુગ ત્રેતાયુગ દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ એવા ચાર યુગ માત્ર ભારતવર્ષમાં જ છે, બાકીના આઠ વર્ષને માટે પંચમ સ્કન્ધમાં જણાવેલું છે કે ત્યાંના લોકોને ત્રેતાયુગસમાન કાલ સદા છે. (ભા. પે-૭-૧૨) તેથી 'અમુક દેશમાં અમુક કાલ થાઓ' એ ભગવાનની ઇચ્છાને વિષય હોવાથી એ દેશમાં એ કાલનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ જ પ્રમાણે અમુક કાલમાં અમુક દેશ પણ રહે છે, કારણ કે અવાન્તર પ્રલયકાલમાં સાત લોકમાંથી ત્રણ લોકો નાશ થાય છે અને ઉપર રહેલા ચાર લોકની રિથિ હોય છે, તેથી 'આ કાલમાં આ દેશ થાઓ' એ ભગવાનની ઇચ્છાનો વિષય હોવાથી એ કાલમાં એ જ દેશ હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રથમ આવિર્ભાવ અને તિરોલાવનું સદાચ કહ્યું, એમાં એ અમુક પ્રકારની યોગ્યતા છે એમ કહ્યું, અહીં પુનઃ સદાચ કહ્યું ત્યારે એ ભગવાનની ઇચ્છાનો વિષય છે એમ કહ્યું. '૧૨' એ એ સદાચ એક જ છે, વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે આ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાના વિષય થવું એ જ એ યોગ્યતા છે. યોગ્યતા બાધના અભાવરૂપી છે. બાધ ન થાય એ માટે એ યોગ્યતા છે, અને બાધ ન થવાનું કારણ ભગવાનની ઇચ્છા જ છે; તેથી ભગવાનની ઇચ્છાનો વિષય થવું એ જ એ પ્રકારની યોગ્યતા છે અને આ સદાચ પ્રથમના સદાચથી વિરુદ્ધ નથી.

પૂર્વપક્ષી—તમેએ આવિર્ભાવ અને તિરોલાવનાં સદાચ કહ્યાં તેમાં જે દેશ અને કાલ આવ્યા તે અનિત્ય છે કે નિત્ય? અનિત્ય હોય તો તમારા સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય, તેથી એ અનિત્ય છે એમ તમે કહી શકો નહિ; તેથી એ નિત્ય છે એમ તમારે કહેવું જ પડશે. દેશ કાલ વગેરે સર્વ નિત્ય હોવાથી દરેક કાર્યના આવિર્ભાવ માટે જે જે સામગ્રીની આવશ્યકતા છે તે તે સર્વ સામગ્રી છે, તેથી જૂત લવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ કાલનાં સર્વ કાર્યોનો આવિર્ભાવ એકસાથે જ થવો જોઈએ. 'તિરોલાવ બાધ કરે છે તેથી સર્વનો આવિર્ભાવ એકસાથે થતો નથી' એમ કહેવાથી એ દેવની નિવૃત્તિ શ્વાની નથી, કારણ કે તિરોલાવ બાધ કરે તો સર્વ આવિર્ભાવનો બાધ કરે, તેથી સર્વ કાર્યનો એકસાથે જ તિરોલાવ થવો જોઈએ; તેથી અમે પૂર્વે કહેલાં સર્વ કાર્ય તમારા મતમાં છે અને તમારા આવિર્ભાવ અને તિરોલાવનાં સદાચ નિર્દયક છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી, કારણ કે 'આ સૃષ્ટિકાલરૂપી સ્થૂળ કાલની ઉપાધિમાં એના અવયવરૂપી ક્રમવાર આવતી તે તે કાષ ૧ ઉપાધિમાં તે તે પુરુષને તે તે વસ્તુને ઉપલબ્ધ થાઓ' એવી ઇચ્છાનું વિષયપણુ' તે અવિર્ભાવ છે; અર્થાત્ ઉપર જે આવિર્ભાવનું ભજન કહ્યું તેમાં 'આ કાલમાં' શબ્દોનો અર્થ 'આ સૃષ્ટિકાલરૂપી સ્થૂળ કાલની ઉપાધિના અવયવરૂપી ક્રમવાર આવતી અમુક કાલની ઉપાધિ' એવો થાય છે; તેથી 'આ કાલ' એટલે અમુક સૃષ્ટિ-

પ્રકારરૂપ થયેલ તે તે દેશકાલાદિ આવિર્ભાવમક સગવડવિધાના વિષય હોવાથી એવું જ આવિર્ભાવપણુ એઓનું પણ બાણુ સગવડાવિર્ભાવ સગવાનની શકિત છે, એમા કાઈ અનુપપત્તિ નથી આમ હોવાથીજી કાલમા સર્વ પરસ્પર

કાનના ક્રમવાર આવતા અવયવોમાથી અમુક અવયવો તેથી દેશ કાલ વગેરે નિત્ય છે તોપણુ અમુક ક્રમવાર એઓનો આવિર્ભાવ થાય છે તેથી અમારા મનમા અવ્ય પણુ દોષ નથી

પૂર્વપક્ષી—આવિર્ભાવના લક્ષણમા હવે તમે ક્રમિક અથવા ક્રમવાર આવતી કાનનો ઉપાધિ મહી ક્રમિક અથવા ક્રમવાર આવતી એટલે તે તે કામની ઉપાધિમા આવિર્ભાવ પામતી અદી પણ આવિર્ભાવનું લક્ષણુ એ જ હોયું જેમકે આ પ્રમાણે આવિર્ભાવના લક્ષણમા ‘ક્રમિક’ શબ્દ આ ચો તેથી આવિર્ભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા ‘ક્રમિક’ શુ એ જણવું જેમકે એનાથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ પ્રાપ્ત થાય છે વળી, આવિર્ભાવના લક્ષણમા ક્રમિક અથવા ક્રમવાર થતા આવિર્ભાવનો સમાવેશ કરી, તેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે

સિદ્ધાન્તી—દેશ અને મળનો આવિર્ભાવ જિ ન છે અને એઓનામા થતા કામનો આવિર્ભાવ જિ ન છે કાર્યના આવિર્ભાવના જ્ઞાનમા લક્ષણુ પ્રમાણે તે તે દેશ અને કાનનો આવિર્ભાવના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે પરંતુ આ દેશ અને કામનો આવિર્ભાવ એ કાર્યના અવિર્ભાવથી જિ ન છે, તેથી કાર્યના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન ન હોય તે સ્મરે દેશ અને કામના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન હોય એ અસભાવિત નથી દેશ અને કાનના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન હોવાથી પછી કાર્યના આવિર્ભાવનું પણ જ્ઞાન થાય છે તેથી અમારા લક્ષણમા અન્યોન્યાશ્રય અથવા આભાશ્રય દોષ નથી

અથવા ‘બહુ સ્વાં પ્રજાયેય’ શ્રુતિમા જ્ઞાનની હજીયા એ પ્રમાર કહેલા છે .

(૧) ‘બહુ સ્વામ્’ ‘હ બહુ થાઉં, (૨) ‘પ્રજાયેય’ જ્ઞાનન કડુ પ્રથમ હજીયાથી જિલ જિલ રૂપનો આવિર્ભાવ થશે જ્ઞાનમાથી મન દેશ યુગ વગેરે સર્વનો આવિર્ભાવ થતા દ્વિતીય હજીયા પ્રજનનનો હોવાથી એનાથી જુદી જુદી વસ્તુનો રિવેક થશે પ્રથમ હજીયાથી સર્વ પદાર્થનો અવિર્ભાવ થશે પરંતુ એનો અનુદેહ કરનારનો રિવેક નહોતો તેથી પ્રથમ હજીયાથી નિત્યવિહિન અર્થોત્ અનુદેહ વિના જ આવિર્ભાવ થશે હોતો દેશ અને કામનો અવિર્ભાવ આ પ્રથમ ‘હ બહુ થાઉં’ એવી હજીયાથી થશે હોવાથી અનુદેહ કરનાર રહિત છે તેથી એઓના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન થવામા નવ પાઈના આવિર્ભાવનો આવશ્યકતા નથી દેશ અને કાનના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન થવાથી અન્ય પદાર્થના આવિર્ભાવનું જ્ઞાન થવામા કાઈ અડચણ થતી નથી, તેથી આવિર્ભાવનું લક્ષણુ આપ્યું તે ચોક્કસ જ છે તેથી દ્રષણુ નહિ હોવાથી આવિર્ભાવ નિત્ય જ છે

પૂર્વપક્ષી—સને લક્ષણુ હિમ્તિ હોય પરંતુ જિલ જિલ પાર્યનો રિવેક દ્વિતીય હજીયાથી થાય છે તેથી તે તે પદાર્થનો આવિર્ભાવ રિવેક પદી થાય છે એમ અવશ્યક કહેવું જેમકે તેથી આવિર્ભાવ વસ્તુનો જ શકિત છે જ્ઞાનની શક્તિ નથી, કારણ કે જ્ઞાનની શકિત હોય તો વસ્તુના રિવેક પછી થાય નહિ

સિદ્ધાન્તી—સર્વ વસ્તુ સદામક જ છે સર્વ પાર્થ જ્ઞાન હોવાથી એઓનો આવિર્ભાવ પણ જ્ઞાનનાનો જ આવિર્ભાવ છે, તેથી વસ્તુનો આવિર્ભાવ થાય એ પણ જ્ઞાનનાનો જ થાય છે

અનુભવનો વિષય ન થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોય તે કાલ પ્રલયકાલ કહેવાય છે; જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર અનુભવનો વિષય થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોય તે સૃષ્ટિકાલ કહેવાય છે. સર્વ ત્રિવિધ ઇચ્છા જ નિમાયક છે; તેથી સર્વ અનર્થ છે.

આવિર્ભૂયારવિન્દાશ્ચે મક્તિમાવિષ્કરોતિ યઃ ।

સોઝંવ્યાન્નઃ પિતૃપદ્રેણુસ્તિરોધાનં ચ દુર્હદામ્ ।

જે પિતૃપદ્રેણુ આવિર્ભાવ પામી અરવિન્દાક્ષમાં ભક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે તે અમારું રક્ષણ કરે અને દુર્જનોનું તિરોધાન કરે.

— તે તે દેશકાલ પણ નિત્ય હોવાથી (આવિર્ભાવ સમયે) સર્વનો ઉપલ્ભ થાય અને (તિરોભાવ સમયે) સર્વનો અનુપલ્ભ થાય—તે તે દેશકાલથી અવગ્રહીને તે તે પુરુષ અને તે તે વ્યવહાર પણ છે જ એમાં અનુપપત્તિ

પૂર્વપક્ષી—ધટ ધટ વગેરે પદાર્થ સિદ્ધ બિન્ન છે, તેથી એઓના આવિર્ભાવ પણ સિન્ન બિન્ન શક્તિ છે, તેથી એ સર્વ વસ્તુની જ શક્તિ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—વસ્તુઓના આવિર્ભાવ એક જ શક્તિ છે, બિન્ન બિન્ન શક્તિ નથી. સર્વ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી એઓનો આવિર્ભાવ પણ ભગવાનનો જ આવિર્ભાવ છે, તેથી એ (વસ્તુઓનો) આવિર્ભાવ પણ ભગવાનનો જ આવિર્ભાવ હોવાથી કોઈ અયોગ્યતા નથી. વ્યક્તિઓ (પદાર્થો) જુદી જુદી હોવા છતાં પણ કોઈ અયોગ્યતા નથી, કારણ કે સર્વ ભગવદ્રૂપ છે, અને ભગવાનની શક્તિ જુદા જુદા પ્રકારના હોવાથી અયોગ્યતા નથી. વસ્તુવિક રીતે તો ‘ચિદ્રિષ્ટશક્તિર્વદ્ધુષેવ માતિ’ ‘જુદી પેઢી શક્તિ બધુ જણાય છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે એક હોવા છતાં એ બિન્ન બિન્ન જણાય છે.

આમ હોવાથી જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર અનુભવનો વિષય ન થાય અર્થાત્ સર્વનો પરસ્પર અનુભવ થઈ શકે નહિ તે કાલ પ્રલયકાલ કહેવાય છે. પ્રલયકાલમાં વસ્તુ હોતી નથી એમ નથી, પરંતુ વસ્તુ અનુભવનો વિષય થતો નથી. જે કાલમાં સર્વ પરસ્પર અનુભવનો વિષય થાય અર્થાત્ જે કાલમાં વસ્તુનો અનુભવ થાય તે કાલ સૃષ્ટિકાલ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુ અનુભવનો વિષય ન થાય, અથવા અનુભવનો વિષય થાય એ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે. સર્વ રચે ‘હું બધુ થાઉં, અજનન કરું’ એવી ભગવાનની વિશિષ્ટ ઇચ્છા જ નિમાયક છે.

વાદનો સમાપ્તિ પદોત્તર મંગલ શ્લોક કહે છે. ઓમકારવારંભરણના અરણ્યકમનો રેણુ આવિર્ભાવ પામે ત્યાં અરવિન્દના જેવા નયનવાળા ઓમ સુવદની ભક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે, તે રેણુ અમારું રક્ષણ કરે અને દુર્જનોનો તિરોભાવ કરે.

આ પ્રમાણે વાદ સમાપ્ત થયો તોપણ પૂર્વપક્ષી ક્રમવાર આવતા દેશ અને કાલનું નિત્યપણું ધ્યાનમાં રાખી સંકેત કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—વસ્તુ સર્વ નિત્ય છે એમ તમે માનો છો. બિન્ન બિન્ન વસ્તુના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાળા દેશ અને કાલ પણ નિત્ય છે, તેથી સર્વ વસ્તુનો એકસાથે આવિર્ભાવ થવો જોઈએ અથવા સર્વનો એકસાથે તિરોભાવ થવો જોઈએ. દરેક વસ્તુમાં રહેલા ભાવીપણું ભૂતપણું અને વર્તમાનપણું સર્વનો એક સાથે અનુભવ થવો જોઈએ, અથવા કોઈનો પણ અનુભવ થાય નહિ એમ એકસાથે ચતુર્ જોઈએ.

કયા છે ?—ત્યારે એ હાલ પણ ઉપવબ્ધ થાય,—એમ નહિ અનુપલ્લભ્ય અવગ્રહેદક કાલથી અવગ્રહિત્ત હોવાથી એ પુરુષોને (અને આપણને) ઉપવલ્લ થતો નથી તે તે કાલ ભિન્ન હોવાથી એજાનાથી અવગ્રહિત્ત પુરુષો પણ ભિન્ન હોવાથી અને એ એક જ સમયે હોવાથી, એક જ સમયે એનો ઉપલલ્લ તેમજ અનુપલ્લ હોય એ વિરુદ્ધ નથી ‘હું જેણે પૂર્વે ધટનો અનુલલ્લ કર્યો તે જ હમણા અનુલલ્લ કરતો નથી’ એવી પ્રત્યભિજ્ઞાની અનુપપત્તિ પણ નથી, કારણ કે

સિદ્ધાન્તી—તે તે દય અને મલ્લના તે તે પુરુષોના તે તે વ્યવહારો પણ છે એમા અરોચ્ય શું છે ?

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે એ વ્યવહારો વર્તમાનકાનમા જડુ થતા નેઈ એ તેથી એક પદાર્થમા રહેલા ભાતીપણુ ભૂતપણુ અને વર્તમાનપણુ એ ત્રેનો કાન પણ ઉપનલ્લ થતો નેઈ એ

સિદ્ધાન્તી—ભાતીપણુ ભૂતપણુ આ વર્તમાનપણુ એ ત્રણે શુલ્કના ઉપનલ્લ અને અનુપનલ્લ એ સાથે થાય એમા કાર્ષિયુ વિરોધ નથી આપણને સાધારણ પુરુષોને એ વ્યવહારનો ઉપનલ્લ થતા નથી કેમ કે આપણે માટે એનો ઉપલલ્લ ન થાય તેવા કાન જ પરતુ યાગીઓને એનો ઉપલલ્લ થાય છે કારણ કે એમને માટે એનો ઉપનલ્લ થાય તેવા માન છે કાન ભિન્ન ભિન્ન છે દરેક કાનની ઉપાધિ ભિન્ન છે વળી એક જ મલ્લ ઉપાધિમા રહેવા પુરુષો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે એક જ કાન ઉપાધિમા રહેતા આપણા જેવા સામાન્ય પુરુષો અને યોગીઓ ભિન્ન છે તેથી આ ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો એક જ કાન ઉપાધિમા સાથે જ રહેવા છે એમથી યાગી પુરુષોને એવા વ્યવહારનો ઉપલલ્લ થાય અને સામાન્ય પુરુષોને એવા વ્યવહારનો ઉપનલ્લ ન થાય એ સર્વ એક જ કાન ઉપાધિમાથી થાય છે અર્થાત્ એક જ કાનમા ત્રેનાક પુરુષોને એ વ્યવહાર થાય છે અને કેનાકને થતા નથી, તેથી એ વ્યવહારના ઉપલલ્લ અને અનુપનલ્લ અકસાથે જ થાત છે એમા કાર્ષિયુ વિરોધ નથી જેમ એક જ સમયે કાર્ષિયુ રથને સર્વ જિગત એવો વ્યવહાર થાય છે અન્ય રથને ‘સર્વ જિગત છે એવો વ્યવહાર થાય છે અને અન્ય રથને સર્વ જિગત છે એવો વ્યવહાર થાય છે એમા કાર્ષિયુ વિરોધ નથી, તેમ અહીં પણ એક જ સમયે ભૂતપણુ ભાતીપણુ અને વર્તમાનપણુના વ્યવહારનો ઉપલલ્લ થાય અને ઉપનલ્લ ન થતા એમા કાર્ષિયુ વિરોધ નથી

પૂર્વપક્ષી—ઉપલલ્લ અને અનુપનલ્લ એકસાથે થાય છે એમ તમે સિદ્ધ કર્યું પરતુ પુરુષોમાંથી એમ થાય છે અર્થાત્ કોઈ પુરુષને જગરે ઉપનલ્લ થતો હોત તે જ સમયે અથવા પુરુષને અનુપનલ્લ હોય એમ ક્યું પરતુ એક જ પુરુષને એકસાથે ઉપનલ્લ અને અનુપલલ્લ થાય એમ તમે સિદ્ધ કર્યું નથી અને યાગીઓ એમ સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાંનુથી ઉપનલ્લ અને અનુપનલ્લ નિલકલેસાય નહિ એક જ પુરુષને એકસાથે એક ષઠાયના ઉપનલ્લ અને અનુપલલ્લ થતા નથી કારણ કે હું જેણે પ્રથમ ધ તો અનુભવ કર્યો તે હમણા ધનો અનુભવ કરતો નથી એવું ભાન થાય છે આ ભાનમા એક પુરુષને એકસમયે ઉપનલ્લ અને અનુપલલ્લ થતા નથી હું જે ધટતો અનુભવ કરું છું તે ધટતો અનુભવ કરતો નથી એવું ભાન થતું નથી ત્યાંનુથી ઉપનલ્લ અને અનુપનલ્લ નિલ સિદ્ધ થતા નથી

સિદ્ધાન્તી—સર્વ પુરુષ પ્રવરણ છે, સર્વ જગત પ્રવરણ છે તેથી સર્વ પુરુષ

સર્વ પ્રકૃત્ત્વક હોવાથી અને બ્રહ્મ એક હોવાથી એ ઉપપન્ન છે. એમ અતિ-
પ્રસંગ પણ થતો નથી, કારણ કે ઉપલંબ અને અનુપલંબ પણ બ્રહ્માત્મક છે,
અને સ્વેચ્છાથી જ્યાં જોના ઉપલંબરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં ઉપલંબ
થાય છે અને જ્યાં જોના અનુપલંબરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં અનુપલંબ

બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મ એક જ છે, તેથી એક પુરુષને ઘટનો ઉપલંબ થાય ત્યારે અન્યને અનુપલંબ
થાય છે, તોપણ ઉભય પુરુષ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી અને બ્રહ્મ એક જ હોવાથી, એક જ બ્રહ્મને
એક જ સમયે ઘટનો ઉપલંબ તેમજ અનુપલંબ થાય છે; તેથી ઉપલંબ અને અનુપલંબ
નિલ છે. તુલ્ય બ્યવસ્થા પ્રમાણમાં વિરોધ અને અવિરોધની ચિન્તા રહે છે, અર્થાત્ તો
પ્રત્યક્ષ અને શ્રુતિ પ્રમાણે છે. દેહમાં આત્માનું અભિમાન રાખનાર પુરુષનું પ્રત્યક્ષ નિર્બંધ જ
છે. શ્રુતિ આવા અભિમાનરહિત પરમ આત્મ પુરુષનું વાક્ય હોવાથી પ્રતક્ષ છે. ઉપલંબ
અને અનુપલંબનું નિત્યપણું અને એકસાથે હોવાપણું ધર્મિગ્રાહક શ્રુતિપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય
છે, તેથી એ મૂલતઃ સ્પર્શ નહિ કરનાર ઉપર ઉપરથી સ્પર્શીય દેખાતા સદસાવધિ અનુભવ
અને લક્ષાવધિ યુક્તિથી બ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

પૂર્વપક્ષી—એમ હોય તોપણ કૃપણ દૂર થતું નથી. એક પુરુષને ઘટનો ઉપલંબ થાય
છે તે બ્રહ્મરૂપ છે તેમ જ અન્ય સર્વ પુરુષો બ્રહ્મરૂપ છે; તેથી સર્વ પુરુષ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી
એક જ હોય તો જ્યારે એકને ઘટનો ઉપલંબ થાય ત્યારે સર્વને એનો ઉપલંબ થવો
જોઈએ. વળી, અદ્વૈત પુરુષને એક પદાર્થનું જ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી
એક જ છે તેથી એને સર્વનું જ્ઞાન થવું જોઈએ, અર્થાત્ એ સર્વ જ થવો જોઈએ. આ
પ્રમણે સર્વ સર્વ જ હોવા જોઈએ; તેથી તમારા કલ્પા પ્રમાણે માનીએ તો સર્વ સર્વ જ થવા
જોઈએ એમ અતિપ્રસંગ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી, કારણ કે ઉપલંબ અને અનુપલંબ પણ બ્રહ્માત્મક જ છે.
ભગવાન જ્યાં નિજ દૃષ્ટાથી જોના ઉપલંબરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે તેનો ઉપલંબ થાય છે,
અને જ્યાં જોના અનુપલંબરૂપથી આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં તેનો અનુપલંબ થાય છે. એકના
જ્ઞાનથી સર્વને જ્ઞાન થાય, અથવા એકના જ્ઞાનથી સર્વ જ થાય એમ જ્ઞાનનો અતિપ્રસંગ
થાય એવો દોષ કહ્યો તે તમારા મતમાં પણ છે. તમે જેમ આત્મામાં સમવાયસંગોધથી
રહેલું જ્ઞાન અમુક પ્રદેશમાં જ રહેલું છે એમ માનો છો, તેમ અમે ભગવાનની દૃષ્ટાથી
જ્ઞાન નિયમમાં રહે છે એમ માનીએ છીએ. તમારા મતમાં આત્મા વિશુ અથવા સર્વવ્યાપક
છે તોપણ એને સર્વનું જ્ઞાન થઈ જતું નથી એમ માનો છો, તેમ અમે ભગવાનની
દૃષ્ટાથી એનું જ્ઞાન નિયત છે એમ માનીએ છીએ. તમારા મતમાં ઘટના પ્રાગભાવ
અથવા અત્યંતાભાવમાં ઘટનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી ઘટનું જ્ઞાન ન થવાનું કારણ એનો
પ્રાગભાવ વગેરે છે, તેમ અમારા મતમાં ભગવાનની દૃષ્ટા જ કારણ છે. તમે પ્રાગભાવ
વગેરેની કલ્પના ફક્ત જાણથી કરો છો, તેમ અમે પણ ભગવદ્વિજ્ઞાની કલ્પના ફક્ત જાણથી
કરીએ છીએ. અમારા મતને ટેકા આપનાર શ્રુતિ અને પુરાણનાં વાક્યો છે એટલું અમારું
આધિક્ય છે.

જ્યાં ભગવાન નિજ દૃષ્ટાથી જોના ઉપલંબરૂપે આવિર્ભાવ પામે ત્યાં તેનો ઉપલંબ
થાય છે અને જ્યાં નિજ દૃષ્ટાથી જોના અનુપલંબરૂપથી આવિર્ભાવ પામે ત્યાં તેનો

ધાય છે એમ નિયમ છે; એમ પૃથિવીમાં જ મધ્યપથી 'આવિર્ભાવ' છે, જલાદિમાં નથી

પ્રપંચ-નામપ્રપંચ પણ નિત્ય છે.

તેથી જ શ્રીમદ્વાચાર્યશ્રણે 'અથવા (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવાથી નામસ્ત્રીલાના વિલેદથી વિરુદ્ધાંશનો ત્યાગ કરવાથી સર્વ જ પ્રમાણ છે' (નિ.-શા - ૧૦) એમ શ્રી-ભાગવતતત્ત્વદીપમાં કહ્યું છે. પ્રજ્ઞા સર્વરૂપ હોવાથી અનુષ્ઠાનરૂપ પણ હોવાથી, 'વહ્નિ અનુ'ણ છે' ઇત્યાદિ વાક્ય પણ પ્રમાણ છે—કેમ ?—કારણ કે સર્વત્ર અખંડ પ્રજ્ઞાનુ' ભાન થવાથી વિરોધાંશની રક્તિ ન થવાથી, વિરોધાંશ ત્યજત જ છે, એમ વાક્યાર્થ છે. તેથી જ 'વાચારમ્ભવ્ય વિકાર નામમાત્ર છે, મૃતિકાઉપે જ સત્ય છે'

અનુપમ બધાં છે આનું દૃષ્ટાન્ત પણ સુવલ છે. ભગવાન પૃથિવીમાં જ મધ્યપથી આવિર્ભાવ પામે છે, જ્યાં વગેરેમાં મધ્યપથી આવિર્ભાવ પામના નથી. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાવાદમાં રૂપપ્રપંચમાં કોઈ પણ પ્રકારની અનુપાસિત રહેતી નથી

પૂર્વપક્ષી—(૨)પ્રપંચમાં પ્રજ્ઞાવાદમાં અનુપાસિત ભવે ન હોય, પરંતુ નામપ્રપંચમાં અનુપાસિત રહે છે પ્રજ્ઞા સર્વરૂપ છે તેથી અમુક ધર્મ અને એનો અભ્યાસ ઉભય પ્રજ્ઞામાં રહેલા છે, તેથી જન પુરુષ પ્રજ્ઞા મત્ત હોવાથી સર્વજ છે તે જ પ્રમાણે સર્વજ જન છે. નિત્ય પદાર્થ કાર્ય છે અને કાર્ય નિત્ય છે. આ પ્રમાણે એક જ પદાર્થ અથવા પુરુષમાં આવે વિપરીત પ્રયોગ કરીએ તોપણ પ્રામાણ્ય દૂર થતું નથી; તેથી વકચનાં પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યનો અવરથાનો ભગ ધર્મ ભય છે.)

સિદ્ધાન્તી—એ અનુપાસિત ૨૪ જ છે, તેથી શ્રીમદ્વાચાર્યશ્રણે પણ 'અથવા (ભગવાન) સર્વરૂપ હોવાથી નામસ્ત્રીલાના વિલેદથી વિરુદ્ધ અસનો ત્યાગ કરવાથી સર્વ જ પ્રમાણ છે' એમ શ્રીમદ્વાચાર્યશ્રણે નિરૂપણ કર્યું છે પ્રથમ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરતી વખતે અથવા જ્ઞાન અવરથામાં જે પ્રમાણ છે તેનું નિરૂપણ કરેલું છે તેથી, સ્વીકૃત્યુવાક્યો (યોગભગ રાહગીતા), વ્યાસકથો તમા સમાધિભાગ (શ્રીમદ્વાચાર્ય) એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતી વખતે પ્રમાણ છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી નિદાનને સર્વ પ્રમાણ છે. સર્વ પદાર્થમાત્ર પ્રજ્ઞારૂપ છે સર્વ પદાર્થ પ્રજ્ઞાતા રૂપ છે, તેથી વહ્નિ પ્રજ્ઞાનુ રૂપ છે, તેમ અનુષ્ઠાનરૂપ પણ પ્રજ્ઞારૂપ છે, તેથી વહ્નિ અને અનુષ્ઠાન અધિકરણ પ્રજ્ઞા એક જ છે, તેથી વહ્નિ અનુ'ણ છે એ વાક્યમાં પણ વિરોધ નથી, કારણ કે જ નામગ્યામાં સર્વ રથને અખંડ પ્રજ્ઞાનુ' જ ભાન થાય છે; તેથી વિરુદ્ધ અંશની રક્તિ ન થવાથી એનો ત્યાગ થઈ ચૂક્યો જ છે; તેથી સર્વત્ર માત્ર અખંડ પ્રજ્ઞાનુ' ભાન થાય છે તેથી વાક્યમાત્ર પ્રમાણ છે. 'પૂર્વવદ્ધા' (અ. સ. ૩-૨-૨૬) અધિકરણમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે જેમ રૂપસ્ત્રીલામાં નિગદાર અથવા પ્રથમ પુરુષરૂપ થાય છે, પછી સમિતરૂપ થાય છે, અને ત્યારપછી કાર્યરૂપ થાય છે, તેમ નામ પણ ક્રમવાર ભિન્ન ભિન્ન વાક્યરૂપ થાય છે, તેથી સર્વ વાક્ય પ્રજ્ઞાતા જ બોલ કરે છે, તેથી વિરોધ નથી અને સર્વ વાક્ય પ્રમાણ છે.

સર્વ પદાર્થ પ્રજ્ઞાતમ્ભવ્ય છે તેથી એકરૂપ છે, પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય હોવાથી ભિન્નરૂપ નથી એવો જ્ઞાનનો પણ અધિકાર હોવાથી, જ્ઞાનના ઉપનિષદમાં પ્રમાણના આરંભમાં જ 'વાચારમ્ભવ્ય વિકાર નામમાત્ર છે, મૃતિકાઉપે જ સત્ય છે' એમ પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું છે. વાચારમ્ભવ્ય અર્થાત્ ૪૨ પદ વગેરે અવરથાર વિકાર અર્થાત્ વિરુદ્ધિ એ નામમાત્ર છે. એ વસ્તુ એ રૂપથી છે એમ નથી, પરંતુ મૃતિકા એમ કારણરૂપથી જ સત્ય છે; તેથી

(છાં ૬-૧ ૪) એમ પ્રથમ જ નિરૂપણ કર્યું. પછી પૂર્વોત્તર જડજીવના સદાત્મકત્વનો હેતુ 'એ આત્મા' (છાં ૬-૮ ૭) એમ મધ્યે કહ્યો એમ જડનું બ્રહ્માત્મકત્વ કહી 'એ તું છે' (છાં ૬-૮-૭) એમ જીવનું પણ કહ્યું 'ઉપદેશ હોવાથી, વારે વાર આવૃત્તિ' (બ્ર સૂ ૪ ૧ ૧) એ બ્રહ્મસૂત્ર હોવાથી, આ ઉપદેશ છે તેથી વાર વાર કહ્યું, તેથી સંપૂર્ણ મહાવાક્ય ઉપદેશ છે એમાં જેમ 'ઐતદાત્મ્ય' એમાં સદશમા ભાગત્યાગલક્ષણા નથી, તેમ 'એ તું છે' એમાં ચિદંશમાં પણ એ નથી એમ બાણુવું તેથી, સર્વ જ બ્રહ્મ વાક્ય હોવાથી, એનો એક ભાગ જ 'એ તું છે' વાક્ય જ જીવ ઘોંઘાના અભેદનો બોધ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે વાક્યભેદ થઈ બધ વળી ઉપક્રમનો વિરોધ થાય વળી, તમારા ભર્તમા જીવ આભાસ હોવાથી અવીક છે, તેથી 'એ આત્મા' ત્યાં- સુધી 'તત્' પદાર્થનું નિરૂપણ કરી, 'તું નથી' એમ જ કહે, પરંતુ 'એ તું છે' એમ કહે

અનિદ્દશામાં વસ્તુ મિનિ મિનિ છે, પરંતુ વિદ્દશામાં નથી પછી પ્રપાદ્યમા પડેલા અને પછી ક્રમવાર વર્ણવેલા જડ અને જીવ સત્ હોવાનું કારણ મધ્યમાં 'એ આત્મા' એમ બન્યું. એ અર્થાત્ ભગવાન જડ અને જીવના આત્મા છે આરોપરક્તિ નૈસર્ગિક અરૂપ ભગવાન જડ અને જીવના આત્મા છે, તેથી જડ અને જીવ સત્ છે એ પ્રમાણે જડ બ્રહ્માત્મ છે એમ કહે છે આ સર્વ ઉપદેશ હોવાથી જોદોગ ઉત્પિદના આત્મા પ્રપાદ્યમા વારવાર કરેલું છે, એમ 'ઉપદેશ હોવાથી વારવાર આરતિ' એ બ્રહ્મસૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે તેથી 'સ ય વ્વોડનિમૈત્તવાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્ય સ માતમા તત્ત્વમાસિ એતદેતો' (છાં ૬-૮-૭) એ સંપૂર્ણ મહાવાક્ય ઉપદેશ છે, અને માત્ર તત્ત્વમાસિ એટલું જ ઉપદેશ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે

આ મહારાષ્ટ્રમાં 'સ ય વ્વોડનિમા' 'આ જે અણિમા છે તે' શબ્દોથી જન્મનું કારણ અને અણિમ(અણુ)રૂપ 'સત્' પદાર્થ કહ્યો, ત્યારપછી 'આ સર્વ ઐતદાત્મ્ય છે' એમ (ઐતદાત્મ્ય શબ્દોથી) (અણિમ)નો રૂપગુણ કલો અને 'આ' શબ્દોથી પદાર્થરૂપ આભાસ કલો એ બન્ને (અણિમરૂપ ગુણ અને પદાર્થરૂપ આભાસ) ન જણાવવાના હોય, અને માત્ર 'આ જે (અણિમા છે) તે' શબ્દોથી માત્ર 'સત્' જણાવવાનું હોય તો ભાગત્યાગલક્ષણા થાય, અને 'ઐતદાત્મ્ય' અને 'સર્વ' શબ્દો વ્યર્થ થવાના બાકી તમે એ 'સત્' અવના સમઘ મા સ્વીકારના નથી તેમ 'એ તું છે' એ ચિદશના સર્વવશમાં પણ એ સ્વીકારી જોઈ એ નહિ સર્વ જડ અને જીવ બ્રહ્માત્મ સિદ્ધ થાય છે, તેથી લક્ષણા વિના જ તાદાત્મ્ય મિદ્ધ થાય છે, અને સર્વ બ્રહ્મ ઉપપન્ન થવાથી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે, તેથી સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહેવું યોગ્ય છે, પરંતુ ભાગત્યાગલક્ષણાથી જીવ અને બ્રહ્મ અણિનિ છે તે જડ અને બ્રહ્મ મિનિ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે એમ અર્થને જરવાથી વાક્યને થાય છે રજુમા સર્વના આભાસ થાય, એની પેઠે માત્ર સત્ પદાર્થમાંથી બે 'ઐતદાત્મ્ય' શબ્દોથી દૂર કરવો અને 'એ તું છે' રથને જીવમાં બે-બુદ્ધિ થાય તે લક્ષણાથી દૂર કરવી એમ ઉત્તર રથને મિનિ મિનિ અર્થ કરવાથી વાક્યનો બે અર્થ બધ છે

વળી, એ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ઉપક્રમનિરૂપ થાય છે 'સરેવ સૌમ્યેદમગ્ર આનીત્ હે સૌમ્ય, આ પૂર્વે સત્ જ હતું' એમ જનું અને 'સન્મૂલાઃ સૌમ્યેમા પ્રજા' 'હે સૌમ્ય! આ પ્રજાનું મૂલ સત્ છે' એમ જીવનું ઉપાનિષદકારણ થાય છે એમ ઉપક્રમ અર્થે આ ભર્તા

નહિ. સત્તાવાચક ધાતુનો મધ્યમ પુરુષ સાથે પ્રયોગ સંભવે જ નહિ. વળી, જેમ છીપમાં રજતની પ્રતીતિ થાય છે તેમ અવિધાથી બ્રહ્માં આરોપિત જગતની પ્રતીતિ થાય છે એવો તમારો મત છે તે પણ સંભવતો નથી, કારણ કે આરોપમાં અધિજ્ઞાનજ્ઞાન કારણ છે. ‘અત્ર પરાર્જુમુખ ઇન્દ્રિયો’ (ક-૨-૪-૧) એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ અવિષય સેવાથી આરોપ ક્યાં થાય ?

જગત બ્રહ્મે રચેતું સત્ય છે.

(જગત) જ્ઞાનથી નાશ્ય કહેલું છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન અજ્ઞાતમાત્રનું નિવર્તક છે તેથી જગતને પણ અજ્ઞાનકાર્ય કહીએ છીએ, — એમ કહેવું પણ ચોક્કસ નથી, કારણ કે વિષ્ણુસ્મરણાદિથી અજ્ઞાનકાર્ય સિવાયનાં પણ પણ નાશ પામે છે.

કહેવું છે; પરંતુ તમે જાણ અને જાણને બ્રહ્મના વિવર્ત જ કહો છો, વિવર્ત એ જ ઉપાધાન એમ તમે સ્વીકારતા પણ નથી, તેથી તમારો મત આ ઉપક્રમથી પણ વિરુદ્ધ છે.

વળી, તમારા મતમાં જીવ સત્ય નથી, પરંતુ આભાસ છે; જીવ આભાસ હોવાથી અતીક અર્થોત્થિથ્યા છે; પરંતુ એમ દોષ તો શ્રુતિ ‘સ ય વ્વોડિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા’ સુધી ‘તત્’ પદાર્થ અર્થોત્થિથ્યનું નિરૂપણ કરી, ‘ત રવમસિ’ એ તું નથી’ એમ કહેતા, પરંતુ ‘તરવમસિ’ એ તું છે’ એમ ન કહેતા, ‘દિયત્વાયચનાત્ચ’ (ધ. સુ. ૧-૧-૭) મુત્તમા સામ્યનું જે દાખલ કર્યું તે તમારામાં જન્મ છે. વળી, ‘હો’ એ સત્તાવાચક ‘હો’ ધાતુનું જ, તમારા મત પ્રમાણે જીવ અતીક દોષ તો મધ્યમ પુરુષ અર્થોત્થિથ્ય બીજા પુરુષને લાગી શકે જ નહિ. જીવ અતીક અર્થોત્થિથ્યા હોવાથી ‘તુ છે’ એમ કહી સમાપ જ નહિ.

વળી, છીપમાં જેમ રજતની પ્રતીતિ થાય છે તેમ બ્રહ્માં આરોપેલા જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ તમે માનેા છો. એ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે જ્યાં આરોપથી પ્રતીતિ થતી દોષ ત્યાં અધિજ્ઞાન દષ્ટિએ ચર થતું જોઈએ. શુદ્ધિત આપણે જોતા જ ન દોષીએ, શુદ્ધિતને આપણી ચક્ષુ દર્શિ સાથે સંબંધ જ અને ન દોષ તો એમાં જગતની પ્રતીતિ કેમ થાય ? તેથી જ્યાં આરોપથી પ્રતીતિ થતી દોષ ત્યાં અધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોવું જોઈએ, અતીક બ્રહ્માં જન્મનો આરોપ છે એમ તમે કહો છો. એમાં બ્રહ્મ અધિજ્ઞાન છે તો બ્રહ્મ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ હોવું જોઈએ. બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ ન દોષ તો એમાં જગતની આરોપથી પ્રતીતિ ક્યાંથી થાય ? પરંતુ વસ્તુન. બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ નથી આપણી ચક્ષુ દર્શિને બ્રહ્મ સાથે સંબંધ થતો નથી. ‘પરાદિચ શાનિ દ્યવૃષ્ણતસ્વયમ્.’ ‘સ્વયમ્’ એ ઇન્દ્રિયો પરાર્જુમુખ રમી’ એ શ્રુતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણી દર્શિને બ્રહ્મ સાથે સંબંધ નથી. તેથી બ્રહ્મ સાથે ચક્ષુ દર્શિને સંનિર્ધાર નહિ હોવાથી, બ્રહ્માં આરોપથી જગતની પ્રતીતિ થાય છે એમ કહી સમાપ નહિ.

પૂર્વપક્ષ—જગતની પ્રતીતિને જગતના જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાન સર્વ અજ્ઞાન તથા એના શાપને દૂર કરનાર છે બ્રહ્મજ્ઞાન અજ્ઞાનકાર્યને દૂર કરે છે. અને એ જગતની પ્રતીતિને પણ દૂર કરે છે, તેથી જગતની પ્રતીતિ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે એમ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—બ્રહ્મજ્ઞાન માત્ર અજ્ઞાનના કાર્યને જ દૂર કરે છે એમ નથી, પરંતુ ‘ન માં કર્માણિ લિગ્યન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા’। હતિ માં યોડમિજ્ઞાનાતિ કર્મમિત્તં સ દાપયે’ ‘મને કર્મ લે’ તો નથી, મને કર્મના કલ્પની સ્પૃહા નથી એમ જે મને જાણે છે તે કર્મથી બચાવતો નથી’ (ભ ગી ૪-૧૪) વગેરે સ્મૃતિથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જ્ઞાન અજ્ઞાનનું કાર્ય ન દોષ તેવા કર્મના જન્મ અથવા પાપની પણ નિરૂતિ કરે છે. વિષ્ણુસ્મરણ અને

અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન જ અજ્ઞાનમાત્રનું નિવર્તક ભવે હોય, એ અજ્ઞાન સંસારરૂપ જ, પરંતુ પ્રપચ નહિ, કારણ કે એ ભગવત્કાર્ય છે [તેથી સ્વરૂપાજ્ઞાન દેહાધ્યાસ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ અન્ત કરણાધ્યાસ અને પ્રાણાધ્યાસરૂપી પચ પર્વવાળી અવિદ્યાના નાશ વડે એના કાર્યરૂપ અહતામભવારૂપે સારનો નાશ એ જ જ્ઞાનનું કાર્ય છે, પરંતુ પ્રપચનો પણ નાશ (જ્ઞાનકાર્ય) નથી] નહિ તો બ્રહ્મવિદને સ્વપુત્રાદિનું દર્શન પણ થાય નહિ, પરંતુ એમ નથી—ઈત્યાદિ સર્વ પિતૃચરણે ભાગ વતતત્ત્વદીપનિર્ણયમા કહેલું છે, તેથી અહીં વિસ્તાર કરતા નથી વસ્તુતઃ બ્રહ્મજ્ઞાન અજ્ઞાનનું જ નિવર્તક નથી, કારણ કે (તેથી) ‘આના કર્મનો ક્ષય થાય છે’ (મુ ૨ ૨ ૮) એવી શ્રુતિસ્મૃતિના વચનને લીધે પુણ્યપાપની પણ નિવૃત્તિ થાય છે આના પણ અજ્ઞાનકાર્યત્વનો પ્રથમ નિરાસ કર્યો છે વળી, અવિદ્યાનો અસત્ તરીકે સ્વીકાર કરેલો હોવાથી અજ્ઞાનનો નાશ પણ કહી શકાય નહિ તેથી જ બ્રહ્મને એનો સબધ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે સબધ દ્વિનિષ્ઠ છે.

જ્ઞાન પાપની પણ નિવૃત્તિ કરે છે પાપ અજ્ઞાનનું કાર્ય નથી પાપને પણ અજ્ઞાનનું કાર્ય માનો તો વિષ્ણુભરણ અથવા જ્ઞાન થાય ત્યારે પાપ દૂર થાય, તેમ પ્રપચ વગેરે પણ દૂર થવા જોઈએ અને તેથી જગતની પ્રતિતિ થતી જોઈએ નહિ પરંતુ વિષ્ણુભરણ અને જ્ઞાન પછી પણ પ્રપચ અથવા જગતની પ્રતિતિ થાય છે

પૂર્વપક્ષી—(જ્ઞાન અથવા વિષ્ણુભરણથી અજ્ઞાનના સર્વ કાર્ય નિવૃત્ત થતા નથી પાપ દૂર થાય છે, પરંતુ જગતની પ્રતિતિ દૂર થતી નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાનનાં સર્વ કાર્ય જગતની પ્રતિતિ વગેરે દૂર થાય છે)

સિદ્ધાન્તી—ભગે માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાન જ અજ્ઞાનને દૂર કરનાર હોય, પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનથી દૂર થતું અજ્ઞાન એ સંસાર જ છે, પ્રપચ નહિ પ્રપચ અથવા જગત ભગવાનનું કાર્ય છે ને એ બ્રહ્મજ્ઞાનથી દૂર થાય નહિ તેથી સ્વરૂપાજ્ઞાન દેહાધ્યાસ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ અન્ત કરણાધ્યાસ અને પ્રાણાધ્યાસ એ પાચ પ્રકારની અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે એ અવિદ્યાના કાર્ય અહતામભવાનું નિરૂપણ કરનાર સંસારનો જ નાશ થાય, પરંતુ જગતનો પણ નાશ થય નહિ બ્રહ્મજ્ઞાનથી સંસાર દૂર થાય છે, પણ જગતનો નાશ થતો નથી જગતનો પણ બ્રહ્મજ્ઞાનથી નાશ થતો હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને પેતાના પુત્ર વગેરેનું દર્શન પણ થાય નહિ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પોતાના સ્ત્રી પુત્ર કુલ્યાદિને જોઈ પણ શકે નહિ, પરંતુ એમ થતું નથી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ પોતાના સ્ત્રી પુત્ર વગેરેને જોઈ શકે છે, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી જગતનો અથવા પ્રપચનો પણ નાશ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ આ સર્વ ભગવત્તત્ત્વદીપનિર્ણયમા શ્રીમદ્ આર્ષચરણે વિસ્તારથી સમ ભવેતુ છે, તેથી એનો અહીં વિસ્તાર નથી

વસ્તુતઃ બ્રહ્મજ્ઞાન માત્ર અજ્ઞાન અને એના કાર્યોને જ દૂર કરતું નથી, પરંતુ ‘ક્ષીયન્તે ઘાસ્ય કર્માણિ’ એના કર્મનો ક્ષય થાય છે એ શ્રુતિ અનુસાર પુણ્ય પાપનો પણ નાશ કરે છે પુણ્ય પાપ પણ અજ્ઞાનના કાર્ય છે એમ કહી શકાય નહિ, એ પ્રથમ જ સિદ્ધ કરી ગયા છીએ

વળી, અવિદ્યાને પણ તમે અસત્ય અથવા મિથ્યા માનો છો, તેથી એનો નાશ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે એમ પણ તમે કહી શકો નહિ કારણ કે જે પાપ છે જ નહિ તેનો નાશ કયાથી થાય? વળી અવિદ્યાને મિથ્યા કહો છો, તેથી જ એને અને બ્રહ્મને કાર્મ સબધ

અને પ્રકૃતમાં એનો અસંભવ છે, તેથી કેાની કેાને શાથી પ્રતીતિ થાય ? વિભાગ કરનારીના જ અભાવને લીધે, વિભાગનો પણ અભાવ જ છે—તેથી જ અસત્ત્વી જ પ્રતીતિ થાય છે એમ કહીએ છીએ.—અહો સ્વપ્નપ્રતીત સૂર્યકિરણના તાપથી, તાંપી ગયેલા અને પછી ઊઠી બાગરિત—દશાદૃષ્ટ મરુમરીચિજલધિના વીચિ-વિજ્રમ વડે એના ઉપશમના અભિમાનથી સુષિતાનું અભિમાન કરનાર મિથ્યા-વાદીની કેવી મૂઠતા ! કારણ કે અસત્ત્વનો પણ પ્રત્યય કરાવનારી અવિદ્યા, અને એ પણ અસત્, ત્યારે પ્રત્યય કોણ કરાવે ? ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત સાંભળીને પણ આમ યોલતાં મૂર્ખતાની સીમા ઉઠ્ઠાવતો નથી. ‘કારણ કાર્યનું’ અનુરૂપ હોવું જોઈએ, કાર્ય તુચ્છ હોવાથી એનું કારણ એવી જ અવિદ્યા કહીએ છીએ’ ઇત્યાદિનો પણ આથી જ નિરાસ થયો. કાર્યનાં તુચ્છત્વ અતુચ્છત્વનો પછી વિચાર કરીશું; હાલ તો તમારી રીતથી જ વિચાર કરીએ છીએ. કદપના લોકાનુસારિણી (હાવી જોઈએ). માયાવી નટ મણિમન્ત્રાદિથી આત્મ કદમ્બ વૃક્ષ દર્શાવે છે એમાં એમણે દર્શાવેલાં આત્માદિ જ તત્ત્વણુ જ જાણ્યતાં જન્મ થાય છે, તેથી અસત્ત્વ જોયાં એમ

પણ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, કારણ કે સંબંધ બે પદાર્થમાં હોય છે, એક જ પદાર્થમાં સંબંધ સંભવતો નથી. જ્ઞાત એ પદાર્થ છે, પરંતુ અવિદ્યા અસત્ત્વ અથવા મિથ્યા હોવાથી એ પદાર્થ થતા નથી, તેથી સંબંધ પણ સંભવતો નથી. અવિદ્યાને અને જાહને સંબંધ નહિ હોવાથી, ‘અવિદ્યાથી જ્ઞાત અનેક હોય એમ લાગે છે ને બે ત્રણ વગેરે સંખ્યાવાળું થઈ જવ દહેરાય છે’ એ તમારું જવનું સ્વરૂપ સંભવનું નથી. જવનું સ્વરૂપ જ સંભવતું નથી તો પછી કયા પુરુષને કયા પદાર્થની કયા રૂપથી પ્રતીતિ થાય ? વિભાગ કરનારી અવિદ્યા જ મિથ્યા હોવાથી વિભાગ પણ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—વિભાગ કરનારી અવિદ્યા મિથ્યા છે અને તેથી જ વિભાગ પણ અસત્ત્વ છે. એમ પણ આ જ કારણથી અસત્ત્વી જ પ્રતીતિ થાય છે એમ કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—અહો મિથ્યાવાદીની કેવી મૂઠતા ! સ્વપ્નનાં જોયેલા સૂર્યનાં કિરણના તાપથી તપી જઈ, પત્તી ભગી બીવી, ભગતાં દેખાયેલાં ઝાંઝાનાં જલના સાગરના મોગાંએના વિજ્રમથી સ્વપ્નમાં થયેલા તાપની શાન્તિના અભિમાનથી સુષ્પનું કેવું અભિમાન ધરાવે છે ! અસત્ત્વ અથવા મિથ્યા આત્મ આભાસરૂપ જવનો પ્રત્યય કરાવનારી અવિદ્યા છે, અને એ પોતે પણ મિથ્યા જો ત્યારે પ્રત્યય કોણ કરાવે એમ પ્રશ્ન કહ્યું. એ સાંભળીને પણ આ પ્રમાણે કહેતાં મૂર્ખતાની હદ જાહેર જતો નથી. આથી જ ‘કાર્યના જેવું કારણ હોવું જોઈએ, તેથી કાર્ય તુચ્છ હોવાથી એનું કારણ પણ એવી જ અવિદ્યા છે એમ કહીએ છીએ’ એનો પણ નિરાસ થય છે. કાર્ય જગત તુચ્છ છે કે નહિ એ આપણે પછી વિચારીશું, વસ્તુતઃ જગત તુચ્છ નથી એ પછી સિદ્ધ કરીશું; હાલ તો તમારા માત્ર પ્રમાણે જગતને તુચ્છ સ્વીકારીને જ તમારો મન યોગ્ય છે કે નહિ એનો વિચાર કરીએ છીએ. કાર્ય તુચ્છ હોય તો કારણ પણ તુચ્છ જ કદપનું જોઈએ એવો નિયમ નથી જે કદપના કરીએ તે લોકને અનુસરીને કરવો જોઈએ. લોકમાં માયાની નટ વગેરે પુરુષો મણિ અથવા મંત્રથી આત્મા કદમ્બ વગેરે વૃક્ષો અથવા સમુદ્રમાં દર્શાવે છે, ત્યાં આત્મિ અથવા કદમ્બ મિથ્યા છે એમ આપણે કહીએ છીએ, કારણ કે એ જ કણે એ દેખાતાં જન્મ થાય છે; પરંતુ એ વૃક્ષ

જણાય છે, પરંતુ એ મન્ત્રાદિસામર્થ્ય પણ અસત્ જણાતાં નથી. એમ હોય તો એનું (આત્માદિનું) દર્શન પણ ચાત, અને વિશેષ ન હોવાથી સર્વ પણ એમ દર્શાવત. તેથી તમારી માનેલી અવિદ્યાથી જંગમપ્રતીતિ અથવા, જીવવિભાગ સુક્તિસહ નથી. તેથી બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વનો નિષેધ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષ : વિષુ જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવાથી સોપાધિક બ્રહ્મ જ જગત્કર્તૃ છે.

પૂ૦—શુદ્ધ બ્રહ્મ જ જગતનું કારણ ભલે હો, એની સાથે જીવના અભેદનો શ્રુતિ કયા પ્રકારે બોધ કરે છે? કારણ કે ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મવાળા છે, અને પરમાર્થતઃ સિન્નનો, અભેદ સંભવે નહિ.—ભેદ આપાધિક હોવાથી એ દૂર થાય ત્યારે અભેદ સંભવે છે— એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ઉપાધિ જ કહી શકાય નહિ.—તાર્ત્વિકભેદવાળાં પણ જલ મળે ત્યારે અભેદ પ્રતીય-

દર્શાવનાર મંત્રનું સામર્થ્ય મિથ્યા છે એમ આપણે કહેતા નથી. અને કંઈ શકીએ પણ નહિ, કારણ કે મંત્ર આત્મે એનું સામર્થ્ય મિથ્યા હોય તો આત્મે અથવા કદંબ દેખાય જ નહિ, અને માયાથી અને સામાન્ય પુરુષમાં કાર્ષ પણ ભેદ નહિ રહેવાથી સર્વ પુરુષો આત્મે અને કદંબ દેખાડી શકે; પરંતુ એમ થતું નથી, તેથી મંત્ર અને એનું સામર્થ્ય સત્ય છે, એનું કાર્ય આત્મે અને કદંબ મિથ્યા છે; તેથી કાર્ય તુચ્છ હોય તોપણ એનું કારણ સત્ય હોઈ શકે છે. તેથી તમારી માનેલી મિથ્યા અવિદ્યાથી જંગમપ્રતીતિ અથવા જીવનો વિભાગ સુક્તિપૂર્વક નથી; તેથી બ્રહ્મ કર્તૃ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ.

(આ પ્રમાણે અવિદ્યા તુચ્છ સ્વીકારવા છતાં એનાથી જંગમપ્રતીતિ વગેરે એનાં કાર્ય થતાં નથી એમ દર્શાવી 'ઉપાધિ નહિ હોવાથી' એ હેતુ સિદ્ધ કર્યો, એમાં અદાવાક્યર્થમાં ભાગલાગવશજી નથી, પરંતુ જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ છે એમ કહ્યું, પરંતુ જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું નથી. તેથી જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ ઉચિત નથી એમ માની પેતાનો મન દેહ કરવા પુનઃ પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી—શુદ્ધ જ બ્રહ્મ જગતનું કારણ ભલે હોય, પરંતુ શ્રુતિ એનો અને જીવનો અભેદ છે એમ બોધ કરે છે એ સંભવતું નથી. જીવ અને બ્રહ્મ (૧) એકરૂપ છે તેથી એમનો અભેદ છે? અથવા (૨) એમનામાં ભેદ નથી તેથી અભેદ છે? અથવા (૩) આવિ-ભૌતરૂપથી અભેદ છે? અથવા (૪) બ્રહ્મનો સબંધ થાય ત્યારે એમના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે તેથી અભેદ છે? અથવા (૫) જીવ અને બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસબંધ છે તેથી અભેદ છે? અથવા (૬) અવિનાશાવધી અભેદ છે? અથવા (૭) ઉપચારથી અભેદ છે? (૮) અથવા જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી અભેદ છે?

આ આક્રમાંથી એક પણ પ્રકારનો જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ નથી. (૧) જીવ અને બ્રહ્મ એકરૂપ નથી, કારણ કે ભાવના ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; તેથી પ્રથમ પ્રકારનો અભેદ નથી. (૨) બીજા પ્રકારનો અભેદ પણ સંભવતો નથી, કારણ કે પરમાર્થ રીતે જે મિન્ન હોય તેમાં ભેદ ન હોય એ સંભવતું નથી. 'ભેદ ઉપાધિથી થયેલો છે, ને ઉપાધિ દૂર થાય ત્યારે ભેદ રહેશે નહિ તેથી અભેદ છે' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રથમ તમે કહ્યું તે જ ન્યાયથી ઉપાધિ જ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ; તેથી ભેદ નહિ હોવાથી અભેદ છે એમ પણ કહેવાય નહિ. (૩) અને (૪) "તાર્ત્વિકભેદવાળાં પણ બે જલ મળે ત્યારે એઓનો અભેદ

માન થાય છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ 'નામરૂપ (જીવ) પ્રવેશ કરેલી નદીઓ પેઠે' (ભા. ૧૧-૧૩-૧૨) એ વાક્યથી બ્રહ્મસંબંધ થાય ત્યારે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રતીયમાન થતો નથી એવા આશયથી શ્રુતિ અલેદનો બોધ કરે છે, એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે અનન્યાવયવી સાવયવી અને એકજાતીય દ્રવ્ય હોવાથી ઉભય જલ એક સ્વસ-જાતીય કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી એઓનું અલેદદર્શન યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રકૃતમાં ઉભય પણ મહત્ હોવાથી નિરવયવ છે, અને તેથી કાર્યારંભ કરી શકે નહિ, તેથી 'આ આત્મા અવિનાશી અને અનુચ્છિન્નિધર્મવાળો છે' એ શ્રુતિને લીધે એના નાશનો અસંભવ હોવાથી એમ કહી શકાય નહિ. પ્રથમથી, જીવબ્રહ્મને કયા પ્રકારનો સંબંધ છે? સંયોગ તો નહિ, કારણ કે ઉભય વિભુ હોવાથી એનો અંગીકાર થતો નથી. સમવાય (પણ) નહિ, કારણ કે ઉભય અનાગ્રિત છે. સ્વરૂપસંબંધ પણ નહિ, કારણ કે એ સર્વ દિશાઓમાં હોવાથી જીવ સર્વદા અનુપસંબંધ જ રહે.

જણાય છે, તેમ અહીં પણ 'નામરૂપ તજ પ્રવેશ કરેલી નદીઓ પેઠે' એ ન્યાયે જીવ અને બ્રહ્મનો ન્યારે સંબંધ થાય ત્યારે જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન દેખાતો નથી તેથી અભેદ છે. 'નામરૂપ તજ' એ શ્રુતિ જ અલેદનો બોધ કરે છે-એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બે જલ અનન્યાવયવી અર્થાત્ પરમણુરૂપ અને સાવયવી અર્થાત્ દ્વયણુક-આદિરૂપ અવયવોવાળાં અને એક જાતનાં દ્રવ્ય છે, તેથી ઉભય મળી એક એઓની જાનનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી એઓનો અભેદ જણાય છે. ત્યાં એઓની જાનનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અથવા આરિ-ભાવ પામે છે તેથી અભેદ જણાય છે, અને બે જલ મળવાથી અભેદ જણાય છે, પરંતુ જીવ અને બ્રહ્મનો વિચાર કરતાં આ દેગુને નિત્યક છે જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય મહત્ અથવા વિભુ છે. વિભુ હોવાથી એ અવયવરહિત છે. અવયવરહિત હોવાથી એ કોઈ કાર્ય ઉત્પન્ન કરતાં નથી, તેથી એમનાથી કોઈ કાર્ય ઉત્પન્ન ન થવાથી અથવા આરિભાવ ન પામવાથી એમનો અભેદ સિદ્ધ થતો નથી. અવયવરહિત પદાર્થનું કોઈ કાર્ય થઈ શકે નહિ, તેથી જીવ અને બ્રહ્મને અવયવરહિત કહેવા તો એ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મનો નાશ થતો નથી, પરંતુ અવયવરહિત સર્વ પદાર્થનો નાશ થાય છે. '૨ આ આત્મા અવિનાશી અને અનુચ્છિન્નિધર્મવાળો છે' એ શ્રુતિથી આત્મા નાશરહિત હોવાથી અવયવરહિત સંભવતો નથી.

વળી, જીવ અને બ્રહ્મને સંબંધ હોય તો એમનો અભેદ સંભવે, પણ એમને સંબંધ જ નથી. જીવ અને બ્રહ્મને કયા પ્રકારનો સંબંધ છે? એમનામાં સંયોગસંબંધ નથી, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મ દિગ્બ વિભુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક હોવાથી એમનામાં સંયોગસંબંધ સંભવતો નથી. સમવાયસંબંધ પણ નથી, કારણ કે ઉભય આત્મવરહિત છે. અનુત્સિદ્ધ બે પદાર્થમાં જ સમવાય સંભવે. નાશ પામતી રાજી વિના જે બે એકબીજાનો આશ્રય કરીને જ રહેવા હોય તે અનુત્સિદ્ધ કહેવાય અહીં જીવ અને બ્રહ્મ ઉભય નિરાશ્રિત અર્થાત્ આત્મવરહિત છે, તેથી એ અનુત્સિદ્ધ નથી ને એમનામાં સમવાયસંબંધ નથી. એમનામાં સ્વરૂપસંબંધ પણ નથી, કારણ કે બ્રહ્મ અને જીવ વિભુ હોવાથી બે એમનામાં સ્વરૂપસંબંધ હોય તો એ સર્વ દિશાઓમાં રહેવો હોયો લેઈએ, અને તેથી બ્રહ્મ અને જીવ એક હોવાથી બ્રહ્મની પેઠે જીવની કદાપિ પણ ઉપગ્રન્ધ થી લેઈએ નહિ. જીવને અણુ માનીએ

વળી, જીવને આજી ગણીએ તોપણ બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી સકલ જીવનો સંબંધ સાર્વત્રિક હોવાથી એ કદાપિ પ્રતીત થાય નહિ. — ‘બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે’ (મું. ૨-૨-૬) ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પછી જ જીવના બ્રહ્મભાવનું પ્રતિ-
પાદન કરે છે, તેથી જ્ઞાતૃમેયભાવ જ સંબંધ છે—એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે આ પારમાર્થિક ભેદ દૂર કરી શકે નહિ. અન્યથા દેવદત્ત અને વિષ્ણુમિત્રનો પણ અભેદ થઈ જાય. વળી, સંબંધ દ્વિનિષ્ક હોવાથી, સંસારી જીવને પણ બ્રહ્મ જાણે છે તેથી એવા જીવમાં પણ જ્ઞાતૃત્વસંબંધ હોવાથી એનો પણ અભેદ થાય. —બ્રહ્મ-
નિરૂપણ કરનાર જ્ઞાતૃત્વ જ અભેદસાધક છે—એમ પણ નહિ, કારણ કે ‘જ્યાંથી વાણી મનની સાથે પહોંચ્યા વિના નિવર્તે છે’ (તૈ. ૨-૪-૧) ‘અદૃશ્ય દ્રષ્ટૃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મના મેયત્વનો નિયેષ કરે છે. જીવબ્રહ્મનો અભેદ તાદાત્મ્યરૂપ પણ નથી. પારમાર્થિક ભેદવાળાનો પારમાર્થિક અભેદ સંભવતો નથી એમ

તોપણ બ્રહ્મ વિશુ અર્થાત્ સર્વવ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ અને સર્વ જીવનો સંબંધ સર્વ દિશાઓમાં રહેલો હોવાથી, એ કદાપિ પણ પ્રતીતિમાન થાય નહિ; તેથી બ્રહ્મ અને જીવમાં સ્વરૂપ-સંબંધ નથી. ‘બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે’ એ શ્રુતિ-ત્યાગે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જ જીવ બ્રહ્મ થાય છે, તેથી જીવ અને બ્રહ્મમાં જ્ઞાતૃમેયભાવ જ સંબંધ છે’ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ પારમાર્થિક છે અને જ્ઞાતૃમેયભાવસંબંધ પારમાર્થિક ભેદ દૂર કરી શકે નહિ. આવા સંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થાય નહિ. જે જ્ઞાતૃમેયભાવસંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થતો હોય તો કોઈ એ પુરુષ દેવદત્ત અને વિષ્ણુમિત્રમાં પણ જ્ઞાતૃમેયભાવ હોવાથી એમનામાં પણ અભેદ હોવો જોઈએ, પરંતુ જ્ઞાતૃમેયભાવવાળા પુરુષોમાં અભેદ દેખાતો નથી, તેથી જ્ઞાતૃમેયભાવસંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થતો નથી. જ્ઞાતૃમેયભાવસંબંધથી અભેદ સિદ્ધ થતો હોય તો સંસારી જીવને પણ બ્રહ્મ જાણે છે, તેથી બ્રહ્મ અને સંસારી જીવમાં પણ જ્ઞાતૃમેયભાવ-સંબંધ હોવાથી એમનામાં પણ અભેદ હોવો જોઈએ. ‘બ્રહ્મ જીવને જાણે તેથી અભેદ સિદ્ધ થાય નહિ, પરંતુ જીવ બ્રહ્મને જાણે ત્યારે એમનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે’ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે ‘જ્યાંથી વાણી મનસદિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે’ ‘અદૃશ્ય દ્રષ્ટૃ’ વગેરે શ્રુતિઓ રૂપે કહે છે કે બ્રહ્મ મેય નથી. બ્રહ્મ મેય ન હોવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન જીવને થાય નહિ. તેથી એ પ્રકારનો જ્ઞાતૃમેયભાવસંબંધ એમનામાં સંભવતો નથી.

(૫) બ્રહ્મ અને જીવનો અભેદ તાદાત્મ્ય પ્રકારનો નથી, કારણ કે તાદાત્મ્યસંબંધ ધર્મ અને ધર્મમાં રહેલો છે. જીવ બ્રહ્મનો ધર્મ નથી, જીવ અને બ્રહ્મમાં ધર્મધર્મિભાવ નથી, તેથી એમનામાં તાદાત્મ્યસંબંધ પણ નથી. વળી, તાદાત્મ્ય પ્રકારનો અભેદ એટલે પારમાર્થિક અભેદ. પરમાર્થત લિન્ન જીવ અને બ્રહ્મમાં પારમાર્થિક અભેદ સંભવતો નથી એમ પ્રથમ જ કહી ચૂક્યા છીએ. (૬) જીવ અને બ્રહ્મમાં અવિનાશાત્મી અભેદ પણ નથી. અવિનાશાત્મ અર્થાત્ છૂટા ન પડાય એવો સંબંધ. ‘બ્રહ્મ અને જીવમાં અવિનાશાત્મસંબંધ હોવાથી અભેદ છે’ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમનામાં અવિનાશાત્મસંબંધ જ હોય તો એક વિગતથી સર્વ વિગત થાય એ પ્રતિષ્ઠા ઉપપન્ન થાય નહિ, કેમ કે જીવને અને

કહેવું છે. વળી, એક વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા અનુપપન્ન છે. એથી જ એતત્ત્વ વગેરે ધર્મથી સૂક્ષ્મ હોવાથી અભેદ ઔપચારિક કહેવો છે, એના પણ નિરાસ થયો. બ્રહ્મ વિકારી હોવાથી પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ એને અવિકારી કહે છે. 'કદાચિત્ જન્મતો નથી અથવા મૃત્યુ પામતો નથી' (ક. ૧-૨-૧૮) ઇત્યાદિ વાક્યથી જીવ વિકારી નથી. બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ પણ કહેવાય નહિ. 'નાનાઅપદેશને લીધે (જીવ બ્રહ્મનો) અંશ (છે)' એ તત્ત્વસૂત્રાદિ ઔપચારિક અંશત્વ કહે છે. મુખ્યમાં બાધક કહ્યું જ છે, તેથી બ્રહ્મનો (વિભાગ કરનારી) ઉપાધિ જ જીવ છે, એમ અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિના અનુદાશથી માનવું બેઠુંએ. -ઉક્ત ન્યાયથી અવિધાનું ઉપાધિત્વ સંભવતું નથી તેથી એમ કહેવાય નહિ, -એમ ન કહેવાય, કારણ કે શ્રીતાનુપપત્તિ બલિષ્ઠ છે, તેથી ઉપહિતના જ અભેદનો અસંભવ હોવાથી અભેદસિદ્ધિ માટે ઉપાધિનું

બ્રહ્મને અવિનાશાયસબધ હોય, તો 'જેનથી ન જવળું કરેલું' જવળુ થાય છે' શ્રુતિ એ બે જીવ હોવાનું સમજાવે છે, તે બે એક ન હોવાનું દર્શાવે છે, અને તેથી એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞા તો ભગ થાય (૭) આ જ કારણને લીધે જીવ અને બ્રહ્મમાં એતત્ત્વ વગેરે ધર્મ સમાન હોવાથી એમનામાં ઔપચારિક અભેદ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે વસ્તુતઃ જીવ અને બ્રહ્મમાં અભેદ ન હોય, પરંતુ માત્ર સમાન ધર્મને લીધે ઔપચારિક અભેદ જ હોય તો બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જીવનું જ્ઞાન થાય નહિ, અને 'એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય' એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. 'જીવ બ્રહ્મનો વિહાર છે તે તેથી એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી પડે છે' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ વિકારી નથી 'નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, શાત, નિરવય, નિરંજન, અમૃતનો પરમેતુ, દૃઢ ઈધનવાળા આગિન જેવું' એ શ્રુતિ બ્રહ્મ અવિકારી છે એમ સ્પષ્ટ ઉપદેશ કરે છે. બ્રહ્મમાં વિહાર નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ 'કદાપિ પણ જન્મતો નથી અથવા મૃત્યુ પામતો નથી' વગેરે વાક્યોથી જીવમાં પણ વિકાર નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. (૮) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ અત્યવરહિત છે તેથી એને અંશ હોઈ શકે નહિ. 'નાના અપદેશને લીધે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે' (બ. શ્રુ. ૨-૩-૪૩) એ તત્ત્વસૂત્ર વગેરે જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહે છે, પરંતુ એ અપૂર્ણ ઔપચારિક જ છે, કારણ કે વસ્તુતઃ જીવ જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય, તો બ્રહ્મ અત્યવરહિત હોઈ શકે નહિ એમ પ્રથમ કહેવું છે, તેથી અર્થમાં કદાચ પણ રીતે જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ થતો નથી, તેથી અભેદ સિદ્ધ કરવા જીવ બ્રહ્મનો વિભાગ કરનારી ઉપાધિ જ છે એમ સ્વીકારવું બેઠુંએ, કારણ કે એમ સ્વીકારીએ નહિ તો અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિ વ્યર્થ થાય. તમે પ્રથમ કહ્યું તે પ્રમાણે અવિધા ઉપાધિ સંભવતી નથી, પરંતુ શ્રીતાનુપપત્તિ (શ્રુતિનો અર્થ) પડે નહિ એ સ્વયં બળવાન (દાવ) છે. ઉપાધિ સંભવતી ન હોય, પરંતુ શ્રુતિ વ્યર્થ ન થાય તે માટે એની કલ્પના અવશ્ય કરવી બેઠુંએ. વળી, એ જ કારણથી અર્થોત્ત અભેદની અન્યથા સિદ્ધિ થતી નથી અને સિદ્ધિ ન થાય તો શ્રુતિ વ્યર્થ થાય તે માટે, ઉપાધિ પણ પ્રાતીતિક જ છે, સત્ય નથી એમ સ્વીકારવું બેઠુંએ, કારણ કે ઉપાધિ સત્ય હોય તો ઉપહિત બ્રહ્મ અને જીવનો અભેદ સંભવે નહિ; તેથી અભેદ ધટાવવા ઉપાધિ પ્રાતીતિક જ સ્વીકારવી બેઠુંએ. ઉપાધિ

પણ પ્રાતીતિક જ સત્ત્વ સ્વીકારવું, કારણ કે પારમાર્થિક સત્ત્વ હોય તો જ્ઞાનથી નાશ થવાનો સંભવ રહે નહિ. તેથી 'જ્યાં દૈત જેવું હોય ત્યાં એક બીજને લુએ' (જૂ. ૪-૫-૧૫) ઇત્યાદિથી અવિદ્યાવસ્થામાં જ દૈતદર્શન કહી, એના અભાવની દશામાં 'જ્યાં આત્મ સર્વ આત્મા જ થયું ત્યાં કોનાથી કોને લુએ?' (જૂ ૪ ૫ ૧૫) ઇત્યાદિ-થી શ્રુતિ એનો નિષેધ કરે છે, તેથી પ્રપંચ પણ આવિદ્યક સિદ્ધ થાય છે, અને 'જે-માંથી આ ભૂતો' ઇત્યાદિથી બ્રહ્મ પ્રપંચનું કર્તૃ છે એમ કહે છે, તેથી ઉભયના સામંજસ્ય માટે અવિદ્યોપહિત જ બ્રહ્મ જગતનું કારણ કહીએ. તેથી જ 'આનાથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ ઉપપન્ન થાય છે.

સિદ્ધાંત જીવ અણુ અને બ્રહ્મનો અંશ જ

સિં—અહીં કહીએ છીએ—

શ્રુતિસ્તત્ત્વસ્યૈવ સ્મૃતિમ્પ્રચાંશ એવ સઃ ।

સ્વાર્થે પ્રમાણ્યતસ્તેપાં તેમ્ય એવાણુરેવ ચ ॥

શ્રુતિથી તત્ત્વસૂત્રોથી અને સ્મૃતિથી જીવ અંશ જ છે, અને એઓનું સ્વાર્થમાં પ્રમાણ્ય હોવાથી એઓનાથી જ (એ) અણુ જ છે.

જીવ આવિદ્યક હોત તો એમ થાત, પરંતુ એમ નથી, પણ પારમાર્થિક છે. અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિની અનુપપત્તિ પણ નથી, કારણ કે અંશાશિ-ભાવથી જ એ ઉપપન્ન થાય છે—નિરવયવત્વ બાધક કહેતું છે.—ખરે, કહેતું

સત્ય હોય તો જ્ઞાનથી એનો નાશ પણ સંભવે નહિ જ્ઞાનથી નાશ થતી ઉપાધિ અસત્ય હોવાથી એનું કાર્ય પ્રપંચ પણ અસત્ય જ છે 'જ્યાં દૈત જેવું હોય ત્યાં એક બીજને લુએ' એ શ્રુતિ માત્ર અવિદ્યાવાળી અવસ્થામાં જ દૈતદર્શન થાય છે એમ કહે છે, અને 'જ્યાં આત્મ સર્વ આત્મા જ થયું ત્યાં કોનાથી કોને લુએ' એ શ્રુતિ જ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં દૈતદર્શન થતું નથી એમ કહે છે. તેથી દૈતદર્શન વસ્તુતઃ જિગ્સા છે અને પ્રપંચ પણ અવિદ્યાથી જ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે વળી, 'જ્યાંથી આ ભૂતો' ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મ પ્રપંચનું કર્તૃ છે એમ કહે છે, તેથી સર્વ શ્રુતિની ધટના કરતા અવિદ્યા ઉપાધિવાળું જ બ્રહ્મ જગતનું કારણ જ એમ માનવું જોઈએ આ પ્રમાણે માનવાથી 'આનાથી બીજું કોઈ દ્રષ્ટા નથી' વગેરે શ્રુતિની પણ ઉપપત્તિ થાય છે ઉપાધિવાળા બ્રહ્મ વિના અન્ય કોઈ દ્રષ્ટા નથી એમ એ શ્રુતિ કહે છે, તેથી ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જ દ્રષ્ટૃ જગત્કર્તૃ વગેરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સિદ્ધાંત : સિદ્ધાંતી—શ્રુતિ, તત્ત્વસૂત્ર અને સ્મૃતિથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, અને એઓનું એઓના અર્થમાં પ્રમાણ્ય હોવાથી એઓનાથી જ જીવ અણુ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

તમે કહ્યું તે પ્રમાણે જીવ આવિદ્યક હોત તો ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ થાત, પણ જીવ આવિદ્યક નથી, પરંતુ સત્ય છે 'જીવ સત્ય હોય તો અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિ વ્યર્થ થાય' એમ જે તમે કહ્યું તે પણ નથી, કારણ કે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે, અને જીવ અને બ્રહ્મને અંશાશિભાવનો સબધ છે, એમ સ્વીકારવાથી અભેદ પણ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો બ્રહ્મ અવયવરહિત કેમ કહેવાય ? બ્રહ્મ અવયવરહિત છે તેથી જીવ એનો અંશ સંભવતો નથી એમ અમે પ્રથમ કહ્યું છે

છે ત્યાં જ આ વિચાર કરીએ છીએ બ્રહ્મસ્વરૂપ અને (જીવસ્વરૂપ) શ્રુતિગમ્ય છે કે લૌકિક પ્રમાણુગમ્ય છે? એમાં દ્વિતીય (પક્ષ) નથી, કારણ કે રૂપ ન હોવાથી ચાતુષ્ય તો નથી સ્પર્શગુણરહિત હોવાથી સ્પર્શન પણ નથી ગુણ ન હોવાથી ગન્ધાદિ પેઠે પ્રાણેન્દ્રિયાદિથી પ્રત્યક્ષ નથી અનુમાનગમ્ય પણ નથી. પરિશેષથી જ્ઞાન અને પ્રયત્નના આધાર તરીકે આત્માની સિદ્ધિ કરતા આ વશ્યકતા અને લાઘવને લીધે પ્રાણુની જ સિદ્ધિ થવાથી, અર્થાન્તર તરીકે એની

સિદ્ધાન્તી—અરે તમે એમ કહેશું છે, પરંતુ એ સળધમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરીએ બ્રહ્મસ્વરૂપ અને જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન શ્રુતિથી થાય છે કે પ્રત્યક્ષ, વગેરે લૌકિક પ્રમાણુથી? લૌકિક પ્રમાણુથી એ જ્ઞાન થતું નથી કારણ કે ચતુ વગેરે દ્વિવિધી એ જ્ઞાન થતું નથી ચતુ દ્વિવિધી રૂપનાગા પદાર્થોનું જ જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ જીવને કેવળ નથી, તેથી ચતુથી એવું જ્ઞાન થાય નહિ, ત્વક્ દ્વિવિધી અર્થાન્તર ત્વચાથી એવું જ્ઞાન થતું નથી, મરણ કે ત્વચથી સ્પર્શનાગા પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ આત્મા (જીવ) મા સ્પર્શગુણ પદાર્થો તો જ નાસિમથી પણ એવું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે એમાં મધ્ય નથી એ જ પ્રમાણે આત્મા રસ અને રાગ નહિ હોવાથી ગિર્દા અથવા કર્ણથી પણ એવું જ્ઞાન થતું નથી તેથી આત્મા પ્રત્યક્ષ નથી

એમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ જ અનુમાનથી પણ એવું જ્ઞાન થતું નથી આત્માની અનુમાનથી સિદ્ધિ કરવી હોય તો જ્ઞાન પ્રયત્ન વગેરેના આધાર તરીકે સિદ્ધિ કરવા પાત્ર મરવા જોઈએ આત્મા નહિ માનનાર બાહ્ય લોકોના મત પ્રમાણે પૃથ્વી જાળ વગેરેના સમૂહરૂપી શરીરનો એવના ગુણ જ છે જેમ કાચો ચૂનો તામ્બૂલ અને મોપારી એકલા ખાઈએ તો મદ અથવા આનંદ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ સર્વ અમક પ્રમાણુમાં લાગે ખાઈએ તો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રમાણે પૃથ્વી જાળ વગેરે ભૂતો એક એક હોય તો એનાથી એવના ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ સર્વ જગારે અમુક પ્રમાણુમાં મળે છે ત્યારે એવના ઉત્પન્ન થાય છે એને યોગો આ માત્રો ગુણ કહે છે પણ વસ્તુનું આત્મા એવો યોગ પદાર્થ જ નથી

આ મતનું ટેટનાક નીચે પ્રમાણે ખડન કરે છે બહાર દેખાતા પૃથ્વી વગેરેના સમૂહનો એવના ધર્મ છે કે દેહની અંદર રહેનારો? બહારનો સમૂહ શરીરનો દેખાય છે તે જ આત્મા છે, કારણ કે એ જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે જે જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી તે આત્મા નથી ધર્મી પેઠે એ પ્રમાણે બહારના સમૂહ શરીરનો એવના ધર્મ છે, અર્થાત્ શરીર જ આત્મા છે એમ સિદ્ધ મરવા મામના દે, તો તમારો દેહ સપ્રતિપક્ષ છે અર્થાત્ એનાથી જીવદુ સિદ્ધ કરનાર કશું દેહ છે નહીં અત્મા નથી, કારણ કે એ જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી જે જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી તે આત્મા નથી મરણ પામેનાના શરીર પેઠે એ પ્રમાણે એનાથી જીવદુ પણ સિદ્ધ થાય કે તેથી શરીર આત્મા નથી, એ જ પ્રમાણે અંદર રહેના પૃથ્વી વગેરેના સમૂહ પણ આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી દેહ આત્મા નથી

પરી ચતુ વગેરે દ્વિવિ આત્મા છે એમ સિદ્ધ મરવા મટે તે પક્ષ એ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ચતુ વગેરે દ્વિવિ આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરતા નવે પ્રમાણે અનુમાન

સિદ્ધિ થતી નથી જેમ તેમ સિદ્ધિ થાય, તોપણ ઉપનિષદ્વિચારિત રૂપની સિદ્ધિ થાય નહિ, તેથી સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્ય ઉપનિષદના વિરોધથી બાધિત થવાથી અનુમાન એની સિદ્ધિ કરી શકે નહિ શબ્દગમ્ય પણ નથી શબ્દ આત્માના વચનરૂપ

થાય 'અત્યુ આત્મા છે, પ્રાણનો આધાર છે તેથી, અથવા જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે તેથી જે પ્રાણનો અથવા જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે તે આત્મા છે, શ્રોત્રની પેઠે ' આ પ્રમાણે દરેક ઇદ્રિય આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરનાર અનુમાન કરીએ તોપણ અનુમાન બરાબર નથી, કારણ કે ગોચરહિત અર્થોત્ અત્યુ ઇદ્રિય-રહિત પુરુષને પણ સુધા તૃપ્તા વગેરે લાગે છે ને એનું જ્ઞાન પણ થાય છે એ જ પ્રમાણે ત્વં ઇદ્રિય પણ પ્રાણ નથી, કારણ કે અત્યુ અશે જે પુરુષની તૃપ્તિ નાશ પામેની હોય તેને પણ સુધા તૃપ્તા વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે એ પ્રમાણે ઇદ્રિય આત્મા નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે

મન પણ આત્મા નથી, કારણ કે મન જ્ઞાનનું કારણ છે, પરંતુ જ્ઞાનનો આધાર નથી પછી માત્ર પ્રાણ અસિષ્ટ રહે છે પ્રાણ આત્મા નથી એમ સિદ્ધ કરવું અતિશય કઠિન છે, કારણ કે પ્રાણ હોય ત્યાસુધી જીવ રહે છે અને પ્રાણ ન હોય ત્યારે જીવ પણ હોતો નથી એમ આપણે અનુભવીએ છીએ તેથી પ્રાણ જ જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર છે એમ નિર્ણય પણ થઈ શકે છે—“સુપુત્રિમા જ્ઞાન હોતું નથી, પરંતુ પ્રાણ હોય છે એમ શ્વાસોન્નૈસ પરથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી પ્રાણ પણ જ્ઞાન વગેરેનો આધાર નથી એમ નિર્ણય થાય છે તેથી 'પ્રાણ આત્મા નથી, જ્ઞાન અને પ્રયત્નનો આધાર નથી, તેથી દેહની પેઠે' એ પ્રમાણે પ્રાણ આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે"—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે સુપુત્રિમા પણ શ્વાસોન્નૈસ છે અને તેથી પ્રાણ એ સમયે પણ પ્રયત્નનો આધાર છે સુપુત્રિમા જ્ઞાન નથી એ માત્ર જ્ઞાનના કારણ મન અને આત્માનો સંયોગ ન હોવાથી જ, તેથી કાઈ પ્રાણ જ નહોતો આધાર હોવાની યોગ્યતાવાળો નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી જ્ઞાન વગેરેનો આધાર પ્રાણ ટોનાથી, પ્રાણ જ આત્મા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય અનુમાનથી પ્રાણથી મિન્ન આત્મા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ દેહ અને પ્રાણનો વિયોગ જ શ્રુત્ય છે, તેથી જીવતા પ્રાણીના દેહમા અસ્ત્ર પ્રાણ રહેતો છે, તેથી પ્રાણથી મિન્ન આત્મા પદાર્થ માનવાનું કાઈ કારણ મળતું નથી, અને પ્રાણને જ આત્મા માનવામા લાખર રહેતું છે, તેથી અનુમાનથી આત્મા સિદ્ધ કરવા માગીએ તો આત્માને બદલે પ્રાણની સિદ્ધિ થાય અને એ પ્રમાણે દેવાભાસ થાય યોગીઓ પ્રાણનો નિરોધ કરે છે તોપણ એમને જ્ઞાન હોય છે અને એઓ જીવે છે એ ખરું, પરંતુ એ સમયે નિરોધ પામેનો પણ પ્રાણ એમના દેહમા રહેતો છે તેથી એઓ જીવે છે ને એમને જ્ઞાન થાય છે કદાપિ નિરોધને ઉત્પન્ન કરનાર કાઈ પ્રાણથી વ્યતિરિક્ત હોવો જોઈએ એમ વિભાવના કરવામા આવે, તોપણ એનાથી માત્ર ચેતનામર્શવાળો જ આત્મા સિદ્ધ થાય, પરંતુ ઉપનિષદ મા વચુવેનો ચિદ્રૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય નહિ તેથી જે આત્માના સ્વરૂપની સિદ્ધિ અનુમાનથી થાય તે સ્વરૂપનો સ્વત સિદ્ધપ્રામાણ્યવાળા ઉપનિષદથી બાધ થાય, તેથી અનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી.

એ જ પ્રમાણે આત્માનું શબ્દપ્રમાણથી પણ જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે શબ્દ એટલે આત્માનું વાક્ય આપત એટલે જેનું જેનું હેય તેનું જ કહેનાર. અનુભવથી જ વસ્તુના તરફનો

હોવાથી, આમ યથાદૃષ્ટાંતવાદી હોવાથી અને આત્મા અદૃશ્ય હોવાથી એ અનુપપન્ન છે, તેથી ઉપમાનગમ્ય પણ નથી, પરંતુ 'એ આપનિષદ પુરુષ વિશે પૂછ હુ એ શ્રુતિ-થી 'સર્વ વેદ જેના પદ્મ મનન કરે છે' 'સર્વ વેદથી હુ જ વેદ છુ (અર્ચી ૧૫-૧૫) [અત્યાદિ સ્મૃતિથી માત્ર શ્રુતિગમ્ય છે એના અર્થનો લૌકિક રીતથી નિર્ણય કરી શકાય નહિ, કારણ કે અલૌકિક છે અને એ લોકાથી વિલક્ષણ છે, પરંતુ પોતે જ વેદનો વિભાગ કરી પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક એની મીમાંસા કરનાર વેદવ્યાસના સૂત્રથી (એના અર્થનો નિર્ણય કરી શકાય), કારણ કે એ એના અર્થ જાણનાર છે એમા છવ બ્રહ્મના સબધના વિચારમા છવ બ્રહ્મનો અર્થ જ છે એમ 'નાનાવ્યપદેશને લીધે (છવ બ્રહ્મનો) અર્થ (છે)' (અ સૂ ૨ ૩ ૪૩) સૂત્રમા નિર્ણય કરેલો છે આનો અર્થ (નીચે પ્રમાણે છે) છવ બ્રહ્મનો અર્થ જ છે - કેમ? - નાનાવ્યપદેશને લીધે કવચિત્ બ્રહ્મ તરીકે, કવચિત્ ઉત્પન્ન તરીકે, કવચિત્ અગ્નિ તરીકે, કવચિત્ ચિદ્રૂપ તરીકે,

પૂરેપૂરો નિશ્ચય કરે, અને રાગ રગરે મારણથી પણ અનુભવથી વિરુદ્ધ કહે નહિ તે આપ્ત, એ પ્રમાણે પતંગનિ આપ્તનું લક્ષણ કહે છે આપ્તો પણ પ્રથમ અનુભવ થવો જોઈએ અનુભવ થયા વિના આપ્તનું વાક્ય સહજ નહિ પરંતુ આત્મા અદૃશ્ય છે તેથી આપ્તને આત્માનો અનુભવ થતો નથી તેથી આપ્તવાક્યથી પણ આત્માનું જ્ઞાન અર્થ શકે નહિ

આત્માનું પ્રયક્ષ અનુમાન અને રા દૃષ્ટી જ્ઞાન થતું નથી તેથી જ એનું ઉપમાનથી પણ જ્ઞાન થાય નહિ કારણ કે ઉપમાન પ્રયક્ષ વગેરે પ્રમાણ પર આધાર રાખે છે

તેથી આત્માનું જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથી જ થાય છે એ આપનિષદ પુરુષ વિશે પૂછ હુ 'સર્વ વેદ જેના પદ્મ મનન કરે છે' 'સર્વ વેદથી હુ જ વેદ છુ' અત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ એમ જ કહે છે

આત્માનું જ્ઞાન માત્ર ઉપનિષદ અર્થોત્ વે થો જ થાય છે વેદ અરોગિક છે તેથી એનો અર્થ લૌકિક રીતે કરવો ઉચિત નથી વેદ લૌકિકથી વિરુદ્ધ પ્રમાણના અર્થોત્ અરોગિક હોવાથી એઓનો અર્થ લૌકિક રીતથી કરવો ન જોઈએ પરંતુ વેદના વિભાગ કરનાર અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક બ્રહ્મમીમાંસા રચનાર વેદવ્યાસજીના સૂત્રથી જ વેદોનો અર્થ કરવો જોઈએ, કારણ કે વ્યાસજી જ વેદના અર્થ જાણનાર છે માત્ર વ્યાસજી જ વેદના અર્થ જાણનાર હોવાથી વેદના અર્થ કરવા માટેની અર્થોત્ બ્રહ્મસૂત્ર એમણે રચ્યા છે તે પ્રમાણે જ વેદનો અર્થ કરવો જોઈએ

આત્માનું જ્ઞાન વેદમયો જ થાય છે અને વેદનો અર્થ બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે જ કરવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું તેથી છવ અને બ્રહ્મનો અર્થોત્ અત્મા અને પરમાત્માનો સબધ કેવા પ્રકારનો છે અને એમનો અભેદ કેમ સહજ છે એનો પણ આપણે બ્રહ્મસૂત્રથી જ નિર્ણય કરવો જોઈએ બ્રહ્મસૂત્રમા છવ અને બ્રહ્મના સબધનો વિચાર કરતા વ્યાસજી નીચે પ્રમાણે મુગ્ધ ગોળે છે 'નાના વ્યપદેશને લીધે (છવ બ્રહ્મનો) અર્થ (છે)' તેથી છવ બ્રહ્મનો અર્થ છે એમ જ વ્યાસજીએ નિર્ણય કરેલો છે આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે છવ બ્રહ્મનો અર્થ છે - છવ બ્રહ્મનો અર્થ રોવાનું શું મારણ? - નાના વ્યપદેશને લીધે કારણ કે છવનું મિનિ મિનિ પ્રમાણ પણ જ કરેલું છે (૧) કાઈ રચને છવને બ્રહ્મ કહેવો છે જેમકે

કંચિત્ ઇંશિતવ્ય તરીકે, અણુ તરીકે અને વ્યાપક તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી નાનાવ્યપદેશ (છે). (આમ) બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત એક જ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય સંભવે નહિ તેથી જીવ બ્રહ્માંશ જ છે, આવે અર્થ છે. અથવા નાનાવ્યપદેશ અર્થાત્ ભેદથી વ્યપદેશ, તેથી અંશ, એવો અર્થ (છે). જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે છે તેમ જ આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો એમ ઉપક્રમ કરી, 'સર્વે આત્માઓ વ્યુચ્ચરે છે' (૫૨-૧-૨૦) એવી, અને 'કપૂયચરણ રમણીયચરણ' (છાં. ૫-૧૦-૭) એ શ્રુતિ (છે). 'જીવનો બોધ બ્રહ્મોપાધિ તરીકે અંગીકાર કરી, વિસ્ફુલિંગના ઐશ્વર્યની પેઠે જીવ અને ઈશ્વરમાં ચેતનપણું એ સાધારણ ધર્મ છે તેથી ઐશ્વર્ય-રિક્ત અંશત્વ કહી, 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ' 'જે આત્મામાં રહી, આત્માનું

'આ આત્મા સર્વોત્તમ બ્રહ્મ છે'. (૨) કોઈ સ્થલે ઉત્પન્ન થયેલો કહેલો છે, જેમકે 'સર્વ આત્માઓ વ્યુચ્ચરણ પામે છે'. (૩) કોઈ સ્થલે એને અસ કહેલો છે; જેમકે 'એ સ અને અસ, ઇશ અને અનીશ'. (૪) કોઈ સ્થલે એને ચિદ્રૂપ કહેલો છે; જેમકે 'આ ભૂતોમાંથી વિજ્ઞાનધન જ'. (૫) કોઈ સ્થલે એને ઇશિતવ્ય અર્થાત્ નિયમ્ય કહેલો છે; જેમકે 'એક દેવ ક્ષર આત્માઓને નિયમમાં રાખે છે'. (૬) કોઈ સ્થલે એને અણુ કહેલો છે; જેમકે 'આ આત્મા મનથી અણુ જાયો'. (૭) કોઈ સ્થલે એને વ્યાપક પણ કહેલો છે; જેમકે 'આ જે વિજ્ઞાનમય છે તે મહાન અજ આત્મા છે.' આ પ્રમાણે જીવને વિરુદ્ધ ધર્મવાળો કહેલો છે. બ્રહ્મ વિના કોઈ પણ એક જ પદાર્થ વિરુદ્ધ ધર્મવાળો સંભવતો નથી, પરંતુ જીવને પણ વેદમાં વિરુદ્ધ ધર્મવાળો કહેલો છે; તેથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે'.

અથવા નીચે પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે, કારણ કે એનો નાનાવ્યપદેશ વેદમાં કરેલો છે; અર્થાત્ વેદમાં એનું ભેદથી નિરૂપણ કરેલું છે શ્રુતિ પણ 'જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર વિસ્ફુલિંગ વ્યુચ્ચરે છે તેમ જ આ આત્મામાંથી સર્વે પ્રાણો એમ આરંભ કરી 'સર્વે આત્માઓ વ્યુચ્ચરે છે' એમ કહે છે. તેથી જ 'કપૂયચરણ રમણીયચરણ' એવી પણ શ્રુતિ છે. 'વ્યુચ્ચરે છે' અર્થાત્ વ્યુચ્ચરણ પામે છે, બહાર નીકળે છે અથવા આવિર્ભાવ પામે છે. 'કપૂયચરણ' અર્થાત્ અસત આચરણવાળા. 'રમણીયચરણ' એટલે સદાચરણવાળા. આ શ્રુતિ જીવો પરમાત્મામાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ કહે છે 'આત્માઓ' એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી જીવાત્મા પરસ્પર ભિન્ન છે એમ આ શ્રુતિ કહે છે. વળી, જીવાત્માઓ પરમાત્મામાંથી વ્યુચ્ચરે છે એમ ઉપદેશ કરે છે, તેથી જીવાત્માઓ પરમાત્માથી ભિન્ન છે એવો એનો ભાવાર્થ છે; તેથી આ શ્રુતિ જીવાત્માઓ પરમાત્માથી અને પરસ્પર ભિન્ન છે એમ કહે છે. વળી, વિસ્ફુલિંગની પેઠે જીવોનો બ્રહ્મમાંથી વિભાગ થયો છે એમ શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે, તેથી જીવાત્માઓ પરમાત્માના અંશ જ છે એવો શ્રુતિનો બોધ છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. એ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી પણ આ શ્રુતિઓનો અર્થ કરી શકાય છે. જેમ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગ ઉત્તમમાં ઔષ્ણ્ય અર્થાત્ ઉષ્ણતા રહેતું છે તેમ જ બ્રહ્મ અને જીવ ઉત્તમમાં ચેતનપણું રહેતું છે. ચેતનપણું જીવ અને ઈશ્વરનો સામાન્ય ધર્મ હોવાથી, જીવનું અંશપણું ઔપચારિક છે, સત્ય નથી. આ

અતરથી યમન કરે છે ઇત્યાદિ શ્રુતિથી નાનાવ્યપદેશનુ દર્શન થાય છે એમ કહેવું એ પૂર્વાપરવિગ્રાધને લીધે વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે આભાસ હોવાથી અથવા પ્રતિબળ હોવાથી એના મતના અવીર જીવનુ નિયમન અને એમા સ્થિતિ જ્ઞાનૈકધન પરમાત્માના સભવતા નથી એ જ કારણને લીધે વિરુદ્ધિગ યૌગ્યધના દૃષ્ટાંતથી ચેતનત્વ સાધારણ ધર્મ લઈ ઔપચારિક અશત્વ પણ કહી શકાય નહિ 'જેમ અગ્નિમાથી હુદ્ર' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ અશત્વાવગમપ્રકાર કહેવો છે

✓ જીવ જ્ઞાને તાત્પર્યમળધ છે

અહીં આ કથાનમા રાખવાનુ છે જ્ઞાનુ નિરશત્વ અથવા આશત્વલેખસિદ્ધ નથી કે એના અનુરોપે કાઈ કહી શકાય, પરંતુ માન વેદથી જ અધિગમ્ય છે એમ હોવાથી, જેમ એ નિરૂપણ કરે તેમ જ એ માનવુ જોઈએ તેથી જ 'આ મતિ તર્કથી હરવી નહિ (કે ૧-૨-) 'જે અલૌકિક ભાવ છે તેને તર્કથી સાધવા નહિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ લૌકિક યુક્તિને અનુસરનાર અર્થમા જ શ્રુતિનુ તાત્પર્ય હોય તો 'આ મતિ' અશપણ ઔપચારિક હોવાથી જેમ અગ્નિમાથી નુત વિરુદ્ધિ' જે આત્મામા રહી આત્માનુ અતરથી નિયમન કરે છે ઇત્યાદિ શ્રુતિએ નાના અર્થત્વ બેલથી વ્યપદેશ કરે છે વસ્તુન જીવ અને જ્ઞાનમા અભેદ છે અને અભેદ શ્રુતિ વિશેષ જનનની હેતુથી આ પ્રમાણે અર્થ કરેલો ઉચિત છે

સિદ્ધાન્તી—આ વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરવા જેવુ છે મનુષ્ય કે એમા પૂર્વોપર વિરોધ આવે છે, કારણ કે તમારા પ્રમાણુ જીવ માત્ર આભાસ અથવા પ્રતિનિબ છે અને તેથી મિથ્યા છે કેવન જ્ઞાનવન પરમાત્મા મિથ્યા જીવનુ નિયમન કરે અથવા મિથ્યા જીવમા સ્થિતિ કરે એ સંભવનુ નથી વળી, જીવ અતીક અર્થત્વ મિથ્યા હોવાથી એને વસ્તુત્વ ચેતનપદ્ધ ગુણ હોઈ શકે નહિ, તેથી ચેતનપણુ જીવ અને ઈશ્વરનો સામાન્ય ગુણ હોવાથી જીવમા ઔપચારિક અશપણુ રહેતુ છે એમ પણ કહેશાય નહિ જીવનુ અશપણુ કેવા પ્રમાણુ છે એ 'જેમ અગ્નિમાથી નુત વિરુદ્ધિ' એ શ્રુતિ જ કહે છે

પૂર્વપદો—(જીવ જ્ઞાન અશ્વરદિત હોવાથી જીવ અશ વસ્તુત્વ હોઈ શકે નહિ, તેથી જીવનુ અશપણુ ઔપચારિક જ રીકાતુ જોઈએ)

સિદ્ધાન્તી—જ્ઞાન અશ્વરદિત છે કે અશ્વરવાશુ છે એ લો થી સિદ્ધ થતુ નથી, કારણ કે જ્ઞાનુ માત્ર વેલ્લો જ જ્ઞાન યાત કે લોથથી અર્થત્વ નૌકિક પ્રયત્ન વગેરે પ્રમાણુથી જ્ઞાનુ જ્ઞાન યતુ નથી તેથી લૌકિક પ્રમાણુથી જ્ઞાનના સ્વરૂપ વિશે માર્ગ પણ ખતી શકાય નહિ જ્ઞાનુ જ્ઞાન માત્ર વેલ્લો જ યાત છે તેથી જે સ્વરૂપવાગા જ્ઞાનુ વેલ્લો નિરૂપણુ કરે તેવા જ સ્વરૂપવાશુ જ્ઞાન છે એમ માનનુ જોઈએ લૌકિક પ્રમાણુથી વેદે વચ્ચેના જ્ઞાનના સ્વરૂપમા કાઈ પણ ફેરફાર કરી શકાય નહિ 'આ મતિ તર્કથી હરવી નહિ' 'જે અલૌકિક ભાવ છે તેને તર્કથી સાધવા નહિ' વગેરે શ્રુતિઓ પણ એ જ ઉપદેશ કરે છે તેથી લૌકિક પ્રમાણુ અથવા યુક્તિથી વેદે વચ્ચેના સ્વરૂપનો બાધ કરવો ઉચિત નથી જો લૌકિક યુક્તિથી જ્ઞાનના સ્વરૂપનો નિષ્કલ્પ થતો હોય અને વેનુ પણ તાત્પર્ય એ જ અર્થમા હોય, તો 'આ મતિ તર્કથી હરવી નહિ' વગેરે શ્રુતિઓ બર્થ ધર્મ જાય. અરે, બ્યથ, એમ્લુ જ નહિ પણ વિરુદ્ધ

ઇત્યાદિ શ્રુતિ વ્યર્થ અને વિરુદ્ધાર્થ થાય. લોકમાં પણ અયઃકાંતની સન્નિધિમાં લોહનું પરિભ્રમણ ઇત્યાદિ સ્થલે જ્યાં વસ્તુસ્વભાવ જ કાર્ય હેતુ છે ત્યાં યુક્તિની સંભાવના નથી —ત્યાં મણિનિષ્ઠ દેવતા આકર્ષિકા છે, —એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે દેવતા પણ લોહને જ આકર્ષે એના હેતુની અપેક્ષામાં દેવતાનો સ્વભાવ જ હેતુ કહેવો પડે, તેથી આવશ્યકતા અને લાઘવને લીધે મણિનો સ્વભાવ જ હેતુ કહેવો ઉચિત છે. એમ જ અહીં પણ શ્રુતિભલથી વસ્તુસ્વભાવ જ એવો છે એમ માનવું, યુક્તિની અપેક્ષા કરવી નહિ તેથી શ્રુતિ જ ‘નિષ્કલ નિષ્કિય’ ઇત્યાદિથી સાંશત્વનો નિરાસ કરી, ‘જેમ અગ્નિમાથી’ ઇત્યાદિથી જીવને પ્રહ્લનો અર્થ કહે છે, તેથી જ વ્યાસે પણ આ જ અર્થને દઢ કરવા, ‘મન્ત્રવર્ણને લીધે’ (પ્ર સૂ ૨-૩ ૪૪) ‘અને સ્મૃતિ છે’ (પ્ર સૂ ૨ ૩ ૪૫) એમ અન્ય હેતુ કહ્યા. મન્ત્રવર્ણ ‘સર્વ ભૂત આનો પાદ છે’ એમ એ ભૂત જીવોને પાદ હોવાથી અર્થ જ કહે છે. ‘જીવલોકમાં જીવ થયેલ મારો

અર્થવાણો થાય, કારણ કે એ શ્રુતિઓ એનાથી વિરુદ્ધ જ કહે છે લોકમાં પણ જ્યાં વસ્તુ સ્વભાવથી જ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ છે ત્યાં યુક્તિની સંભાવના કરવામાં આવતી નથી, જેમકે લોહયુગ્મકની તરફ લોહું એ આવે છે ત્યાં લોહાનું આકર્ષણ કરવું એ લોહયુગ્મકનો સ્વભાવ જ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, પરંતુ લોહાનું આકર્ષણ કરનાર અન્ય કાર્ણ હોવું જોઈએ એવી કાર્ણ પણ પ્રકારની યુક્તિની સંભાવના કરતા નથી —ત્યાં પણ લોહયુગ્મકમાં રહેલી દેવતા લોહાનું આકર્ષણ કરે છે એવી યુક્તિ કરી શકાય’ —એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે લોહયુગ્મકમાં રહેલો માત્ર દેવતાનો સ્વભાવ જ છે એમ કહો ત્યારે આખરે સ્વભાવની સત્તા સ્વીકારી નિના આશ્ચર્ય નહિ, તે લોહયુગ્મકનો જ એવો સ્વભાવ છે એમ સ્વીકારીએ તો દેવતા અને દેવતાનો સ્વભાવ એ એ પદાર્થ એછા સ્વીકારના પડે તેથી લાગતને લીધે, અને સ્વભાવની અવશ્ય સત્તા સ્વીકારવી પડે તેથી, લોહયુગ્મકનો જ લોહાનું આકર્ષણ કરવાનો સ્વભાવ છે એમ સ્વીકારવું ઉચિત છે. એમ જ અહીં પણ શ્રુતિના બલથી પ્રહ્લ જ એના પ્રકારનું છે, અર્થાત્ પ્રહ્લ અવ ધનરહિત છે અને જીવ અર્થ છે એમ સ્વીકારવું ઉચિત છે અને યુક્તિની સંભાવના કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે શ્રુતિ જ ‘નિષ્કલ નિષ્કિય’ વગેરેથી પ્રહ્લના અર્થો જીવોનો નિરાસ કરે છે, અર્થાત્ પ્રહ્લ અવધનવાણું નથી એમ કહે છે, અને ‘જેમ અગ્નિમાથી’ વગેરેથી જીવને પ્રહ્લનો અર્થ પણ કહે છે, તેથી જ વ્યાસજીએ પણ જીવ પ્રહ્લનો અર્થ કહે છે એ અર્થ દઢ કરના ‘મન્ત્રવર્ણને લીધે’ ‘અને સ્મૃતિ છે’ એ એ સૂત્ર કહ્યા છે ‘વાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ’ ‘સર્વ ભૂત આનો પાદ છે’ એ મન્ત્રવર્ણ છે ‘પાદ’ અર્થાત્ ભાગ ‘ભાગ’ એટલે અર્થ ‘સર્વ ભૂત’ અર્થાત્ સર્વ જીવો આ પ્રહ્લનો અર્થ છે એવો એ મન્ત્રનો અર્થ છે પદ, ભાગ, અર્થ એ સર્વ પર્ણીય છે અર્થાત્ એઓનો અર્થ એક જ છે ‘મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતન’ ‘જીવ લોકમાં જીવ થયેલો મારો જ સનાતન અર્થ છે’ એવી સ્મૃતિ છે તે પણ ‘જીવ પરમાત્માનો અર્થ જ છે’ એમ કહે છે. આ પ્રમાણે જીવ પ્રહ્લનો અર્થ હોવાથી જીવને અને પ્રહ્લને તાદાત્મ્યસંબંધ છે અને એમને તાદાત્મ્યસંબંધ હોવાથી અભેદશ્રુતિની પણ ઉપરિષ્ઠ થાય છે જેવો સંબંધ વિકૃતિગને અગ્નિ સાથે છે તેવો જ

અને વિનિગમક નથી. ચિંતામણિ કહ્યપત્રુ કામધેનુ આદિની પેઠે અહીં બ્રહ્મમાંથી પણ પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ સંભવે છે, તેથી જોકે 'જેમ અગ્નિમાંથી' એ અતિથી જ જીવના અંશત્વ અથવા એના અભાવનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ, તોપણ સૂત્રોથી અને એએનાથી ઉપદર્શિત શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી અંશત્વ જ નિર્ધારાય છે - 'જેમ અસાવૃંદ્યની અનુપપત્તિ આદિ દૂષણગ્રાસ થાય છે' - જેમ પણ નહિ, કારણ કે સર્વજ્ઞત્વ આદિ ધર્મો ભગવદ્વિષ્ણુથી જ તિરોભૂત થયેલા છે, કેમકે સૂત્રકાર પણ આ જ શંકા દૂર કરવાનો 'પણ પરના અભિધ્યાનથી આના તિરોહિત (છે), તેથી બાંધ અને વિપર્યય યુક્ત છે' (પ્ર. સૂ. ૩-૨-૫) જેમ કહે છે, આનાં અર્થાત્ જીવનાં ઐશ્વર્ય આદિ તિરોહિત છે. 'પરના અભિધ્યાનથી' એ એનો હેતુ છે. પરંતુ ભગવાનનું અભિધ્યાન અર્થાત્ સ્વકીય અને જીવના સર્વતઃભોગની ઇચ્છા, એ કારણથી જ ઐશ્વર્ય આદિના સદ્ભાવમાં વૈચિત્ર્યના અભાવથી ભોગ ન થાય તેથી જીવના સ્વધર્મોના તિરોભાવ કર્યો, તેથી જ તિરોભાવથી બાંધ અને ભગવાનના ધર્મથી વિપરીત ધર્મ (જીવના થયા) એવો અર્થ છે ઐશ્વર્યના તિરોભાવથી દીનતા અને

નિર્ગમનનો પ્રકાર કહ્યો એવો નિશ્ચય કરવાનું કાર્ણ પણ કારણ નથી, તેથી પ્રાણ વગેરેના નિર્ગમનનો પ્રકાર કલ્પો અને આત્માની ઉત્પત્તિ કહી એવો નિશ્ચય કેમ ન કરવો, એનું કાર્ણ તમે કહી શકો જેમ નથી

'ચિન્તામણિ કામધેનુ કામધેનુ વગેરેમાંથી પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ એ પદાર્થો ચિન્તામણિ વગેરેના અંશ નથી, તેથી જેમાંથી અમુક પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય તેનો એ પદાર્થ અંગ છે અથવા અંશ નથી જેમ નિર્ણય કરી શકાય નહિ તેથી બ્રહ્મમાંથી જીવનું નિર્ગમન થાય છે તેથી જ બ્રહ્મના જીવ અંશ છે જેમ કહી શકાય નહિ' - એ 'ખરું', પરંતુ ભગવાન બાહ્યાયણના મુત્રો અને એમાં કહેની શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓથી જીવ બ્રહ્મનો અંશ જ છે એનો નિશ્ચય થાય છે જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોય તો અસર્વત્ હોઈ શકે નહિ એવી બીજી રાખવાનું કારણ નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞતા વગેરે ભગવાનના ધર્મો ભગવાનની ઇચ્છાથી જીવમાંથી તિરોભૂત થયા છે સૂત્રકાર પણ 'પણ પરના અભિધ્યાનથી આના તિરોહિત (છે) તેથી બાંધ અને વિપર્યય યુક્ત છે' એ સૂત્રથી ભગવાનની ઇચ્છાથી જીવમાંથી સર્વતના વગેરે ભગવાનનાં ગુણ તિરોભૂત થાય છે જેમ કહે છે 'આના' અર્થાત્ જીવના ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવદ્ગુણ તિરોભૂત થયેલા જીવનમાં પણ ઐશ્વર્ય વૈષ્ણવ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ભગવાનના ૭ ગુણ હોય તો જીવ અને ઈશ્વર સમાન ગુણગાળા હોવાથી વૈચિત્ર્ય થાય નહિ, અને વૈચિત્ર્ય ન હોવા તો એમાં 'જેમ સર્વતે નહિ તેથી ભગવાને જીવમાંથી એ ૭ ભગવદ્ ગુણો તિરોભાવ કર્યો આ તિરોભાવનું કારણ પણ સૂત્રમાં 'પરના અભિધ્યાનથી' જેમ કહેયું છે 'પર' અર્થાત્ ભગવાન અને 'અભિધ્યાન' એટલે પોતાના અને જીવના સર્વત ભોગની ઇચ્છા તેથી જ ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવદ્ગુણો જીવમાં પણ હોય તો વૈચિત્ર્ય ન હોવાથી ભોગ થાય નહિ, તેથી ભોગની ઇચ્છાથી જીવના ઐશ્વર્ય વગેરેના ભગવાને તિરોભાવ કર્યો, તેથી ભગવદ્ધર્મના તિરોભાવને લીધે જીવને બાંધ અને ભગવદ્ધર્મથી વિપરીત ધર્મ પ્રાપ્ત થયા ભગવાનના ઐશ્વર્ય ધર્મના તિરોભાવથી જીવ દીન અને પરાધીન થયો, (૨) વૈષ્ણવના તિરો-

પરાધીનતા, વીર્યના તિરોભાવથી સર્વદુઃખસહનતા, યશના તિરોભાવથી સર્વહીનતા, શ્રીના તિરોભાવથી જન્મઆદિ સર્વ આપદની વિષયતા, જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહાદિમા અહંબુદ્ધિ અને અપરમારભરતની પેઠે સર્વનું વિપરીતજ્ઞાન, વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયમા આસક્તિ આનંદાશ તો પૂર્વે જ તિરોહિત થયેલો જેથી જીવભાવ થયો તેથી જ 'અનુપપત્તિને લીધે ઇતર નહિ' (બ્ર સૂ ૧-૧-૧૫) 'એવ્યપદેશને લીધે' (બ્ર સૂ ૧-૧-૧૬) ઇત્યાદિથી જીવમા આનંદનો સૂત્રકાર નિષેધ કર્યો.]

‘કારણસામ્ય છે તો એક જડ અને એક ચેતન કેમ? જ્ઞાન તિરોહિત થવાથી જીવમા અવપક્ષતા પણ કેમ?’—અહીં આચાર્યેએ કહેલું છે સમ્યક્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બ્રહ્મા ‘સત્ય વિજ્ઞાન આનંદ બ્રહ્મ’ શ્રુતિથી ત્રણ સ્વરૂપ ભૂતધર્મ છે ‘જે સર્વજ’ (બુ ૧-૧-૬) એ શ્રુતિથી અને ભગવાન એ નામની વ્યુત્પત્તિથી ધર્મસ્વરૂપ પણ જ્ઞાન છે એમ માનવું એમા સ્વરૂપાત્મક સદશયો જડનો ઉદ્ગમ પ્રથમ કહેલો છે પછી એવા જ ચિદશમાથી તદ્દૂષ જ જીવનો ઉદ્ગમ કહેલો છે તેથી જડ સન્માત્રકાર્ય હોવાથી એમા ચિત્તનો તિરોભાવ છે જીવ ચિત્કાર્ય હોવાથી ચિદ્વ્ય છે તેથી, અને સત્ત્વથી ઉપલબ્ધમાન થાય છે તેથી એમા આનંદનો જ તિરો-

ભાવથી સન દુઃખ સહન કરનાર થયો. (૩) યશના તિરોભાવથી સર્વથી હીન થયો, (૪) શ્રીના તિરોભાવથી એને જન્મ વગેરે સર્વ આપતિ પ્રાપ્ત થઈ (૫) જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહ વગેરેમા અહંબુદ્ધિ થઈ અને અપરમારથી પીડિતની પેઠે સર્વ વિપરીત જ્ઞાન થયું (૬) વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયમા આસક્તિ થઈ આનંદ અસાધ્ય પ્રથમ જ જીવમાન થવા પડેલા જ તિરોભાવ થયો હતો, કારણ કે આનંદ અસાધ્ય તિરોભાવથી જ જીવમાન થયો હતો, તેથી જ સૂત્રકાર પણ ‘અનુપપત્તિને લીધે ઇતર નહિ’ ‘એવ્યપદેશને લીધે’ પ્રસાદિ સત્રોથી જીવમા આનંદ અસાધ્ય એમ કહે છે

પૂર્વપક્ષી—જડ અને જીવ ઉભયનું કારણ બ્રહ્મ સમાન છે, તથાપિ એક જડ થાય છે અને એક ચેતન થાય છે વગી, જીવમાં જ્ઞાન પણ તિરોહિત થયું છે તોપણ અ પ છે, જડમા અસ્પ પણ જ્ઞાન નથી કારણ સમાન હોવા છતાં આ બે કેમ સભવે?

સિદ્ધાન્તી—આ શકાનું સમાધાન આચાર્યે કરેલું છે ‘સત્ય જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ’ એ શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ત્રણ અસ છે (૧) સત્ (૨) ચિત્ (૩) આનંદ આ ત્રણ અસ બ્રહ્મના સ્વરૂપ જ છે, તેથી અધિક બ્રહ્મનો ધર્મ પણ જ્ઞાન છે એવું ‘જે સર્વજ છે એ શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે વગી, ‘ભગવાન’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીએ ‘ભગવાન’ અર્થાત્ ભગવાના કૈમવર્ધ વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છને ‘ભગ’ કહે છે તેથી ‘ભગવાન’ એજને આ છ ગુણવાળા આ છમા જ્ઞાન ગુણનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી પણ ભગવાનનો ગુણ જ્ઞાન પણ છે. બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ત્રણ અસ છે તેમાંથી (૧) સત્ અસમાંથી જડ પદાર્થનો ઉદ્ગમ થાય છે, એ પ્રાણ લોક વગેરેનો ઉદ્ગમ થાય છે એમ શ્રુતિ પ્રથમ કહે છે, (૨) પત્તી બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત ચિત્ અસમાંથી ચિત્ત જીવનો ઉદ્ગમ થાય છે, એમ વિરકુપિગદ્ધન્તથી શ્રુતિ કહે છે, તેથી જડ માન સત્ અસના જ કેવું દોરાથી એનામા ચિત્ અસ (અને આનંદ અસનો) તિરોભાવ છે (૩) છતાં ચિત્ અસના માત્ર છે અને સત્ અસથી એમની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેથી એમનામા માત્ર આનંદ અસનો જ તિરોભાવ

ભાવ છે. આ સચ્ચિત્તનો પણ તિરોભાવ હોય તો સ્વરૂપહાનિ જ થાય. તિરોહિન થયેલુ તો ભગવદ્વાચ્ય ધર્મરૂપ જ્ઞાન છે, તેથી સર્વ અનવધ છે. અત્ર ભગવદ્વિષ્ણુ જ નિયામિકા છે એમ માનવું આનો (જડ હવનો) ભેદાભેદવિચાર એકે કહીશું.

પ્રાપ્ત થયેલની હાનિ અને ન કરેલાંની પ્રાપ્તિ દરાવવારૂપ દોષ ભગવાનમાં નથી. 'બ્રહ્મરૂપ જ હવના સહજ ગુણ તિરોહિત કરી મિથ્યાજ્ઞાન આદિ દોષધુક્ત કરવાથી ઉપસ્થિતહાનિ અને અદૃતઅભ્યાગમ થયે'—એમ નહિ એ હવદૃતમાં જ અને હવમાં જ દ્વષણ થાય એમાં પણ લોકમાં પણ અસ્વતન્ત્ર હવની કૃતિમાં જ, કારણ કે લોકમાં પણ સ્વતન્ત્ર રાજ્યઓ સ્વવિહારાર્થ પ્રાચીન વિચિત્ર ભવન પ્રાકાર ગોપુર આદિનો ભંગ કરી ત્યાં જ અગ્નિરોધાનાદિ કરે છે,

છે એ હવેમા આ બ્રહ્મના સ્વરૂપરૂપ સત્ અસત્ અને ચિત્ અચિત્નો પણ તિરોભાવ હોય તો હવના સ્વરૂપની જ હાનિ થાય, તેથી હવમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપરૂપ ચિત્ અચિત્નો તિરોભાવ નથી, પરંતુ ભગવાનના ધર્મ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવદ્વિષ્ણુથી થયેનો છે, અને આ ભગવાનના ધર્મ જ્ઞાનનો તિરોભાવ થવાથી જ એને દેહ વગેરેના અવશુદ્ધિ વગેરે દોષ પ્રાપ્ત થયા છે, પરંતુ બ્રહ્મના સ્વરૂપરૂપ ચિત્ અચિત્નો તિરોભાવ હવમાંથી થયો નથી, તેથી આ સિદ્ધાન્તમાં કાઈ પણ દોષ નથી આ સર્વ તિરોભાવ વગેરેની નિષામક ભગવાનની ઈચ્છા જ છે એમ જાણુ જડ અને હવના ભેદાભેદનો વિચાર આગળ લીનાના નિત્યજ્ઞાનો વિચાર કરતી વખતે કરીશું.

(હવ બ્રહ્મનો અસ છે અને હવને અને બ્રહ્મને તાદાત્મ્યસંબંધ છે એમ સ્વીકારી, ભગવાનની ઈચ્છાથી હવમાં ભગવદ્ગુણનો તિરોભાવ થાય છે એમાં પૂર્વપક્ષી શકા કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મસ્વરૂપ હવેના સદાજ ગુણ એકર્ષ વીર્ષ વગેરેના ભગવાન તિરોભાવ કરે અને હવેમા મિથ્યજ્ઞાન અનીચતા વગેરે દુર્ગુણ સ્થાપન કરે તે ઉપસ્થિતતાનિ અને અદૃતઅભ્યાગમ દોષ પ્રાપ્ત થાય એકર્ષ વીર્ષ વગેરે ભગવાનના ૭ ગુણ હવમાં ઉપસ્થિત થયા હતા અથવા હવને પ્રાપ્ત થયા હતા તેની કાઈ પણ કારણ વિના હવને હાનિ થાય છે, અને હવે પૂર્વે કાઈ પણ દોષ ક્યાં નહોતા તેપણુ દોષના દરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન અનીચતા વગેરેના એને અભ્યાગમ થાય એ, અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન વગેરેની કાઈ પણ કારણ વિના એને પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી હવના ભગવદ્ગુણનો તિરોભાવ કરે એ સભરગુ નથી.

સિદ્ધાન્તી—ઉપસ્થિતતાનિ અને અદૃતઅભ્યાગમ કૃતિના વિરુદ્ધા દ્વારણ છે, અથવા કૃતિમાં દોષ આણુનાર હોઈ દ્વષણ છે, અથવા કતોંમાં દોષ આણુનાર હોઈ દ્વારણ છે. અર્થાત્ એ હવના દોષ છે કે ભગવાનની કૃતિના દોષ છે કે ભગવાનના દોષ છે ? હવના દોષ નથી, કારણ કે કૃતિના રિપવ હવના દોષ મણીએ તો લૂટારા સત્જનને લૂટે એમાં સત્જનનો દોષ મણાય કૃતિના અથવા કતોંના દોષ છે એમ કહો તો એ હવની કૃતિ હોય તો જ, અથવા હવ એએનો કતોં હોય તો જ એ દોષ છે એમાં પણ અસ્વતન્ત્ર હવની કૃતિ હોય તો જ એ દોષરૂપ છે, સ્વતન્ત્ર હવની કૃતિમાં દોષ નથી લોકમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે સ્વતન્ત્ર રાજ્યઓ પોતાના વિદાર માટે પ્રાચીન વિચિત્ર ભવન પ્રાકાર ગોપુર વગેરેનો ભંગ કરે છે અને ત્યાં આગણા અથવા ઉઘાન કરે છે. આ પ્રમાણે સ્વતન્ત્ર રાજ્યઓ માત્ર

અને નિજસેવકમાં પણ કદાચિત્ સ્થિતનાં પણ ઐશ્વર્ય આદિ હરે છે અને સેવાથી સંતોષ પામી પુનર્દાન કરે છે એમ જોઈએ છીએ; તો પછી સકલલોકનિયામક સકલજગતકારણના કારણ ભગવાન સ્વદાસ જીવનાં (ઐશ્વર્યાદિ) અન્યથા કરે એમાં શંકા પણ કેવી? વળી, સર્ગસ્થિતિસંહારમાં પણ ભગવાન જ કર્તા હોવાથી સ્થિતનો સંહાર કરી, પુનઃ એમ કરવામાં પણ આ દોષો થશે. કર્તા ન હોય તો જગત નિત્ય થાય, અથવા એનો અસંભવ જ થાય. ભગવાન પોતે જ 'જે સાત્ત્વિક ભાવો છે અને જે રાજસ અને તામસ છે તે મારામાંથી છે એમ એઓને જાણુ. હું એઓનામાં નથી, એઓ મારામાં છે. એ ત્રણ ગુણમય ભાવથી મોહિત થયેલું આ સર્વ જગત મને એઓનાથી પર અવ્યય જાણતું નથી.' (ભ. ગી. ૭-૧૨, ૧૩) એમ માયાના મોહથી સ્વારાન કહી માયા સ્વેચ્છાથી જ મોહ કરે છે એમ કહેવા 'આ ગુણમયી દેવી માયા મારી છે' (ભ. ગી. ૭-૧૪) એમ માયામાં સ્વાધીનતાનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી પણ બન્ધ પણ ભગવદ્વિચ્છાને જ અધીન છે. આમ હોવાથી જે જીવ વિશે જેવી ઈચ્છા તેને અનુરૂપ જ અવિદ્યા આદિ શક્તિઓ સત્ત્વઆદિ

જડ પદાર્થોના જ ભગ કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ પોતાના સેરકાના પણ ઐશ્વર્ય વગેરેનું કોઈ સમયે હરણ કરે છે અને નિરપેક્ષ સેવાથી સંતોષ પામી પાછું એનું દાન પણ કરે છે. જ્યારે રાજાઓ આ પ્રમાણે કરી શકે છે તો પછી સકલ લોકને નિયમમા રાખનાર, સકલ જગતના કારણ પિતામહ વગેરેના પણ કારણ એવા ભગવાન પોતાના દાસ જીવના સંબંધમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ કરે એમાં દોષ ક્યાં જ જાહેર?

વળી, ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ જે ભગવાનમાં પણ દોષરૂપ હોય તો ભગવાન જગતનાં સર્ગ સ્થિતિ અને લયના કર્તા હોવાથી ભગવાન સર્ગ કરે ત્યારે જીવોને અમુક સ્થિતિમાં મૂકે તેથી જીવોને અકૃતનો અભ્યાગમ અર્થાત્ પ્રાપ્તિ થાય છે અને લય કરે ત્યારે એમની સ્થિતિનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ એમને ઉપસ્થિતની હાનિ થાય છે. એ પ્રમાણે સર્ગ અને લય કરવામાં પણ ભગવાનને એ જ દોષ પ્રાપ્ત થાય સર્ગ અને લય કરવામાં ભગવાનને એ દોષ પ્રાપ્ત ન થાય એ માટે ભગવાન સર્ગ અને લયના કર્તા નથી એમ કહીએ તો અન્ય કોઈ એઓનો કર્તા ન હોવાથી, લય ન થવાથી જગત નિત્ય જ સિદ્ધ થાય. અથવા જગતના સર્ગનો કોઈ કર્તા ન હોવાથી જગત સંભવે જ નહિ, પરંતુ આપણને જગતનો અનુભવ થાય છે તેથી એ પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. તેથી ભગવાનમાં ઉપસ્થિતહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ નથી; તેથી મોક્ષ પણ ભગવાનને જ અધીન છે એ જ પ્રમાણે જીવોને બન્ધ પણ ભગવાનની જ ઇચ્છાને અધીન છે, કારણ કે ભગવાન પોતે જ 'જે સાત્ત્વિક ભાવો છે અને જે રાજસ અને તામસ છે તે મારામાંથી જ છે એમ એઓને જાણુ. હું એઓનામાં નથી, એ મારામાં છે. એ ત્રણ ગુણમય ભાવથી મોહિત થયેલું આ સર્વ જગત મને એઓનાથી પર અવ્યય જાણતું નથી.' એ પ્રમાણે સર્વ જગત માયાના મોહથી જ ભગવાનને જાણતું નથી એમ કહે છે. ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે જ માયા મોહ કરે છે એમ દર્શાવવા 'આ ગુણમયી દેવી માયા મારી છે' એમ પોતાને અધીન છે એમ કહે છે. માયા ભગવાનને અધીન છે, અને માયાથી સર્વ જગત મોહ પામી ભગવાનના સ્વરૂપને જાણતું નથી અને બદ્ધ થાય છે તેથી બન્ધનું કારણ માયા ભગવાનને અધીન હોવાથી, બન્ધ પણ ભગવાનની

લેઈથી એને વ્યાપે છે એ ભગવાનનું મહત્ત્વ 'અર્થ' છે તેથી જ 'હે પાર્થ, દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ તો મને અન્યથા ભૂતાદિ જાણી, અનન્યમન થઈ ભજે છે' (ભ ગી ૬-૧૨) 'ભૂતેના પૃથગ્વિધ ભાવો મારામાથી જ થાય છે' (ભ ગી ૬-૫) 'મારામાથી સ્મૃતિ જ્ઞાન અને અપોહન થાય છે' (ભ ગી ૧૫-૧૫) એમ પણ ભગવાને કહ્યું છે વળી, સ્વયંક્રિત અર્થમાં આ દુષણ દુઃસવે જેથી એમ કલ્પના કરે, પરંતુ શ્રુતિમિદ્ધ (અર્થમાં) નહિ, કારણ કે રાજાની આજ્ઞા આદેષયોગ્ય નથી 'આ જ જેનો આ લોકમાથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે, આ જ જેનો અધ પાત કરવા ઇચ્છે તેની પાસે દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે' (કૌ. ૩-૬) એ શ્રુતિ અને 'જે આત્મામાં રહી આત્માનું અંતરથી યમન કરે છે' એ શ્રુતિ પણ અમે કહ્યો તે જ અર્થ કહે છે તેથી જ 'આનાથી અન્ય દ્રશ્ય નથી' (જૂ ૩ ૭-૨૩) ઇત્યાદિની પણ સંગતિ થાય છે, કારણ કે અન્ય સ્વતત્ર કર્તા નથી તેથી જ સૂત્રકાર પણ જીવના કર્તૃત્વનું નિરૂપણ કરી, એ સ્વતત્ર અથવા ઇચ્છિતથી છે એમ આશંકા કરી,

દૃષ્ટાને જ અધીન છે તેથી જે જીવને જેવી સ્થિતિમાં મુકવાની ભગવાનની દૃષ્ટા હોય તે જીવને તેની સ્થિતિમાં મુકાવનારી અરિષ્ટા વગેરે શક્તિઓ સત્ત્વ ગ્ન વગેરે બેઈથી વ્યાપે છે સર્વ દૃષ્ટાને બિન્ન બિન્ન શક્તિઓ ભગવાનની દૃષ્ટા પ્રમાણે વ્યાપે છે, એ ભગવાનનું ધણું 'અર્થ' છે । તેથી જ ભગવાન પણ 'હે પાર્થ, દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મહાત્માઓ તો મને અન્યથા ભૂતાદિ જાણી અનન્યમન થઈ ભજે છે' 'ભૂતેના પૃથગ્વિધ ભાવો મારામાથી જ થાય છે' 'મારામાથી સ્મૃતિ જ્ઞાન અને અપોહન થાય છે' એમ કહે છે 'અનન્યમન થઈ ભજે છે અર્થાત્ મારી અનન્ય ભક્તિ કરે છે મારા સિવાય અન્યને ભજતા નથી' 'પૃથગ્વિધ' અર્થાત્ બિ ન બિન્ન પ્રકારના 'અપોહન' અર્થાત્ નિવૃત્તિ, દૂર થવું એ

વળી, આપણી પોતાની મુક્તિથી કલ્પેના અર્થમાં ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાશ્યાગમ દોષની કલ્પના કરી શકાય જે મુક્તિનો આશ્રય કરવાથી હો । આવે તે મુક્તિનો ત્યાગ કરવા પોતાની મુક્તિથી કલ્પેના અર્થમાં એ દોષની કલ્પના કરી શકાય, પરંતુ શ્રુતિએ કહેલા અર્થમાં એ દોષની કલ્પના કરવી ઉચિત નથી, કારણ કે રાજાની આજ્ઞા કાષ્ઠ પ્રેમ કરી શકાય એમ નથી રાજાની આજ્ઞા આજ્ઞા જ છે અને એ પ્રમાણે વર્તન કરવું જ જોઈએ, એમાં કાષ્ઠ પણ દોષ સંભવતો નથી, એ જ પ્રમાણે શ્રુતિ ભગવાનનું વાક્ય અથવા ભગવાનની આજ્ઞા હોવાથી એણે કહેના અર્થમાં કાષ્ઠ દુષ્ટ સંભવનું નથી અમે કહ્યો તે અર્થ શ્રુતિ પણ કહે છે " આ જ જેનો આ લોકમાથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે, આ જ જેનો અધ પાત કરવા ઇચ્છે તેની પાસે દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે " 'જે આત્મામાં રહી આત્માનું અંતરથી યમન કરે છે' એ શ્રુતિઓ પણ ભગવાનની દૃષ્ટાને અધીન જ જીવેના બધા અને શોક્ષ છે એમ કહે છે આમ દોષથી 'આનાથી અ ધ દ્રશ્ય નથી' વગેરે શ્રુતિઓની સંગતિ થાય છે, કારણ કે માત્ર ભગવાન જ સ્વતત્ર કર્તા છે ભગવાન વિના અન્ય કોઈ સ્વતત્ર કર્તા નથી તેથી સ્વતત્ર દ્રશ્ય પણ ભગવાન જ છે ભગવાન જ સ્વતત્ર કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરના, સૂત્રકાર પ્રથમ જીવના કર્તૃત્વનું પર્ણન કરે છે.

‘એ પરથી છે, શ્રુતિને લીધે’ (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૧) એમ સિદ્ધાન્ત કહે છે. તેથી જીવ સર્વથા પરતન્ત્ર હોવાથી અકૃતાભ્યાગમ એમાં દોષરૂપ નથી.

જીવની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ પણ અદ્યત્ને નહિ, પણ ભગવાનની ઇચ્છાને જ અધીન છે.

જે (લોકો) આ શંકાનો પરિહાર કરવા-જીવે પૂર્વે કરેલા ધર્મોધર્મસાપેક્ષ જ ઇશ્વર (કર્મ) કરાવે છે, અન્યથા ઇશ્વર જ પ્રવર્તક અને નિવર્તક હોવાથી સ્વર્ગની ‘કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો’ ‘બ્રાહ્મણને હણવો નહિ’ ઇત્યાદિ વિધિનિષેધ અનર્થક થાય તેથી વિધિનિષેધથી જ પ્રવર્તમાન અથવા નિવર્તમાનની પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ ઇશ્વર કરાવે છે. કોઈની વિહિતમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે, કોઈની હોતી નથી, કોઈની નિષિદ્ધમાંથી નિવૃત્તિ હોય છે, કોઈની હોતી નથી, એમાં પણ પૂર્વ પૂર્વ એવા પ્રકારનું કર્મ જ નિમિત્ત છે, કારણ કે પ્રવાહ અનાદિ છે. તેથી જીવમાં અકૃતાભ્યાગમ નથી-એમ કહે છે, તેમનો અનીશ્વરવાદ જ થાય છે. -‘કર્મ’ જડ હોવાથી ફલસમર્પક હોઈ શકે

પછી જીવ સ્વતઃ કર્તા છે કે એનું કર્તૃત્વ ભગવાનને અધીન છે એની શંકા કરી, ‘એ પરથી, શ્રુતિને લીધે’ એમ સૂત્ર યોગ્ય છે. ‘એ’ અર્થાત્ જીવનું કર્તૃત્વ. ‘પરથી’ એટલે જીવથી પર ભગવાનથી. જીવનું કર્તૃત્વ ભગવાનથી છે, અથવા જીવનું કર્તૃપણું ભગવાનને અધીન છે, કારણ કે ‘આ જ જોતો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે’ વગેરે શ્રુતિ છે; તેથી જીવ સ્વતઃ કર્તા નથી. જીવ પરતન્ત્ર હોવાથી જીવને ઉપરિધનહાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય એ દોષ નથી.

(અહીં પૂર્વગીમાંસારાળા પૂર્વપક્ષ કરે છે.)

પૂર્વપક્ષી-પૂર્વે જીવે કરેલા ધર્મ અને અધર્મ અથવા પુણ્ય અને પાપ ખ્યાનમાં લઈ ઇશ્વર જીવ પાસે સૂક્ષ્મ અથવા દુષ્કૃત કરાવે છે. ઇશ્વર સ્વતન્ત્રતાથી માત્ર પોતાની ઇચ્છાને જ અનુસરી જીવ પાસે કર્મ કરાવતા નથી, પરંતુ જીવનાં પૂર્વનાં કર્મને અનુસરી એમની પાસે કર્મ કરાવે છે. જો ઇશ્વર એ પ્રમાણે જીવ પાસે કર્મ કરાવતા ન હોય, પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વતન્ત્રતાથી કર્મ કરાવતા હોય તો ‘સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો’ ‘બ્રાહ્મણને હણવો નહિ’ વગેરે વિધિ અને નિષેધ નિરર્થક થઈ જાય, કારણ કે જીવ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વતન્ત્રતાથી કર્મ કરી શકે તો પછી, ‘સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો’ ‘બ્રાહ્મણને હણવો નહિ’ વગેરે ઉપદેશ એને નિરર્થક જ છે. તેથી જીવ રિચિ અને નિષેધ ખ્યાનમાં લઈ કર્મ કરવા પ્રત્ય થાય છે અથવા નિષ્ક્રિય થાય છે, અને ઇશ્વર એની પાસે એ પ્રમાણે કર્મ કરાવે છે અથવા એની કર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવે છે. કેઈ જીવની સિદ્ધિ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, કોઈની થતી નથી, કોઈ જીવ નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિષ્ક્રિય થાય છે, કોઈ નિષ્ક્રિય થતો નથી, એનું કારણ તે ‘તે જીવનાં પૂર્વે કરેલાં કર્મ જ છે પૂર્વે કરેલાં કર્મને અનુસાર પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે અથવા થતી નથી. પ્રવાહ અનાદિ દોષથી પૂર્વ પૂર્વનાં કર્મ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વગેરેનાં કારણ સુખેથી કદાચ શકાય છે, તેથી જીવને અકૃતાભ્યાગમ થતો નથી અથવા નહિ કરેલા કર્મના ફલ ભોગ્યવાળા પડતા નથી. તેમજ એને ઉપરિધનહાનિ પણ નથી, કારણ કે પૂર્વે કરેલાં કર્મ પ્રમાણે એની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ થવા કરે છે, અને કરેલાં કર્મ નિષ્ફળ થતા નથી

સિદ્ધાન્તી-એમ માને તે અનીશ્વરવાદી સિદ્ધ થાય છે. તમારા મત પ્રમાણે ઇશ્વરની

નહિ, તેથી ફલસંમર્ષક તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય’-એમ નથી. અન્યથાનુપપત્તિથી કલ્પમાન કર્મ એવા જ પ્રકારનું કલ્પી શકાય.-“(ઈશ્વર) કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા છે વિહિત પ્રતિષિદ્ધના અવૈયર્થને લીધે” (જ. સૂ. ૨૩૪૨) એ તત્ત્વસૂત્રને લીધે એમ કહીએ છીએ” એમ નથી એનો અર્થ તમે જાણતા નથી, કારણ કે પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ‘એ પરથી (છે), શ્રુતિને લીધે’ (જ. સૂ. ૨-૩-૪૧) પૂર્વસૂત્રથી ઈશ્વરમાંથી જ કર્તૃત્વનું નિરૂપણ થયું, એટલે પ્રવર્તક અથવા નિવર્તક તરીકે અભિમત વિધિ અને નિષેધનું વૈયર્થ થયું. ત્યાં-‘ઈશ્વર સાક્ષાત્ કાર્મણી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરતા નથી તેથી વિધિનિષેધ દ્વારા જ એમ કરે છે’-એ સમાધાન યોગ્ય નથી, કારણ કે (એમ હોય તો) સર્વ જ સન્માર્ગમાં જ રહે તેવી વિધિનિષેધ હોવા છતાં અપ્રવૃત્તિ અને અનિવૃત્તિ છે, એની ઉપપત્તિ માટે પૂર્વ પૂર્વ કર્મની કલ્પના પણ અયુક્ત છે, કારણ કે પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી પૂર્વ પૂર્વ કર્મથી જ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની ઉપપત્તિ થવાથી વિધિનિષેધ વ્યર્થ થાય. આમ હોવાથી પ્રામાણિકત્વના અભાવથી યાગાદિ

કાર્ષ આરશ્યના રહેતી નથી-‘કર્મ જડ હોવાથી પોતાના ફળ આપી શકે નહિ, અને તેથી ફળના આપનાર ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે’,-એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિથી તમે કર્મની કલ્પના કરો છો, તે કર્મ જ ફલ આપી શકે એવું મનુષ્યને કર્મની કલ્પના કરવી જ પડે છે તો પછી પોતાના ફળ આપનારી સમિતિવાળું જ કર્મ કલ્પવું જોઈએ

પૂર્વપક્ષી- ઈશ્વર કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા છે, વિદિત પ્રતિષિદ્ધના અવૈયર્થને લીધે’ એ તત્ત્વસૂત્રને અનુસરી, ભગવાન પૂર્વના કર્મની અપેક્ષાથી અથવા પૂર્વના કર્મને અનુસરી કર્મ કરાવે છે, વગેરે અમે કહીએ છીએ

સિદ્ધાન્તી-એમ નથી તમે એ સૂત્રનો અર્થ જાણતા નથી તેથી એમ કહો છો, કારણ કે અમે પ્રથમ સિદ્ધ કર્યું તેમ ‘એ પરથી છે, શ્રુતિને લીધે’ એ તત્ત્વસૂત્રથી ભગવાન જ શ્રવણને કર્મ કરાવે છે એમ સિદ્ધ થાય છે ભગવાને જ શ્રુતી કર્મના પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવે તેથી વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ ન થાય તે માટે ‘ભગવાન સાક્ષાત્ કાર્મણી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરતા નથી. પરંતુ વિધિ અને નિષેધ દ્વારા જ વિધિ અને નિષેધની અપેક્ષાથી જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે, અર્થાત્ વિધિ અને નિષેધને લીધે જ શ્રુતી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે અને ભગવાન એ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે’ એમ માનવું ઉચિત નથી, કારણ કે વિધિ અને નિષેધ જ શ્રુતી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ પ્રવર્તક હોય તો સર્વ જીવો સન્માર્ગમાં જ વર્તન કરે, સર્વ જીવો વિહિત કર્મના પ્રવૃત્તિ થાત અને નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ પામત પરંતુ એવો અનુભવ થતો નથી ઘણા જીવોની વિદિત કર્મના પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થતી નથી- વિધિ અને નિષેધ હોવા છતાં ઘણા જીવોની વિદિત કર્મના અપ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કર્મમાંથી અનિવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તેથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિધિ અને નિષેધથી થતી નથી, પરંતુ પૂર્વ કરવા કર્મથી થાય છે’-એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે (૧) કર્મનો પ્રવાહ અનાદિ છે તેથી કર્મથી જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે એમ માનીએ તો વિધિ અને નિષેધ નિર્વર્તક વર્ષ જાય જીવે ની કર્મના પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ એમણે પૂર્વ કરવા કર્મથી જ થતી હોય, તો ‘રસ’ની કામનાવાળાએ થત કરવો’ ‘સ હજુને હજુવો

કરણ અધપરપરા થઈ જાય, અને ધર્મત્વની હાનિ થાય. ફલોદેશના અભાવને લીધે, ફલજનકત્વના નિર્વાહક અપૂર્વની કલ્પના કરવામાં પ્રયોજન ન રહેવાથી, અને આ કર્મ નાથ થવાથી અગ્નિ કર્મની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તનું પણ નિરૂપણ થઈ શકે નહિ. આના સમાધાન માટે વિદ્યાદિ જ પ્રવર્તક તથા નિવર્તક છે, અને એજોને જાણનારની પગુ અપ્રવૃત્તિ તથા અનિવૃત્તિ વિચિત્ર ઈશ્વરેચ્છાથી છે એમ કહેવું જોઈશે એમ હોવા છતાં પણ આવશ્યકતા અને લાઘવને લીધે ઈશ્વરેચ્છા જ એવી હો, એમનું પ્રયોજન નથી; અને એમ માનવાથી અધપરપરાનો પણ સંભવ નથી, કારણ કે (પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ) ઈશ્વરેચ્છાજન્ય છે. વિધિ ન જાણનાર ખાલની પણ નૈસર્ગિક ધર્મપ્રવૃત્તિ દેખાય પણ છે, —“એમ પણ નિસ્તાર નથી, કારણ કે ઈશ્વર સ્વતંત્ર પુરુષર્થ તરીકે કર્મ કરાવતા નથી, નહિ” વગેરે વિધિ અને નિર્ગેહની કાંઈ પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. (૨) વળી, વિધિ અને નિર્ગેહ નિર્ધારક હોવાથી, યા વગેરે જે સારા પુરુષો કરે છે તે માત્ર અધપરપરા જ કહેવાય. અને (૩) ધર્મની હાનિ થઈ જાય, કારણ કે વિવિધ કર્મ કરે તે ધર્મ, પરંતુ વિધિ જ નિર્ધારક હોય તો ધર્મ ક્યાં રહે ? એ પ્રશ્નને અધર્મની પણ હાનિ થાય, કારણ કે નિર્ધારક કર્મમાંથી નિવૃત્ત ન રહે એ અધર્મ, પરંતુ નિર્ગેહ જ નિર્ધારક હોય તો અધર્મ ક્યાં રહે ? વળી, (૪) વિધિ અને નિર્ગેહ નિર્ધારક હોવાથી, જ્યારે કર્મ કરે ત્યારે એ ફળની ઈચ્છા કરી શકે નહિ. ફલની ઈચ્છા વિના કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે કર્મનું ફલ આપનાર ‘અપૂર્વ’ની કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા રહે નહિ; તેથી ‘અપૂર્વ’ સંભવે જ નહિ. એ કર્મ તો નાથ પામું કર્મ થયું કે તરન નાથ પામે છે, તેથી કર્મનો નાથ થયો. ‘અપૂર્વ’ છે જ નહિ તો આત્મા કર્મમાં અર્થોત્ ભાવી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કાણ કરાવે ? ભાવી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કગવનાર કાંઈ રહેનું નથી. એનું સમાધાન કરવા એમ માનવું જોઈએ કે વિધિ અને નિર્ગેહ જ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અગત્ય નિવૃત્તિ કરાવે છે, અને વિધિ અને નિર્ગેહનું જ ન હોવા છતાં પણ કાંઈની વિવિધ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને કાંઈની નિર્ધારક કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થતી નથી, એ સર્વ ભગવાનની વિચિત્ર ઈચ્છાને લીધે જ થાય છે એમ માનો અને વિધિ નિર્ગેહ અને ભગવાનની ઈચ્છા એ ત્રણનો સ્વીકાર કરો એ કરતાં ઈશ્વરની ઈચ્છા જ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ વગેરે કરાવે છે એમ માનવું વધારે સાદું છે, કારણ કે ઈશ્વરની ઈચ્છા જાણ્ય વિના તો સર્વ જ નથી ઈશ્વરની કાચ્છ સ્વીકારી વિના આત્મે એમ નથી, તો વિધિ અને નિર્ગેહ નિર્ધારક સ્વીકારવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. વિધિ નિર્ગેહ અને ઈશ્વરેચ્છા એ ત્રણ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં કારણ કહેવા કરતાં ઈશ્વરની ઈચ્છા એક જ કારણ માનવામાં લાઘવ પણ છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી જ થાય છે એમ માનવાથી યા વગેરે કરવામાં અધપરપરા પણ સંભવની નથી. કારણ કે ઈશ્વરની ઈચ્છાથી જ સર્વ થાય છે. વિધિ ન જાણનાર ખાલની પણ વિવિધ કર્મમાં નિર્ગેહથી જ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. એ સ્થળે પ્રવૃત્તિનું કારણ ઈશ્વરની ઈચ્છા જ માનવું જોઈએ, કારણ કે વિધિનું તો એને જ્ઞાન પણ નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ માનવાથી પણ નિસ્તાર નથી, અર્થાત્ એમ માનવાથી પણ જે દુઃખ આવે છે તે દુઃખ યથાસ્થિત નથી, કારણ કે ઈશ્વર જ્યારે કર્મ કરાવે છે અગત્ય જાતી કર્મમાં

પરંતુ સ્વર્ગઆદિ સધાવવા (કરાવે છે) એમ હોવાથી પોતે જ એનું દાન કરવા સમર્થ હોવાથી વિહિત નિષિદ્ધના ફલ એજોનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વિધિ યાગ અને નિષેધ બ્રાહ્મણહનન વ્યર્થ થાય છે અકૃતાભ્યાગમદોષના પરિહારાર્થ એમ કહે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જીવ સ્વત કર્તા હોય તો કર્મફલના નિરૂપણમા એ દોષ (નફ) રહે, પરંતુ તાદૃશ ફલનું દાન કરવા (ઈશ્વર) તાદૃશ કર્મ કરાવે ત્યાં (એમ) નથી જીવ સ્વત સર્વથા અસમર્થ હોવાથી એણે કરેલું પણ ન કર્યા જેવું છે, તેથી એ દોષનો પરિહાર થતો નથી, તેથી ઈશ્વરાધીન જીવકર્તૃત્વ ઉત્પન્ન નથી' અત્ર (સૂત્રકાર) 'કૃતપ્રયત્નનાં અપેક્ષાવાળા'(અ સૂ ૨-૩-૪૨) ઇત્યાદિકહે છે આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે 'એક હુ બહુ થાઉં' એમ પ્રપચમા રમણ કરવા ની ઇચ્છાથી ભગવાને કીડાર્થ ઉદ્યમ કર્યો, તેથી કીડા જ મુખ્ય છે, અન્ય સર્વ ઉપસર્ગની ભૂત છે, તેથી એની અપેક્ષાવાળા ભગવાને પોતે જ વિચિત્ર રસના અનુભવ માટે 'જે આમ કરશે તેને આમ કરીશ' એમ મર્યાદા કરી 'સ્વકૃત એવુંતી પરીપ્રસાધી'

પ્રતિ ૨૨ છે તે માત્ર કર્મને જ સ્વતત્ર પુરુષાર્થ ગણીને કમવતા નથી, પરંતુ સ્વર્ગ વગેરે ફલ આપવાને કર્મ કરાવે છે કર્મ કરાવતા એ જ હેતુ નથી, પરંતુ સ્વર્ગ વગેરે કર્મના ફલનું દાન મેલુ એ હેતુ છે પરંતુ ભગવાન પોતે જ વિધિ અને નિષેધના ફલ આપવાને સમર્થ છે કર્મ કરાવ્યા વિના જ ભગવાન પોતે રિહિત અને નિરિદ્ધ કર્મના ફલ જીવને આપવાને શક્તિમાન છે એમ હોવાથી 'યત્ર કરેવો' 'બ્રાહ્મણને ન હણવો' વગેરે વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય છે અકૃતાભ્યાગમ અથવા હવે નદિ કરેલા કર્મના ફલ જીવને પ્રાપ્ત થાય, એ દોષ દૂર કરતા ભગવાન હવે કરેલા પ્રયત્ન કર્મ વગેરેની અપેક્ષા રાખી એ પ્રમાણે ફલ આપે છે એમ પણ મેદરાય નદિ કારણ કે જીવ સ્વત મતો દોષ તો જીવે નદિ કરેલા કર્મના ફલ જોગવે તો અકૃતાભ્યાગમ દોષ પ્રાપ્ત થાય પરંતુ જીવ સ્વત કર્તા નથી ભગવાન જેના ફલનું એને દાન કરવા હોય તેવા કર્મ એની પામે કરાવે છે એમા ભગવાનને કે જીવને અકૃતાભ્યાગમ દોષ કયાથી પ્રાપ્ત થાય ? જીવ સ્વત કર્તા નદિ હોવાથી એણે કરેલું નહિ કરેલા જેવું જ છે તેથી જીવનું મેલુ જ વસ્તુતઃ કાર્ષી નથી તો અકૃતાભ્યાગમ દોષની સભાવના જ શી ? તેથી અકૃતાભ્યાગમ દોષ જ નહિ હોવાથી, અકૃતાભ્યાગમ દોષનું નિવારણ કરવા વિધિ નિષેધની આવશ્યકતા છે' એમ પણ કહેવાય નહિ તેથી વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય છે, તેથી જીવનું કર્તૃત્વ ભગવાનને આપીન નથી એમ માનવું જોઈએ

સિદ્ધાન્તી—એવી શકા થાય તેનું સમાધાન કરવા 'કૃતપ્રયત્નની અપેક્ષાવાળા' વગેરે સૂત્ર ભગવાન બ્રાહ્મણજી યોગે છે એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે 'એક હુ બહુ થાઉં' વગેરે શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનને પ્રપચમા રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ પ્રપચમાં રમણ કરવાનાં ઇચ્છાથી ભગવાને કીડા માટે ઉદ્યમ કર્યો એમા ભગવાનની કીડા જ મુખ્ય છે, અન્ય સર્વ ગોણું છે તેથી કીડાની અપેક્ષાવાળા ભગવાને કીડામાં રિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય એ માટે, 'જે કોઈ આ પ્રમાણે કરશે તેને આ પ્રમાણે ફલ આપીશ' એવી મર્યાદા પોતાની મેળે રચી 'સ્વકૃત એવુંતી પરીપ્રસાધી' 'કર્મસેનુના વક્ષા મતો અભિરક્ષિતા'

* મુખ્યમા 'જ' છે, પરંતુ એ અધિક હોય તે.

(ભા. ૧૦-૧૫-૩૭) 'ધર્મસેતુના વક્તા અભિરક્ષિતા' (ભા. ૧૦-૩૦-૨૮) ઇત્યાદિ વાક્યશ્રવણથી એમ નિશ્ચય થાય છે પછી સ્વકૃતમર્્યાદાના રક્ષણ માટે અને એ જાણાવવા વેદ કર્યા, અને જીવના ઉત્પાદન સમયે જ 'આ જીવને આ દેશમાં આ કાલમાં એણે કરેલી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિવાળો કરી આ આ ફલ આપીશ' એમ મોક્ષપર્યન્ત પ્રત્યેક જીવ વિશે વિચાર કર્યો, એને અનુસરીને જ એ એમ થાય છે, તેથી એવા પ્રકારથી જીવઆદિમાં વૈચિત્ર્યઆદિ કરવામાં જે પ્રયત્ન અર્થાત્ ઉદ્યમ કર્યો તેની અપેક્ષાવાળા અર્થાત્ તેને અધીન જ ભગવાન (કર્મ) કરાવે છે—એમ કેમ ? —કારણ કે યાગઆદિ વિહિત (અને) વિપ્રહનનઆદિ પ્રતિપિદ્ધનું અવૈયવ્ય આમ જ થાય, અન્યથા ઇશ્વર જ કારયિતા અને ફલદાતા હોય તો ઉક્ત ન્યાયથી એ વ્યર્થ થાય 'આદિ' પદથી કર્મ વિના તેથી જ ફલદાન પણ નથી, તેથી શ્રુતિ પણ 'જેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય' 'જેનો અધ પાત કરવાની ઇચ્છા હોય' (કૌ. ૩-૯) એમ કર્મ કરાવવામાં ફલદાનેશાનો જ હેતુ તરીકે અનુવાદ કરે છે 'જેમ પુત્ર અથવા યત્ન કરતા બાલ પાસે પદાર્થના ગુણદોષનું વર્ણન કરતા પણ જે પ્રયત્નાભિનિવેશ (એને) જીવે છે તેમ જ કરાવે છે, તેમ ફલદાનાર્થ શ્રુતિમાં કર્મની અપેક્ષાનું

વગેરે વાક્યોથી પણ એમ જ સિદ્ધ થાય છે પછી પોતાની કરેલી મર્્યાદાનું રક્ષણ કરવા અને જીવોને એ જાણાવવા ભગવાને વેદ રચ્યા તેથી જીવની ઉત્પત્તિ કરતી વખતે જ 'આ જીવને અમુક દેશમાં અમુક કાળમાં અમુક અમુક કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરી, અમુક અમુક કર્મથી નિવૃત્ત રાખી અમુક અમુક ફળનું દાન કરીશ' એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવ વિશે મોક્ષ સુધી ભગવાને વિચાર કરેલો છે અને એ ભગવાને કરેલા વિચાર પ્રમાણે જ જીવ કર્મ કરે છે અને એને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી એ પ્રકારે ભગવાને કૌભા વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય એ માટે જે ઉદ્યમ કર્યો છે તેની અપેક્ષાથી અથવા તેને અધીન રહીને જ કર્મ વગેરે કરાવે છે, કારણ કે એ પ્રમાણે માનીએ તો જ 'યસ કરવો' 'અલ્પય ન હણવો' વગેરે વિનિ અને નિર્ણય રૂપ અને નરકની પ્રાપ્તિ કરાવનારા હોઈ નિરર્થક થતા નથી ઇશ્વર જ ને અન્ય રીતે જીવ પાસે કર્મ કરાવતા હોય અને ફળનું દાન કરતા હોય તો વિનિ અને નિર્ણય અર્થ ધર્મ બધા સૂત્રમાં 'વગેરે' શબ્દ છે તેથી આ જ શરણને લીધે કર્મ કરાવ્યા વિના ઇશ્વરફલનું દાન કરતા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી 'જેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય' 'જેનો અધ પાત કરવાની ઇચ્છા હોય' વગેરે શ્રુતિ પણ કહે છે કે ભગવાનને જીવ પાસે કર્મ કરાવવામાં ફળદાન કરાવવાની ઇચ્છા જ હેતુ છે

આ સૂત્ર પર અણુભાષામાં શ્રીમદ્વાયાર્ચચરણ કહે છે કે 'પુત્રને અથવા કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરતા બાલકને પદાર્થના ગુણ અને દોષ વર્ણવવા છતાં જે પદાર્થ માટે એની અતિશય દદ ઇચ્છા હોય તે એને પ્રાપ્ત થાય એમ કરાવે છે પિતા પુત્રને દરેક પદાર્થના ગુણ અથવા દોષ કહે છે, તથા જ જે પદાર્થ માટે પુત્રને દદ ઇચ્છા થાય તે એને પ્રાપ્ત કરાવે છે એ જ પ્રમાણે ભગવાન પણ વિનિ અને નિર્ણયથી સાન અને કુષ્ટ કર્મનું લાન કરાવે છે શ્રુતિમાં ફલદાન કરવામાં જીવના કર્મની અપેક્ષા કહેતો હોવાથી ભગવાન ફળદાન કરવામાં

કથન હોવાથી ફલદાનમાં કર્મપેક્ષ, કર્મ કરાવવામાં જીવકૃત પ્રયત્નાપેક્ષ, પ્રયત્નમાં જીવકામાપેક્ષ, સ્વર્ગઆદિ કામમાં લોકપ્રવાહાપેક્ષ (ભગવાન) કરાવે છે, તેથી બ્રહ્મને દોષની ગન્ધ પણ નથી આમ અનીશ્વરતા પણ ચલી નથી, કારણ કે મર્યાદામાર્ગ એમ જ નિર્માણ કરેલો છે, પરંતુ જ્યાં અન્યથા હોય ત્યાં પુષ્ટિ-માર્ગનો અગીકાર છે' એમ આચાર્યચરણ કહે છે ઈશ્વરકૃત મર્યાદા જ હેતુ કહેલી હોવાથી અને મર્યાદા કરવામાં ક્રીડાની ઈચ્છા સિવાય અન્ય હેતુનો અસંભવ જ હોવાથી, આ પણ માર્ગ અમાત્ર કહેલા (માર્ગથી) ભિન્ન નથી, તેથી અમે કહેલો જ માર્ગ છે, તમે કહેલો નહિ. વળી, ક્રિયાપૂર્વકાલીન આત્મધર્મ જ 'પ્રયત્ન' શબ્દનો અર્થ કહેવો ઉચિત હોવાથી, એ શબ્દથી ધર્માધર્મ વાચ્ય નથી વળી, તમારો કહેલો પ્રકાર હોય તો 'વિધિનિષેધ અવૈયથ્ય'ને લીધે' એમ જ લખે, પરંતુ 'વિહિત' ઇત્યાદિ ન લખે, એમ જણવું.

હવના કર્મનાં અપેક્ષા રાખે છે, જીવ પાસે કર્મ કરાવવામાં એના કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખે છે એ પામે એમ ન કરાવવામાં એના કામ અર્થોત્ત એની ઈચ્છાની અપેક્ષા રાખે છે, અને એને સ્વર્ગ વડે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કરાવવામાં પ્રાપ્તની અપેક્ષા રાખે છે એ પ્રમાણે ભગવાન હવના જ ઈચ્છા પ્રયત્ન કર્મ વગેરેની અપેક્ષાથી ફલદાન કરે છે, તેથી એમનામાં કે ની અધ પણ નથી આ પ્રમાણે ભગવાન હવના ઈચ્છા પ્રયત્ન કર્મ વગેરેની અપેક્ષા રાખી ફલદાન કરે તો એમનું અધર્મ નષ્ટ થાય એની શકા રાખવી નહિ, કારણ કે એમણે એવો જ મ્યદામર્ગ કરેલો છે જ્યાં એ પ્રમાણે હવના ઈચ્છા પ્રયત્ન કર્મ વગેરેની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ ભગવાન હવને ફલદાન કરે છે ત્યાં પુષ્ટિમાર્ગનો અગીકાર કર્યો છે' વગેરે. અહીં પણ ભગવાનને હવના કર્મ વગેરેની અપેક્ષા રાખવાનું કારણ પોતાનો કરેલી મર્યાદા જ છે એમ શ્રોતદાચાર્યચરણ કહે છે, અને મર્યાદા કરવામાં ક્રીડા વિના અન્ય કોઈ પણ હેતુ નથી, ત્યાં અમે એ મુત્રનું વ્યાખ્યાન કયુ તેનાથી આ શિખ નથી, પરંતુ એક જ છે ત્યાં અમે મધુ તે જ સમ સિદ્ધાન્ત છે, તમરુ કહેવું સત્ય નથી

વળી, હવે કરેલા ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષાથી ભગવાન એનો પાસે કર્મ કરાવે છે એમ તમે મધુ પરંતુ મુત્રમાં 'પ્રયત્ન' રજા છે તેનો અર્થ ધર્મ અને અધર્મ સંભારનો નથી, કારણ કે ક્રિયાથી પૂર્ણતા કાચમાં ચરેનો આત્માનો ધર્મ પ્રયત્ન છે પ્રયત્ન પ્રથમ થાય છે, પછી ક્રિયા થાય છે ધર્મ અને અધર્મ એ સમ્મ ક્રિયાને જ માટે યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રયત્ન તો ક્રિયાનાં પૂર્વે ચરેનો હેય છે તેથી 'પ્રયત્ન' રજાનો અર્થ ધર્મ અને અધર્મ થાય નહિ

વળી, તમે 'વિધિ અને નિષેધથી જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે વિધિ અને નિષેધથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ન થતી હોય તો એ નિરર્થક થાય' એમ કહ્યું, પરંતુ એ પ્રમણે કાય તો ચત્ર 'જ્ઞાતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિધિનિષેધાવૈયથ્યદિશ્ચઃ' એ પ્રમાણે હોય પરંતુ ભગવાન પાત્તાએ ચત્રમાં 'વિધિ' 'નિષેધ' રજા ન યોગ્યતા 'વિદિત' 'પ્રતિષિદ્ધ' રજા થયા છે અને 'જ્ઞાતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિદિતપ્રતિષિદ્ધાવૈયથ્યદિશ્ચઃ' એમ ચત્ર યોગ્ય છે

૫૦—નિત્યલિન ન જીવ ચેતન હોવાથી, અને અણુ હોઈ એકદેશસ્થાથી હોવાથી અશત્વ ઔપચારિક ન છે.

સિ૦—એમ નથી, કારણ કે મુખ્ય સંલવે ત્યાં ગૌણ અન્યાય છે સૂત્રકૃત અશત્વપ્રસક્ત દૂષણોનો પરિહાર અનુપપન્ન થઈ જાય, અને જીવ સ્વતંત્ર અને

(મધ્ય અને પ્રમાદરના મતથી પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—જો પદ પરમાત્માથી નિત્ય લિન ન છે, પરંતુ એ ચેતન અણુ અને એક રથને માત્ર હૃદયમાં ન રહેનાર હોવાથી એમને પરમાત્માના અસ કલા છે તેથી જીવન અસપણુ મુખ્ય નથી, પરંતુ ઔપચારિક ન છે

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી જ્યાંસુધી મુખ્ય અસપણુ સભવતુ હોય ત્યાંસુધી ગૌણ માનવુ ઉચિત નથી. 'હુ બહુ થાઉં' અને 'આનો પાદ સર્વ જૂનો છે' વગેરે શ્રુતિઓથી જીવ બ્રહ્મનો અસ મુખ્ય રીતે છે એમ જણાય છે, તેથી અસપણુ ગૌણ સ્વીકારવું ઉચિત નથી

વગી, જે જીવ પરમાત્માનો મુખ્ય રીતે અસ ન હોય તો વસ્તુતઃ અસ હોવાથી જે દૂષણુ ઉદ્ભવે તેનો મૂત્રમા નિરાસ અથવા પરિહાર કર્યો છે તે પણ સભવે નહિ. આ દૂષણુનો પરિહાર કરવા મૂત્રો યોજેના છે (૧) પ્રકાશાદિવન્નૈર્વં વર. (બ સ. ૨-૩-૪૬) જીવ વસ્તુતઃ ભગવાનનો અસ હોય તો 'જેમ પગમાં દુખ હોય ત્યારે પુરુષને દુખ લાગે છે તેમ અસ જીવમાં દુખ હોવાથી ભગવાન પણ દુખી થાય' એવી શક્યતા નિરાસ કરના આ મૂત્ર યોજેલું છે પરંતુ અર્થાત્ ભગવાન ઘણ અર્થાત્ એ પ્રકારના એવે જીવના જેવા પ્રકારના બેદણુદિરાગા ન નથી ભગવાનમાં બેદણુદિ નથી તેથી ભગવાનને દુખ લાગે નહિ બેદણુદિ હોય ત્યાં જ દુખ સભવે (૨) 'મનુષ્યાપરિહારો દેહસમ્બન્ધાઝ્ઞયોતિરાદિવત્' (બ સ. ૨-૩-૪૮) 'મનુષ્યા ભાષ્યોયમન કરવું' એ અનુતા અથવા રજા, 'યુરુપલીગમન ન કરવું' એ પરિહાર, એ અનુતા અને પરિહાર જીવને દેહના સબંધથી છે અમિ ઉદક વગેરેનું આપણે પ્રદણુ કરીએ છીએ, પરંતુ સમજો અમિ, ચડાનતુ ઉદક વગેરે પ્રદણુ કરના નથી. અમિ ઉદક વગેરે અશીમા કાઈ પણ દોષ નથી, પરંતુ રજામિ, ચડાનતુ ઉદક એમાં રજા અને ચડાનના સબંધથી દોષ છે, તેથી અશમા દોષ હોવા છતાં અશી દોસદિન છે એ પ્રમાણે જીવને દેહના સબંધથી અનુતા પરિહાર વગેરે છે જીવ દેહના સબંધથી દોષિન છે, પરંતુ અશી ભગવાનમાં દોષ નથી

કેટલાક આ સનતુ બીજી રીતે વ્યખ્યાન કરે છે 'જેમ તેમના અરો કાનામિ અને ખલોત, પૃથ્વીના અરો મેરુ અને પુરીત, જલના અરો અમૃતસમુદ્ર અને મૂત્ર અશી અને અસ છે, પરંતુ એક પ્રકારના નથી, કારણ કે એક દોસદિન છે અને બીજાને દોષવાન છે, તે જ પ્રમાણે મત્સ્ય વગેરે ભગવાનના સ્વરૂપાસ છે અને જીવ બિભાષ છે. મત્સ્ય વગેરે દોષવાળા નથી, પરંતુ જીવ દોસવાન છે સ્વરૂપાસ મત્સ્ય વગેરે, બિભાષ જીવો, અને જૂનો પણ વસ્તુતઃ મિ. છે તોપણ અભિમાની દેહવાના એકપણી એઓનું એમ્પ છે' વગેરે પરંતુ આ વ્યાખ્યાન મરાગર નથી, કારણ કે પૃથ્વી સદન કરનાર હોવાથી દોષના સબંધવાળી છે એ પ્રમાણે એ દૃષ્ટાન્તો વિરુદ્ધ છે વગી, પૃથ્વી વગેરે અભિમાની દેહના દોસારી એઓના અસ સાથે એઓને એકસ છે એમ કહ્યું એનું જે ભગવાનમાં પણ જીવે ની રાસિ, અભિમાન ન

લિન્ન હોવાથી તો એક વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનપ્રતિજ્ઞા અનુપપન્ન થાય — 'યોગ જ ધર્મ' અને પ્રત્યાસત્તિ પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનજનિત અલૌકિક ધર્મથી જ સર્વજ્ઞતાની ઉપપત્તિ થશે'—એમ પણ કહેવાય નહિ, દારણ કે 'સૌમ્ય, જેમ એક મૃત્પિંડના (જ્ઞાનથી) સર્વ મૃદુભયનું જ્ઞાન થાય' (છાં. ૬-૧-૪) ઇત્યાદિ શ્રીત દર્શાંત અનુપપન્ન થાય, અને 'સૌમ્ય, અગ્રે આ સત્ જ હંતુ' (છાં. ૬-૨-૧) એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. સિદ્ધ થશે, અર્થાત્ જગદ્ગાન પણ હવેના અભિમાની દેવતા સિદ્ધ થશે. આ સિવાય અન્ય પણ ઘણા દોષ હોવાથી આ વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી.

તેથી જન વસ્તુત ઈશ્વરનો અશ ન હોત તો એવો અશ હોવાથી જે દૃષ્ટ્ય કદાચ તેનો પરિહાર સ્વતઃ હોત નહિ. વળી, જન સ્વતઃ જિન્ન હોય, જન ઈશ્વરથી નિત્ય લિન્ન હોય, તો 'એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે' એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય નહિ, જન વસ્તુત. જ્ઞાનના અશ હોય તો જ એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય.

પૂર્વપક્ષી—જેમ નૈયાયિકા જ્ઞાનપ્રત્યસત્તિ, સામાન્યપ્રત્યાસત્તિ અને યોગજ ધર્મ એ પ્રમાણે પણ પ્રત્યાસત્તિને જ્ઞાન કારણવારી માને છે તે પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞ નથી હોવાનું થતા અલૌકિક ધર્મથી જ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી યોગજ ધર્મની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનથી હોવાનું થતી અલૌકિક પ્રત્યાસત્તિ માનવી એ પ્રત્યાસત્તિથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે અને એ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે.

શિદ્ધાન્તી—અને એમ તત્ત્વજ્ઞાનથી હોવાનું થતી પ્રત્યાસત્તિ માનો, પરંતુ શ્રુતિ 'સૌમ્ય, જેમ એક મૃત્પિંડના જ્ઞાનથી સર્વ મૃદુભયનું જ્ઞાન થાય' એ પ્રમાણે દર્શાવે પણ કહે છે એક મૃત્પિંડના જ્ઞાનથી સર્વ મૃદુના પશ્ચિમનું જ્ઞાન થાય છે એમ દર્શાવતે કહેતું છે. તેથી એ જ પ્રમાણે એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થતું જોઈએ અલૌકિક પ્રત્યાસત્તિથી સર્વનું જ્ઞાન થાય તોપણ ઉપર કહેવા દર્શાવતી રીતે સર્વનું જ્ઞાન એનાથી થાય નહિ અને દર્શાવતું નિરર્થક થઈ જાય.

વળી, હે સૌમ્ય, અગ્રે આ સત્ જ હંતુ' એ શ્રુતિનો પણ વિરોધ થાય છે આ શ્રુતિ સુગ્રાહ ઉપનિષદમાં પ્રત્ય પ્રવચ્યમા છે ત્યાં 'અન્યકાનો અક્ષરમા લવ થાય છે, અક્ષરનો તમમા લવ છે' ત્યામુધી સર્વનો વ્ય કહી, 'તમ પરદેવ સાથે એક થાય છે' એમ કહ્યું છે. 'લવ' એટલે 'લે'. અર્થાત્ વિજ્ઞાનનો અભાવ 'તમ પરદેવ સાથે એક થાય છે' અર્થાત્ એઓનો એકીભાવ થાય છે એઓના સ્વરૂપનું એકમ થાય ત્યારે જ એકીભાવ સહજે, માત્ર નામ અને રૂપનો વિભાગ થઈ શકે નહિ એવી રીતિને એકીભાવ કહેવાય નહિ, તેથી સર્વનો જ્ઞાન સાથે એકીભાવ થાય છે, અર્થાત્ સર્વના સ્વરૂપનું એકમ થાય છે સ્પષ્ટિપૂર્વક કાવમા 'હે સૌમ્ય, અગ્રે આ સત્ જ હંતુ' એમ કહ્યું છે એમા પણ 'જ' શબ્દથી જ્ઞાનથી અન્ય સર્વનો નિરોધ કર્યો છે એ સર્વના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સાથે એકમ હોય, અર્થાત્ સર્વ માત્ર જ્ઞાન જ હોય તો જ સહજે તમારા મનમાં જન પદ્મશ્વરથી નિત્યલિન્ન હોવાથી એમ સહજે નહિ, અને શ્રુતિનો વિરોધ થાય.

(ઉપર જ્ઞાનમાંથી જનનું વ્યુત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું વ્યુત્પન્નને જ ઉત્પત્તિ માની, જનની ઉત્પત્તિ દોષથી જન નિત્ય દોષી શકે નહિ અને એના નિત્યત્વનો બાધ થાય એવી શકા કરે છે.)

જીવનું બ્રહ્મમાંથી વ્યુત્પન્ન થવું ઉત્પત્તિ નથી.

૫૦—‘આત્મા નહિ, અશ્રુતિને લીધે; એઓથી નિત્ય છે તેથી’ (પ્ર. સૂ. ૨-૩-૧૭) એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય છે. આનો અર્થ (નીચે પ્રમાણે છે) : આત્મા જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી. કેમ ? અશ્રુતિથી. ‘દેવદત્ત જન્મ્યો’ એમ દેહની જ ઉત્પત્તિનું થવું થાય છે, આત્માની નહિ. વળી, નિત્ય હોવાથી પણ જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. આનું નિત્યત્વ ક્યાંથી ? ત્યાં કહે છે : એમનાથી અર્થોત્ શ્રુતિથી. [તેથી જીવનું વ્યુત્પન્ન—ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ.]

સિં—અત્ર એમ જણાય છે. ‘જેમ અગ્નિમાંથી હુદ્ર’ (જૂ. ૨-૧-૨૦) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો વિચાર કરતાં સૂત્રકાર પોતે જ જીવને અંશ કહી પછી ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરે છે, તેથી વિસ્ફુલ્લિગન્યાયથી જીવના વ્યુત્પન્ન થવું સૂત્રકાર ઉત્પત્તિ તરીકે માનતા નથી, કારણ કે એ સમયે પરિચ્છિન્ન શરીરના અભાવથી, એમાં જીવના આગમનનો પણ અભાવ હોવાથી, એમાં ઉત્પત્તિસ્વરૂપનો પણ અભાવ છે. ‘અનિત્યમાં જનન, નિત્ય અને પરિચ્છિન્નમાં સમાગમ, અને નિત્ય અપરિચ્છિન્ન તનુમાં પ્રાકટ્ય એમ એ ત્રણ પ્રકારની છે’ (સુ. ૨-૬-૦) એમ કહેલું છે, તેથી અનિત્ય પ્રાણુઆદિનો પ્રાદુર્ભાવ જ ઉત્પત્તિ છે તેથી એમની જ ઉત્પત્તિ કહેલી છે. [જીવનો બ્રહ્મમાંથી

પૂર્વપક્ષી—‘નારમાશ્રુતેર્નિત્યસ્વાચ્ચ તામ્યા’ ‘આત્મા નહિ, અશ્રુતિને લીધે, એઓથી નિત્ય છે’ એ સૂત્રનો વિરોધ થાય છે. આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે : ‘આત્મા’ અર્થોત્ જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી. કેમ ?—અશ્રુતિને લીધે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કોઈ શ્રુતિ કહેતી નથી. ‘દેવદત્ત જન્મ્યો’ વગેરે વાક્યમાં આત્માનો અથવા જીવની ઉત્પત્તિ કહી નથી, પરંતુ દેહની ઉત્પત્તિ જ કહેતી છે. વળી નિત્ય હોવાથી એની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. શ્રુતિઓ આત્મા નિત્ય છે એમ કહે છે. ‘નિત્યોના નિત્ય’ વગેરે શ્રુતિઓ આત્માને નિત્ય જ કહે છે. આત્મા નિત્ય હોવાથી એની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી; તેથી તમે વ્યુત્પન્ન કહ્યું તે સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—અહીં સત્ય નીચે પ્રમાણે જણાય છે. સૂત્રકાર ‘જેમ અગ્નિમાંથી હુદ્ર’ વગેરે શ્રુતિનો વિચાર કરતાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ કહે છે, અને પછી ‘નારમાશ્રુતેર્’ વગેરે સૂત્રથી જીવની ઉત્પત્તિ નથી એમ કહે છે, તેથી નિરસ્ફુલ્લિગની પેઠે જીવનું બ્રહ્મમાંથી વ્યુત્પન્ન થવું થાય છે તે ઉત્પત્તિ નથી એમ સૂત્રકાર માને છે. વ્યુત્પન્ન થવું ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે વ્યુત્પન્નસમયે પરિચ્છિન્ન અર્થોત્ અણુક દેહવાળા કદવાળું શરીર ન હતું. વળી, એ સમયે એવા શરીરમાં જીવનું આગમન પણ થતું નથી, તેથી શરીરમાં જીવનું આગમન નહિ હોવાથી, ઉત્પત્તિ થઈ એમ કહી શકાય નહિ. પ્રાચીનોને પણ જીવના વ્યુત્પન્ન થવું ઉત્પત્તિ કહેવાય નહિ એવો મત છે. ‘અનિત્યમાં જનન, નિત્ય અને પરિચ્છિન્નમાં સમાગમ, અને નિત્ય અપરિચ્છિન્ન તનુમાં પ્રાકટ્ય એમ એ ત્રણ પ્રકારની છે’ એમ પ્રાચીનો કહે છે. અનિત્ય પ્રાણુ વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ ‘સમાગમ’ અથવા ‘ઉત્પત્તિ’ કહેવાય છે. નિત્ય અને પરિચ્છિન્ન પદાર્થ જેવા કે જીવ વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ ‘સમાગમ’ કહેવાય. સમાગમ અર્થોત્ સમ્યક્ આગમ, સમ્યક્ આગમન. નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન પદાર્થ, જેવા કે બ્રહ્મ, એઓનો પ્રાદુર્ભાવ ‘પ્રાકટ્ય’ કહેવાય છે. એ માત્ર ઇષ્ટાથી થાય છે. જીવોનો બ્રહ્મમાંથી વ્યુત્પન્ન થવું વિભાગ થાય છે ત્યારે પણ એમનાં સ્વરૂપ અને ધર્મનો અન્યથાભાવ થયેલો નહિ હોવાથી,

વિભાગ અને પ્રજ્ઞાશત્વ વાચ્ય હોવાથી, લાયની હુર્બોધતા બાણનાર શ્રુતિ,—
અ શત્વ, અ શીમાથી વિભ ગવત્ત, અણુત્વ, અ ગીનુ અ શથી મહત્ત્વ, અ શની પુન
અ શીમા પ્રવેશયોગ્યતા, પ્રવેશ થયા પછી અભેદપ્રતીતિવિષયતા, અને પુન નિર્ગ
મનયોગ્યતા અગ્નિવિસ્ફુલિગમા પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સર્વ ધર્મના યોધના સૌકર્યાર્થ
અગ્નિવિસ્ફુલિગના દૃષ્ટાંતથી એ (ધર્મ) કહે છે] પ્રકૃતમા પણ એમ દશ્યમાન થાય
છે પ્રજ્ઞાનુ જીવથી મહત્ત્વ એ ‘પરતુ ભેદનિર્દેશને લીધે અધિક’ (બ્ર સૂ ૨-૧-
૨૨) એમ કહેલું છે ‘પ્રજ્ઞા જ યદ્ધ પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે (જ ૪-૪ ૬) એમ પુન
પ્રવેશ પણ કહેલો છે ભગવાને કહેલો સાધન કરવાથી સતુષ્ટ ભગવાનથી આનંદનુ
પ્રાકટ્ય થવાથી, સ્વગુણસ્વરૂપૈર્થ્યાદિનુ પ્રાકટ્ય થવાથી પ્રજ્ઞાભાવ થાય છે ‘આમા
આના તથોગનુ શાસન કરે છે’ બ્ર સૂ ૧ ૧ ૧૮) એ સૂત્રથી આ જ કહેલું છે
આમા આનંદમય પ્રજ્ઞામા આનો જીવનો તથોગ, તદ્વપનો યોગ પ્રજ્ઞાભાવ આપત્તની
પ્રાપ્તિ ફલ તરીકે કહે છે એવો આનો અર્થ છે ‘પ્રજ્ઞાભૂત શાત્તમત્માવાજો સર્વ
ભૂતમા સમ શોક કરતો નથી, આમજ્ઞા રાખતો નથી (ભ ગી ૧૮ ૪૪) ઈત્યાદિ
કહી ભક્તિનો લાભ થયા પછી ‘પછી એમા પ્રવેશ કરે છે’ (ભ ગી ૧૮-૫૧)

એમની ઉપત્તિ યદ્ધ એમ કહેવાય નહિ. જીવો પ્રજ્ઞામાંથી વ્યુત્પન્ન છે અને પ્રજ્ઞાના અંશ છે
એમ કહેવાનો વ્યુત્પત્ત્યશ્રુતિનો અભિપ્રાય છે દેવે નાં બુદ્ધિ અને અસપત્તુ ઉત્પન્નનો
બેધ કરવો અતિ કઠિન છે એમ પણ શ્રુતિ જાહે છે તેથી (૧) અસપત્તુ (૨) અશીમ થી
અ શનો રિક્ત મ થાય છે એ (૩) અસપત્તુ (૪) અશી અસથી મદાન હોન છે એ (૫) અસ
પુન અ શીમા પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે એ (૬) અસ અશીમા પ્રવેશ કરે ત્યાર પછી એમના અને ની
પ્રતિનિધય છે એ (૭) અસ અશીમા પ્રવેશ કર્યો પછી પુન નિર્ગમન કરતા યોગ્ય છે એ
સર્વ ધર્મ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિગમા પ્રસિદ્ધ છે તેથી સર્વ ધર્મનો મેધ સહેનથી થાય તે માટે
શ્રુતિ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિગનુ દૃષ્ટાંત કહે છે આ સર્વ ધર્મ જીવમા પણ છે અગ્નિ અશી
છે ને વિસ્ફુલિગ અસ છે તેમ પ્રજ્ઞા અશી છે ને જીવ અસ છે ઉપર મહેના સાતે ધર્મ
જીવમા રહેના છે (૧) જીવ પ્રજ્ઞાનો અસ છે અને (૨) અશી પ્રજ્ઞામયો અસ જીવનો
વિભાગ વ્યુત્પત્ત્યથી થાય છે એમ પ્રથમ સિદ્ધ કર્યું છે (૩) જીવ બાણ છે એમ આગળ
સિદ્ધ કરીયું (૪) અશી પ્રજ્ઞા અસ જીવ કરતા મહત્ત્વ છે પરતુ ભેદનિર્દેશને લીધે
અધિક એ પ્રજ્ઞામૂલ પણ પ્રજ્ઞા જીવથી અધિક અથવા મહત્ત્વ એમ મહે છે (૫) અશી
પ્રજ્ઞામાં અસ જીવ પુન પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે પ્રજ્ઞા જ યદ્ધ પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે એ શ્રુતિ પણ
જીવ પ્રજ્ઞામાં પુન પ્રવેશ કરે છે એમ કહે છે જીવ ભગવાને શ્રોમહાભયદ્ગીના તથા શ્રોમહાભયગતના
એકાદશ રૂપમા કરેના સધર્મો કરે ત્યારે ભગવાન સતુષ્ટ થાય છે અને જીવમા ભગદાગમ્ય
સ્વરૂપૈર્થ્યાદિ પીર્થ વોરેનુ પ્રાકટ્ય કરે છે, તેથી જીવ પ્રજ્ઞાભાવ પામે છે એમ જાણવું
આ પણ આમા આના તથોગનુ શાસન કરે છે એ પ્રજ્ઞામૂલમા કહેલું છે આમા અશીત
આનંદમય પ્રજ્ઞામા આનો અર્થોત્ત જીવનો તથોગ અર્થોત્ત તદ્વપનો યોગ અથવા પ્રજ્ઞાભાવની
પ્રાપ્તિ રાસન કરે છે અર્થોત્ત રૂપે કહે છે તેથી જીવને પ્રજ્ઞામય રૂપ તરીકે પ્રાપ્ત થાય
છે તેથી જીવ પ્રજ્ઞાભાવ પામે છે વિજયવચકુટ્બ ઓદેવકીપુત્ર પણ શ્રોમહાભયદ્ગીનામાં
અનૂભૂત શાન્તિમા આવના સર્વભૂતમાં સમ શોક કરતો નથી આકંઠ્યા રાખત નથી એમ

એમ વિજયરથકુટુંબ શ્રીદેવકીપુત્રે આ જ કહ્યું છે પ્રવેશ પછી અભેદપ્રતીતિ પણ શ્રુતિ જ કહે છે, કારણ કે સર્વનો સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાભેદથી ભગવાનમાં જ લય છે તેથી મોક્ષસ્થાન જ છે એમ નિરૂપણ કરવા, 'જેમ સર્વ જલનું એક અયન સમુદ્ર જ છે' (જૂ. ૨-૪-૧૧) એમ ઉપક્રમ કરી, 'વાણી એક અયન છે' ત્યાંસુધી દર્શાવત મારે નિરૂપણ કરી, 'જેમ જલમાં નાખેલો સૈન્ધવનો કટકો જલમાં જ લય પામે છે' ઇત્યાદિથી લયદૃષ્ટાન્તનું નિરૂપણ કરી, 'વિજ્ઞાનઘન આ ભૂતામાંથી ભોક્તૃભાવ પ્રાપ્ત કરી, એઓના વિનાશ પછી ભોક્તૃભાવનો ત્યાગ કરે છે' 'મુક્તિ પછી સંજ્ઞા નથી' (જૂ. ૨-૪-૧૨) એમ લયનું નિરૂપણ કરી, એનું નિરૂપણ કરવા 'જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય ત્યાં એકગ્રીજાને જુએ' એમ ઉપક્રમ કરી 'વિજ્ઞાતાને અરે કોનાથી જાણે' (જૂ. ૨-૪-૧૪) ત્યાંસુધી લયાવસ્થામાં લીન (જીવની) પોતામાં ભગવાનથી ભિન્ન તરીકે પ્રતીતિ નથી, એમ (શ્રુતિએ) નિરૂપણ કયું છે. 'ગતિમામાન્યને લીધે' (ખ. સૂ. ૧-૧-૬) એમ સૂત્રકાર પણ આ જ અર્થ કહે છે. 'ગતિ' અર્થાત્ મોક્ષ. સમાનનો ભાવ સામાન્ય તેથી, મોક્ષમાં જીવ અને બ્રહ્મ અભિન્ન છે તેથી, અભિન્ન તરીકે જ (એમનું) નિરૂપણ છે તેથી, એવો અર્થ છે; તેથી આદિ મધ્ય અને અવસાનમાં શુદ્ધ બ્રહ્મ જ ઉપાદાન હોવાથી સર્વ વેદનો બ્રહ્મમાં સમન્વય છે, એમ દર્શિત થાય છે. સ્વકીય અવતારસમયે કીડા મારે સાક્ષાત્ યોગ્ય એ જ હોય છે તથા એમનો પણ અવતાર કરાવે છે, એ પુનર્નિગમનયોગ્યતા. આ જ 'મુકતોપસૃપ્યન્યરદેશના લીધે' (ખ. સૂ. ૧-૩-૨)

કહી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી પછી એમા પ્રવેશ કરે છે' એમ કહે છે. તેથી જીવ પુનઃ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે (૧) જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થવા પછી જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો પ્રતીતિ થાય છે એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. 'જેમ સર્વ જલનું એક અયન સમુદ્ર જ છે' એમ આરંભ કરી, 'વાણી એક અયન છે' ત્યાંસુધી દર્શાવત મારે નિરૂપણ કરી, 'જેમ જલમાં નાખેલો સૈન્ધવનો કટકો જલમાં લય પામે છે' વગેરેથી લયનું દર્શાવત કહે છે અને 'મુક્તિ પછી સંજ્ઞા ભોગ કરવા મારે અમુક જ્ઞાન નથી' એમ લયનું નિરૂપણ કરે છે. ત્યાર પછી 'વિજ્ઞાતાને અરે કોનાથી જાણે' એમ શ્રુતિ ભગવાનમાં લય પામેલા જીવની પોતામાં ભગવાનથી ભિન્ન તરીકે પ્રતીતિ નથી એમ નિરૂપણ કરે છે; તેથી સમસ્ત શ્રુતિનો એવો અભિપ્રાય જણાય છે કે સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાના ભેદથી સર્વનો ભગવાનમાં જ લય થાય છે. અને તેથી મોક્ષનું સ્થાન ભગવાન જ છે. 'ગતિસામાન્યાત્' એ સૂત્રમાં સૂત્રકાર પણ આ જ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે. ગતિ: અર્થાત્ મોક્ષ. સમાનનો ભાવ એ 'સામાન્ય.' અર્થાત્ મોક્ષ સમયે જીવ અને બ્રહ્મમાં સમાનનો ભાવ છે. જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બ્રહ્મ અને જીવ અભિન્ન છે. મોક્ષાવસ્થામાં જીવનું બ્રહ્મથી અભિન્ન તરીકે જ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી આદિ મધ્ય અને અત સર્વેમાં શુદ્ધ બ્રહ્મ જ ઉપાદાનકારણ છે; તેથી સર્વવેદનો બ્રહ્મમાં જ સમન્વય છે એમ સદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે મોક્ષાવસ્થામાં જીવ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. (૭) પરંતુ ભગવાન બ્યારે અવતાર ધારણ કરે ત્યારે ભગવાનની કીડામાં સાક્ષાત્ યોગ્ય જીવ એ જ હોવાથી એમને પણ ભગવાન અવતાર ધારણ કરાવે છે. ભગવાન અવતાર ધારણ કરે ત્યારે એમની સાથે સક્ષાત્ કીડા કરવા મોક્ષ પ્રાપ્ત

તપતાં અંતઃકરણરૂપી કેદારવાળી, પછી નિશામુખે પ્રિયના આગમનથી સંપન્ન થયેલાં ઇંટાવૈકલ્યરૂપી સેચનથી ઉત્પન્ન થયેલાં હસિતથી વલિત થયેલાં વિવશ અને તરલતાથી રુચિર વિલોચનયુગલથી વિહિત થયેલા, વિવિધ નિરવધિ રસભાવરૂપી અંકુશવાળી, અને પછી અતિવિપુલ કલિંદંબના પુલિનરૂપી નલોવલયમાં થતા નિજ મુરલિકાના કલમિનદરૂપી ગર્જિતથી આનંદિત થયેલી કોઈ ભૂમિમાં જ શ્રીમન્નન્દરાજકુમારરૂપી નવજલદે નિઝનંદરૂપી સુધાની વૃષ્ટિ કરી, તેથી સર્વત્ર એવી જ રીતે વૃષ્ટિ કરશે એમ જાણી શકાય નહિ। મર્યાદાથી એનું ભંજન એ જ સર્વતું કર્તવ્ય સિદ્ધ છે. એનાથી જ સર્વ (યાય છે) એમ જાણવું. દશમસ્કંધના વિવરણમાં ‘મૃત્સ્નાભક્ષણ વરદાનાર્થ આગમન આદિ સ્થલે પિતૃ-ચરણે જ આનું સ્ફુટ નિરૂપણ કરેલું’ હોવાથી વિસ્તારની શી જરૂર ? અથવા છત્તવ વગેરે પેઠે અંશતઃ પણ શ્રુતિએ નિરૂપણ કરેલો જીવનો એક પૃથક્

અને આગમનથી કર્મિત થયેની હતી. વળી, એ ભૂમિમાં દિવસે પ્રિય ભગવાનના વન પ્રતિ ગમનથી ઉત્પન્ન થયેલા વિરદરૂપી સૂર્યાના તાપથી તપતા અંતઃકરણરૂપી કેદારો હતા. વળી, ત્યારપછી સંધ્યા સમયે પ્રિય ભગવાન વનમાંથી આવતા તેથી છંદનાં યનાં દર્શનરૂપી સેચનથી ઉત્પન્ન થયેલાં હસિતથી વલિત થયેલાં, વિવશ, તરલ અને તેથી રુચિ ઉત્પન્ન કરે તેવાં વિલોચન અથવા નયનના યુગલથી જણાયેલા વિવિધ નિરવધિ રસભાવરૂપી અંકુશ એ ભૂમિમાં હતા. ત્યારપછી અતિવિપુલ શ્રીવસુનાથના પુલિનના નલોવલયમાં થતી ભગવાનની મુરલિકાના મધુર નાદરૂપી ગર્જનાથી એ ભૂમિને આનંદ થતો હતો. એવી કોઈ અદ્ય ભૂમિમાં શ્રીમન્નન્દરાજકુમારે નિજ આનંદની મુધાનો વરમાદ વરસાવ્યો, તેથી એ સર્વ ભૂમિમાં એવો વરસદ વરસાવે એમ કહી શકાય નહિ. ન્યા અતિશય અનુગ્રહ હોય ત્યાં જ એ સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—(ભગવનના અનુગ્રહથી જ આ ફલની પ્રાપ્તિ થતી હોય, એ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન કાઈપણ ન હોય, ‘નિઃસાધન અર્થોત્ સાધનરહિતના ફલરૂપ ભગવાન યોકુપમાં પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા’ એ નિર્ગેશરાગ્ય પ્રમાણે સાધન વિના ફલની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો સાધન માટે યત્ન કરવો જોઈએ નહિ એમ મિદ્ધ થાય.)

સિદ્ધાન્તી—મર્યાદાથી ભગવાનનું ભાગ્ય કરવું એ સર્વે જીવોનું કર્તવ્ય છે એમ સર્વત્ર બ્રહ્મધૂતસાધ્યમાં પણ કહેવું છે. ભગવાન કેવલ અનુગ્રહથી ફલ આપે છે, પરંતુ મર્યાદાથી ભગવનનું ભાગ્ય કરવું એ સર્વ જીવોનું કર્તવ્ય છે. ભગવાનના ભાગ્ય વિના જીવોનું અન્ય કર્તવ્ય નથી. ભાગ્યથી ભક્તના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. યુક્ત જીવ પણ ભગવાનની કીડા માટે ભગવાનમાંથી નિર્ગમન થાય છે અને વિશેષ અનુગ્રહ હોય તેનું જ આ પ્રમાણે નિર્ગમન થાય છે, એ સર્વનું દશમસ્કંધની સુભોધિનીજમાં મૃત્સ્નાભક્ષણ વરદાનાર્થ—આગમન વગેરે પ્રસંગે શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી અહીં વિશેષ વિસ્તાર કરના નથી.

અથવા, શ્રુતિ જેમ જીવમાં જાત ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમ અંશતઃ એ પૃથગધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી જ સ્મૃતિ અને સૂત્રમાં જીવને ‘અંશ’ કહેવો છે શ્રુતિમાં ‘પાદ’ કહેવો છે, પરંતુ ‘અંશ’ અને ‘પાદ’ ઉભય સંજ્ઞામાં સંદેહ રહે છે પુત્ર, પત્ની, ખંડ અથવા અવધવ, શિષ્ટ વસ્તુનો એકરૂપ, અને રાશિનો એકરૂપ એ સર્વને માટે

ધર્મ છે, તેથી કાઈ અનુપપત્તિ નથી

પૂ૦—પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાં જીવના પ્રવેશનું નિરૂપણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે પ્રવેશ બહિઃસ્થના અન્તર્ગમનરૂપ છે, અને પ્રવેશ અને નિર્ગમન પરિસ્થિતિ પદાર્થમાં જ સંભવે, તેથી બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન હોવાથી એનો સંભવ નથી.

બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન હોવા છતાં એમાં જીવનો પ્રવેશ અને એમાંથી નિર્ગમન થાય છે

સિ૦—હાં, એમ જીવના વિભાગ અંશત્વ આદિનું પણ નિરૂપણ કરી

‘અસ શબ્દ યોગ્ય છે પત્ની માટે પ્રસિદ્ધ રીતે ‘અસ’ શબ્દ યોગ્યતો નથી, પરંતુ ‘જે પત્ની છે તે આત્માનો અર્ધ છે’ એણે આત્માને દિશા કર્યો તેથી પત્ની અને પત્ની થયા’ એ શ્રુતિઓથી પત્ની માટે પણ ‘અસ’ શબ્દ યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે ‘પાદ’ શબ્દ પણ અવયવ અને એક દેશ માટે યોગ્ય છે, તેથી શ્રુતિમાં ‘પાદ’ અને રમૂતિ તથા મૂત્રમાં જીવ માટે ‘અસ’ શબ્દ આ અર્થમાં યોગ્ય છે એમ સંદેહ થાય ■ એક દેશ અને અવયવ એ એમાંથી ગમે તે અર્થનું મંડળ કરીએ તોપણ લક્ષણાદોષ પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનામિ તત્ત્વથી ધુરંધરે છે ‘જેમ અગ્નિમાંથી મુત્ત નિકુનિમ બુદ્ધ્યરે છે’ એમ એ દેશ તરીકે જ બ્રહ્મમાંથી બુદ્ધ્યરે છે એમ કહ્યું છે શ્રીમદ્ભગવાદમાં પણ દિલીપકથા સ્થિતપ્રકરણમાં બ્રહ્મનામિનું જ દેહાન્ત આપેલું છે, તેથી ‘અસ’ શબ્દનો અર્થ બુદ્ધ્યરણ્ય યોગ્ય જ છે એમ માનવું જોઈએ વળી, જીવને શ્રુતિ નિસ કહે છે, તેથી એને અનુસરી આ અસ અચિત્કરણપ્રાપ્તો જ છે એમ માનવું જોઈએ આ પ્રમાણે બુદ્ધ્યરણ્યોગ્ય અને અચિત્કરણપ્રાપ્તો અસ ખડ અથવા અનન્ય જ છે, નિત્યભિન્ન હોઈ શકે નહિ ‘હુ બહુ થાઉં એવી હજારથી ભગવાન મહુ થયા, અને ‘પ્રગલ્ભ કડુ’ એવી હજારથી પૂર્વે જણવ્યું તેમ વૈયિત્ય થયું આ વૈયિત્ય સપાદન કરવા ભગવાને જેમ જીવમાં જીવત અલુપ્ત વગેરે ધર્મો મૂક્યા છે તે જ પ્રમાણે ‘અસત્’ એ પણ પૃથક્ ધર્મ મૂકેલો છે

ઉપર પ્રમાણે દેવાથી, અબેદ વાસ્તવિક છે અને બેદ ઓ તાધિક છે એવા ભારકતાચાર્યના મતનું પણ ખૂબ ધર્મ જાય છે, કારણ કે બે પણ સ્વાભાવિક સિદ્ધ થાય છે તો એને ઔપાધિક કહેવાનું કાઈ કારણ નથી આ પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મનો અસ છે એમ સમર્થન કરવાથી જીવ અને બ્રહ્મનું તાદાત્મ્ય પણ દૃઢ થાય છે તેથી આ મતમાં કાઈ પણ અનુપપત્તિ નથી

(પૂનઃ માયાવાદી અને બ્રહ્મના મતનો સંક્રા કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—પૂર્ણપુરુષોત્તમમાં જીવના પ્રવેશનું નિરૂપણ કરી શકાય નહિ જીવ પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મરૂપના પદાર્થનું અદર જગત્ એને પ્રવેશ કહે છે ઉભય પદાર્થ અર્થાત્ પ્રવેશ કરનાર અને એ જેની અદર પ્રવેશ કરે છે તે પરિસ્થિતિ અથવા હરિનામાં હોય તો જ પ્રવેશ સંભવે પ્રવેશ પહેલાં પ્રવેશ કરનાર જેની અદર એ પ્રવેશ કરનાર છે તેની બહાર હોવો જોઈએ, તેથી જીવ બ્રહ્મની બહાર હોવો જોઈએ પરંતુ જન વિષ્ણુ હોવાથી સર્વત્ર છે, તેથી જીવ એની બહાર હોઈ શકે નહિ બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન અથવા હરિનાનું હોવાથી જીવ બ્રહ્મની બહાર હોઈ શકે નહિ, તેથી જીવનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ પણ સંભવતો નથી.

શકાય નહિ 'એનો તો શ્રુતિન્યાયથી નિર્ણય થયો છે' (એ) તુલ્ય (છે) વસ્તુત
જેમ સર્વતઃ પાણિ પાદ અને અતલુ શ્રુતિ બ્રહ્મા નિરૂપણ કરે છે તેમ પ્રવેશ
અને નિર્ગમ કહેલા હોવાથી અન્તર્મત્ત અને બહિર્મુ પણ ત્યા છે એમ માનવું.
એમ હોવાથી જેમ આ તેમ પ્રવેશ નિર્ગમન પણ (છે) તેથી ઉક્ત અનુપપત્તિ
નથી. વળી, ઉપાધિપક્ષમા પ્રવેશ વધારે અસંગત છે એ સમયે ઉપાધિના
નાશનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી પ્રવેશ કેનો થાય ? 'શ્રુતિ પ્રવેશનું નિરૂપણ કરે
છે એ સત્ય, પરંતુ અયોગ્યતાજ્ઞાનને લીધે, આ વાક્યના અર્થનો ભ્રાંશ જ
સંભવતો નથી' અત્ર આ વિચારવાનું છે હોય શબ્દગત અથવા શ્રોતૃગત હોય

સિદ્ધાન્તી—અરે, એ જ પ્રમાણે જીવનો બ્રહ્મથી વિભગ થાય છે, જીવ બ્રહ્મનો
અંશ છે, એ વગેરે અન્ય ગુણ પણ જીવમા છે એમ કહી શકાય નહિ

પૂર્વપક્ષી—એ શુભો જીવમા છે એમ શ્રુતિથી નિર્ણય કર્યો છે, તેથી એમા શકા કરવું
કારણ નથી, પરંતુ જીવ બ્રહ્મમા પ્રવેશ કરે એ સભ્યરતુ નથી

સિદ્ધાન્તી—જેમ એ શુભો જીવમા છે એમ શ્રુતિથી નિર્ણય થાય છે, તેમ જ જીવ
બ્રહ્મમા પ્રવેશ કરે છે એમ પણ શ્રુતિથી જ નિર્ણય થાય છે તેથી 'જના ઉભયનો દોષ
સમાન હોય, અથવા ઉભયના દોષનો પરિહાર સમાન હોય, ત્યા એના અર્થનો વિચાર કરવામા
કાર્ત નિદાપાત્ર નથી' એ ન્યાયથી જીવ બ્રહ્મમા પ્રવેશ કરે છે એમ સ્વીકરવામા કાર્ત
ક્ષતિ નથી

વસ્તુત જેમ બ્રહ્મને સર્વત પાણિ પાદો અને અતો છે એમ શ્રુતિને બીધે સ્વીકારીએ
છીએ, તેમ જ એને અતસ્ત્વ અને અહિર્મુ પણ છે એમ, શ્રુતિ પ્રવેશ અને નિર્ગમન વર્ણન
કરે છે તેથી, સ્વીકારવું જોઈએ તેથી જેમ બ્રહ્મમા અતસ્ત્વ અર્થાત્ અદરપણું અને બહિર્મુ
અર્થાત્ બહારપણું એમા પ્રવેશ અને નિર્ગમ પણ હોવાથી છે આ પ્રમાણે માનવાથી કાર્ત
અનુપપત્તિ રહેતી નથી

વળી, જીવ બ્રહ્મની ઉપાધિ છે એમ તમે માનો છો. મોક્ષાવસ્થામા ઉપાધિનો નાશ થાય
છે એવો તમારો મત છે એ તમારા મતમા તો પ્રવેશ જરા પણ સંભવતો નથી, કારણ કે
મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉપાધિનો નાશ થવાથી બ્રહ્મમા પ્રણ પ્રવેશ કરે ? તેથી તમારા
મતમા પ્રવેશ સંભવતો જ નથી, અને પ્રવેશનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે એ
શ્રુતિનો અર્થ કરતાં તમારે લક્ષણોનો આશ્રય લેવો પડે છે. એમાનો એક પણ દોષ અમારા
મતમા નથી

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિ પ્રવેશનું નિરૂપણ કરે છે એ ખરું, પરંતુ એ વાક્યમા યોગ્યતા નહિ
હોવાથી એનો ભ્રાંશ થઈ શકે નહિ અર્થનો પ્રાપ્ત થાય એ અયોગ્યતા કહેવાય બ્રહ્મ અપરિમિત
છે તેથી એમાં પ્રવેશ સંભવે નહિ પરંતુ અહીં જીવનો એમા પ્રવેશ થાય છે એમ કહેવું છે
તેથી એ વાક્યના અર્થનો પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ એ વાક્યમા અયોગ્યતા છે તેથી એનો
અર્થ જ સંભવતો નથી

સિદ્ધાન્તી—અહીં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરીએ એ વાક્યમા દોષ છે એમ તમે કહ્યું
દોષ શબ્દમા હોય, અથવા શ્રોતામા હોય, અહીં શબ્દ વેદાક્ય છે વેદમા દોષ નથી.

અત્ર શબ્દ અદુષ્ટ હોવાથી જ એ શ્રોતૃગત જ કહેવો જોઈએ, તેથી અપગતવિધા-
વાળા બ્રહ્મવિદની જ અનુભૂતિના વિષય ઉપદેશથી જ સમધિગમ્ય બ્રહ્મનું નિરૂપણ
કરનારી શ્રુતિ, અવિદ્યથી અલ્પબુદ્ધિઓના ગ્રહણમામર્થ અયોગ્યતાજ્ઞાનથી
અન્યથા કરી શકાય નહિ, કારણ કે ઉપદેશથી જ ગમ્ય મલ્લિમન્ત્રાદિનું માહારમ્ય
સાધારણ જનતા અનુભવનો વિષય નથી તેથી એમા શુરુઓની ઉપાસના જેવો કરી
હોય તેનો પણ વિષય નથી એમ નથી વળી, પિત્તથી દુષ્ટ થયેલી રમને દ્રિયવાળા પ્રથમ
જ સાકર લક્ષણ કરનારનું 'સાકર મીઠી છે' એ વાક્યમા અયોગ્યતાજ્ઞાન વાક્યાર્થને
અન્યથા કરી શકે નહિ વળી, એનો જ હોય દૂર યાય ત્યારે (એમા) યોગ્ય-
તાજ્ઞાનનો સંભવ નથી એમ પણ નથી, તેથી જ 'આચાર્યવાન પુરુષ જાણે છે'
(છા ૬-૧૪ ૨) એ શ્રુતિ પણ છે, તેથી જ શ્રુતિમા હોય તે જ માનવું, તેથી
જ સૂત્રકારે પણ બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન હોવાથી (ચત્વી) કૃત્સ્નપ્રસક્તિ આદિ
શકા દૂર કરવા, 'તિને લીધે, (બ્રહ્મ) શબ્દમૂલ હોવાથી' એમ જ કહ્યું

વેદવાક્ય શ્રુતિમા દેવ નથી, તેથી અહીં શ્રોતામા જ દેવ તેવો જોઈએ જેમની અરિદા દુઃ-
ચર્ષ છે તેમા બ્રહ્મને જાણનાર ઋષિઓની અનુભૂતિના વિષય, અને જેનું માત્ર ઉપદેશથી જ
જ્ઞાન થઈ શકે તેમા બ્રહ્મનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે એવી શ્રુતિનું ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય
અવિદ્યથી લેવાયેલી અલ્પબુદ્ધિસાગા સ્વાભાવ્ય પુરુષેમા ન હોય તેથી એમને એમા અયોગ્યતા
જાણે, પરંતુ તેથી જ શ્રુતિ અન્યથા થતી નથી અત્ર ઉપદેશથી જ જેનું જ્ઞાન થાય તેમા
મલ્લિ મત્ર વગેરેમા માહારમ્યનું જ્ઞાન સાધારણ પુરુષોને થતું નથી તેથી કાર્ષ એ માહારમ્યનું
જ્ઞાન આપનાર શુરુઓની જેમજો ઉપાસના કરી હોય તેમજો પણ એ જ્ઞાન નથી એમ કહેવા
નહિ જેની રસતેજિર અથવા ક્રાંદા પિત્તથી દુષ્ટ થઈ હોય તે પુરુષ સાકર ખાય તો એને
તીખી લાગે છે તેથી એવી પિત્તથી દુષ્ટ થયેલી રસોદ્રિવાગે પુરુષ પ્રથમ જ સાકર ખાત
અને એને એ તીખી લાગે તેથી 'સાકર મીઠી છે' એ વાક્ય અન્ય કાર્ષ ઉચ્ચારે તો એમા
એને અયોગ્યતા લાગે પરંતુ એના અયોગ્યતાના જ્ઞાનથી એ વાક્યનો અર્થ અન્યથા થતો
નથી વળી એ જ પુરુષને પિત્ત મટી જાય ત્યારે પણ સાકર ખાત થો એ વાક્યમા યોગ્યતાનું
જ્ઞાન ન થાય એવું નથી, પરંતુ પિત્ત મટી ગયા પછી સાકર ખાતાથી એ વાક્યમા યોગ્યતાનું
જ્ઞાન થાય છે એ જ પ્રમાણે સાધારણ પુરુષોની અરિદા દૂર થાય ત્યારે બ્રહ્મમા જીવનો
પ્રવેશ થાય જ એવો એમ કરનારી શ્રુતિમા એમને યોગ્યતાનું જ્ઞાન થશે ત્યાર પહેલા એ
શ્રુતિમા એમને અયોગ્યતા લાગે તોપણ તેથી શ્રુતિ અન્યથા થતી નથી તેથી જ શ્રુતિ પણ
આચાર્યવાન પુરુષ જાણે છે' એમ કહ્યું છે તેથી જેના પ્રવર્તના બ્રહ્મનું શ્રુતિ વર્ણન કરે છે
તેમા જ પ્રકારનું બ્રહ્મ છે એમ માનવું

તેથી જ 'બ્રહ્મ જ જે જગતનું ઉપાદાનકારણ હોય તો કૃત્સ્ન અર્થાત્ સર્વ બ્રહ્મ માત્ર
એક જ કાર્ષ થઈ શકે અલના ભેદથી બ્રહ્મ જગત થઈ શકે નહિ, કારણ કે એ અવયવરહિત
છે એ શક્યો દૂર કરવા, ઇતેસ્તુ શબ્દમૂલકયત્' (બ્ર મુ ૨-૧-૨૭) સૂત્ર મુત્રાર
ગોળે છે બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે અને અવયવરહિત છે એમ શ્રુતિ જ કહે છે ઉત્તર
બ્રહ્મના ધર્મનું શ્રુતિ જ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી એમા કાર્ષ શકા કરના જેવું નથી, કારણ કે બ્રહ્મનું

પૂર્વપક્ષઃ જીવ વ્યાપક છે.

પૂ૦—પ્રવેશ કહેવાથી જીવના વ્યાપકત્વની હાનિ થશે.

સિદ્—હંત, એમ શશનો પણ નિજશૃંગના ભાંગની ભીતિથી તનુદર કંદરામાં પ્રવેશ થશે નહિ, કારણ કે જીવ અણુ જ છે.—‘એમ ક્યાંથી ? - શ્રુતિથી જ, કારણ કે ‘આરાના અગ્ર જેટલો જ અપર પણ દૃષ્ટ છે’ (શ્લે. ૫-૭) ‘શત કટકા કરેલા ખાસાગ્રના શતભાગનો ભાગ જીવ બાણુવો. એ આનન્ત્ય માટે કદપેલો છે’ (શ્લે. ૫-૮) ‘આ આત્માને મનથી અણુ બાણુવો, એમાં પ્રાણે પંચધા પ્રવેશ કર્યો.’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી (એવો નિર્ણય થાય છે.)

પૂ૦—આમ પણ હોય. શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણના વિદોષને લીધે જીવને અણુ કહેવો યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘આ તે મહાન અગ્ર આત્મા, જે પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય, આકાશ પેઠે સર્વગત અને નિત્ય છે’ (જૂ ૪૪-૨૨) ‘નિત્ય સર્વગત સ્થાણુ’ (ભ. ગી. ૨-૨૪) ઇત્યાદિ સ્થિતે (એના) વ્યાપકત્વનું શ્રવણ થાય છે અને ‘એ તું છે’ ઇત્યાદિથી (એના) બ્રહ્મથી અલેદનું નિરૂપણ થાય છે. તત્ત્વતઃ અણુનો

જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથી જ થાય છે. એ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ છે તેથી જે પ્રકારના બ્રહ્મનું શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે તેના જ પ્રકારનું બ્રહ્મ છે એમ માનવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—જીવ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહીએ તો જીવ પણ વિભુ અથવા વ્યાપક હોઈ શકે નહિ, કારણ કે સર્વવ્યાપક અર્થોત્ સર્વત્ર વિદ્યમાન પદાર્થ દોષ પશુ પદાર્થમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ; તેથી જીવ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે એમ સ્વીકારવાથી જીવના વ્યાપકપણાની પશુ ક્ષતિ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—પરે, એ જ પ્રમાણે સસપ્ત પોતાના શૃંગનો ભાંગ થવાની ભીતિથી સાંકડા મોઢાની ગુફામાં પ્રવેશ નહિ કરે. જેમ જીવના વ્યાપકપણાની ક્ષતિની ભીતિથી બ્રહ્મમાં જીવનો પ્રવેશ સંભરતો નથી, તેમ જ સસવાના શૃંગનો ભાંગ થવાની ભીતિથી સાંકડા મોઢાની ગુફામાં એનો પ્રવેશ સંભરતો નથી.

વસ્તુતઃ સસવાને શૃંગ જ નથી, તેથી એને શૃંગનો ભાંગ થવાની ભીતિ નથી, અને એ સાંકડા મોઢાની ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે. એ જ પ્રમાણે જીવ પણ વિભુ અથવા સર્વવ્યાપક નથી, પરંતુ અણુ જ છે, તેથી એનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવ અણુ છે એમ કેમ બાબતુ ?

સિદ્ધાન્તી—શ્રુતિથી જ. ‘આરાના અગ્ર જેટલો જ અપર પણ દૃષ્ટ છે’ ‘શત કટકા કરેલા ખાસાગ્રના શતભાગનો ભાગ જીવ બાણુવો એ આનન્ત્ય માટે કદપેલો છે’ ‘આ આત્માને અણુ બાણુવો’ વગેરે શ્રુતિઓ જીવ અણુ છે એમ કહે છે.

પૂર્વપક્ષી—જીવનું વ્યાપકપણું નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. જીવને અણુ કહી શકાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં એને ‘વિભુ’ અથવા ‘વ્યાપક’ કહેલો છે. જીવને અણુ માનીએ તો એ સર્વનો વિરોધ થાય. ‘આ તે મહાન અગ્ર આત્મા, જે પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય આકાશ પેઠે સર્વગત, અને નિત્ય છે’ ‘નિત્ય, સર્વગત, સ્થાણુ’ વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિ જીવ વિભુ છે એમ કહે છે. ‘એ તું છે’ એ શ્રુતિ જીવ અને બ્રહ્મને અભેદ છે એમ કહે છે. બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી જીવ વ્યાપક જ હોવો જોઈએ. જીવ અણુ હોય તો અણુ

વ્યાપકથી અભેદ સંભવે નહિ. વળી, જીવ અણુ હોય તો સર્વશરીરમાં ચૈતન્ય ઉપ-
લબ્ધ થાય નહિ. — ‘જેમ એકદેશસ્થ ચંદનમિંદુના ચૈત્યની ઉપલબ્ધિ સકલ શરીરના
વ્યાપક તરીકે થાય છે, તેમ એકદેશસ્થ જીવના ચૈતન્યની પણ ઉપલબ્ધિ થાય’ — જેમ
ન કહેવાય, કારણ કે દષ્ટાંતમાં એકદેશસ્થાચિત્ત પ્રત્યક્ષ નિશ્ચિત થયેલું છે અને
દાષ્ટાંતિકમાં સંદિગ્ધ છે, તેથી દબાયમાં વૈયગ્ધ છે. સર્વ શરીરમાં વ્યાપનાર ચૈતન્ય
સ્વધર્મીથી અધિક દેશમાં રહે છે, કારણ કે એ વિસર્પિગુણ છે, શરીરના એક
દેશમાં રહેનાર ચંદનથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વશરીરમાં વ્યાપનાર ચૈત્યની પેઠે,
જેમ અનુમાનથી પણ અણુત્વ સાધી શકાય નહિ, કારણ કે હેતુ અસિદ્ધ છે
અને સાધ્યસમ છે. જીવનું એકદેશવૃત્તિત્વ સિદ્ધ થાય ત્યારે ચૈતન્યનું વિસર્પિગુણત્વ
સિદ્ધ થાય, અને આ સિદ્ધ થાય ત્યારે એ સિદ્ધ થાય, જેમ અન્યોન્યાશ્રય પણ છે.
ચંદનના સૂક્ષ્મ અવયવો સર્વદેહમાં પ્રસરવાથી પણ ચૈત્યની ઉપલબ્ધિ સંભવે,
જીવનો વ્યાપક ક્ષણ સાથે અભેદ સંભવે નહિ; તેથી જીવ વિષુ જ હોવા જોઈએ.

વળી, જીવ અણુ હોય તો જીવના ગુણ ચૈતન્યની સર્વ શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય નહિ.
દ્રવ્ય હોય ત્યા જ એનો ગુણ રહે દ્રવ્ય ન હોય ત્યાં એનો ગુણ હોઈ શકે નહિ. જીવ વ્યાપક
ન હોય, પરંતુ અણુ હોય તો સર્વ શરીરમાં જીવ છે એમ કહેવાય નહિ જીવ સર્વ શરીરમાં
નહિ હોવાથી એનો ગુણ ચૈતન્ય પણ સર્વ શરીરમાં હોઈ શકે નહિ; પરંતુ ચૈતન્યની સર્વ
શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય છે તેથી પણ જીવ અણુ હોઈ શકે નહિ, પરંતુ વિષુ જ હોવા
જોઈએ. — જેમ શરીરના એક ભાગમાં ચંદનનો લેપ કર્યો હોય તોપણ સર્વ શરીરમાં એના
ચૈત્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેમ જ જીવ અણુ હોવાથી શરીરના એક ભાગમાં જ રહે છે તોપણ
એના ચૈતન્ય ગુણની સર્વ શરીરમાં ઉપલબ્ધિ થાય છે’ — જેમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે
ચંદનના દષ્ટાંતમાં ચંદન શરીરના એક દેશમાં છે એ આપણે પ્રવક્તાથી નિશ્ચય કરીએ છીએ,
પરંતુ જીવ શરીરના એક જ દેશમાં છે એવો નિશ્ચય થતો નથી. જીવને કાર્ષત્યમારી પેઠે
‘અણુ’ કહે છે, કાર્ષત્યમારી પેઠે ‘વિષુ’ કહે છે તેથી જીવ શરીરના એક ભાગમાં જ છે એવો
નિશ્ચય થતો નથી, પરંતુ એમાં અનિશ્ચય સંદેહ રહે છે, તેથી ચંદનનું દષ્ટાંત વિષમતાને
હોધે ઘટી લાગુ પડતું નથી જીવ અણુ છે એમ નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી પણ
સિદ્ધ થતું નથી — ‘સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલું ચૈતન્ય પોતાના ધર્મથી અધિક દેશમાં રહેનાર
છે, કારણ કે એ વિસર્પી અર્થાત્ પ્રસારે તેવો ગુણ છે. જે જે વિસર્પિગુણ છે તે પોતાના
ધર્મથી અધિક દેશમાં રહેનાર છે, શરીરના એક ભાગમાં રહેવા ચંદનથી ઉપલબ્ધ થતા સર્વ
શરીરમાં વ્યાપી રહેવા ચૈત્યની પેઠે, વગેરે. કારણ કે હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. ચૈતન્ય વિસર્પી
અર્થાત્ પ્રસારે તેવો ગુણ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. વળી, હેતુ સાધ્યની સમાન જ છે, અર્થાત્
વિસર્પી એવો જ અધિક દેશમાં રહેનાર. સાધ્યને જ હેતુ કહેવો છે. સાધ્યમાં અને હેતુમાં
કાર્ષત્ય ભેદ નથી. વળી, જીવ શરીરના એક ભાગમાં રહે છે એમ સિદ્ધ થાય ત્યારે ચૈતન્ય
વિસર્પિગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને ચૈતન્ય વિસર્પિગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય ત્યારે
જીવ શરીરના એક ભાગમાં રહે છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી એ એનો અન્યોન્યાશ્રય થાય
છે, વળી, ચંદનનું દષ્ટાંત પણ સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે ચંદનનો શરીરના એક ભાગમાં જ

તેથી દષ્ટાન્ત પણ અસિદ્ધ છે આથી જ અપકગધની પણ પ્રત્યુક્તિ થઈ, કારણ કે અતિ પ્રસંગને લીધે ગુણી વિના ગુણુમા ક્રિયા સભવતી નથી અપકદેશથી અધિકદેશમા ગન્ધગ્રહ વાયુથી ઉપનીત એના અવયવોના પણ એ સ્થવે સત્વથી થાય છે - 'એમ એનો નાશ થવો જોઈએ' - એમ પણ નહિ, કારણ કે લોગ્નાદષ્ટથી એના અવયવો પુરાય એમ પણ સભવે છે, કારણ કે અન્યથાનુપ પત્તિ બલિષ્ઠ છે દષ્ટનો અસભવ હોય ત્યાં અદષ્ટની કલ્પના ન્યાય્ય છે મણિ પ્રભાની પેઠે પણ એની ઉપપત્તિ થાય નહિ, કારણ કે પ્રભા મણિજનિત વિરલ સન્નતીય દ્રવ્યાન્તર છે આથી જ પ્રદીપ સૂર્ય અદિની પ્રત્યુક્તિ થઈ શ્રુતિમા

લેપ ક્યો હોય તોપણ એના સૂક્ષ્મ અવયવો સર્વ શરીરમા પ્રસરે છે અને તેથી જ સર્વ શરીરમા શેયની ઉપનમ્ધિ થાય છે એમ સભવે છે, પરંતુ જીવને અણુ માનો હોય તેથી એને અવયવ જ હોઈ શકે નહિ વળી, જીવના અવયવ સર્વ શરીરમા પ્રસરવાથી સર્વ શરીરમા ચૈતન્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ આ પ્રમાણે ચદનના દષ્ટાન્તો નિરાસ થવાથી અપકગધના દષ્ટાન્તો પણ નિરાસ થાય છે કારણ કે અપકથી એની ગંધ અધિક દેશમા રહે છે એમ કહી શકાય નહિ અપકમાથી સૂક્ષ્મ અવયવો દૂર દેશમા વાયુથી પ્રસરે છે અને તેથી જ અપકની ગંધ દૂર આવે છે, પરંતુ ત્યાં અપકના અવયવ છે તેથી જ ગંધ જો તેથી ગંધ પણ અપકથી અધિક દેશમા રહે છે એમ કહી શકાય નહિ ગુણી અર્થાત્ દ્રવ્ય વિના કેવન એના ગુણુમા ક્રિયા સભવતી નથી અપકનો ત્યાગ કરી કેવન ગંધ દૂર જાય છે એમ સ્વીકારીએ તો જ્યાં અપક અથવા પૃથ્વી ન હોય ત્યાં પણ ગંધ આવે છે એમ સિદ્ધ થાય અને ગંધવાગી પૃથ્વી એ દૃવીના લક્ષણો નિરાસ થાય, તેથી દૂર દેશમા અપકની ગંધ આવે છે એનું કોણ અપકના અવયવો વાયુથી ત્યાં આવેના છે એ જ છે અપકના અવયવ હોવાથી જ ગંધની ઉપનમ્ધિ થાય છે અપકના અવયવ આ પ્રમાણે વાયુથી દૂર જતા હોય તો સર્વ અવયવ જવાથી અપકનો નાશ થવો જોઈએ એમ પણ કહેવાય નહિ કારણ કે જેમ અવયવ વાયુથી દૂર જાય છે તેમ જ અદષ્ટ અપકમા અવયવ પૂરે છે અદષ્ટ અપકના અવયવ પૂરે છે એમ પણ સભવે છે, કારણ કે અદષ્ટથી અવયવ પુરાતા ન હોય તો અપકનો નાશ થવો જોઈએ પરંતુ અપકનો નાશ થવો નથી તેથી અપકની સ્થિતિની અધ્યાનુપપત્તિ બનતી હોવાથી અદષ્ટ એના અવયવો પૂરે છે એમ કલ્પના કરવી જોઈએ દષ્ટથી અપકની સ્થિતિ સભવતી નથી, તેથી દષ્ટાર્થનો અસભવ થાય ત્યારે અદષ્ટની કલ્પના કરીએ એ ઉચિત જ છે

વળી, મણિ જ્યાં દોષ ત્યાંથી અધિક દેશમા એની પ્રભાની ઉપનમ્ધિ થાય છે તેથી દ્રવ્યથી અધિક દેશમા એનો ગુણુ રહે છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રભા ઠઈ ગુણુ નથી, પરંતુ મણિથી જ ઉપનમ્ધિ થતું એના જેવું અન્ય વિરલ દ્રવ્ય છે મણિ વિરલ નથી, પરંતુ પ્રભા વિરલ છે, એ જ બેમા એ જ છે અન્ય રીતે પ્રભા મણિના જેવું જ અન્ય દ્રવ્ય છે એ જ પ્રમાણે દીપ અને એના પ્રકાશનું, સૂર્ય અને એના પ્રકાશનું સમજવું દીપ અને સૂર્યના પ્રકાશ દ્રવ્ય છે, પરંતુ ગુણુ નથી, તેથી એઓના દષ્ટાન્તો દ્રવ્યથી અધિક દેશમા એનો ગુણુ રહે છે એમ કહી શકાય નહિ ચૈતન્ય જીવનો ગુણુ છે ને એ સર્વ શરીરમા ઉપનમ્ધિ

અણુત્વનું નિરૂપણ દુર્જેયત્વના અભિપ્રાયથી છે, તેથી છવ અણુ નથી
સિદ્ધાંત છવ અણુ છે

સિ૦—અત્ર કહે છે:

✓ તત્ત્વસ્ત્રાનુસારેણ વેદાર્થસ્ય નિરૂપણે ।

જીવોઽણુરેષ સંસિધ્યત્યન્યથા ત્વન્યથૈવ હિ ॥

તત્ત્વસ્ત્રાને અનુસરી વેદાર્થનું નિરૂપણ કરવામા આવે તો છવ અણુ જ
 સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા તો અન્યથા જ (ધાય)

જો 'આ એ મહાન અત્મા' ઇત્યાદિથી છવનું નિરૂપણ થતુ હોય તો આ
 એમ ધાય, પણ એ જ સંભવતુ નથી, કારણ કે એ બ્રહ્મકરણમાં પરિત છે, કેમકે
 બાહર થતુ પણ 'વ્યાપક શ્રુતિને લીધે અણુ નહિ એમ નહિ, ઇતરના અધિકારને
 લીધે' (બ્ર સ્ ૨૪૨૧) એમ કહે છે એમ સમજ શરીરમા રહેલા ચૈતન્યની
 પણ અનુપપત્તિ નહિ ધાય, કારણ કે અપકમધની પેઠે જ એની ઉપપત્તિ થશે

ધાય છે તેથી છવ પણ સર્વ શરીરમા હોયો હોયો નેહ્યે, તેથી એ અણુ સંભરતો નથી.
 માથમ પરિમાણસંગો છવ છે એમ પણ મ્હેન થ નહિ. માણ કે શરીર વગેરે મધ્યમ પરિમાણવાળા
 પદાર્થોના ન સ ધાય છે પરંતુ છવ નિત્ય હોવાથી એનો નાશ સંભવે નહિ, તેથી છવ વિષુ
 અધરા સર્વવ્યાપક જ છે શ્રુતિમા દર્શને અણુ ક્ષો છે એ માત્ર છવ દુર્જેય છે અથવા એનું
 જ્ઞાન થતુ અનિ મ્હિન છે એવા અભિપ્રાયથી જ મ્હેનુ છે તેથી છવ અણુ નથી, પરંતુ વિષુ છે,

સિદ્ધાંતી—આવી સમ કાચ ત્યારે પ્રચીતો મ્હે છે કે તત્ત્વસ્ત્રાને અનુસરી વેદના
 અર્થનું નિરૂપણ કરામા આવે તો છવ અણુ જ સિદ્ધ થાય છે, અથવા તત્ત્વસ્ત્રાને અનુસરી
 વિના પેનાની ન-જા પ્રમાણે પેના અર્થ મ્હે તો છવ સિદ્ધ ન થાય, અને વિષુ પણ
 સિદ્ધ થાય

આ એ જ્ઞાન આત્મા' વગેરે શ્રુતિઓ દર્શને વ્યાપક ક' છે એમ તમે કહ્યું. એ
 શ્રુતિઓ જો છવનું નિરૂપણ કરતી હોત તો તમે કહ્યું તેમ છવને વ્યાપક કહેત, પરંતુ એ
 શ્રુતિઓ છવનું નિરૂપણ કરતી નથી એ શ્રુતિનો અધિકારમા આવેલી છે તેથી એ છવનું
 નિરૂપણ મ્હે છે એમ કહેવ થ નહિ પરંતુ એ ક્ષણતુ જ નિરૂપણ કરે છે 'નાણુરત્તદ્વચ્ચતેરિતિ
 ચેન્નેતરાર્ધિવરણ' શ્રુતિથી ભરવાન બાદનાથનું પત્ર એ જ ઉપદેશ કરે છે છવ અણુ
 નથી, માણ કે એ વ્યાપક છે એમ કહેના હો તો મ્હે સમ નથી, કારણ કે એ શ્રુતિ બ્રહ્મ
 નિરૂપણ મ્હે છે, એવો આ દર્શનો અર્થ છે

છવ અણુ રોષ તો સમજ શરીરમા એના ચૈતન્ય શુણની ઉદરન્ધિ થાય છે એ સંભવે
 નહિ' એમ પણ મ્હી સમજ નહિ. પરંતુ કે એમ અધમની ગધમની અપમથી દૂર દેશમાં
 ઉપશિથ થાય છે તે જ પ્રમાણે છવ અણુ રોષ થો શરીરના એક ભગમા જ રહે તોપણ
 એના ચૈતન્ય શુણની સજા કરી મા ઉદરન્ધિ થાય એ સંભવે છે. 'શુણના વિના શુણ
 નહી હો નરિ તેથી છવ ન રોષ ત્યા ગત થ સંભવે નહિ' એમ પણ મ્હી સમજ નહિ,
 માણ કે અટાપમા પળો સમજાય નથી છે એમ નેહવિષ માને છે અપ્રમ સંભવથી
 નથી, તોપણ એમ સમજાય નથી છે એમ એઓ માને છે તેથી એમ સંભવે વિના એમ

—‘ગુણી વિના ગુણ સંભવે નહિ તેથી એમ ન કહેવાય’—એમ પણ નથી, કારણ કે જેમ અક્ષપાદીય સંબંધી વિના પણ સમવાયસંબંધનો અંગીકાર કરે છે તેમ અહીં પણ એની ઉપપત્તિ છે.—‘એમ રૂપ રસની પણ અન્યત્ર ઉપલબ્ધિ થાય’—સ્વાશ્રયનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર રહે તો ઉપલબ્ધિ થાય ન.—‘દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી ગંધ અન્યત્ર રહે તો ગુણસત્ત્વમાં દ્રવ્યસત્ત્વ નિયામક રહે નહિ, તેથી રસાદિનું પણ અન્યત્ર ગમન થાય; તેથી આનો અવશ્ય નિયામક તરીકે અંગીકાર કરવો જોઈએ; તેથી ગંધની ઉપલબ્ધિના સ્થલમાં અંપકના અવયવોના સત્ત્વનો પણ અંગીકાર કરવો જોઈએ;’—એમ નહિ. સમવાયને પણ એવો સ્વીકારવાથી સંબંધ-સત્ત્વમાં સંબંધિસત્ત્વ નિયામક રહે નહિ, તેથી સંયોગઆદિનો પણ અતિરેક થાય. એના સમાધાન માટે એનું નિયામકત્વ સ્વીકારવું જોઈએ; અને સમવાયનો નિત્ય તરીકે અંગીકાર કરેલો હોવાથી એના નિર્વાહ માટે ઘટ નહતો થાય તોપણ સૂક્ષ્મ ઘટનું સત્ત્વ સ્વીકારો.—‘જન્ય સંબંધના સત્ત્વમાં જ સંબંધિસત્ત્વનું નિયા-

ના મતમાં સમવાયસંબંધ રહે છે તેમ જ અહીં પણ ગુણી વિના ગુણ રહે એ સંભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—ગુણી વિના ગુણ રહેતો હોય તો ગંધની પેઠે ગુણી વિના જ રૂપ રસ વગેરેની પણ અન્ય સ્થળે ઉપલબ્ધિ થાય.

સિદ્ધાન્તી—પોતાના આશ્રયને તથા અન્ય સ્થળે રહેતાં હોય તો અવરન થાય ન. દ્રવ્યથી અધિક દેશમાં ગુણની ઉપલબ્ધિ થાય છે. દૂર રહેલા વર્ત્તિના ઔષ્ધની પણ ઉપલબ્ધિ થાય છે. સૂર્ય વગેરેથી દૂર દેશમાં એએની પ્રભાની ઉપલબ્ધિ પણ થાય છે. એ પ્રભાએ જ અમુક નિબૃદ્ધા અથવા લીળડાની હાવામા માત્ર જોમા રહેતાં મુખમાં કડાસનો અનુભવ પણ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—દ્રવ્ય તથા ગંધ અન્ય સ્થળે રહે એમ સ્વીકારીએ તો ગુણ હોય ત્યાં દ્રવ્ય હોવું જ જોઈએ એ નિયમનો ભંગ થાય છે, તેમાં રસ વગેરે ગુણો પણ પોતાનાં દ્રવ્ય તથા અન્યત્ર રહે. એમ ન થાય તે માટે દ્રવ્ય હોય ત્યાં જ ગુણ રહે, અર્થાત્ ગુણ પોતાનો અશ્રય તથા અન્ય સ્થળે રહી શકે નહિ એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ; તેથી જ અંપકની ગંધ દૂર આવે ત્યાં પણ અંપકના અવશ્ય છે એમ માનવું.

સિદ્ધાન્તી—એમ નહિ. દ્રવ્ય હોય ત્યાં જ ગુણ રહે એમ માની સમારો નહિ, કારણ કે એમ સ્વીકારીએ તો સંબંધી વિના સંબંધ પણ રહી શકે નહિ એમ માનવું પડે; પરંતુ સમવાયસંબંધ સંબંધી વિના નૈવાયિમના મન પ્રભાએ રહે છે તેથી સંબંધ સંબંધી હોય ત્યાં જ રહે એવો નિયમ નથી; તેથી સંયોગસંબંધ પણ સંબંધી ન હોય ત્યાં હોવો જોઈએ. એને પણ સમવાયની પેઠે જિન પદાર્થ ગણવો જોઈએ, પરંતુ એમ ગણના નથી. એનું સમાધાન કરવા સંબંધી હોય ત્યાં જ સંબંધ હોઈ શકે એવો નિયમ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. પરંતુ સમવાય નિત્ય સંબંધ છે તેથી ઘટ અને એના ગુણમાં સમવાય છે તે નિત્ય છે. સંબંધી હોય ત્યાં જ સમવાયસંબંધ રહી શકે એવો નિયમ સ્વીકાર્યો છે. સમવાય નિત્ય છે તેથી સંબંધી ઘટ અને એના ગુણ પણ નિત્ય હોવા જ જોઈએ, તેથી ઘટ નાશ પામે તોપણ સૂક્ષ્મ ઘટ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

મન્ત્ર છે, '—અહીં પણ ગંધથી અતિરિક્ત જ શુભમાં દ્રવ્યસત્ત્વનું નિયામકત્વ છે તેથી તુલ્ય છે —“ત્યા સખથી અનિત્ય હોવાથી અને સખ નિત્ય હોવાથી, એની અન્યથાનુપપત્તિ હોવાથી ‘જન્ય’ પદ મૂકવું પડ્યું છે, અહીં અન્યત્ર ઉપવણ્ધિની અનુપપત્તિ છે, તોપણ એના અવયવના સત્ત્વથી ઉપપત્તિ થાય છે તેથી ‘ગંધથી અતિરિક્ત’ એ વિશેષણ ગૌરવને લીધે વ્યર્થ છે” —નહિ, એ પ્રામાણિક છે, કારણ કે વણિક્સાચાર્યમા વિવિધચર્મપુટથી વેદિત પણ મૂગ મદની ગંધની ઉપવણ્ધિ થાય છે ત્યાં એના અવયવોનો નિર્ગમ અને અપૂર્વથી એઓનો પ્રવેશ સંભવતા નથી વળી, એમ (હોય તો) ગંધની ઉપવણ્ધિના

પૂર્વપક્ષી—જન્યસખધને જ એ નિયમ લાગુ પડે છે સમવાય નિત્યસખધે હોવાથી એને એ નિયમ લાગુ પડતો નથી, તેથી જન્યસખધે સખથી વિના રહી શકે નહિ એમ માનવું જોઈએ

સિદ્ધાન્તી—જેમ નિયમસખધને નિયમ લાગુ પડતો નથી તેમ જ અહીં પણ ગંધને નિયમ લાગુ પડતો નથી જેમ નિત્યસખધે સખથી વિના રહી શકે છે તેમ ગંધ પણ એના આનંદ ચપક વિના રહી શકે છે એમ માને તેથી આપણે તુલ્ય જ છીએ

(માત્ર ગંધ એના આશ્રય દ્રવ્ય વિના રહે છે એમ મત્ર પૂર્વપક્ષને ઉત્તર તરીકે જ કહેવું છે વસ્તુતઃ રસ વગેરે શુભ પશુ આશ્રય વિના રહી શકે છે એમ ઉપર કહી ચૂક્યા છીએ)

પૂર્વપક્ષી—સમવાયસખધે નિયમ છે, પરંતુ સખથીઓ અનિયમ છે તેથી જ્યાં જ્યાં સખધે હોય ત્યાં ત્યાં સખથીઓ હોવા જોઈએ એ નિયમ એને લાગુ પડતો નથી સમવાય સખધે આ નિયમ લાગુ પડતો નથી, તેથી જ એ નિયમમાં ‘જન્ય’ પદ મૂકવું પડે છે જ રા જરા જ વસ મધે હોય ત્યાં ત્યાં સખથીઓ હોવા જોઈએ એ પ્રમાણે અન્યથાનુપપત્તિને લીધે ‘જન્ય’ પદ મૂકવું પડે છે ચપકની ગંધના દરજાતમાં અન્યથાનુપપત્તિ થતી નથી ચપકથી દૂરના પ્રદેશમાં ગંધનો અનુભવ થાય છે, તે પ્રમાણે આશ્રયથી દૂર રસ વગેરેનો અનુભવ થતો નથી પણ ચપકથી દૂર ગંધનો અનુભવ થાય છે એવું કારણ ચપકના અપરિવે વધુથી ત્યાં આવેલા છે એ છે ચપકના અપરિવે ત્યાં હોવાથી જ ગંધ આવે છે એમ માનવાથી કાર્થ અનુપપત્તિ થતી નથી, તેથી ‘ગંધથી અનિરિક્ત’ અર્થોત્ ગંધ વિનાના શુભે જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં દ્રવ્ય હોય જોઈએ એમ નિયમ કરી, ‘ગંધથી અનિરિક્ત’ પદ મોજાવવું કાર્થ ગરણ નથી પરંતુ જ્યાં જ્યાં શુભ હોય ત્યાં ત્યાં એનો આશ્રય દ્રવ્ય હોવું જોઈએ એવો નિયમ છે એમ માનવું જોઈએ ‘ગંધથી અનિરિક્ત’ એ વિશેષણ વ્યર્થ છે અને નિરર્થક ગૌરવ કરવું જોઈએ નહિ

સિદ્ધાન્તી—એ વિશેષણ પણ પ્રામાણિક છે ‘ગંધથી અતિરિક્ત’ વિશેષણ વ્યર્થ નથી, કારણ કે આશ્રય દ્રવ્ય ન હોય ત્યાં ગંધનો અનુભવ થાય છે વણિક્સાચાર્યમા વિવિધ પ્રકારના ચર્મની ૩ થી ૫ માં વીંટળાવેલી ચરતૂરીની ગંધનો અનુભવ થાય છે આ ચર્મ ચર્મનો ભેદ કરી કમ્પૂરીના અવયવો બહાર નીકળે અને વર્ગા અપૂર્વથી ઘીળા અવરો એ કોથળીઓનો ભેદ કરી અદર પ્રવેશ કરે એ સંભવનું નથી

પગી, જે ત્યાં અવયવો બહાર નીકળ્યા હોય અને તેથી જ કમ્પૂરીની ગંધ આવતી હોય તો

૩

સમયે મુખ પ્રસારે તેને એના રસની પણ ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ, કારણ કે એ અવયવો યોગ્ય છે, નહિતો ગધની પણ ઉપલબ્ધિ થાય નહિ, કુસુમ જે ગધની જ ઉપલબ્ધિ થાય એવો ડોઈ નિયામક' નવી—'અદૃષ્ટ જ એવું (નિયામક) છે,'—અહો બહુમોલાની કેવી ગૌરભાતિ કે અવયવનું નિર્ગમન, પુનઃ એ અવયવોનું પૂરણ, એ હેતુથી અદૃષ્ટની કલ્પના, અને રસાદિ અનુભવના પ્રતિબંધક અદૃષ્ટાન્તરની કલ્પના કરેતા પણ એના તુડને સકોચ નથા અને 'ગધથી અતિરિક્તા' એટલું જ કહેતા સકોચ થાય છે! વળી, ઉચ્ચ ગધવાળા કોઈ કુસુમનો અથવા લશુનઆદિનો સ્પર્શ માત્ર થાય તોપણ પછી કરતું ત્યાંથી વારંવાર મૃત્નાથી ક્ષાલન કરવામા આવે તોપણ એની ગધનો અપગમ થતો નથી સ્પર્શમાત્રથી લક્ષ એના અવયવો એક વાર પ્રેષાઈ કરવાથી જ રહે નહિ, તો એક વાર ક્ષાલન કરવાથી એએની મિતિ સભવે નહિ, તો વારવાર એમ કરવાથી કયાથી જ સભવે? તેથી ગધ દ્રવ્ય અધિક દેશવાળું છે એમ કહેવું જોઈએ જેમ તમે વિનાશ થતી અવસ્થાવાળા (દ્રવ્યના)

કોઈ પોતાનું મુખ પ્રસારે તો એને ગધની પેઠે રસનો પણ અનુભવ થતો જોઈએ કરતૂરીના અવયવો ત્યાં ટોપ તો મુખ પ્રસારાથી એના રસનો પણ અનુભવ થતો જોઈએ, કારણ કે કરતૂરીના અવયવો એના રસનો અનુભવ કરવામા સમાર્થ છે રસનો અનુભવ ન થાય તો ગધનો અનુભવ પણ થાય નહિ, કારણ કે કરતૂરીના અવયવ હોય ત્યાં એની ગધનો જ અનુભવ થાય અને રસનો અનુભવ ન થાય એવો કોઈ નિયમ નથી

પૂર્વપદી—અદૃષ્ટી જ એ પ્રમ છે થાય છે કરતૂરીના અવયવો ત્યાં છે પરંતુ એની ગધનો જ અનુભવ થાય છે અદૃષ્ટી નીધ એના રસનો અનુભવ થતો નથા

સિદ્ધાન્તી—અહો બહુમોલાની કેરી ગૌરભાતિ! કરતૂરીના અવયવો અર્મની કોથળોએ બેઠી બહાર નીકળે, વળી એ અવયવો પુરાય, અવયવો પૂરનાર અદૃષ્ટની મના કરી, અને રસ વગેરેનો અનુભવ ન થયા દેનાર અથવા અદૃષ્ટનો મના કરી, એ સાર કરતા કોઈ બહુમોલાને ગૌરવ થતું નથી, પરંતુ ગધથી અતિરિક્ત એ એ જ વિરોધ મૂકના ગૌરવ થઈ જાય છે!

વળી, હા ગધવાળા કોઈ કુસુમ અથવા લસણો માત્ર સ્પર્શ જ કરીએ અને પછી વારવાર માટીથી કે ઘોઈએ તોપણ એ કુસુમની અથવા લસણની ગધ દૂર થતી નથી જો દ્રવ્યના સુદૃઢ અવયવો રહેવાથી જ ગધનો અનુભવ થતો હોય, સ્પર્શ કરતા કુસુમ અથવા લસણના અવયવો હથે લગાડવાથી જ એની ગધ આપ્યા કરતી હોય, તો એ અવયવો માત્ર એક વાર જ લૂછી નાખવાથી દૂર થવા જોઈએ લૂછી નાખવાથી દૂર થાય તેવા અવયવો હાય એક વાર જ ધોવામા આવે તો જરૂર દૂર થાય, તો પછી વારવાર માટીથી હાય ધોવામા આવે ત્યારે ત્યાં એ અવયવો કેમ રહી શકે? તેથી આ પ્રમાણે હાય ધોવા પછી ત્યાં અવયવો કોઈ શકે નહિ, તોપણ કુસુમ અથવા લસણની ગધ દૂર થતી નથી, તેથી ગધ એના આશ્રય દ્રવ્યથી અધિક દેશમા રહે છે એમ અવસ્ય સ્વીકારવું જોઈએ

વળી, પોતાના આશ્રય દ્રવ્ય વિના ગુણ રહી શકે નહિ એમ કહી શકાય નહિ, કારણ

શુભોનો આશ્રય વિના અગીકાર કરે છે, તેમ અનુભવથી પણ દ્રવ્યથી અધિક દેશમાં શુભની વૃત્તિ સ્વીકારે. તેથી જ (જીવન) અણુત્વ સાધતાં આ જ શકાનો પરિહાર કરવા 'ગંધની પેઠે વ્યતિરેક' (પ્ર સૂ ૨ ૩ ૨૬) એમ મિદ્ધ દષ્ટાંત કહે છે : 'એમ સંપ્રુષ્પિત વૃક્ષની ગંધ દૂરથી વાય છે તેમ પુણ્ય કર્મની ગંધ દૂરથી વાય છે' (ના. ૨ ૧૧) એમ શ્રુતિ પણ (કહે) છે. અહીં 'દૂર' પદ એના અવયવના અસરવનુ નિરૂપણ કરવા જ છે દાષ્ટાંતિકમાં કીર્તિ જ ગમે છે. (કીર્તિનું) ગંધત્વ એના અસાધારણ ધર્મ આદિ સાધર્મ્યથી છે. વળી, 'આ આત્મા હૃદયમાં' (મ. ૩-૬) 'આ તે આત્મા હૃદયમાં છે, જે પ્રાણમાં વિજ્ઞાનમય હૃદયમાં અન્તર્ભૂતિ પુરુષ છે' 'શુદ્ધમાં પ્રવેશેલા' (ક ૧-૩-૧) ઇત્યાદિ અતિઓ જીવની હૃદયદેશમાં સન્ધિતિ કહે છે તે અણુ હોય તો જ ઉપપન્ન થાય. ત્યાર પછી 'હૌમથી આરંભી નખાશ સુધી' એમ સ્વકીય ચૈતન્યશુભથી સકલ શરીરમાં વ્યાપકત્વ દર્શાવે છે; તેથી સર્વ અનવધ છે.

જીવ માત્ર ચૈતન્ય ન હોવાથી વ્યાપક નથી, અણુ જ છે.

ચૈતન્ય સર્વશરીરવ્યાપી હોવાથી જીવ અણુ નથી, કારણ કે ઔષ્ણ્ય-

કે જે કાગે શુભો એએના આશ્રય દ્રવ્યનો નાશ થવાથી નાશ પામતા હોય છે તે કાગે આશ્રય દ્રવ્ય વિના જ એ રહે છે અને નૈરાશિકા પણ માને છે દ્રવ્યનો નાશ પૂરની કાશ્યમા થયો જ દ્રવ્યનો નાશ એના શુભના નાશનું કારણ છે કારણ કાશ્યની પહેલાં અસર હોતું જોઈએ, તેથી દ્રવ્યનો નાશ શુભના નાશ પહેલાં થયો જોઈએ જે કાગે દ્રવ્યનો નાશ થયો ત્યાર પછીની કાગે શુભો નાશ થાય એ કાગે નાશ પામતા શુભો એએના આશ્રય વિના રહે છે, તે જ પ્રમાણે ગંધ પણ એના આશ્રય વિના જ રહે છે, તેથી જ સૂત્રકાર પણ જીવ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરતા આ સકા થય ને દૂર કરતા પ્રસિદ્ધ હૃદય-ગંધની પેઠે-વ્યતિરેક સૂત્રથી કહે છે અર્થાત્ ગંધની પેઠે પોતાના આશ્રય દ્રવ્યથી વ્યતિરિક્ત દેશમાં ચૈતન્ય પણ રહે છે એમ સંપ્રુષ્પિત વૃક્ષની ગંધ દૂરથી વાય છે તેમ પુણ્ય કર્મની ગંધ દૂરથી વાય છે' એવી શ્રુતિ પણ છે આ શ્રુતિ 'દૂર' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે એનો ભારત્ય એવો છે કે ત્યાં પુષ્પના અવયવો નથી ત્યાં પુષ્પના અવયવો નથી જ એમ જાણવાના જ શ્રુતિ દૂર પદ ચોળે છે પુણ્ય કર્મની ગંધ કીર્તિને કહેતી છે. પોતાના આશ્રય દ્રવ્યથી દૂર દેશમાં રહેલાનો શુભ ગંધમાં અને કીર્તિના સમાન હોવાથી, સાધર્મ્યને કીર્તિને પણ ગંધ કહેતી જ વળી, 'આ આત્મા હૃદયમાં' 'આ તે આત્મા હૃદયમાં છે જે પ્રાણમાં વિજ્ઞાનમય, હૃદયમાં અન્તર્ભૂતિ પુરુષ છે' 'શુદ્ધમાં પ્રવેશેલા' વગેરે શ્રુતિઓ જીવ હૃદયમાં રહે છે એમ કહે છે જીવ વ્યાપક હોય તો હૃદયમાં એનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ એ અણુ હોય તો જ એ હૃદયમાં રહી શકે આ પ્રમાણે જીવ હૃદયમાં રહે છે એમ કહી એ પોતાના ચૈતન્ય શુભથી સર્વ શરીરમાં વ્યાપે છે એમ ચૈતન્ય આરંભો નખાશ સુધી' એ શ્રુતિ કહે છે; તેથી જીવ અણુ છે, હૃદયમાં રહે છે, અને પોતાના ચૈતન્યશુભથી સર્વ શરીરમાં વ્યાપે છે, એમ મિદ્ધ યાય છે. એમ માનવામાં કાઈ કોઈ પણ નથી.

(સામ્ય પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષ—તેનું સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહે છે તેથી જીવ અણુ છે એમ કહેવાય નહિ.

પ્રકાશાત્મક અગ્નિ પેઠે એ ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપ છે, એમ અગ્નિના દૃષ્ટાન્તથી જીવનું ચૈતન્યાત્મકત્વ સાધી, અણુત્વનો બાધ કરી, કેટલાક એને વ્યાપક કહે છે; એ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવું નથી, કારણ કે ‘પ્રજ્ઞાથી શરીરનો સમારોહ કરી’ એમ શ્રુતિ પ્રજ્ઞાનું કરણ તરીકે નિરૂપણ કરે છે, અને એ બેદમાં જ યોગ્ય છે. ‘પ્રાણોનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનથી લઈને’ એ શ્રુતિમાં વિજ્ઞાન કર્મ તરીકે નિરૂપિત થયેલું હોવાથી, વિજ્ઞાન ગુણ જ છે. તેથી જ ‘પૃથક્ ઉપદેશને લીધે’ (જ સ્વ. ૨-૩ ૨૮, એમ સૂત્રકાર પણ કહે છે. વળી, ઔપ્સ્ય માત્રને વહ્નિસ્વરૂપ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે મણિમન્ન આદિથી ઔપ્સ્યની ઉપસન્ધિ થાય છે. ઔપ્સ્ય શૈત્ય આદિ સ્પર્શધર્મ હોવાથી વહ્નિના દ્રવ્ય-વની હાનિ થાય છે (વહ્નિ) પ્રકાશાત્મક પણ નથી, કારણ કે તમ જલમાં રહેલા વહ્નિની અનુપસન્ધિ થાય. વળી, ‘ન્યારે એ આ શરીરમાંથી

જીવ ચૈતન્ય જ છે જીવ સ્વરૂપથી ચૈતન્ય જ છે ચૈતન્ય એ જ જીવ ચતન્ય સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહે છે તેથી એ અણુ છે એમ કહેવાય નહિ; તેથી જીવ પણ અણુ નથી, અને વ્યાપક હોવા નોઈએ જેમ અગ્નિ સ્વરૂપથી ઔપ્સ્ય અને પ્રકાશ જ છે, અર્થાત્ જેમ ઔપ્સ્ય અને પ્રકાશ જ અગ્નિ છે, તેમ ચૈતન્ય જ જીવ છે. એ પ્રમાણે અગ્નિના દૃષ્ટાન્તથી જીવ પણ ચૈતન્ય જ છે. ચૈતન્ય સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે, તેથી એ અણુ હોઈ શકે નહિ; તેથી જીવ અણુ નથી, પરંતુ વ્યાપક છે.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ વિદ્વાનોએ આદર કરવા જેવું નથી, કારણ કે ‘પ્રજ્ઞાથી શરીરનો સમારોહ કરી’ એ શ્રુતિ પ્રજ્ઞા અથવા ચૈતન્યને કારણ અથવા સાધન કહે છે. સમારોહ કરનાર કર્તા જીવ છે, પ્રજ્ઞા સાધન છે સાધન અને કર્તા અવશ્ય ભિન્ન હોવાં જોઈએ, તેથી ચૈતન્ય જીવથી ભિન્ન જ છે જીવ અને ચૈતન્ય ભિન્ન હોય તો જ એ શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય.

વળી, ‘એ પ્રાણોનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનથી લઈને’ શ્રુતિ ‘વિજ્ઞાન લઈને’ એમ વિજ્ઞાનને કર્મ કહે છે, તેથી પણ વિજ્ઞાન અથવા ચતન્ય જીવથી ભિન્ન છે. ચૈતન્ય અને જીવ ભિન્ન છે એમ આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલો હોવાથી જ સૂત્રકાર પણ ‘પૃથક્ ઉપદેશને લીધે’ એવું સૂત્ર યોગ્ય છે.

વળી, માત્ર ઔપ્સ્ય વહ્નિ છે એમ કહી શકાય નહિ. વહ્નિ સ્વરૂપથી ઔપ્સ્ય જ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રતિનિધક મણિ અથવા મંત્રના પ્રભાવથી વહ્નિ હોય ત્યાં એના ઔપ્સ્યનો અતુલ્ય થનો નથી, પરંતુ વહ્નિનો અનુભવ થાય છે. તેથી વહ્નિ ઔપ્સ્ય જ છે એમ કહેવાય નહિ. વળી, વહ્નિ ઔપ્સ્ય જ હોય તો ઔપ્સ્ય શૈત્ય વગેરે સ્પર્શના ધર્મ હોવાથી, વહ્નિ પણ સ્પર્શનો ધર્મ અથવા ગુણ જ કહેવાય; તેથી એમ હોય તો વહ્નિ દ્રવ્ય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, અર્થાત્ વહ્નિ દ્રવ્ય જ રહે નહિ. એ પ્રમાણે જ વહ્નિ પ્રકાશ જ છે, અર્થાત્ પ્રકાશ જ વહ્નિ છે, એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઉષ્ણ જલમાં વહ્નિ રહેતો છે, પરંતુ પ્રકાશ નથી તેથી પ્રકાશ જ વહ્નિ છે એમ કહીએ તો ત્યાં પ્રકાશ નહિ હોવાથી વહ્નિનો અનુભવ થવો ન જોઈએ; પરંતુ જલ ઉષ્ણ લાગે છે અને વહ્નિનો અનુભવ થાય છે તેથી પ્રકાશ જ વહ્નિ છે, એમ પણ કહેવાય નહિ.

વળી, ‘ન્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ સર્વની સાથે જ ઉત્ક્રમણ

ઉત્ક્રમણ કરે છે, જે કોઈ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વ ચંદ્રમાં જ નય છે 'એ લોકમાંથી પુન આ લોકમા કર્મ માટે આવીને' એ શ્રુતિઓએ કહેલી જીવની દેહમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ, પરવોકગતિ, અને પુન આગતિ, (જીવ) અણુ હોય તો જ ઘટે, પરન્તુ વ્યાપક હોય તો ન ઘટે 'જેમ મહારાજ જનપદોને લઈ સ્વજનપદમા ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે તેમ જ આ એ પ્રાણોને લઈ સ્વશરીરમા ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે' 'સ્વય વિહાર કરી' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કહેલા પરિવર્તન અને વિહાર પણ અણુત્વ વિના ઉપપન્ન નથી

પૂ—'એ તું છે' આદિ અભેદબોધક શ્રુતિ જીવનુ બ્રહ્મ તરીકે નિરૂપણ કરે છે, (જીવ) અણુ હોય તો એ અનુપપન્ન થાય

સિ—એમ નહિ, કારણ કે અમાત્ય માટે 'રાજા' પદના પ્રયોગ પેઠે એ ઔપચારિક છે જીવમા કોઈ સ્વાભાવિક શુણ્ય નથી, તેથી પ્રજા દ્રષ્ટૃત્વ આદિ ભગવાનના જ શુણ્ય છે, તેથી ભગવાનના જ શુણ્યોથી આ ઉત્તમ હોવાથી અને અંશ હોવાથી બ્રહ્મ તરીકે વ્યપદેય થાય છે, તેથી જ એતુ જહથી વૈલક્ષણ્ય છે

કરે છે જે કોઈ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વ ચંદ્રમા જ નય છે 'એ લોકમાંથી પુન આ લોકમા કર્મ માટે આવીને' એ શ્રુતિઓ જીવ દેહમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે તે ચંદ્રમા જ નય છે અને પુન આ લોકમા આવે છે, એમ કહે છે આ જીવની દેહમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ, ચંદ્ર પ્રતિ ગતિ અને પુન આ લોકમા આગતિ જીવ અણુ હોય તો જ, સભવે, કારણ કે વિષુ અર્થત્વ વ્યાપક દ્રવ્યને ક્રિયા હોઈ શકે નહિ તેથી જીવ વ્યાપક હોય તો એની ઉત્ક્રાન્તિ ગતિ આગતિ સભવે નહિ એ જ મારણ્યો 'જેમ મહારાજ જનપદોને લઈ સ્વજનપદમા ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે તેમ જ આ એ પ્રાણોને લઈ સ્વશરીરમા ઇચ્છા પ્રમાણે પરિવર્તન કરે છે' 'સ્વય વિહાર કરી' એ શ્રુતિઓ જીવ પરિવર્તન અને વિહાર કરે છે એમ કહે છે એ પણ જીવ અણુ હોય તો જ સભવે આ સર્વ શ્રુતિથી સૂચાર જીવ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરે છે

(માયાવાદી પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—'એ તું છે' વગેરે શ્રુતિઓ જીવ અને બ્રહ્મમા અભેદ છે એમ કહે છે બ્રહ્મ વિષુ અથવા સર્વવ્યાપક છે એમા મર્ષ સંદેહ નથી, તેથી જીવ પણ એ વિષુ હોય તો જ એમનામા અભેદ સભવે જીવ અણુ હોય તો જીવ અને બ્રહ્મમા અભેદ છે એમ બોલ કરનારી સર્વ શ્રુતિઓ બાધ થાય

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી અભેદ માત્ર ઔપચારિક જ છે એમ સમ્યક્દિશામાં અમાત્યને 'રાજા' કહેવામા આવે છે તે જ પ્રમાણે જીવને પણ બ્રહ્મ કહેવો છે વરતુન જીવ બ્રહ્મ નથી જીવનો કોઈપણ શુણ્ય સ્વાભાવિક નથી પ્રજા અથવા ચૈતન્ય અથવા શુદ્ધિ દ્રષ્ટૃત્વ વગેરે જીવમા છે તે સર્વ ભગવાનના જ શુણ્ય છે, તેથી ભગવાનના શુણ્યોથી જ જીવ ઉત્તમ ભગવાનના શુણ્ય જીવમા હોવાથી જ એ ઉત્તમ છે અને રાણી એ ભગવાનનો અંશ છે તેથી જ એને બ્રહ્મ કહેવો છે જીવમા ભગવાનના શુણ્ય હોવાથી અને એ ભગવાનનો અંશ હોવાથી જ જહથી વિલક્ષણ્ય છે, અને તેથી જ એને કોઈ સ્થને બ્રહ્મ કહેવો છે

—‘એમ કેમ જણાયું’ કે એ ઔપચારિક જ છે ?’—કારણ કે ‘એના ગુણ (એમાં) સાર હોવાથી પ્રાણની પેઠે એનો વ્યવદેશ છે’ (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૬) એમ સૂત્રકારે પણ નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી અણુપરિમાણ જ, પૂર્વોક્ત ન્યાયથી બ્રહ્મમાંથી નિર્ગત, બ્રહ્મ સ્વકીય સેવા માટે અને નિજ ઐશ્વર્ય નિર્વિધિય ન થાય તે માટે એવો પ્રકટ કરેલો, અને તેથી જ સહજ હરિદાસ, અને બ્રહ્મને અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જીવનો નિજ-નિસર્ગ પ્રભુ શ્રીગોકુલનાથના ચરણકમલનું દાસ્ય જ સ્વધર્મ છે; તેથી અતિસંતુષ્ટ થઈ, સ્વયં પ્રકટ થઈ, નિજગુણનું એને દાન કરી, સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવવા (ભગવાન) એનો પોતામાં પ્રવેશ કરાવે છે, અથવા અતિશય અનુબ્રહ્મ હોય તો એનાથી પણ અધિક રસયુક્ત દાસ્ય કરાવવા નિકટમાં સ્થાપે છે, એમ નિશ્ચય છે.

કેટલાક જીવનો અણુત્વથી પ્રાપ્ત થતો ભગવાનમાં પ્રવેશ અને એનાં સાધન ભગવદ્ભાજન આદિ સહન ન કરનાર, અણુત્વ સાધનાર ઉત્કાન્તિ આદિ દશ (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૧૬ થી ૨૮) સૂત્ર પૂર્વપક્ષ તરીકે, ‘એના ગુણ સાર હોવાથી’ (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૬) સૂત્રને સિદ્ધાન્તીય તરીકે કહી, ઉપાધિના ગુણરૂપ અણુત્વ આદિથી જીવમાં

પૂર્વપક્ષી—જીવને બધા ઉપચારથી જ કહેલો છે, વસ્તુતઃ એ બ્રહ્મ નથી એમ કેમ જણાય ?

સિદ્ધાન્તી—કારણ કે ‘એના ગુણ (એમાં) સાર હોવાથી પ્રાણની પેઠે એનો વ્યવદેશ છે’ એ સૂત્રથી સૂત્રકાર જ એમ કહે છે. ‘એના’ અર્થાત્ બ્રહ્મના ગુણ જીવમાં સાર અર્થાત્ જડથી જીવનું વૈલક્ષણ્ય કરનાર હોવાથી, અભાત્યને માટે જેમ ‘રાગ’ પદ યોગ્ય છે તેમ, જીવને માટે ‘બ્રહ્મ’ પદ યોગ્ય છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ છે.

તેથી જીવનું પરિમાણ અણુ જ છે, અર્થાત્ જીવ અણુ જ છે. અગ્રિમાંથી જેમ વિસ્ફુલ્લિંગ વ્યુત્થરે તેમ બ્રહ્મમાંથી જીવ વ્યુત્થરેલા છે જીવો પોતાની મેવા કરે, અને પોતાનું ઐશ્વર્ય નિર્વિધિય ન થાય અર્થાત્ પોતાનું ઐશ્વર્ય દર્શાવવાનો વિધ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ જે હેતુથી ભગવાને ઉપર વર્ણવ્યા તેવા પ્રકારના જીવ પ્રકટ કર્યો છે; તેથી જીવ સહજ હરિના દાસ છે. વગી, જીવ ભગવાનના અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જ છે. એવા પ્રકારના જીવો પોતાના ગુણોનું દાન કરનાર પ્રભુ શ્રીગોકુલનાથના ચરણકમલની સેવા એ જ ધર્મ છે. જીવની સેવાથી સંતુષ્ટ થઈ પ્રભુ પ્રકટ થઈ પોતાના ગુણોનું જીવને દાન કરે છે અને સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવવા પોતાની અંદર એનો પ્રવેશ કરાવે છે. અથવા જીવ પર પોતાનો અતિશય અનુબ્રહ્મ થાય તો સ્વરૂપાનંદથી પણ અધિક રસયુક્ત દાસ્ય અથવા સેવા કરાવવા જીવને પોતાની પાસે રાખે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. ‘સાનેકચ, સાષ્ટિ, સામી’ય, સરૂપ અને એકત્વ પણ આપવામાં આવે તોપણ લોકો મારી સેવા પિતા નથી લેતા’ (ભા. ૩-૨૬-૧૩) એ શ્રીમદ્ભાગવતવાક્યથી એકત્વ અથવા સ્વરૂપાનંદથી સેવા અથવા દાસ્યમાં અધિક રસ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. પૂર્વે જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે જીવના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

જીવ અણુ છે, અણુ હોવાથી ભગવાનમાં એનો પ્રવેશ થાય છે, અને જીવનો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરાવનાર સાધન ભગવાનનું ભાજન છે એ સિદ્ધાન્ત સહન ન થવાથી સંકરાચાર્ય આ સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન ભુલી જ રહે કરે છે. જીવ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરવા યોગ્યેશ્વરે ‘ઉત્કાન્તિગરવાગતીનામ્’ સૂત્રથી આરંભી પ્રથમ દશ સૂત્ર પૂર્વપક્ષ કરે છે, અને ત્યારપછીનું ‘તદ્ગુણસારવાત્તુ તદ્વ્યવદેશ માદ્ભવત્’ સૂત્ર સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ એએ.

બાહ્ય આદિ વ્યપદેશ યોગ્ય છે એમ એનો અર્થ કહી, જીવનું વ્યાપકત્વ સાંધે છે. ત્યાં આમ કહીએ છીએ જીવ એ ઔપાધિક હોય તો આમ થાય એ જ સંભવતું નથી, કારણ કે એ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે અને એનો પૂર્વે જ નિરાસ કરેલો છે. વળી, બુદ્ધિની ઉત્ક્રાન્તિ આદિથી જ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ આદિનો વ્યપદેશ અનુપપન્ન છે, કારણ કે ઉપાધિની પૂર્વે જ ઉપહિતનાં ઉત્ક્રાન્તિ આદિ સંભવતાં નથી, અને શ્રુતિ 'ઉત્ક્રમણ કરે છે' (જી. ૪-૪-૨) ઇત્યાદિથી જીવની ઉત્ક્રાન્તિથી સર્વની ઉત્ક્રાન્તિ કહે છે, તેથી વિરોધ થાય છે. વળી, ઉપાધિગુણ અનર્થ-રૂપ હોવાથી સારત્વ યોગ્ય નથી, પરંતુ ભગવદ્ગુણોનું જ (સારત્વ યોગ્ય છે). વિશેષ (લખવાથી) શું ? પ્રસ્થાપ આદિમાં વિહાર આદિ ચેતન ધર્મનો બોધ કરનાર 'સ્વયં વિહાર કરી' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-પ્રાયસહસ્રથી બાધિત હોવાથી, કેવલ ભગવાને આજ્ઞા કરેલા ઉમાપરિવૃદ્ધે પ્રવર્તાવેલા માર્ગને અનુસરનાર હોવાથી, એનો પક્ષ લખવાનું બહુ અર્થગમ્યું, જેમ અનાચારી બ્રાહ્મણમાં અખિલ બ્રાહ્મણધર્મનો અભાવ હોવાથી

કહે છે. 'એના ગુણ' અર્થાત્ ઉપધિ બુદ્ધિના ગુણ અણુના વગેરે છે, અને તેથી જીવને અણુ કોઈ સ્થાને શ્રુતિમાં કહેલો છે, એવા સૂત્રનો એમો અર્થ કરે છે. આ પ્રમાણે જીવ અણુ નથી, પરંતુ ઉપાધિ બુદ્ધિ આદિ હોવાથી કવચિત્ જીવને અણુ કહેલો છે, વસ્તુ જીવ વ્યાપક છે એમ એમો કહે છે. પરંતુ એ યોગ્ય નથી. જીવ ઔપાધિક હોય તો કદાચ એમનો અર્થ સંભવે, પરંતુ જીવ ઔપાધિક હોય એ જ સંભવ નથી. જીવને ઔપાધિક કહેવામાં શ્રુતિ સ્મૃતિ ક્ષત્રસૂત્ર અને મુક્તિનો વિરોધ થાય છે, એમ અને પ્રથમ જ સિદ્ધ કરેલું છે; તેથી જીવ ઔપાધિક નથી વળી, ઉપાધિ બુદ્ધિની ઉત્ક્રાન્તિ ગતિ અને આગતિ થાય છે તેથી જ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ ગતિ અને આગતિ શ્રુતિમાં કહેવા છે એમ એમો કહે છે એ પણ ઉચિત નથી, કારણ કે 'ઉત્ક્રમણ કરનાર એની પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રથમ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે અને પછી પ્રાણ વગેરે સર્વની ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે એમ કહે છે, તેથી જીવની ઉત્ક્રાન્તિ પછી ઉપાધિની ઉત્ક્રાન્તિ સંભવતી નથી; તેથી જ 'ઉપાધિની ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે તેથી જ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ શ્રુતિમાં કહેલી છે' એમ જણ્યું કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ માનીએ તો પ્રથમ જીવની ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે એવું કહેનાર શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે.

વળી, ઉપાધિ બુદ્ધિના ગુણો સાર કહેવાય નહિ, કારણ કે એ અનર્થ છે. અનર્થ હોય તે સાર કહેવાય નહિ; તેથી ભગવદ્ગુણને જ સાર કહેવા ઉચિત છે તેથી જણ્યું અમારું વ્યાખ્યાન એમના વ્યાખ્યાનથી ઉત્તમ છે વધારે વર્ણન કરાણી શું ? પ્રસ્થાપ વગેરેમાં વિહાર વગેરે ચેતનના ધર્મનો બોધ કરનાર 'સ્વયં વિહાર કરી' વગેરે સદસાવધિ શ્રુતિ અને ક્ષત્રસૂત્રોથી એમનો મત બાધિત છે, અને એમો ભગવાનની આજ્ઞાથી ચક્રે પ્રવર્તાવેલા માર્ગને અનુસરે છે, તેથી એમનો મત આપ્યો. લખ્યો એ બહુ ચર્ચ ગયું. 'આમાસ પલ લ' સૂત્રનો અર્થ પણ જીવ માત્ર અતીત છે એવો નથી, પરંતુ જેમ અનાચારી બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણનો કોઈ ધર્મ નહિ હોવાથી એને 'બ્રાહ્મણાલસ' કહીએ, તે પ્રમાણે જીવમાંથી આર્તદ અંશનો તિરેશાર થવાથી

બ્રાહ્મણાભાસ પ્રયોગ થાય છે, તેમ જીવમાં આનન્દાંશનો તિરોભાવ હોવાથી બ્રહ્મના સર્વ ધર્મનો અભાવ છે તેથી, અને એ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે તેથી એ બ્રહ્મનો આભાસ છે, એવો 'અને આભાસ જ' (બ્ર. સૂ. ૨-૩-૫૦) સૂત્રનો સાવાર્થ છે, પરંતુ એ અલીક છે એવો નથી, એમ પૂર્વે જ કહ્યું છે.

બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્મો રહેવા છે.

૫૦—આમ હોય. શુદ્ધ જ કર્તૃ હોય તોપણ કુલાલન્યાયે માત્ર નિમિત્ત-કારણ હોય, પરંતુ સમવાયિકારણ પણ થાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો મૃત્પિંડ પેઠે બ્રહ્મ વિદ્યુત અને સાવયથ થઈ જાય. કાર્ય અનર્થરૂપ હોવાથી (બ્રહ્મને) તદ્દૂપ કહેવું અયોગ્ય છે.

સિદ્ધ—એમ નહિ. બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ જો સ્વબુદ્ધિકલ્પિત હોય તો સમવાયિત્વ ન થાત; પરંતુ એ શ્રુતિસિદ્ધ છે અને એનો પ્રમાણુભાવ સ્વતઃસિદ્ધ છે. પ્રમાણુ-નો આ સ્વભાવ છે કે યથારિચિત વસ્તુની પ્રમા કરાવે છે, પરંતુ એને પોતે

બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ એમાથી જતા રહે છે, પરંતુ જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે તેથી એ 'બ્રહ્માભાસ' જ છે. જેમ અનાયારી બ્રાહ્મણનો બ્રાહ્મણના કુવામાં જન્મ થયેલો છે, પરંતુ એનામાંથી બ્રાહ્મણના સર્વ ધર્મ અનાયારથી દૂર થાય છે, તે પ્રમાણે જીવ પણ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે, પરંતુ આનન્દ અંશનો તિરોભાવ થવાથી એનામાંથી સર્વ ભાવદૃશ્ય દૂર થાય છે; તેથી અનાયારી બ્રાહ્મણ 'બ્રાહ્મણાભાસ' કહેવાય છે તેમ જ જીવ પણ 'બ્રહ્માભાસ' કહેવાય છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ છે, પરંતુ જીવ અલીક છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ થતો નથી એમ અમે પ્રથમ જ કહેવું છે.

પૂર્વપક્ષી—શુદ્ધ બ્રહ્મ જ ભવે જગત્કર્તા હોય, પરંતુ એ કુલાલની પેઠે જગતનું માત્ર નિમિત્તકારણ જ છે, પણ સમવાયિકારણ નથી. જેમ કુવાય ઘટનું નિમિત્તકારણ છે, પરંતુ સમવાયિકારણ માટી છે, કુવાસ નથી, તે જ પ્રમાણે જગત જગતનું નિમિત્તકારણ છે, પરંતુ સમવાયિકારણ નથી; તેથી જેમ કુવાસ ઘટનો આધાર નથી તેમ ભગવાન પણ જગતનો આધાર નથી, કારણ કે 'ભગવાન જગતનું સમવાયિકારણ પણ છે અને તેથી જગતનો આધાર પણ છે' એમ માનીએ તો ઘટના સમવાયિકારણ માટીના પિંડ પેઠે ભગવાન પણ નિકારી થઈ જાય; વગી, અવવચ્ચા બેદથી સર્વ પદાર્થનું સમવાયિકારણ ભગવાન થવા જોઈએ, તેથી એ અવવચ્ચાગા થાય વગી, મૃત્પિંડ જેમ ઘટ થાય છે તેમ ભગવાન જગત થાય છે એમ માનવું ઉચિત નથી, કારણ કે કાર્ય જગત અનર્થરૂપ છે તેથી ભગવાન જ જગત થવા હોય તો એ પણ અનર્થરૂપ થઈ જાય, તેથી બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે, પરંતુ સમવાયિકારણ નથી, એમ અસ્ય સ્તીકારનું જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહે. જો બ્રહ્મ જગત્કર્તા છે એમ આપણે આપણી બુદ્ધિથી કહ્યું હોત તો કુલાલના દર્પાંથી બ્રહ્મને માત્ર જગતનું નિમિત્તકારણ જ કહેત અને બ્રહ્મ સમવાયિકારણ નથી એમ કહેત. પરંતુ જગતનું કર્તૃત્વ આપણી બુદ્ધિથી કહેવું નથી, પણ શ્રુતિસિદ્ધ છે. શ્રુતિ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ છે. શ્રુતિ કહે તેમાં કાંઈ શંકા કરી ઉચિત નથી, કારણ કે એ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ છે. જેની વચ્ચે હોય તેની દર્શનથી, જેની વચ્ચે હોય તેવું જ એનું દાન કરાવવું, એ પ્રમાણનો સ્વભાવ છે. પ્રમાણ પોતે જોતા પ્રકારની વચ્ચે નિરૂપણ

નિર્મિત કરેલા પ્રકારવાળી બનાવતું નથી. તેથી શ્રુતિ પણ યથાસ્થિત બ્રહ્મનું પ્રતિ-
 પાદન કરે છે, તેથી પર્યંતયોગને લાયક નથી નિકૃતત્વ આદિ ધર્મો લોકમાં સમ-
 વાયી (કારણમાં) દૃશ્યમાન ચાય છે તેથી ઉભયની રક્ષા માટે બ્રહ્મ અવિકૃત જ
 સમવાયી છે, અને લોકમાં વિકૃત જ સમવાયી છે એમ માનવું. તેથી જ સૂત્રકાર
 પણ ‘શ્રુતિને લીધે, (બ્રહ્મ) શબ્દમૂલ હોવાથી’ (બ્ર.સૂ. ૨-૧-૨૭) એમ બ્રહ્મનું
 સમવાયિત્વ હુક્તિગમ્ય નથી, પરંતુ કેવલ શ્રુતિથી જ ગમ્ય છે એમ કહે છે. બ્રહ્મ સમ-
 વાયી અને અવિકૃત છે એ પણ શુદ્ધિહિંકા છે; વસ્તુતઃ તો એ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો
 આશ્રય પણ છે, કારણ કે ‘આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું’ (બ્ર. ૪-૫ ૬) ‘જ્યાંથી
 વાણી પાછી ફરે છે’ (તૈ. ૨-૪-૧) ‘એહલે છે, એહલતું નથી’ (ઈ. ૧-૫) ‘પાણિ અને
 પાદ વિના ઝડપવાળો અને ગ્રહણ કરનાર એ ચક્ષુ વિના જીએ છે, કણું વિના
 સાંભળે છે’ (શ્વે. ૩-૧૬) ‘સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાણું’ (શ્વે. ૩-૧૬)
 ‘અણુથી અણુ, મહત્થી મોટું’ (ક. ૧-૨-૨૦) ‘અસ્પૃશ્ય અનણુ’ (બૃ. ૩-૮-૮)

કરે તેવા પ્રમાણની વાત બતાવતું નથી, પરંતુ જેવા પ્રકારની વાત હોય તેવા પ્રકારનું એનું
 નિરૂપણ કરે છે તેથી શ્રુતિ પણ પ્રમાણ હોવાથી જેવા પ્રકારનું બ્રહ્મ છે તેવા પ્રકારનું વર્ણવે
 છે અને એમાં શંકા કાઢી દિયત નથી બ્રહ્મ સમવાયિકારણ છે એમ શ્રુતિ કહે છે બ્રહ્મમાં
 રિકાર નથી એમ પણ શ્રુતિ કહે છે લોકમાં સમવાયિકારણ હોય તે સર્વ વિકારી હોય છે,
 પરંતુ બ્રહ્મ સમવાયિકારણ છે અને અવિકૃત છે એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી લોકોની તેમજ
 શ્રુતિની રક્ષા માટે અવિકૃત જ બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિકારણ છે, અને લોકમાં સમવાયિકારણો
 વિકારી જ હોય છે એની વ્યક્તિ માનવી જોઈએ આ જ કારણથી બ્રહ્મ જગતનું સમ-
 વાયિકારણ છે એમ યુગિથી જણાવતું નથી, પરંતુ માત્ર શ્રુતિથી જ જણાય છે એમ સૂત્રકાર
 ‘શ્રુતેસ્તુ કાદમૂળત્વાત્’ સ્વત્રથી કહે છે બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિકારણ ॥ અને વિકાર-
 રહિત છે એમ શ્રુતિથી જ જણાય એવું દેવાથી, વેદ જેવું વર્ણવે તેનું જ માનવું જોઈએ,
 એવો આ દાનનો અર્થ છે

ઇત્યાદિ શ્રુતિ બ્રહ્મમા પરસ્પર વિરુદ્ધ અનેક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે શ્રીત હોવાથી એકનો બાધ કહી શકાય નહિ, તેથી બ્રહ્મ જ એવું છે એમ માનવું પૂર્વપક્ષ બ્રહ્મ નિર્ગુણ જ છે

પૂ૦—આમ હોય અહીં એમ નિર્ણય સલવતો નથી, કારણ કે એક વસ્તુ સ્વત જ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ છે એમ વિરોધને લીધે નિશ્ચય કરી શકાય નહિ —(બ્રહ્મ) સર્વગત હોવાથી પૃથિવી આદિ ઉપાધિનો સબંધ છે તેથી અસ્થૂલત્વ આદિ એને લીધે છે, કારણ કે અસ્થૂલમા અચ્ચૂલ, અનણુમા અનણુ, ઉચ્ચાવચકર્તૃમા ઉચ્ચાવચકર્તૃ, ઉચ્ચાવચ કામમા ઉચ્ચાવચકામ, પૃથિવીમા અર્વા-ગન્ધ, જલાદિમા અગ્નિ, એમ (બ્રહ્મનું) ઉભયરૂપત્વ ઉપપન્ન છે તેથી વિરોધ નથી, —એમ નહિ, કારણ કે ઔપાધિકમા વસ્તુસ્વભાવ સભવે નહિ જ બાકુસુમના અરુણિમાનુ ગ્રહણ કરનાર સ્ફટિક અરુણ થતો નથી, ૫૮ અરુણ અથવા ચિત્ર

મોઢામા મોઢું કહે છે 'અરથૂન અનણુ એ શ્રુતિ એ સ્થૂન પણ નથી અને અણુ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ પણ નથી, એમ કહે છે આ વગેરે શ્રુતિઓ એ પ્રમાણે બ્રહ્મમા વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મ રહેલા છે એમ કહે છે ઉભય પ્રકારના ધર્મ શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી એક પ્રકારના ધર્મ બ્રહ્મમાં છે, અન્ય પ્રકારના નથી, એમ કહી શકાય નહિ તેથી વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મવાળું જ બ્રહ્મ છે એમ માનવું નેઈએ (માયાનાદી વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનું આગ્રહ બ્રહ્મ છે એમ સ્વીકારતા નથી, પરંતુ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માને છે, તેથી એ પૂર્વપક્ષ કરે છે)

પૂર્વપક્ષી—તમે કહ્યું તેમ નિર્ણય થઈ શકે નહિ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ અને સવિશેષ ઉભય છે એમ કહી શકાય નહિ એક જ વસ્તુ સ્વત સવિશેષ અને નિર્વિશેષ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એક જ વસ્તુને સ્વત સવિશેષ અને નિર્વિશેષ કહીએ તો વિરોધ થાય

બ્રહ્મની તાત્વિક ઉપાધિ માનનાર ઉત્તર આપે છે —બ્રહ્મ વ્યાપક છે વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ સર્વત્ર છે, તેથી બ્રહ્મને સર્વનો સબંધ છે તેથી અરથૂન અનણુ વગેરે ગુણો ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિના સબંધથી બ્રહ્મમા આવે છે, કારણ કે સ્થૂન પદાર્થમા બ્રહ્મ અરથૂન છે, અનણુ પદાર્થમા બ્રહ્મ અનણુ છે ઉચ્ચ અર્થાત્ સારા કાર્વ કરના મા બ્રહ્મ ઉચ્ચ કાર્વ કરનાર છે, અવચ અર્થાત્ નીચા કાર્વ કરનારમા બ્રહ્મ અવચ કાર્વ કરનાર છે, ઉચ્ચ કામમા બ્રહ્મ ઉચ્ચકામ છે, અવચ કામમા બ્રહ્મ અવચકામ છે, પૃથિવીમા બ્રહ્મ સર્વ ગંધયુક્ત છે, જળ વગેરે અર્થાત્ જન અગ્નિ વાયુ આકાશ વગેરેમા બ્રહ્મ ગંધરસિ છે, તેથી બ્રહ્મ અરથૂન અનણુ ઉચ્ચકર્તૃ અવચકર્તૃ વગેરે સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો અગ્રહ છે તેથી બ્રહ્મ સવિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય પ્રકારનું હોય એ ચોક્કસ જ છે, અને એમા માધ પણ વિરોધ નથી

પૂર્વપક્ષી—એમ કહેવાય નહિ અરથૂન અનણુ વગેરે ગુણો વસ્તુના ઉપાધિના જ હોય, તે માત્ર ઉપાધિના સબંધથી જ થતના એ ગુણો છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે ઉપાધિના અથવા ઔપાધિક ગુણો વસ્તુનો સ્વભાવ છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી અરથૂન વગેરે ઉપાધિના ગુણો બ્રહ્મમા સ્વાભાવિક છે એમ કહેવાય નહિ જ બાકુસુમના અરુણપણુ અરુણ કરનાર સ્ફટિક અરુણ થતો નથી પરંતુ જન જ રહે છે ઉપાધિ જ બાકુસુમના રૂપથી સ્ફટિકના સ્વાભાવિક એવ રૂપમા વિકાર થતો નથી તેમ જ ઉપાધિના ગુણના સબંધથી

હોણ દ્રિષ્ટ થતો નથી. ત્યાં અવયવના અવગ્રહેની કટપનાથી એમ કહીએ તોપણ બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથી એમા એમ કહી શકાય નહિ તેથી ઉપાધિ આવિષ્ક હોવાથી એ સમગ્ર વિશેષથી રહિત છે એમ માનવું સવિશેષ પણ શ્રીત હોવાથી નિર્વિશેષને જ બાધ છે) એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે સવિશેષ પરિચિન્ન હોવાથી પરિચેદ થઈ બાધ પરિચિન્ન પ્રયેક લિન્ન હોવાથી બ્રહ્મ અનેક થઈ જાય, તેથી 'એક જ અદ્વિતીય' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય 'મશકથી સમ, નાગથી સમ' (જ ૧-૩-૨૨) ઇત્યાદિ શ્રુતિમા એકતા જ અનેક ઉપાધિના સબધથી થતા પરિભાણુ અવલુ થાય છે, અને એ સ્વત નિર્વિશેષ હોય તો જ ઉપપન્ન થાય, નહિતો ઉપાધિએ અવ્યાપક હોવાથી અન્યોન્ય આશ્રયાશ્રયિભાવ નહિ હોવાથી એક જ બ્રહ્મના સર્વ પરિભાણુપણનો ભગ થાય વળી, કર ચરણ આદિ વિશેષ લૌકિક હોવાથી, અને સ્વરૂપ અલૌકિક હોવાથી, બ્રહ્મમા લૌકિકને નિયેધ યોગ્ય જ છે,

બ્રહ્મમા એ ગુણે આવે છે, એમ કહી શકાય નહિ, એમ જ પડે અરુણ અથવા ચિત્રરૂપી રંગવામા આવે તો એ બે રંગાઓ યોગ નથી પોતાનું રંગ અને અરુણ અથવા ચિત્ર રંગેનું રૂપ એમ બે રૂપ પડના થતા નથી કદાચ અમુક ભાગમા પદ પોતાનું રૂપ રાખે, અને અન્ય ભાગમા રંગેનું અરુણ અથવા ચિત્રરૂપ હોય, એમ વિભાગના બેદથી પડમા એ રૂપ થાય, તોપણ બ્રહ્મમા પોતાના ગુણ અને ઉપાધિના ગુણ વિભાગના બે થી સભવે નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે બ્રહ્મને વિભાગ નથી, તેથી પોતાના ગુણ અને તેથી વિરુદ્ધ ઉપાધિના ગુણ બ્રહ્મમા હોવાથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, તેથી ઉપાધિ અપરિષ્ક હોવાથી ઉપાધિના ગુણે બ્રહ્મમા સભવતા નથી તેથી બ્રહ્મ સર્વવિશેષરહિત છે બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું બેદથી એ શ્રુતિ બ્રહ્મને સવિશેષ પણ કહે છે તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ નથી એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે સવિશેષ હોય તે પરિચિન્ન અથવા હદવાળું હોવું બેદથી એમ બ્રહ્મને સવિશેષ કહીએ તો એને પરિચેદ અથવા હદ થાય વળી, દરેક પરિચેદ લિન્ન છે બ્રહ્મના સર્વ પરિચેદ લિન્ન લિન્ન હોવાથી અનેક બ્રહ્મ થઈ જાય અને તેથી 'એક જ અદ્વિતીય' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય વળી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ હોય તો એને પરિચેદ પણ ન હોય બ્રહ્મને પરિચેદ ન હોય તો જ નામ અર્થાત્ હરની મશક અર્થાત્ મચ્છર વગેરે ઉપાધિના સબધથી બ્રહ્મ પણ નામ અથવા મશક સમાન કહે વાય, અને તેથી 'મશકથી સમ નાગથી સમ' એ શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય નામ મશક વગેરે ઉપાધિઓના સબધથી એક જ બ્રહ્મનું નામ મશક વગેરે સમાન પરિભાણુ એમ શ્રુતિ કહે છે એક જ બ્રહ્મ પરિચેદરહિત હોય તો જ એ શ્રુતિની ઉપપત્તિ થાય છે બ્રહ્મ સવિશેષ હોય અર્થાત્ એને પરિચેદ હોય તો નામ મશક વગેરે ઉપાધિ વ્યાપક નહિ હોવાથી એક જ બ્રહ્મનું નામ મશક વગેરે સર્વની સમાન પરિભાણુ છે એમ કહી શકાય નહિ વળી, નામનું પરિભાણુ મશકમા નથી, મશકનું પરિભાણુ નામમા નથી એ પ્રમાણે ઉપાધિઓમા અન્યોન્ય આશ્રયાશ્રયિભાવ નથી, તેથી બ્રહ્મમા પરિચેદ હોય તો એક જ બ્રહ્મનું નામ મશક વગેરે સર્વની સમાન પરિભાણુ છે એમ કહેવાય નહિ.

વળી, કર ચરણ વગેરે વિશેષ લૌકિક છે, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અલૌકિક છે, તેથી અલૌકિક

કારણ કે અલૌકિકની અપેક્ષાથી લૌકિક જઘન્ય છે. એ પણ અલૌકિક હોવાથી કરચરણઆદિયુક્ત પ્રજા કહી શકાય એમ નથી, કારણ કે એઓને અલૌકિક કલ્પવાથી, પ્રજામાં સર્વલવનસામર્થ્ય વિરુદ્ધસર્વધર્માધારત્વ આદિ અલૌકિક શક્તિ કલ્પવાથી ગૌરવ થાય છે. 'અસ્થૂત' આદિ શ્રુતિના વિરોધથી એવી કલ્પના કરી પણ શકાય નહિ. 'સર્વતઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિબલથી કરી શકાય તોપણ એઓનું કૌર્ભલ્ય પણ કહેલું છે. વળી, સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ પ્રજાસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત નથી, જેથી એણે નિરૂપણ કરેલું એટલે અલૌકિકત્વ આદિ કલ્પ્ય નહિ પરંતુ કલૂષ જ છે, અને તેથી ગૌરવઆદિ દૂષણપ્રાપ્ત નથી એમ કહેવાય. પરંતુ એ (સવિશેષ શ્રુતિ) પ્રજા દુર્જેય હોવાથી જેમતેમ એમાં અવલુતાથી ચિત્તનો શુદ્ધિ થાય ત્યારપછી સ્વયં જ પ્રત્યક્ષ પ્રજાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તેથી અધિ-કાર સિદ્ધ કરવા ઉપાસના દર્શાવવા અને ભાવના સુગમ કરવા (પ્રજાને) લૌકિક પ્રસિદ્ધ વિશેષવત્ તરીકે અનુવાદ કરે છે. પછી અધિકાર સિદ્ધ થાય ત્યારે કેવા

પ્રજાસ્વરૂપમાં લૌકિક ચરણ વગેરેનો નિર્ણય કરવો એ જ ઉચિત છે. અલૌકિક સ્વરૂપમાં લૌકિક કર ચરણ વગેરે વિશેષ ન હોય એ સંભવે છે. 'સદ્વક્ત્રશીર્ષા' વગેરે શ્રુતિથી કર ચરણ વગેરે પણ અલૌકિક છે અને પ્રજામાં એ સંભવે છે, એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે કર ચરણ વગેરે પણ અલૌકિક કલ્પવાથી અને વળી પ્રજા સર્વ થવાને સમર્થ છે અને સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનું આશ્રય છે એવી પ્રજામાં અલૌકિક શક્તિ કલ્પવાથી ગૌરવ થાય છે. વળી, કર ચરણ વગેરેને અલૌકિક કલ્પવાથી, અને પ્રજામાં કર ચરણ વગેરે વિશેષ છે એમ માનવાથી, 'અસ્થૂત, અનણ્ય' વગેરે શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે, તેથી કર ચરણ વગેરે અલૌકિક છે એવી કલ્પના કરી શકાય નહિ. 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતવાણ' વગેરે વાક્યથી કર ચરણ વગેરે અલૌકિક છે એવી કલ્પના કરી શકાય ખરી, પરંતુ નિર્વિશેષ શ્રુતિ બલ-વળી છે અને સવિશેષ શ્રુતિ એનાથી દુર્બલ છે, એમ પ્રથમ જ અપે 'હવત્તીચ્ચાવત્તઃ શ્રોતવાક્યૈશ્ચ' વગેરે કારિકાથી જ કહેલું છે.

વળી, પ્રજા સવિશેષ છે એમ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ પ્રજાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી. જે સવિશેષશ્રુતિ પ્રજાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી હોય તો એજે વધુવિદ્યા કર ચરણ વગેરે અલૌકિક જ ગણાય અને તેથી એ પ્રજામાં કલ્પેલા નથી પરંતુ સ્વાભાવિક જ એમ મનાય, અને એ અલૌકિક માનવામાં ગૌરવ રહે નહિ; પરંતુ સવિશેષશ્રુતિ પ્રજાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, તેથી કર ચરણ વગેરે અલૌકિક ગણાય નહિ; એઓને 'અલૌકિક માનવામાં ગૌરવ થાય છે. સવિશેષશ્રુતિ પ્રજાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ શુદ્ધ પ્રજા દુર્જેય છે, એનું જ્ઞાન થવું અતિશય કઠિન છે, તેથી જેમનેમ સવિશેષ પ્રજામાં ચિત્ત પરાવાય તો ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, અને ચિત્તની શુદ્ધિ થયા પછી સ્વયં પ્રવક્ષ પ્રજા અથવા નિર્વિશેષ પ્રજાનું જ્ઞાન થશે, એવા અભિપ્રાયથી એ ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરે છે. ઉપાસના કરવામાં પણ સહેલાઈથી ભાવના થાય તે માટે લૌકિક કર ચરણ વગેરે પ્રસિદ્ધ વિશેષથી એ પ્રજાનું નિરૂપણ કરે છે. લોકમાં કર ચરણ વગેરે વિશેષો પ્રસિદ્ધ છે તેનો જ સવિશેષશ્રુતિ અનુવાદ કરે છે. ઉપાસના કર્યા પછી કેવા પ્રજાના નિર્વિશેષ

પ્રકારનું એ અનુભવાય છે એવી આકાંક્ષા થાય તે માટે શ્રુતિ 'અસ્ત્યૂલ અનણુ' (ખૂ. ૩ ૮ ૮) ઇત્યાદિથી એના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી જ 'અરૂપવત્ જ, તત્પ્રધાન હોવાથી' (ખૂ. સૂ. ૩ ૨ ૧૪) એમ સૂત્રકાર પણ કહે છે. આમ હોવાથી સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ પેઠે નિર્વિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિનું આત્મ સ્વરૂપનિરૂપણ સિવાય અન્ય પ્રયોગન ઘટતું નથી, કારણ કે 'તેથી કેનાથી કેને શુંએ?' (ખૂ. ૪-૫ ૧૫) શ્રુતિથી પ્રશ્ન વૃત્તિનો વિષય નથી. તેથી જ 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એમ આરંભ છે' (ખૂ. ૨-૩-૬) એ વિદિતથી અન્ય, અને અવિદિતથી અન્ય' (કે. ૧-૩) ઇત્યાદિથી (શ્રુતિ) નિરૂપણથી જ નિરૂપણ કરે છે આમ હોવાથી નિર્વિષય જ્ઞાનના સ્વરૂપ પેઠે નિઃપ્રતિયોગિક અભાવરૂપ જ થાય, તેથી એની આવૃત્તિ કરવા 'જેમ નૈ-ધવનો કટકે અનંતર અને અખણ સર્વ રસધન છે તેમ આ આત્મા અનંતર અખણ સર્વ પ્રસાનધન જ છે' (ખૂ. ૪-૫-૧૩) એમ એનું ચિત્સ્વરૂપ કહે છે. વળી, 'પ્રશ્નનાં ભેદ પેઠે મૂર્ત અને અમૂર્ત' (ખૂ. ૨-૩-૧) એમ ઉપક્રમ કરી

અમૂર્તો અનુભવ થાય છે એમ આકાંક્ષા થાય, તેથી શ્રુતિ 'અસ્ત્યૂલ, અનણુ' વગેરેથી નિર્વિશેષ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું પર્જન કરે છે. તેથી જ સુત્રકાર પણ 'અરૂપઘટેષુ દિ સ્તરૂ-ધાતરૂપાણી' શ્રુતિ વગેરે છે. આમ હોવાથી 'સરિગેષુપ્રતિ જેમ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું પર્જન કરી નથી, પરંતુ ઉપાસનાના વિષયનું પ્રતિપદન કરે છે. તેમ જ નિર્વિશેષ શ્રુતિ પણ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ એનું પદ અન્ય કાર્ય પ્રયોગન છે' એમ કહેવાય નહિ નિર્વિશેષજ્ઞાન જ્ઞાનના સ્વરૂપનું જ નિરૂપણ કરે છે. નિર્વિશેષ પ્રશ્ન * વૃત્તિનો વિષય નથી. 'તેથી કેનાથી કેને શુંએ' એ શ્રુતિ પણ નિર્વિશેષ જ્ઞાન વૃત્તિનો વિષય નથી એમ કહે છે તેમ જ 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એમ આરંભ છે' 'એ વિદિતથી અન્ય, અને અવિદિતથી અન્ય' વગેરે શ્રુતિઓ નિર્વિશેષ જ્ઞાનનું નિર્વિષય જ નિરૂપણ કરે છે. એ વૃત્તિનો વિષય નહિ હોવાથી, વિરોધરહિત હોવાથી, એનું નિરૂપણ જ નિરૂપણ સંભવે, 'જેમ નિરૂપણ જ નિર્વિશેષ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તે વિરોધરહિત કેવલ જ્ઞાનના સ્વરૂપ પેઠે એનું સ્વરૂપ પણ પ્રતિયોગી વિનાનો કેવલ અભાવ જ હોવું' નેપ્રજ્ઞે, અર્થાત્ પ્રજ્ઞાભાવ પ્રજ્ઞાભાવ વગેરે પ્રતિયોગીવાચક અભાવ નહિ, પરંતુ પ્રતિયોગી વિનાનો કેવલ અભાવ જ હોવું નેપ્રજ્ઞે' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા શ્રુતિ એ ચિત્સ્વરૂપ છે એમ કહે છે. 'જેમ દિધવનો કટકે અનંતર અને અખણ સર્વ રસધન છે તેમ આ આત્મા અનંતર અખણ સર્વ પ્રસાનધન જ છે' એ શ્રુતિ નિર્વિશેષ જ્ઞાન ચિત્સ્વરૂપ જ છે, કેવલ પ્રતિયોગી વિનાનો અભાવ નથી, એમ કહે છે.

* જ્ઞાન એ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાનને પ્રજ્ઞ છે. એ નેત્રના ગિણ પડે બહાર નીકળે છે અને ધર વગેરે પદાર્થ સાથે સંસર્ગમાં આવી એના આકારની થાય છે. એવા ધર વગેરે પદાર્થનો આકાર દેવ તેવા એવા જ સર્જકે જ્ઞાનનો આકાર થાય છે જ્ઞાનને ધર વગેરે વિષય । એવા આકાર થાય ત્યારે જ્ઞાન વડે બહાર નીકળેલા સર્જકવૈકલ્યનો પદ્મ એના જ આકાર થાય છે. જેમ નદી વડે બહાર નીકળેલું કોઈ કહેવતનું જલ કપાણે । ભય છે અને એના જિલ્લ જિલ્લ ખાડાના એવા એનો આકાર થાય છે તેમ સર્જકવૈકલ્ય જ્ઞાન વડે બહાર નીકળે છે અને ધર વગેરે પદાર્થ એવા એનો આકાર થાય છે એ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ધર વગેરે વિષયનું વૈકલ્ય એક થાય ત્યારે ધર વગેરે વિષયનો સર્જક-કાર થાય છે એમ અનુદાસિયકિરપણ છે.

એ રૂપનું પ્રતિપાદન કરી, 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' (જુ ૨-૩-૬) એમ પુનઃ કહે છે. ત્યાં 'ઇતિ' શબ્દ સન્નિહિતનું અવલમ્બન કરે છે એમ 'ઇતિ ઉપાધ્યાયો બોદયા' ઇત્યાદિમાં દૃશ્યમાન થાય છે પ્રકૃતમાં પણ પૂર્વે નિરૂપણ કરેલાં એ રૂપ સન્નિહિત હોવાથી 'નેતિ નેતિ'થી બ્રહ્મમાં એઓના નિરોધનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમ હોવાથી વિશેષનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિઓ નિરોધ્ય કોટિનું નિરૂપણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વિશેષો અવિદ્યાકલ્પિત હોય તો જ નિરોધ સંગત થાય, કારણ કે સત્ વસ્તુનો નિરોધ ઉચિત નથી. 'એ જ બ્રહ્મ તું જાણ; જેની ઉપાસના કરે છે તે નહિ' એ શ્રુતિ ઉપાસનાવિષયને અબ્રહ્મ જ કહે છે; તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું. - એવું વિષય નહિ હે.વાથી, 'કોઇ ધીર' (ક. ૨-૪-૧) ઇત્યાદિ શ્રુતિ વિષય તરફ નિરૂપણ કરે છે તેથી એમ નથી - એમ કહેવું ઉચિત નથી. પૂર્વોક્ત ન્યાયથી સર્વશ્રુતિના અવિરોધનો વિચાર કરતાં પ્રાપ્તિક ધર્મ અવિદ્યાકલ્પિત છે

વળી, 'બ્રહ્મનાં એ રૂપ છે: મૂર્ત અને અમૂર્ત' એ પ્રમણે આરંભમાં શ્રુતિ બ્રહ્મનાં એ રૂપ કહે છે. પછી 'હવે અહીંથી નેતિ નેતિ એમ આદેશ છે' એમ કહે છે. નેતિ=ન+ઇતિ, અર્થાત્ એમ નહિ અથવા એવા પ્રકારનું નહિ. 'ઇતિ'થી કયો પ્રકાર કલ્પો એ હવે જોવું જોઈએ 'ઇતિ ઉપાધ્યાયોં બે ત્યાં' વગેરે વાક્યોમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ, તો 'ઇતિ' શબ્દ એની પૂર્વે જે તરત જ આચ્યુ હોય તેને માટે જ યોગ્ય છે. અહીં 'નેતિ' અર્થાત્ 'ન+ઇતિ'માં 'ઇતિ' શબ્દ બ્રહ્મનાં એની પૂર્વે મૂર્ત અને અમૂર્ત એવાં એ રૂપ કલાં તેને માટે યોગ્યો છે. તેથી 'નેતિ નેતિ'થી એની પૂર્વે વર્ણવેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત એ એ રૂપનો જ બ્રહ્મમાં નિરોધ કરેલો છે પ્રથમ એ રૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું, અને પછી એ જ એ રૂપનો નિરોધ કર્યો છે, તેથી વિશેષનું નિરૂપણ કર્યું તે નિષ્પ કરવા જ કરેલું છે. તેથી સવિશેષશ્રુતિઓ જેનો નિરોધ કરવાનો છે તેનું જ નિરૂપણ કરે છે. વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોય તો જ એઓનો નિરોધ સંભવે, કારણ કે વિશેષો સત્ય હોય તો એઓનો નિરોધ થઈ શકે નહિ. સત્ વસ્તુનો નિરોધ કરાય નહિ, તેથી વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પેલા જ હોવા જોઈએ. વળી, 'એ જ બ્રહ્મ તું જાણ; જેની ઉપાસના કરે છે તે નહિ' એ શ્રુતિ જેની ઉપાસના થાય છે તે જ્ઞા નથી, એમ કહે છે; તેથી પણ વિશેષો અવિદ્યાથી કલ્પિત જ છે. સવિશેષશ્રુતિઓ જેનો નિરોધ કરવાનો છે તેનું જ નિરૂપણ કરે છે તેથી, અને જેની ઉપાસના થાય છે તે બ્રહ્મ નથી તેથી, બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું જોઈએ.

"કોઇ ધીરે પ્રત્યાત્માને જોયો" એ શ્રુતિ બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે એમ કહે છે, અને નિર્વિશેષ પદાર્થનું દર્શન થઈ શકે નહિ તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ સ્વીકાર્ય નહિ, "એવી સંકા કરવી નહિ, કારણ કે 'ઉપજીવ્યત્વતઃ શ્રૌતવાચયૈશ્ચ' વગેરે કારિકામાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે સર્વ શ્રુતિના અવિરોધનો વિચાર કરતાં પ્રપંચના સર્વ ધર્મ અવિદ્યાથી કલ્પેલા છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અહીં 'કોઈ ધીરે પ્રત્યાત્માને જોયો' એ શ્રુતિએ પણ વેસો દૃશ્યત્વ ધર્મ પણ અવિદ્યાથી કલ્પેલો જ હોવો જોઈએ, એમ માનવું ઉચિત છે. વળી, એ શ્રુતિ ધીરે દ્રશ્ય છે અને પ્રત્યાત્મા દર્શન છે એમ કહી દ્રષ્ટદૃશ્યત્વનું પ્રતિપાદન કરે

કહે છે' એમ કહે છે પણ નિષેધ પછી, 'આ બ્રહ્મથી પર અન્ય નથી' એમ ધર્મીનો સદ્ભાવ શ્રુતિ સ્વયં કહે છે, એ ભૂય આમ હોવાથી ધર્મીથી અન્યનું અવિદ્યકત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી એ નિર્વિશેષ જ છે—એમ કહેવામા આવે ત્યારે—

સિદ્ધાંતઃ બ્રહ્મ નિર્ગુણ અને સચુણ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે.

સિદ્ધ—અહીં અમે કહીએ છીએ વિશેષો અવિદ્યાથી કપિત છે એમ કહે નારને પૂછવું કે જે અવિદ્યાથી વિશેષ કપિત છે તે અવિદ્યા જીવની છે કે બ્રહ્મની છે, પ્રથમ તો નથી જ, કારણ કે બ્રહ્મના ધર્મની કટપના કરવાનું એવું સામર્થ્ય નથી, કારણ કે કટપના શુદ્ધ બ્રહ્મમા જ કહેવી જોઈએ, અને એવું (બ્રહ્મ) મન અને વાણીનો વિષય નહિ હોવાથી, અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન નથી, તો જીવની અવિદ્યાનો સબધ તો કયાથી હોય? વળી 'ઇદ્રિયો પરાગ્નિ (દે)' એમ અવિદ્યા

શૂન્ય જ રહે, અને બ્રહ્મ શૂન્ય જ થાય' એવી શક્ય થય, તે માટે તત્ત્વ 'અર્થાત્ નિષેધ કથી પછી 'આ બ્રહ્મથી પર અન્ય નથી' એમ શ્રુતિ ધર્મી બ્રહ્મનો સદ્ભાવ સ્વયં કહે છે, એવો સૂત્રનો અર્થ છે આમ હોવાથી ધર્મી બ્રહ્મની અના સરિગો આનિદ્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે

સિદ્ધાંતી—યુક્તિથી બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રય છે એમા દ્વારણી ઉદ્ભાવના કરનાર પૂર્વપક્ષીને પ્રથમ પૂછીએ કે તમે જે અવિદ્યા કહી તે બ્રહ્મની છે કે જીવની અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન આ અજ્ઞાન બ્રહ્મનું છે કે જીવનું? બ્રહ્મનું અજ્ઞાન છે એમ કહી શકાન નહિ. બ્રહ્મ અર્થાત્ દર્શનના રિપરમા આનરણ્ય કરનાર અજ્ઞાન સભવનું નથી શુક્તિની રજત તરીકે શ્રાતિ થાય છે ત્યાં પણ રિપરમા આનરણ્ય કરનાર અજ્ઞાન સભવનું નથી કારણ કે જે શુક્તિ રિપરમા અવરણ્ય કરનાર અજ્ઞાન હોય તો એ સર્વને હોનું જોઈએ, કારણ કે એ સર્વને સાધારણ છે અજ્ઞાન સર્વને હોન તો જોએ પૂર્વે કદાપિ રજત જોયું ન હોય તેને પણ શુક્તિ જોતા જ 'આ રજત ડ' એમ થયું જોઈએ વળી, કોઈને શુક્તિનું ભાન થાય, અને એવું અજ્ઞાન દૂર થય ત્યારે સર્વનું અજ્ઞાન દૂર થયું જોઈએ, કારણ કે આનરણ્ય કરનાર અજ્ઞાન રિપરમા હતું તે દૂર થયું તેથી એ કોઈનામા સભવે નહિ, તેથી આ દૃષ્ટ તમા જેમ રિપરમા આનરણ્ય કરનાર અજ્ઞાન રજતની શ્રાતિ ઉપન્ન થયું નથી તેમ જ તમે જે અજ્ઞાન અથવા અવિદ્યા કહો છો તે બ્રહ્મનું આનરણ્ય કરનાર હોઈ શકે નહિ, કારણ કે બ્રહ્મનું આનરણ્ય અવિદ્યા કરતી હોય તો કોઈને બ્રહ્મનું જ્ઞાન હોઈ શકે જ નહિ અને સર્વ જીવ બ્રહ્મ જ હોવા જોઈએ એમ જ એટલે પણ બ્રહ્મ આનરણ્ય કરનાર અજ્ઞાન દૂર થવાથી સર્વને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય અને સર્વ મુક્ત થઈ જાય તેથી બ્રહ્મની અવિદ્યા સભવની નથી

શુક્તિના દૃષ્ટાંતની પેઠે અહીં પણ અવિદ્યા જીવની છે એમ કહેવું જોઈએ પરંતુ એ પણ સભવનું નથી, કારણ કે જીવન અજ્ઞાન બ્રહ્મમા ધર્મની પ્રાપ્તિ કરી શકે નહિ શુક્તિના દૃષ્ટાંતમા જેમ જીવન અજ્ઞાન છે તેમ અહીં પણ છે એ જીવન અજ્ઞાન શુક્તિમા રજતની કટપના કરાવે છે અજ્ઞાન રિપરમા સમવધી જ કટપના કરાવે છે, કારણ કે રિપર શુક્તિના સબધ વિના જ અજ્ઞાન રજતની પ્રાપ્તિ થાય તો શુક્તિ ન હોય ત્યાં પણ રજતની કટપના થી જોઈએ, તેથી રિપર શુક્તિના સમવધી જ અજ્ઞાન એમા રજતની કટપના

સંબંધી (ઇદ્રિયોનો) (એ) વિષય નથી એમ કહી, અવિદ્યાથી રહિતની ઇદ્રિયોનો વિષય છે એમ 'કોઈક આવૃત્ત ચક્ષુ અમૃતની ઇન્દ્રિય રાખનાર ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું' (ક.૨-૪-૧) થી નિરૂપણ કર્યું. 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થાય છે, પછી ધ્યાન ધરનાર નિષ્કલ્પ દર્શન કરે છે' (મું. ૨-૩-૮) એ શ્રુતિમાં જ્ઞાનીને જ દર્શન થાય છે એમ કહ્યું ત્યારે અવિદ્યા છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ જ્ઞાનથી નાશ પામે છે એમ તમે સ્વીકારો છો. વળી, 'સમાહિત મુનિઓ ગુણ દૂર થાય ત્યારે જે જુઓ છે' (ભા. ૧૦-૨૫-૧૫) ઇત્યાદિ સ્મૃતિનો વિરોધ થાય છે, — 'એ સમયે દ્રષ્ટૃદશભાવ હોવાથી, અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે 'કોનાથી કોને જુઓ' એમ એનો નિષેધ હોવાથી, (એ સમયે) અવિદ્યાનો સંપૂર્ણ નાશ નથી; તેથી ત્યાં પણ દશ્યત્વની કલ્પના છે.' ત્યારે બ્રહ્મનું દશ્યત્વ પણ અવિદ્યક છે એમ તમે માનો છો. એમ હોવાથી, અવિદ્યાથી બ્રહ્મમાં વિશેષની કલ્પના થાય ત્યારે દશ્યત્વ થાય; અને

કરાવે છે અનન અને નિપત્તો સમર્થ મન હાન થાય છે, કારણ કે ત્યારે મન અને ઇદ્રિયને સંયોગ થાય તેમજ ઇદ્રિય અને નિષ્ઠ શુક્તિને સંયોગ થાય ત્યારે જ નિપત્તું જ્ઞાન થાય છે એવી બ્રહ્મને અને જીવના અજ્ઞાનને સમર્થ સંભવનો નથી, કારણ કે શુદ્ધ બ્રહ્મ મન અને વસ્તુનો વિષય નથી 'જ્યાંથી વાતી મન સદિન પળેઆ વિના પાડી ફરે છે' એ શ્રુતિથી જણાય છે કે બ્રહ્મને અને જીવના મનને સમર્થ થવો નથી, તેથી મનને સમર્થ થવો નથી ત્યાં જીવના અજ્ઞાનને સમર્થ કંઈથી જ થાય ? મનને બ્રહ્મનો સમર્થ નથી થવો તેમ જ ઇદ્રિયને પણ બ્રહ્મનો સમર્થ થવો નથી 'ઇદ્રિયો પરાય છે' એ શ્રુતિથી જણાય છે કે અવિદ્યાની ઇદ્રિયોને પણ બ્રહ્મનો સમર્થ થવો નથી, તેથી ઇદ્રિયો દ્વારા પણ જીવની અવિદ્યાને જાત સાથે સમર્થ થઈ શકે નહિ જેની અવિદ્યા દૂર થઈ હોય તેની જ ઇદ્રિયોને બ્રહ્મ સાથે સમર્થ થાય છે એમ 'કેઈક આવૃત્ત ચક્ષુ અમૃતની ઇન્દ્રિય રાખનાર ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું' 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થાય છે, પછી ધ્યાન ધરનાર નિષ્કલ્પનું દર્શન કરે છે' એ શ્રુતિઓ જણાવે છે આ પ્રમાણે બ્રહ્મનું દર્શન જ્યારે થાય છે ત્યારે પણ જીવને અવિદ્યા છે એમ તમારાથી કહી શકાન નહિ, કારણ કે અવિદ્યાનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે એમ તમે માનો છો. વળી, બ્રહ્મનું દર્શન થાય ત્યારે પણ જીવને અવિદ્યા હોય છે એમ માનો તો 'સમાહિત મુનિઓ ગુણ દૂર થાય ત્યારે જે જુઓ છે' એ સ્મૃતિનો વિરોધ થાય. ગુણ દૂર થાય એટલે સત્ત્વ રજઃ અને તમ એ ત્રય ગુણાત્મી અવિદ્યા દૂર થાય, ત્યારે મુનિઓ બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે. અવિદ્યા હોય ત્યાંથી બ્રહ્મનું દર્શન થતું નથી.

પૂર્વપત્તી—જ્યારે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે ત્યારે પણ દ્રષ્ટૃદશભાવ છે, તેથી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ થયેલો નથી, કારણ કે નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે દ્રષ્ટૃદશભાવ રહેતો નથી એમ 'કોનાથી કોને જુઓ' એ શ્રુતિ કહે છે, તેથી 'કોઈક ધીર' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે ત્યારે પણ જીવના અવિદ્યા રહેતી છે

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે તો જાનું દર્શન પણ અવિદ્યક જ છે એમ તમારો મન થયો. બ્રહ્મમાં અવિદ્યાથી વિશેષ કંઈએ ત્યારે જાત દરેક થાય અને જાત દરેક થાય ત્યારે અવિદ્યાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી એમાં વિશેષની કલ્પના થાય. બ્રહ્મ દશ્ય થાય ત્યારે એમાં વિશેષની કલ્પના

દૃશ્યત્વ થાય ત્યારે અધિજ્ઞાનજ્ઞાન થાય ત્યારે વિશેષની કલ્પના થાય, એમ અન્યોન્યાશ્રય થાય છે. ‘નિષ્કલ’ ‘પ્રત્યગાત્માને’ પદોથી અવિદ્યારહિત જ દર્શનવિષય કહેલું છે તેથી એનો વિરોધ થાય છે.—“ત્યાં ભેદનું નિરૂપણ હોવાથી વિષય આવિષક જ છે. ‘નિષ્કલ’ આદિ પદ વાસ્તવરૂપના અભિપ્રાયથી છે”— એમ ન કહેવાય, કારણ કે પ્રકૃતમાં કર્મતાની અનુપપત્તિ થાય. ‘કોઈ ધીર’ એમાં ઇક્ષણક્રિયાના કર્મનું વાચક ‘પ્રત્યગાત્મ’ પદ વિના કોઈ નહિ હોવાથી, અને એ વાચક અહીં ન થાય તેથી, ઇક્ષણક્રિયાનું નિરૂપણ અનુપપન્ન છે. વળી, એમ નિર્વિશેષ બ્રહ્મના દર્શનનો હવે છેદ થવાથી, એનું નિરૂપણ કરનાર ‘બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે’ ‘એને જ જાણીને મૃત્યુને તરે છે’ (મે. ૩-૮) ‘પરાવર એનું દર્શન થાય ત્યારે’ (મું. ૨-૨-૮) ‘કોઈ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું’ (ક. ૨-૪-૧) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને ‘સર્વ વેદથી હું જ વેદ છું’ (ભ. ગી.—૧૫-૧૫) ‘ભક્તિથી મને જાણે છે’ (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓનો ઉપસવ થાય છે.

વળી ‘અવાસ્તવ’ એનો અર્થ શો? વસ્તુનો નૈસર્ગિક ધર્મ વાસ્તવ, અને એનાથી ભિન્ન આગત્તુક ધર્મ અવાસ્તવ, એમ જો હોય તો મુદ્દાના પૃથુપુદ્ધનો

થાય અને અધિજ્ઞાન બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં વિશેષની કલ્પના થાય ત્યારે એ દૃશ્ય થાય, એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય થાય છે. વળી, શ્રુતિઓ ‘નિષ્કલનું ધ્યાન ધરતાં’ અને ‘પ્રત્યગાત્માનું’ દર્શન કરે છે એમ કહે છે, તેથી અવિદ્યારહિત બ્રહ્મનું દર્શન કરે છે એમ એઓનો અભિપ્રાય છે; તેથી એ શ્રુતિઓનો પણ વિરોધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—એ શ્રુતિઓ દર્શનની વાત કરે છે તેમાં દ્રશ્ય અને દૃશ્યના ભેદનું નિરૂપણ છે, તેથી દર્શનનો વિષય પણ આવિષક જ છે. ‘નિષ્કલ’ ‘પ્રત્યગાત્મા’ પદનો અભિપ્રાય બ્રહ્મનું વાસ્તવ રૂપ કહેવાનો છે, તેથી ‘કોઈક ધીર’ વગેરે શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલા દર્શન સમયે પણ જ્યારે અવિદ્યા રહેતી છે.

દર આદિ આકારો પણ અવિદ્યાકલ્પિત જ છે, પરંતુ કુલાલે દંડ આદિ સહકારી થી ઉત્પન્ન કરેલા નથી એમ સિદ્ધ થયું. એનાથી પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય છે. કવચિત્ કુલાલ આદિ વિના પણ એની ઉત્પત્તિનો અનુભવ થાય અને ભગતો જ (પુરુષ) એનાથી જલ પણ લાવે જલ લાવવાની હચ્છાવાળાની નિયમથી ઘટ માટે પ્રવૃત્તિ પણ ન થાય, કારણ કે અજ્ઞાનકલ્પિત મરુમરીચિકાજલનું પાન કરવા પિંપાસુની નિયમથી પ્રવૃત્તિ થતી નથી - 'દોષદશામા પ્રતીયમાન ધાય તે એ (અવાસ્તવ) - એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે 'આ' અશ્વ પણ એવો અર્થ ભય - 'દોષથી પ્રચુકત અર્થ' - એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે તિમિરથી ઉપહત

પૂર્વપક્ષી—વસ્તુનો નૈસર્ગિક ધર્મ દોષ તે વાસ્તવ મહેવા એનાથી ભિન્ન આગતુક ધર્મ દોષ તે અવાસ્તવ કહેવાય નૈસર્ગિક ધર્મ વાસ્તવ હોવાથી કલ્પેનો નથી અવાસ્તવ ધર્મ કલ્પેના છે

સિદ્ધાન્તી—પરોગો મધ્ય ભાગ, સામ્ય મોડુ વગેરે જે ધર્મો આમર છે તે માટીનો નૈસર્ગિક ધર્મ નથી, પરંતુ અગતુક ધર્મ છે ધર કરામા આવે તારે માટીમા આ ધર્મ આવે છે તેથી એ માટીનો આગતુક ધર્મ છે આગતુક ધર્મ અવિદ્યાથી કલ્પેના હોવાથી, એ પણ ધર્મ માટીમા અવિદ્યાથી કલ્પેના હોવા જોઈએ જેમ શુકિનમા રજતની કલ્પના અજ્ઞાનથી થાય છે તેમ અવિદ્યાથી માટીમા ધર્મો આકાર મળેના હોવા જોઈએ, પરંતુ કુલ રે ૬૩ ચક્ર વગેરે સદમરી કારણો વડે ઉત્પન્ન કરેના હોવા જોઈએ નહિ એમ માનવાથી પ્રત્યક્ષ નો વિરોધ થાય છે આપણે જોઈએ છીએ કે માટીમા એ આમર કુભાર ૬૩ ચક્ર વગેરે સહકારી કારણો વડે ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી એ અવિદ્યાથી કલ્પેના છે એમ માનીએ તો પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય છે વળી, અવિદ્યાથી કલ્પેના જ હોય તો કોઈ સ્થળે કુનાન વગેરે ન હોવા છતાં ઘટની ઉત્પત્તિ થઈ એવો અનુભવ પણ થવો જોઈએ કાણ કે અવિદ્યાથી વર્તેના આકાર કલ્પવામા કુભાર વગેરેની આરક્ષણતા નથી વળી એના કુભાર વગેરે કારણ વિના ઉત્પન્ન થયેના ધર્મો જગતા જગતા જ જન્ય પણ ઊર્ધ્વ ધાર લક્ષણ વળી જોને જન લાગુ હોય તેને ધર પ્રાપ્ત મરવા પ્રવૃત્તિ કરી જ જોઈએ એવો નિયમ પણ રહે નહિ, કારણ કે ઘટ અવિદ્યાથી કલ્પિત હોવાથી જન લાગવાની કલ્પનાવાળી અવિદ્યાથી કલ્પેના ઘટ માટે પ્રવૃત્તિ થતી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી જેમ અજ્ઞાનથી કરેના જાકરાના જનનું પાન કરવા તૃણવાળા પુરુષને પ્રવૃત્તિ થતી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી તેમ જ અજ્ઞાનથી કલ્પેના ઘટ માટે જન લાગવાની કલ્પનાવાળા પુરુષની પ્રવૃત્તિ થતી જ જોઈએ એવો નિયમ હોઈ શકે નહિ

પૂર્વપક્ષી—દોષદશામા જે ગુણ દેખાય તે અવાસ્તવ, એવું આગતવતુ લક્ષણ કરવાથી ઉપરના દોષો રહેશે નહિ શુકિનમા રજતની જાતિ થાર ત્યાં પણ શુકિનમા રજતવતની જાતિ દોષદશામા થય છે, તેથી એ અવાસ્તવ ગુણ છે

સિદ્ધાન્તી—એમ ન મહેવાય દોષદશામા જે દેખાય તે અવાસ્તવ એવું લક્ષણ કરવાથી શુકિત પણ અવાસ્તવ થશે કારણ કે શુકિન એના 'આ રજત છે' એવી જાતિ થાય છે એ સમરે દોષ દશા છે દોષદશામા જ 'આ' અથવા શુકિન દેખાય છે તેથી એ પણ અવાસ્તવ અર્થ જન

પૂર્વપક્ષી દેખી યુગ્મ અર્થ દોષદશામા દેખાય તે અવાસ્તવ, એવું લક્ષણ કરવાથી

નયનવાળા પુરુષ નેત્રદર્પણનું આધાન કરવાથી, જોકથી જ સૂક્ષ્મ વર્ણમાં પણ સ્થૂણતવનો ભ્રમ અને વર્ણની પ્રમા થાય છે, તેથી વર્ણાંશમાં પણ ભ્રમ થાય. —‘વર્ણાંશમાં નેત્રદર્પણનું’ ગુણત્વ જ છે’—એમ નહિ. સર્વશ્રુતિની એકવાક્યતા માટે બ્રહ્માંશમાં પણ અવિધાનું ગુણત્વ જ સ્વીકારો.

આ (એ) પણ તમારી રીતથી કહેલું છે; વસ્તુતઃ તો બ્રહ્મધર્મ નિત્ય હોવાથી અનાગતુક જ છે, કારણ કે શ્રુતિ એમ જ નિરૂપણ કરે છે, ‘એનું’ કાર્ય કે કરણ નથી, એની સમ અથવા અધિક દેખાતો નથી. એની જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા શક્તિ સ્વાભાવિક, પર અને વિવિધ છે’ (એ. ૬૮) એમ એના સંબંધી જે કાંઈ છે તે કાર્ય અર્થાત્ જન્ય નથી, કિંતુ અજન્ય જ છે. વળી, ‘એનું’ એમ પછીથી બેદનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી જીવની પેઠે સ્વરૂપથી અતિરિક્ત જ્ઞાન ક્રિયા આદિમાં ઈદ્રિયઆદિ કરણ પણ એને નથી, કારણ કે એનાં કર પાદ મુખ ઉદર આદિ આનંદમાત્ર છે. અથવા નિત્ય હોવાથી એના હેતુરૂપ કરણ નથી. તેથી જ ‘એની સમ’

એ દેવ દહેરી નહિ, કારણ કે ‘આ’ અથવા શુક્તિ દોષદશામાં દેખાય છે; પરંતુ એ દોષથી પ્રયુક્ત નથી, પરંતુ રજતત્વ દોષથી પ્રયુક્ત છે અને દોષદશામાં દેખાય છે તેથી એ અવારતત્વ છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તિમિરદોષથી જેનાં નયન ખીણતાં હોય તે પુરુષ નેત્રદર્પણ અર્થાત્ ચરનાં પહેરે ત્યારે એને સૂક્ષ્મ વર્ણ લખ્યા હોય તે પણ ભ્રમથી સ્થૂણ જણાય છે અને એને વર્ણની પ્રમા થાય છે. વર્ણનું એને જ્ઞાન થાય છે, એ પુસ્તક વગેરે વાંચી એનો ભાવાર્થ પણ સમજે છે. આ સર્વ માત્ર નેત્રદર્પણથી જ થાય છે. સૂક્ષ્મ આક્ષર સ્થૂળ જણાય છે એ ભ્રમ છે, તેથી એ પુરુષ દોષ અવસ્થામાં છે વળી, નેત્રદર્પણ દોષ આક્ષર સ્થૂળ દોષથી વર્ણની પ્રમા થાય છે અને એ સમગ્રે એ પુરુષ દોષ અવસ્થામાં પણ છે. નેત્રદર્પણ દોષથી વર્ણની પ્રમા થાય છે તે પણ તમારા આ લક્ષણ પ્રમાણે વર્ણનો આગતુક ધર્મ થઈ જાય. પ્રમા કરાવવાનો ધર્મ પણ વર્ણમાં આગતુક તમારા લક્ષણથી થઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષી—વર્ણની પ્રમા કરાવવાની બાબતમાં નેત્રદર્પણ માત્ર ગુણ છે, દોષ નથી.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે અવિધા પણ બ્રહ્મનો ગુણ છે એમ સ્વીકારો, તેથી સર્વ શ્રુતિની પણ એકવાક્યતા થશે, તેથી જ આકરૂંચ પુરાણમાં ‘ઉપાસથી યોજેલી અવિધા પણ વિપયની પેઠે લોકાને ઉપકાર કરે છે; અન્યાયથી એ બધ પ્રાપ્ત કરાવે છે’ એમ કહેવું છે. જેમ ત્રિપ ક્ષુધા લગાડે તેમ અવિધા પણ બ્રહ્મના કર ચરણ વગેરે સત્ય વિગેયોનું દર્શન કરાવે છે.

આ (એ) પણ એમ તમારા મન પ્રમાણે બ્રહ્મદર્શન આવિષ્કાર છે એમ સ્વીકારીને કહેવું છે; વસ્તુતઃ બ્રહ્મનાં સર્વ ધર્મ નૈસર્ગિક છે, આગતુક નથી બ્રહ્મના સર્વ ધર્મ નિત્ય છે તેથી એ આગતુક હોઈ શકે નહિ. ‘એનું’ કાર્ય કે કરણ નથી, એની સમ અથવા અધિક દેખાતો નથી એની જ્ઞાન બલ અને ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિક, પર અને વિવિધ છે’ એ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મ સંબંધી જે કાંઈ છે તે સર્વ જન્ય નથી, પરંતુ સર્વ અજન્ય અથવા અનિય છે એમ કહે છે. વળી, ‘એનું’ એ હજી વિલક્ષિતો પ્રયોગ કરી શ્રુતિ બેદથી નિર્દેશ કરે છે; તેથી જેમ જીવને જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં કરણ ઈદ્રિયો પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે તેમ બ્રહ્મને નથી, કારણ કે બ્રહ્મનાં કર પાદ મુખ ઉદર વગેરે માત્ર આનંદનાં જ છે. બ્રહ્મનાં કર પાદ મુખ ઉદર વગેરે

ઇત્યાદિ, કારણ કે જીવો જોવા નથી; તેથી જ 'સર્વનો ઈશાન' (બૃ. ૪-૪-૨૨) જોવી યુક્તિ છે, તેથી જ જીવો જોના દાસ જ છે એમ ક્ષિતિ થાય છે પર અર્થાત્ મન અને વાણીથી પણ 'આ આણુ' એમ જાણી ન શકાય તેવી, વિવિધ અર્થાત્ અનેકરૂપ શક્તિઓ. શક્તિસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં, એ પ્રકારસ્વરૂપથી અતિરિક્ત નથી એમ જણાવવા એકત્યન (યોગ્યું) છે, તેથી પ્રકા અર્થિત્ય અનન્ત શક્તિવાળું કહેવું છે. આ પણ શક્તિ સ્વાભાવિકી છે, આગ-તુક નથી. તેમજ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિકી જ છે (જોવો અર્થ છે), દેહ અને ઈન્દ્રિય વિના જ્ઞાન અને ક્રિયા થાય છે જોવો અર્થ નથી આમ હોવાથી, નિત્ય સત્ વસ્તુ અવિદ્યાથી કલ્પિત છે એમ વિરોધને લીધે કહી શકાય નહિ.

એને કાઈ કાર્ય અર્થાત્ કર્તવ્ય નથી, ઇન્દ્રિય આદિ કરણ નથી; તેથી જ એનાથી સમ નથી, ઇત્યાદિ, કર્તવ્ય વિના પણ વિવિધ શક્તિઓનું અને કરણ સર્વ માત્ર આનંદના હોવાથી પ્રજ્ઞના સ્વરૂપથી બિન્ન નથી. અથવા, પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન અને પ્રજ્ઞની ક્રિયા ઉત્પન્ન નિત્ય છે તેથી એ કલ્પન કરનાર કોઈ કરણ નથી પ્રજ્ઞના જ્ઞાન અને ક્રિયા નિત્ય હોવાથી એઓનું કરણ કોઈ નથી, તેથી જ પ્રજ્ઞની સમાન પણ કોઈ નથી, કારણ કે જીવનું જ્ઞાન અને જીવની ક્રિયા નિત્ય નથી તેથી જ જીવો માત્ર બચવાનના દાસ જ છે એમ 'મર્વનો ઈશાન' એ શ્રુતિએ કહેવું છે.

'વરાડસ્વ ઇન્દ્રિયવિધૈષ્ઞ્ય ય્યસે' એમ શ્રુતિ ઉપરેશ કરે છે વરા અર્થાત્ મન અને વાણીથી પણ જેને નાશ નથી શકાય નહિ તેના, વિવિધા અર્થાત્ અનેક પ્રકારની શક્તિઓ વસ્તુના અંગે જ શક્તિ નથી, પરંતુ આત્મશક્તિઓ કે પરત્વ શક્તિઓના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં એ પ્રજ્ઞના સ્વરૂપથી બિન્ન નથી એમ જણાવવા શ્રુતિમાં 'દાક્ષિણ્ય' એમ એકત્યનનો પ્રયોગ કરેલો છે, તેથી વિચાર ન કરી રહાય તેવી અનન્ત શક્તિઓ પ્રજ્ઞમાં છે એમ શ્રુતિ કહે છે એ શક્તિઓ પણ આગ-તુક નથી, પરંતુ પ્રજ્ઞની સ્વાભાવિક શક્તિઓ જ છે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનશક્તિ ક્રિયાશક્તિ અને બળશક્તિ પણ પ્રજ્ઞમાં સ્વાભાવિક જ છે જોવો આ શ્રુતિનો અર્થ છે, પ્રજ્ઞને દેહ અને ઇન્દ્રિય વિના જ્ઞાન અને ક્રિયા થાય છે જોવો આ શ્રુતિનો અર્થ નથી, તેથી પ્રજ્ઞની સર્વશક્તિઓ નિત્ય અને સ્વાભાવિક જ છે. આમ હોવાથી પ્રજ્ઞની નિત્ય શક્તિઓ અવિદ્યાથી કલ્પેલી છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે જે વસ્તુ નિત્ય હોય તે અવિદ્યાથી કલ્પેલી છે એમ કહી શકાય નહિ નિત્ય વસ્તુ અવિદ્યાથી કલ્પેલી છે એમ કહીએ તો વિરોધ થાય, કારણ કે અવિદ્યાથી કલ્પેલી વસ્તુનો અવિદ્યાનો નાશ અથવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે નાશ થવો જ જોઈએ, તેથી અવિદ્યાથી કલ્પેલી વસ્તુ નિત્ય હોઈ શકે જ નહિ. પ્રજ્ઞની શક્તિઓ નિત્ય છે તેથી એ અવિદ્યાથી કલ્પેલી કોઈ શકે નહિ.

આ શ્રુતિનો કોઈ નવો પ્રમાણ અર્થ કરે છે. એનું કોઈ કાર્ય અર્થાત્ કર્તવ્ય નથી, અને એને કોઈ કરણ અર્થાત્ ઇન્દ્રિય વગેરે પણ નથી એને કોઈ કાર્ અને કરણ નહિ હોવાથી કોઈ એની સમાન નથી, કારણ કે એને કર્તવ્ય નથી તેપણુ વિવિધ શક્તિઓ છે અને કરણ નથી તેપણુ જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે છે કર્તવ્ય ન હોવા છતાં પ્રજ્ઞને વિવિધ શક્તિઓ

વિના પણ જ્ઞાનાદિમત્તવનું થવણું છે તેથી સર્વ શક્તિઓ સ્વાભાવિકી છે, એવું વ્યાખ્યાન પણ અતિદુષ્ટ નથી. શક્તિઓ નિત્ય હોવાથી સૃષ્ટિની પૂર્વે અને પછી એ વર્તમાન છે અને એ સમયે કાંઈ કર્તવ્ય નથી, તથાગિ સામાન્ય નિરોધ હોવાથી ઈક્ષત્યધિકરણ(ખ. સૂ. ૧-૨-૪ થી ૧૦)ના વિરોધને લીધે એ દુષ્ટ જ છે, કારણ કે 'સૌમ્ય, આ અગ્રે એક જ અદ્વિતીય સત્ જ હતું' થી ઉપ-ક્રમ કરી, 'હું બહુ થાઉં, પ્રજનન કરું એમ એણે ઇચ્છા કરી' 'એણે તેજ સંન્યુ' (છાં. ૬-૨-૧ થી ૩) તેમજ અન્યત્ર 'આ આત્મા એક જ અગ્રે હતો, વ્યાપાર કરતું અન્ય કાંઈ ન હતું એણે લોક મળું એમ ઇચ્છા કરી' 'એણે આ લોક સન્યા' ઇત્યાદિ શ્રુતિને લીધે મિથ્યાવાદીને પણ સૃષ્ટિ પહેલાં બ્રહ્મનું અશરીરત્વ અને તેજ આદિ લોકનું કર્તૃત્વ સ્વીકારવાં પડશે. એનાથી કર્તવ્યઅંશનો સામાન્ય નિરોધ ઉપપન્ન નથી, કારણ કે એ સમયે કાંઈ જીવ નથી કે એ પોતાની અવિદ્યાથી એના કર્તૃત્વેષી વિશેષની કલ્પના કરે. 'છે' એમ કહેતા તો 'સત્ જ' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય છે. આમ હોવાથી 'આના' એમ બીજીથી બેદથી નિર્દેશ હોવાથી જેમ ધર્મરૂપ સ્વાભાવિકો જ્ઞાનઆદિ શક્તિઓનો શ્રુતિબલથી અંગીકાર કર્યો તેમ, 'સર્વત' પાણિ અને પાદના અંતવાણું,

છે એને કણ ન હોવા છતાં જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે છે, તેથી એ સર્વ શક્તિઓ સ્વાભાવિક જ હોવી જોઈએ-આ વ્યાખ્યાન અતિદુષ્ટ નથી આ વ્યાખ્યાનમાં પણ હોય તો છે જ બ્રહ્મની સર્વ શક્તિઓ નિત્ય હોવાથી સૃષ્ટિની પૂર્વે અને સૃષ્ટિની પછી પણ વિષયન છે અને એ સમયે એઓને કાંઈ કર્તવ્ય પણ નથી, પરંતુ એઓને મર્યાદા સમયે કર્તવ્ય નથી એમ કર્તવ્યનો સામાન્ય નિરોધ કવો એ ઉચિત નથી, કારણ કે સૃષ્ટિસમયે એઓને કર્તવ્ય છે એમ ઈક્ષત્યધિકરણથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી કર્તવ્યનો સામાન્ય નિરોધ મરવાથી ઈક્ષત્યધિકરણનો વિરોધ થાય છે. 'સૌમ્ય, આ અગ્રે એક જ સત્ હતું' વગેરેથી શ્રુતિ સર્વ-પ્રારણ્યનો આગલ કરે છે. 'પંડી' 'હું બહુ થાઉં, પ્રજનન કરું એમ એણે ઇચ્છા કરી' 'એણે તેજ સંન્યુ' વગેરે શ્રુતિઓ સૃષ્ટિસમયે કર્તવ્યનું નિરૂપણ કરે છે એ જ પ્રમલો અન્ય ગદ્યે 'આ આત્મા એક જ અગ્રે હતો, વ્યાપાર (ક્રિયા) કરતું અન્ય કાંઈ ન હતું એણે લોક સર્જું એમ ઇચ્છા કરી' 'એણે આ લોક સન્યા' વગેરે શ્રુતિઓ પણ સૃષ્ટિસમયે કર્તવ્યનું નિરૂપણ કરે છે આ શ્રુતિઓથી મિથ્યાવાદીને પણ સ્વીકારવું પડશે કે સૃષ્ટિ પહેલાં બ્રહ્મ શરીરતરિત જ હતું અને એણે તેજ વગેરે લોક સન્યા, અર્થાત્ અશરીરી અથવા નિર્વિશેષ બ્રહ્મ જ તેજ વગેરે લોક સન્યા એમ આ શ્રુતિઓથી મિથ્યાવાદીને પણ અન્ય સ્વીકારવું પડશે આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ-સમયે કર્તવ્ય હોવાથી 'એને કર્તવ્ય નથી' એમ કર્તવ્યનો સામાન્ય નિરોધ કરવો ઉચિત નથી વળી, સૃષ્ટિસર્જન-સમયે કાંઈ જીવ પણ નહોતો કે એની અવિદ્યાથી બ્રહ્મના કર્તૃત્વ-વિશેષની કલ્પના થાય. એ સમયે જીવ હતો એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જીવ હોય તો 'સૌમ્ય, આ અગ્રે એક જ સત્ હતું' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય 'આના' એમ શ્રુતિમાં છદી વિભક્તિથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી આ સ્વાભાવિક જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે બ્રહ્મની શક્તિઓ બ્રહ્મના ધર્મ જ છે આ શ્રુતિને લીધે બ્રહ્મની જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે ધર્મરૂપ શક્તિઓનો અંગીકાર કર્યો, તેમ જ સર્વત પાણિ અને પાદના અંતવાણું, સર્વત અગ્નિ તિર અને મુખપાણું' વગેરે શ્રુતિને

અક્ષિ શિર અને મુખવાળું ' (શ્લે ૩-૧૬) ઇત્યાદિ શ્રુતિના બધથી સ્વરૂપભૂત કેવલ આનંદના કર પાદ આદિનો પણ મભવ હોવાથી, કારણેના પણ સામાન્ય નિષેધ ઉપપન્ન નથી, તેથી અમે કહેવો જ અર્થ છે

બ્રહ્મ સગુણ હોવાનું અવિદ્યાથી દર્શાવેલું નથી.

વગી, અવિદ્યાથી કલ્પિત હોય એમ માનીએ, તો ભગવાનના પ્રસાદથી ભગવતપ્રાકટ્ય ભગવદર્શન આદિની અનુપપત્તિ થાય, અને એને માટે તપસ્યા આદિ એના સાધનમા પ્રવૃત્તિ પણ અનુપપન્ન થાય તથા આદિ સાધનોનું ફલ હોવાનો ઉદ્ભવ જ નથી, જેથી એ કસાય ત્યારે જ અવિદ્યાથી એવો બ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય એમ હોય તો સાધનો ચિત્તના દોષના શોધક છે એમ સર્વ ત્ર શ્રવણ થાય છે એની વ્યાહતિ થાય અધિક દોષના જનક હોવાથી એ નિહિત થાય વગી, 'ઇન્દ્રિયો પરાચિ છે' એ શ્રુતિ (બ્રહ્મ) અવિદ્યા વાળી ઇન્દ્રિયોનો અવિષય અને અવિદ્યાથી રહિત ઇન્દ્રિયોનો વિષય છે, એમ પ્રતિષ્ઠાદન કરે છે શ્રીમદેવદીપ્તિસર્વને પણ 'જેવા તને માત્ર દર્શન થયા છે તેવા દર્શન વેદો તપ દાન યજ્ઞથી પણ થઈ શકે નહિ (ભ ગી ૧૧-૫૩)

સૌથી બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત માત્ર આનંદના કર પાદ વગેરે પણ છે એમ સભવે છે તેથી 'ન તસ્ય કાર્ય કરણ ચ વિચિતે' એ શ્રુતિ બ્રહ્મમા ૨૨ ચરણ વગેરે કરણોના સામાન્ય નિષેધ કરે છે એમ મદેવાય નહિ તેથી બ્રહ્મને ૨૨ ચરણ વગેરે નથી એમ સામાન્ય નિષેધ કરી શકાય નહિ તેથી ન તસ્ય કાર્ય કરણ ચ વિચિતે' એ શ્રુતિ બ્રહ્મમા કરણોના સામાન્ય નિષેધ પ્રતી નથી પરંતુ બ્રહ્મને કાર્ય કરણ નથી એમ કહે છે જેમ જીવને કાર્ય અથવા અનિય ૨૨ છે તેમ બ્રહ્મને કાર્ય કરણ નથી પરંતુ નિય કરણ જ છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે તેથી અમે શ્રુતિનો અર્થ કરી તે જ ઉચિત છે

વગી, બ્રહ્મમા કર ચરણ વગેરે અવિદ્યાથી જગ્યાય છે એમ માની શકાય નહિ કારણ કે એમ હોય તો જ્ઞાનપ્રસાદેન વિનુદ્વસત્ત્વ' 'તમત્તુ પદ્યતિ વીતશોકો ધાતુઃ પ્રસાદાત્' વગેરે શ્રુતિઓ ભગવાનના પ્રમાણથી ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તથા દર્શન થાય છે એમ કહે છે એ સભવે નહિ દર્શન અવિદ્યાનું કાર્ય હોય તો શ્રિ ભગવાનના પ્રસાદથી દર્શન થાય છે એમ કહે નહિ ભગવાનનો પ્રસાદ જે હવ પર દેય તેની અવિદ્યા દૂર થવી જોઈએ, પરંતુ એની અવિદ્યા દૂર ન થતા એને અવિદ્યાનું કાર્ય દર્શન થાય એ સભવે નહિ તેથી દર્શન અવિદ્યા નથી તેથી ૨૨ ચરણ વગેરે અવિદ્યાથી જગ્યાતા નથી વગી દર્શન આ વિષય હોય તો દર્શન માટે દર્શનના સાધન તપસ્યા વગેરેના કાર્મિકી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, તપસ્યા વગેરે સાધન કરે તો દર્શનરૂપ દેવ જ પ્રાપ્ત થાય અથવા તપસ્યાનું ફલ હોય જ એમ સમજવું નથી તપસ્યા વગેરે સાધનો ૨૨ ત્યારે જ અવિદ્યાથી બ્રહ્મમા કર ચરણ વગેરેના જમ થાય એ સમજવું નથી કારણ કે એમ હોય તો તપસ્યા વગેરે સાધનનું ફલ દોષનો ઉદ્ભવ જ થાય વગી એમ હોય તો સર્વ રૂપો શ્રુતિમા સાધનો ચિત્તના દોષનો નાશ કરે છે એમ કહુ છે એ અસત્ય હશે તપસ્યા વગેરે સાધન અધિક દોષ ઉપન પ્રનાર હોવાથી નિહિત મજાના જોઈએ પરંતુ એમ નથી તેથી કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મમા અવિદ્યાથી કલ્પેના છે એમ મદેવાય નહિ વગી ચરણને દર્શન પરાચિ નિર્મલ્યુ કરી એ શ્રુતિ અ

એમ ઇતર સાધનથી દર્શન આદિ અસાધ્ય છે એમ કહી, 'પરંતુ હે અર્જુન, મારા આવા દર્શન અનન્ય ભક્તિથી થઈ શકે છે' (ભ ગી ૧૧ પદ) એમ કેવલ ભક્તિથી સાધ્ય છે એવો નિર્ણય કરેલો છે, તેથી આવા પ્રકારની શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો ઉપપ્લવ કરનાર પારલૌકિક સર્વ સન્માર્ગનો ઉત્કેદ કરવામા પ્રવૃત્ત આશુરી છે, તેથી સારા પુરુષોએ (એની) ઉપેક્ષા કરવી કંપના અંત સમયે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોવાથી જીવનો ભગવાનમા પ્રવેશ હોવાથી કલ્પનાસામર્થ્ય નથી, તોપણ નારાયણશયનનુ કથન છે તેથી (કંપનાપક્ષ ઉચિત નથી), તેથી જ પ્રલયની અનુપપત્તિ પણ (કંપનાપક્ષના દ્વષણરૂપ) નાશવી વળી, 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ બતાવે છે' (એ ૬-૧૮) એ શ્રુતિ આદિએ કહેલી પ્રાથમિક બ્રહ્મસૃષ્ટિ અનુપપન્ન થાય છે, કારણ કે એ સમયે ઈશ્વરથી અતિરિક્ત કોઈ નહિ હોવાથી એ સૃષ્ટિનો કલ્પનાર કોઈ નથી ઈશ્વરને કલ્પક કહી શકાય નહિ, કારણ કે ઈશ્વરત્વની જ વ્યાહતિ થાય, અને 'જે બતાવે છે એ શ્રુતિએ કહેલું ઈશ્વરનું કર્તૃત્વ નાશ પામે વળી, બ્રહ્મામા સર્વ વેદના સમન્વયની પ્રતિજ્ઞા કરી એવું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા સૂત્રકાર, નિ સદિગ્ધ બ્રહ્મપરક વાક્યો નિશ્ચિત જ

વિદ્યાવાળી ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મને પહેાળી શકતી નથી, પરંતુ અરિચારકિત ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મને પહેાળે છે એમ કહે છે શ્રીમદ્વેવકીર્ણભરત શ્રીકૃષ્ણચર પથ 'જેવા તને મારા દર્શન થયા છે તેવા દર્શન વેદો તપ દાન યત્યો પણ થઈ શકે નહિ' એમ વેદ વગેરે સર્વ સાધનથી બ્રહ્માના દર્શન થતા નથી એમ કહે છે, અને પછી 'પરંતુ હે અર્જુન, મારા આવા દર્શન અનન્ય ભક્તિથી થઈ શકે છે એમ માત્ર અનન્યભક્તિથી બ્રહ્માના દર્શન થાય છે એવો નિર્ણય કરે છે, તેથી આના પ્રકારની શ્રુતિ સ્મૃતિ સર્વનો વિપ્લવ કરનાર, માત્ર પારલૌકિક સન્માર્ગનો ઉત્કેદ કરવામા જ પ્રવૃત્ત રહેનાર આશુર જ છે એમ બાપી સારા પુરુષોએ એની ઉપેક્ષા કરવી વળી, કલ્પાત સમયે જીવનો ભગવાનમા પ્રવેશ થઈ જાય છે એમ કલ્પ છે, અને બ્રહ્મને શરીર અને ઇન્દ્રિય નથી એમ પણ તમે માનો છો, તેથી એ સમયે કંપના સંભવતી જ નથી એ સમયે જીવ નહિ હોવાથી જીવની કંપના થઈ શકે નહિ બ્રહ્મને શરીર અને ઇન્દ્રિય નહિ હોવાથી એ પણ કલ્પના કરી શકે નહિ તેથી કલ્પાત સમયે કલ્પના સંભવતી જ નથી, તોપણ એ સમયે નારાયણ શયન કરે છે એમ કહેવું છે, તેથી નારાયણશયન કલ્પેનું નથી, પરંતુ સત્ય જ હોવું જોઈએ શરીર વગેરે બ્રહ્મને ન હોય તો શયન પણ કેમ સંભવે ? તેથી પ્રત્ય જ સંભવતો નથી

વળી, 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ બતાવે છે' એ શ્રુતિ પ્રાથમિક થયે કરેલી સૃષ્ટિ નિરૂપણ કરે છે એ પણ સંભવતું નથી, કારણ કે એ સૃષ્ટિ સમયે ઈશ્વર વિના અન્ય કોઈ ન હતું, બ્રહ્મા વગેરે કોઈ ન હતું, તેથી સૃષ્ટિ અરિચારથી કંપનાર કોઈ ન હતું સૃષ્ટિની કંપના કરનાર કોઈ ન હોવાથી કલ્પેની સૃષ્ટિ સંભવે જ કેમ ? ઈશ્વર જ સૃષ્ટિની કંપના કરે છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણ જ રહે નહિ સર્વ કંપન જ હોય તો 'જે બ્રહ્માને પ્રથમ બતાવે છે' એમ બતાવવાની ક્રિયાના કર્યો ઈશ્વર કદા છે એ પણ સંભવે નહિ વળી, સૂત્રકાર પણ સર્વ વેદાન્તેનો બ્રહ્મા સમન્વય છે એમ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, પછી એ પ્રતિજ્ઞા નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે જે વેદાન્તવાક્યો સદેહ વિના બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે તેઓમા બ્રહ્મનો સમન્વય છે એ નિશ્ચિન જ હોવાથી, એવું નિરૂપણ સૂત્રકાર કરતા નથી, પરંતુ જે વાક્યોમા સદેહ છે તેનું જ નિરૂપણ કરે છે 'જે

હોવાથી એઓના (સમન્વયનું) નિરૂપણ ન કરતાં, 'જે આદિત્યમાં આ હિરણ્યમય હિરણ્યમ્મથુ પુરુષ દેખાય છે' (જુઓ પ્ર. સૂ. ૧-૧-૧૯) 'આ લોકની શી ગતિ ? આકાશ એમ એણે કહ્યું' (જુઓ પ્ર. સૂ. ૧-૧-૨૧) 'એ દેવતા કોણ ? પ્રાણ એમ એણે કહ્યું' (જુઓ પ્ર. સૂ. ૧-૧-૨૨) 'જે અહીંથી પર આકાશનું જ્યોતિ દીપે છે' (જુઓ પ્ર. સૂ. ૧-૧-૨૩) ઇત્યાદિ સંદિગ્ધ બ્રહ્મપરક વાક્યોના (સમન્વયનું), 'અંદર (રહેલો પુરુષ બ્રહ્મ), એના ધર્મના ઉપદેશને લીધે' 'આકાશ (બ્રહ્મ), એના ચિહ્નને લીધે' 'તેથી જ પ્રાણ (બ્રહ્મ), જ્યોતિ (બ્રહ્મ), ચરણ કહેલો છે તેથી' ઇત્યાદિ અધિકરણોથી મહાન પ્રબંધથી નિરૂપણ કરે છે, તેથી જેવા પ્રકારનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે તેવા જ પ્રકારનું બ્રહ્મ છે, એવો સૂત્રકારનો અનુશય છે, એમ જણાય છે; નહિ તો, 'આદિત્યમાં જે આ' ઇત્યાદિ શ્રુતિનિરૂપિત સ્વરૂપો એવા જીવનાં સ્વરૂપ હો. અથવા બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ હો, તોપણ તમારા મત પ્રમાણે એમાં અવિદ્યા-

આદિત્યમાં આ હિરણ્યમય હિરણ્યમ્મથુ પુરુષ દેખાય છે' એ વેદાન્તવાક્યમાં સંદેહ થાય છે કે એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે કે આદિત્યનું ? તેથી 'મન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્' સૂત્રથી એ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ કહે છે મન્તઃ અર્થાત્ જે પુરુષ આદિત્યમાં છે તે પરમાત્મા જ છે, કારણ કે 'સ વય સર્વેભ્યઃ વાગ્વમ્ભ્ય ઉદિતઃ' ('એ જ સર્વ પાપરહિત છે') એમ શ્રુતિ આગળ ઉપર બ્રહ્મના ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે 'આ લોકની શી ગતિ ? આકાશ એમ એણે કહ્યું' એ વેદાન્તવાક્યમાં સંદેહ થાય છે કે અહીં આકાશનું નિરૂપણ કયું ? એ બ્રહ્મનું ? તેથી 'ધાવાશસ્તદિદ્ગાત્' સૂત્રથી ત્યાં બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કયું ? એમ સૂત્રકાર કહે છે 'આકાશ બ્રહ્મ જ છે કારણ કે 'સર્વાણિ ભૂતાનિ દ વા ઇમાનિ આકાશાદેષ સમુપવયન્તે આકાશં પ્રત્યસ્મં યન્તિ' એ શ્રુતિ સર્વ જૂનો આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશમાં લીન થાય છે એમ આકાશમાં બ્રહ્મધર્મનું નિરૂપણ કરે છે 'એ દેવતા કોણ ? પ્રાણ એમ એણે કહ્યું' એ વેદાન્તવાક્યમાં સંદેહ થાય છે કે એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે કે પ્રાણનું ? 'મત વય પ્રાણઃ' સૂત્રથી એ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ સૂત્રકાર કહે છે. 'સર્વાણિ દ વા ભૂતાનિ પ્રાણમેવામિવિજન્તિ પ્રાણમન્યુપજિદ્ધતે' એ શ્રુતિ પ્રાણમાં બ્રહ્મના ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી પ્રાણ બ્રહ્મ જ છે. 'જે અહીંથી પર આકાશનું જ્યોતિ દીપે છે' એ વેદાન્તવાક્યમાં સંદેહ થાય છે કે એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે કે જ્યોતિનું ? 'જ્યોતિશ્ચરણામિધાનાત્' સૂત્રથી એ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ સૂત્રકાર કહે છે. ત્યાં 'જ્યોતિઃ' શબ્દ બ્રહ્મ માટે જ યોગ્ય છે, કારણ કે ચરણનું અભિપ્રાય છે. 'પતાગાનસ્ય મદિમા મતો જ્યાંવાશ્ચ પૂરુષઃ પાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિધિ' એ શ્રુતિમાં સર્વ જૂને એના પાદ અથવા ચરણ કહેવા છે, તેથી 'જ્યોતિઃ' શબ્દ બ્રહ્મ માટે યોગ્ય છે એ પ્રમત્તે બદન પ્રબંધથી સૂત્રકાર સર્વવેદાન્તમાં બ્રહ્મનો સમન્વય છે એમ સિદ્ધ કરે છે, તેથી જેવા પ્રકારના બ્રહ્મનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે તેવા પ્રકારનું જ બ્રહ્મ છે એવો વ્યાસનો અભિપ્રાય છે એમ જણાય છે

જો વ્યામનનો એવો અભિપ્રાય ન હોય તો 'જે આદિત્યમાં આ હિરણ્યમય' વગેરે વેદાન્તવાક્યો બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ મહાન પ્રબંધથી કહેવા નહિ, કારણ કે તમારા મત પ્રમાણે આદિત્યની અંદરનો પુરુષ વગેરે એવા પ્રકારના જીવ હોય અથવા

કલ્પિતત્વ અવિશિષ્ટ હોવાથી એ પ્રજ્ઞાપરક જ છે એવો નિર્ણય કરે નહિ. સવિશેષ શ્રુતિઓ ઉપાસના થઇ શકે તે માટે જ પ્રજ્ઞા સમુણ્ણ હોવાનું કહેતી નથી.

પ્રજ્ઞાપરત્વે હોય તો જ ઉપાસનાથી તે તે ફલ પ્રાપ્ત થાય, ઈશ્વરપુરુષ આકાશ પ્રાણ આદિ રૂપની અપ્રજ્ઞા તરીકે ઉપાસના કરવાથી તે તે ફલ પ્રાપ્ત થાય નહિ, તેથી એ પ્રજ્ઞા જ છે એમ બોધ કરવા સૂત્રકારે એવો નિર્ણય કર્યો — એમ નહિ, કારણ કે વસ્તુતઃ એ અપ્રજ્ઞા હોવાથી, એઓનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ અપ્રજ્ઞાપરક થઈ જાય, અને તેથી એ નિયમની વ્યાહતિ થાય. વળી એ પ્રતારક થાય. વળી, અવિદ્યાકલ્પિતત્વ સમાન હોવાથી, પ્રસિદ્ધ અર્થોનો જ અનુવાદ કરી 'આ નહિ' એમ નિષેધ જ કરે, અને સમન્વયપ્રતિષ્ઠા જ ન કરે, કારણ કે એ અપ્રજ્ઞા હોવાથી એઓનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ અપ્રજ્ઞાનું નિરૂપણ કરનારી થાય, એનાથી 'સર્વ વેદો જેના પદનું ધ્યાન ધરે છે' (ક. ૧-૨-૧૫) એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. 'સવિશેષનું' નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા મદ્વૃત્ત થયેલી નથી' ઇત્યાદિનો આથી નિરાસ થયો. વળી, 'કૃતમાં શુકલ અને ચતુર્બાહુ' (ભા. ૧૧-૫-૨૧) અને ઇલાવૃત્ત આદિ અસુક દેશોમાં 'તુરીય તામસી ભૂતિ'.

જ્ઞાન હોય તોપણ અવિદ્યાથી કલ્પેલા જ હોવા જોઈએ. અવિદ્યાથી કલ્પેલા હોવાથી એ જ્ઞાન અથવા જ્ઞાન હોય તોપણ એમાં કાંઈ ભેદ નથી; તેથી આવા મહાન પ્રબંધથી એ જ્ઞાન જ છે એમ નિશ્ચય કરવાની વ્યાસજીને કાંઈ આવશ્યકતા નહોતી.

પૂર્વપક્ષી—એઓને જ્ઞાન જાણીને એઓની ઉપાસના કરવામાં આવે તો ઉપાસનાનું ફલ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ એઓને ઈશ્વરપુરુષ, આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિ જાણી, એ જ્ઞાન નથી એમ જાણી, એઓની ઉપાસના કરવામાં આવે તો કાંઈ પણ ફલ પ્રાપ્ત થાય નહિ; તેથી એઓને જ્ઞાન જાણીને એઓની ઉપાસના કરવામાં આવે એવા હેતુથી સૂત્રકાર એ સર્વ જ્ઞાન જ છે એવો નિર્ણય કરે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો, કારણ કે એ જ્ઞાન વસ્તુતઃ ન હોય તો એઓનું નિરૂપણ કરનારાં વેદાન્તવાક્યો જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ; તેથી સર્વવેદાન્તવાક્યો જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે એ નિયમનો ભંગ થાય છે. વળી, ઈશ્વરપુરુષ આકાશ વગેરે જ્ઞાન નથી તે સર્વ જ્ઞાન જ છે એમ આપણને અસત્ય ઉપદેશ કરનાર હોવાથી, વ્યાસજી અને અક્ષરજી પ્રતારક જ ગણાય. વળી, ઈશ્વરપુરુષ વગેરે જ્ઞાન હોય કે જ્ઞાન હોય તોપણ તમારા મત પ્રમાણે અવિદ્યાથી કલ્પેલાં હોવાં જોઈએ; તેથી ઈશ્વરપુરુષ આકાશ વગેરે પ્રસિદ્ધ પદાર્થોનો અનુવાદ કરી, એઓનાં નામ લઈ, 'આ જ્ઞાન નથી' એમ જ શ્રુતિ નિરેધ કરત. વ્યાસજી પણ સર્વ વેદાન્તોનો જ્ઞાનમાં સમન્વય છે એવી અસત્ય પ્રતિષ્ઠા જ ન કરત, કારણ કે એમ હોય તો સર્વ વેદાન્તોનો જ્ઞાનમાં જ સમન્વય છે એવી સમન્વયપ્રતિષ્ઠા અસત્ય જ હશે. ઈશ્વરપુરુષ વગેરે વસ્તુતઃ જ્ઞાન ન હોવાથી એઓનું નિરૂપણ કરનારાં વેદાન્તવાક્યો જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી સમન્વયપ્રતિષ્ઠા અસત્ય હશે. વળી, આ પ્રમાણે સર્વ વેદાન્તોનો જ્ઞાનમાં સમન્વય નહિ હોવાથી 'સર્વ વેદો જેના પદનું ધ્યાન ધરે છે' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય. વસ્તુતઃ જ્ઞાનસ્વરૂપ તાત્પર્ય સર્વ વેદાન્તનો જ્ઞાનમાં સમન્વય સિદ્ધ કરવો એ જ છે, તેથી 'સવિશેષ જ્ઞાનનું' નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ જ્ઞાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી નથી.

(ભા ૫-૧૭ ૧૬) ઇત્યાદિથી નિયત કાલ અને નિયત દેશમાં નિયત અનેક રૂપ કહેલા છે એ અનુપપન્ન થાય, કારણ કે એક જ અવિદ્યા નિયત સમયમાં નિયત વસ્તુની કલ્પના કરે અને અન્ય સમયમાં અન્યસદૃશની કલ્પના કરે એમાં કાઈ હેતુ કહી શકાય નહિ - 'કાલ આદિ જ હેતુ છે' - એમ નહિ, કાલુ કે એ પણ અવિદ્યાતુલ્ય જ છે 'એવો એનો ખલાવ છે' - એમ પણ કહેવાય નહિ અદ્વૈતશ્રુતિના અનુરોધથી તમે એને અસદૃષ જ માનો છો, તેથી એનો ખલાવ પણ એવો જ હોવાથી કારણ કેણું ?—'કાર્ય' પણ એવું જ છે એમ યક્ષબલિ ન્યાય છે—ભલે એવું હોય, પરંતુ કારણ તો મણિમન્ત્રાદિ ન્યાયથી સત્ જ હોવું જોઈએ એમ પૂર્વે જ અમે કહેલું છે. વળી, બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરી, બ્રહ્મ

વગેરે તમારા સિદ્ધાન્તો નિરાસ થાય છે વળી, 'કૃતમા શુકલ અને ચતુર્માતુ' ભગવાન છે, અને ઈનાશ્વત વગેરે દેશોમાં 'તુરીય તામસી મૂર્તિ' છે' એવા વાક્યો દેવાથી, ભગવાન જુદા જુદા યુગમાં જુદા જુદા રૂપ ધારણ કરે છે અને જુદા જુદા દેશમાં પણ જુદા જુદા રૂપ ધારણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે અમુક કાલે અમુક દેશમાં ભગવાનના અમુક રૂપો છે એમ દર્શનાત્મા સર્વ વાક્યો નિરર્થક થાય, કારણ કે આ સર્વ રૂપ તમારા મત પ્રમાણે અવિદ્યાથી રૂપેલા હોવા જોઈએ અમુક સમયે અમુક વસ્તુની અમુક પ્રકારની કલ્પના કરવી અને ત્યારપછી અન્ય સમયે એ જ વસ્તુની અમુક અન્ય પ્રકારની કલ્પના કરવી, એ સર્વ કાર્ય માત્ર એક જ જડ અવિદ્યા કરે એ સંભવતું નથી, તેથી આ સર્વ કલ્પનાનું કારણ પણ તમારાથી ઠી શકાય એમ નથી

પૂર્વપક્ષ—જન્યોનો જન્મ કાન જન્મતો આશ્રય માનેનો છે' એ વાક્યને નધે કાન જ આ સર્વ કલ્પના કરે છે

સિદ્ધાન્તી—કાલ પણ અવિદ્યાનું જ મર્થ દેવાથી અવિદ્યાસમાન જ છે તેથી કાન પણ આ સર્વ કલ્પના કરવા સમર્થ નથી

પૂર્વપક્ષ—અવિદ્યાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે આ સર્વ કલ્પનાઓ એ કરે આ સર્વ કલ્પના કરવા અવિદ્યા જ સમર્થ છે

સિદ્ધાન્તી—'એક જ અતિતીન બ્રહ્મ' એ શ્રુતિના અનુરોધથી તમે એમ માનો છો કે બ્રહ્મ વિના સર્વ અસત્ છે, તેથી અવિદ્યા પણ તમારા મત પ્રમાણે અસતી છે, તેથી અવિદ્યાનો સ્વભાવ પણ અસત્ જ છે તેથી આ સર્વ કલ્પના કરવાને જડ અવિદ્યાને જડ અસત્ સ્વભાવ સમર્થ નથી, ત્યારે આ સર્વ કલ્પનાઓ કોનાથી થાય છે ?

પૂર્વપક્ષ—કાર્ય મિષ્ટ ૩૫૦ અસત્ છે તેમ જ કારણ પણ અસતી અવિદ્યા હોય એમાં કાઈ કાનિ નથી જેવું કાર્ય તેવું જ કારણ છે એવા વક્ષ છે તેવો જ એમને બધો અપાય છે, તેમ જ યક્ષબલિ-ન્યાયથી જેવું કાર્ય તેવું જ કારણ હોય એમાં કાઈ કાનિ નથી.

સિદ્ધાન્તી—કાર્ય મિષ્ટ અસત્ હોય, પરંતુ કારણ તો સત્ જ હોવું જોઈએ જેમ મણિ મત્ર વગેરેના કાર્ય અપ્રત્યુ તથા કદમ્બનું અસત્ છે તેપણું કારણ મણિ મત્ર વગેરે સત્ જ છે તે જ પ્રમાણે અહીં પણ ભગવાનના સિન્ન મિન્ન રૂપ કાર્ય અસત્ બને હોય, પરંતુ એમનું કારણ સત્ હોવું જ જોઈએ કાર્ય અસત્ છે એ પણ તમારા મત પ્રમાણે જ કહ્યું છે, વસ્તુના કાર્ય પણ સત્ જ છે વળી, 'મથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એમ

તરીકે નિરૂપણ કરેલા સવિશેષો કલ્પિત કહેતા વ્યાસની પ્રતિજ્ઞાહાનિનુ પણ જ્ઞાન થતુ નથી, તેથી તું ઉન્નત છે

બ્રહ્મ વિરુદ્ધમર્મવાણુ હોના છતા એકરસ છે

‘બ્રહ્મ એકરસ હોવાથી અને સવિશેષ અનેકરસ હોવાથી એ બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ’—એમ નહિ, કારણ કે ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે બ્રહ્મ કેવલ વેદ્યથી સમધિગમ્ય છે એમા ‘સર્વકામવાળા સર્વગધવાળા સર્વરસવાળા’ એમ એનુ નિરૂપણ કરે છે ‘સર્વત પાણિ અને પદના અતવાણુ, સર્વત અક્ષિ શિર અને મુખવાણુ, સર્વત શ્રુતિવાણુ લોકમા સર્વતુ આવરણુ કરી રહે છે સર્વ ધર્મિય અને શુણના જેવા પ્રકાશવાણુ, સર્વ ધર્મિયથી વિવર્જિત, અસક્ત, સર્વભૂત, નિર્ગુણ અને શુણ્ણોકત’ (ભ ગી ૧૩ ૧૩, ૧૪) ઇત્યાદિથી ભગવાને જ સ્વછીય સ્વરૂપનુ પ્રતિપાદન કરેલુ છે અહી ‘અત પદથી કર અને ચરણના અવરોધ કહેલા છે, તેથી જ ‘પૌગડલીલાસમયનુ જેટલા પરિમાણનુ સ્વરૂપ છે તેટલા જ પરિમાણનુ એ જ સ્વરૂપ પૂતનામુક્તિદાન દશામા પણુ છે’ એની સગતિ થાય છે, કારણ કે સર્વ રૂપો નિત્ય છે અને આગળ ક્રમથી આવિર્ભાવ થાય છે, કારણ કે બાત્યમા કરઆદિના અત્પદેશાવરોધનો અને પૌગડઆદિમા

બ્રહ્મનિચારની પ્રતિજ્ઞા કરી બ્રહ્મજ્ઞને સવિશેષ રૂપો વર્ણવ્યા છે તે કરવેના છે એમ કહેતા બ્યાસજ્ઞની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે એ જ્ઞાન પણુ તખને રહેતુ નથી, તેથી તમે ઉન્નત જ છો

પૂર્વિકા—બ્રહ્મ એકરસ જ છે અતિમા ઈશ્વરપુરુષ આકાશ વગેરે ને સરિગેય રૂપો વર્ણવ્યા છે તે એકરસ નથી પરંતુ સવિશેષ હોવાથી અનેકરસ છે તેથી એ બ્રહ્મ હોય એ સંભવતુ નથી

સિક્કાન્તી—એમ ન કહો, કારણ કે એ સર્વ સરિશેષ રૂપ અનેકરસ હોય એમ જણાય છે તોપણ એ સર્વની એકરસતાના ક્ષાનિ થતી નથી એમ ધર્મીનુ પ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણુ વેદથી સિદ્ધ થાય છે બ્રહ્મનુ જ્ઞાન માત્ર વેદથી જ થાય છે વે ની નિર્વિશેષ શ્રુતિથી જ નહિ પરંતુ સરિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય પ્રકારની શ્રુતિઓ અર્થાત નિખિન વેદથી બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થાય છે વેદમા સર્વકામવાળા સર્વગધવાળા, સર્વરસવાળા’ એમ બ્રહ્મનુ નિરૂપણ કરેલુ છે વળી ભગવાને પોતે સર્વત પાણિ અને પદના અતવાણુ સર્વત અક્ષિ શિર અને મુખવાણુ સર્વત શ્રુતિવાણુ લોકમા સર્વતુ આવરણુ કરી રહે છે સર્વ ધર્મિય અને શુણના જેવા પ્રકાશવાણુ સર્વ ધર્મિયથી નિર્વર્જિત અસક્ત સર્વભૂત, નિર્ગુણ અને શુણ્ણોકત’ વગરેથી સમ સિપર્યત પોતાના સ્વરૂપનુ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા નિરૂપણ કરેલુ છે ‘સર્વત પાણિ અને પાદના અતવાણુ એ વિશેષમા અત શબ્દ અવરોધ આવા દેના અર્થમા યોજ્યો છે તેથી બ્રહ્મના પાણિ અને પાદના અત અર્થ છે તેથી જ પૌગડલીના સમયનુ જેટલા પરિમાણનુ સ્વરૂપ છે તેના જ પરિમાણનુ એ જ સ્વરૂપ પૂતનામુક્તિ નદશામા પણુ છે એ શ્રીમદ્વાચારણના વાક્યના પણુ સગતિ થાય છે કારણ કે ભગવાનના સર્વ રૂપ નિત્ય છે તેથી જ રૂપ પૌગડલીના સમયે હતુ તે જ રૂપ એના જ પરિમાણનુ પૂતનાને મુક્તિનુ દાન મ્યું તે સમયે પણુ હતુ ભગવાનના સર્વ રૂપ નિત્ય છે તેથી સર્વ રૂપ સર્વદ વિદ્યમાન છે આગળ એઓનો ક્રમથી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે બાત્યારથામા ભગવાનના કર

અધિકદેશાવરણદેનો ભકતો અનુભવ કરે છે. ‘બાલકે ઉલ્લિકાનો છવ હર્યો, ત્રેમાસિકના પદથી શકટ બંધુ પડ્યુ, હારની અંદર જઈ આકાશનો સ્પર્શ કરનાર અર્જુનોનું ઉન્મૂલન કયું’ એ અન્યથા થાય નહિ’ (ભા. ૨૭૨૭) છેત્યાદિથી દ્વિતીય સ્કંધમાં એઓના શુદ્ધ બ્રહ્મત્વનો બ્રહ્માએ જ વિચાર કર્યો છે. દશમ સ્કંધમાં પણ દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં ‘જેની અંદર અથવા બહાર પૂર્વ અને અપર પણ કંઈ નથી, જે જગતની પૂર્વ અને અપર, અંદર અને બહાર છે અને જે જગત છે તેવા મર્ત્યલિંગ અધ્યક્ષ અધિક્ષજને પુત્ર માની પ્રાકૃતની પેઠે ગોપિકાએ રન્મયથી ઉલ્લખ સારે બાધ્યા’ (ભા. ૧૦-૯-૧૩, ૧૪) એમ કહી, રન્મયની ન્યૂતનાના નિરૂપણથી પણ એના જ પૂર્ણત્વનું પ્રતિપાદન કરેલું છે ‘ત્રણ વેદ, ઉપનિષદો, સામ્ય યોગ, અને વૈષ્ણવતંત્રો જેના માહાત્મ્યનું ગાન કરે છે તેવા હરિને એણે પુત્ર માન્યા’ (ભા. ૧૦-૮-૪૫) એ વાક્યથી, અને મૂલનભક્ષણ પછી યશોદાની પ્રાર્થનાથી નિજ વદનનું બ્યાદાન કરી પોતાના અને મગ્નના સહિત દર્શાવેલા સકલ લોકના અવલોકનથી વસ્તુનિરૂપણ થઈ ત્યારે પદ્માન્તરણું નિરાકરણ કરી કહેલા યશોદાના ‘આ જ મારા પુત્રનો કોઈક ઔત્પત્તિક આત્મયોગ છે’ (ભા. ૧૦-૮-૪૦) એ વાક્યથી (એવું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે). આથી ‘જે પૃથિવીમાં રહી, પૃથિવીની અંદર

મરણ વગેરેનો અન્ય પ્રદેશમાં અને પોતે વગેરે અન્યથામાં એનાથી અધિક પ્રદેશમાં અવરહે દેતો. એ પ્રમાણે બકાનો ભગવાનના દર્શન થતા હતા એવું પણ બ્રહ્માએ જ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીયસ્કંધમાં સાતમા અધ્યયનમાં જણાવેલું છે ‘બાલકે ઉલ્લિકાનો છવ હર્યો, ત્રેમાસિકના પદથી શકટ બંધુ પડ્યુ, હારની અંદર જઈ આકાશનો સ્પર્શ કરનાર અર્જુનોનું ઉન્મૂલન કયું’ એ અન્યથા થાય નહિ’ એમ બ્રહ્મા કહે છે શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મ ન હોય તો આ સર્વ કાર્ય થાય નહિ. વળી દશમ સ્કંધમાં પણ દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં ‘જેની અંદર અથવા બહાર પૂર્વ અને અપર પણ કંઈ નથી, જે જગતની પૂર્વ અને અપર, અંદર અને બહાર છે અને જે જગત છે તેવા મર્ત્યલિંગ અધ્યક્ષ અધિક્ષજને પુત્ર માની, પ્રાકૃતની પેઠે ગોપિકાએ રન્મયથી ઉલ્લખ સારે બાધ્યા’ એ વાક્ય છે તેમાં પણ બ્રહ્માના મુખનું પ્રતિપાદન લેવાથી શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મ જ છે, વળી, બધાં સર્વ રન્મય ન્યૂન થતા સર્વ રન્મયનું સધાન કરીને પણ શ્રીકૃષ્ણને બાધી સમય એમ ન હતું. એ પ્રમાણે રન્મયની ન્યૂનતાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી, ‘ત્રણ વેદ, ઉપનિષદો અને સામ્ય, યોગ અને વૈષ્ણવતંત્રો જેના માહાત્મ્યનું ગાન કરે છે તેવા હરિને એણે પુત્ર માન્યા’ એ વાક્ય પણ શ્રીકૃષ્ણ પ બ્રહ્મ જ છે એમ કહે છે. વળી, શ્રીકૃષ્ણે મૃતીકાનું ભક્ષણ કર્યું, ત્યાર પછી એમણે મારી આપી છે કે નદિ જે જનકના યગોદ્ધત્તે એમને મુખ દેખાડવા પ્રાર્થના કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું મુખ દેખાડ્યું, ત્યારે યશોદાએ એના પોતાને, મગ્ન, અને સકલ લોકને જોયા. પછી યશોદાએ વસ્તુતઃ જાણવાની હઠિગ સર્વ ત્યારે અન્ય સર્વ પાત્રો નિરાસ કરી ‘આ જ મારા પુત્રનો કોઈક ઔત્પત્તિક આત્મયોગ છે’ એ વાક્ય બોલેલું છે, તેથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પદ્મજન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ‘જે પૃથિવીમાં અંદર છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, એવું પૃથિવી સ્વીકારે છે, જે અંદર રહી પૃથિવીનું ચમત્ કરે છે’ એ શુનિ બ્રહ્મા જે

છે, જેને પૃથિવી બ્રહ્મતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે અદર રહી પૃથિવીનું
યમન કરે છે, તે ત્યા આત્મા અતર્યામી અમૃત છે' (૭ ૩ ૭ ૩) એ શ્રુતિએ
કહેલા ધર્મ હોવાથી પણ બ્રહ્મત્વ જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે એક પણ
અસાધારણ ધર્મ હોય તે શિષ્ટ સદિગ્ધનો પણ બ્રહ્મધર્મ તરીકે જ નિશ્ચય
કરાવે છે આ જ શ્રુતિના અભિપ્રાયનો અગીકાર ઠરી સૂત્રકારે સર્વત્ર બ્રહ્મ
વાક્યનો નિર્ણય કહેલો છે આ સર્વ ભાગવતના વિવરણમાં અને તત્ત્વસૂત્ર
ભાષ્યમાં પિતૃચરણે વિસ્તારથી કહેલું છે તેથી અહીં દિશામાત્ર જ દર્શાવી છે
વળી, ચક્ર વાણી આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો અને એઓનાથી ગ્રાહ્ય અલૌકિક શુદ્ધો
તેમજ શુદ્ધ જ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે, પરંતુ લૌકિક ઇન્દ્રિયો ત્યા નથી એ 'સર્વે
ઇન્દ્રિયથી વિવર્જિત' (ભ ગી ૧૩-૧૪) એમ કહે છે 'અસક્ત' વગેરે રૂપો
છે, તેથી જ 'વૈશ્વાનર (બ્રહ્મ), સાધારણ શબ્દથી વિશેષને લીધે (બ્ર સૂ ૧૨ ૨૪)
અ અધિકરણમાં 'જે આ પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન આત્મા વૈશ્વાનરની ઉપાસના
કરે છે' એ શ્રુતિએ કહેલું પ્રાદેશપરિભાણવત્ત્વ અને વાજસનેયિશાખામાં કહેલું

ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે તે જ ધર્મ અહીં પણ ક'વો છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ છે એમ
સિદ્ધ થાય છે એક પણ બ્રહ્મનો અસાધારણ ધર્મ હોય તો બીજા સદિગ્ધ ધર્મો પણ બ્રહ્મના
જ છે એમ મિદ્ધ થાય છે શ્રીકૃષ્ણમાં બ્રહ્મના અસખ્ય અસાધારણ ધર્મોનું શ્રીમદ્ભાગવતમાં
નિરૂપણ કરેલું છે એમ પણ જણાવ્યું છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ છે બ્રહ્મનો એક પણ
અસાધારણ ધર્મ બાકીના સર્વ સદિધ ધર્મો પણ બ્રહ્મના છે એમ સિદ્ધ કરે છે, એ જ
સિદ્ધાન્ત અગીકાર કરી વ્યાસશ્રીએ બ્રહ્મસૂત્રમાં મરવિલાતોતો બ્રહ્મના સમન્વય છે એમ સિદ્ધ
કર્તું છે આ સર્વનું તત્ત્વસૂત્રમાં તથા શ્રીભાગવતનિરૂપમાં શ્રીમદ્વાયર્થચરણે નિગતારથી
નિરૂપણ કરેલું છે તેથી અહીં માત્ર સંક્ષેપમાં સૂચના કરેલી છે વળી, સર્વેન્દ્રિયગુણામાસં
સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્' વગેરે શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતાનું વાચ્ય ઉપર રહેલું છે તે પણ શ્રીકૃષ્ણ
પરબ્રહ્મ જ છે એમ કહે છે ઇન્દ્રિયો અશુ વાણી વગેરે, અને ગુણો = ઇન્દ્રિયગુણા, સર્વે ઇન્દ્રિય
ગુણા = સર્વેન્દ્રિયગુણા' આ અર્થોત્ત સર્વ ત્રિમા ભાસે તે આભાસ, અર્થોત્ત પ્રકાશ સર્વ
ઇન્દ્રિય અને અનૌકિક ગુણોની પેઠે જ શુદ્ધ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે, અર્થોત્ત એન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય
રૂપથી બ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે એવો એનો અર્થ છે બ્રહ્મ કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપે પ્રકાશે
છે, પરંતુ એને લૌકિક ઇન્દ્રિયા નથી, એમ શરૂ સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્' શબ્દથી કહે છે
બ્રહ્મ સર્વ લૌકિક ઇન્દ્રિય નિવાનું છે 'અસક્તમ્' વગેરેના અર્થ રૂપ જ છે આ પ્રમાણે
બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોના રૂપથી પ્રકાશે છે છતાં એને લૌકિક ઇન્દ્રિયા નથી એમ બ્રહ્મ સર્વ વિરુદ્ધ
ધર્મોના આશ્રય છે વૈશ્વાનર અધિકરણમાં પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમા
ધ્યાયના દ્વિતીય પાદમાં વૈશ્વાનર સાધારણશબ્દવિશેષાત્ સૂત્રમાં આ અધિકરણનો
પ્રારભ થાય છે 'આત્માનમેવમ્ વૈશ્વાનર સપ્રત્યય્યોપિ તમેવ નો દ્રુદ્ધિ' વગેરે
શ્રુતિમાં 'વૈશ્વાનર' શબ્દ છે વૈશ્વાનર શબ્દના ચાર પ્રસિદ્ધ અર્થ છે (૧) જ્ઞાત્રાસિ, અત્ર
પ્રથાવતાર જદરમાં રહેલો આસિ, (૨) તૃતીય મહાશૂન, (અસિ) (૩) અમુક દેવતા, 'વૈશ્વાનરસ્ય
સુમતી સ્યામ રાજા દિ ક મુચનાનામમિથી.' એ શ્રુતિમાં 'વૈશ્વાનર' શબ્દ વૈશ્વાનર

સર્વત્ર પરિભાષુરહિત લક્ષણવતું વ્યાપકત્વ, 'એ આ અગ્નિ વૈશ્વાનર ને પુરુષ
(છે) ને એ પુરુષવિધ પુરુષની અદર પ્રતિષ્ઠિત અગ્નિ વૈશ્વાનરને જાણે' એ
શ્રુતિથી એવું જ પુરુષત્વ પુરુષવિધત્વ અને પુરુષની અદર પ્રતિષ્ઠિતત્વ એ પર-
સ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ, જ્યાં જ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનું આશ્રય હોવાથી, એમાં જ
સંભવે, અગ્નિ આદિમાં (સંભવતા) નથી, એમ નિરૂપણ કરતાં, લૈમિનિ આદિના
મતનો ઉપન્યાસ કરી, અન્ય પક્ષોમાં અરુચિ ઉદ્ભાવી, 'એનું આમાં મનન કરે
છે' (શ્લુ. સૂ. ૧-૨-૩૨) એમ (સૂત્રકારે) સિદ્ધાન્ત કહ્યો એનો અર્થ. 'એનું'
વ્યાપક જ પરમેશ્વરનું, 'આમાં' શિર અને ચિત્તુકના અન્તરાલમાં, 'આ અનન્ત
અવ્યકત આત્મા ને અવિમુક્તમાં પ્રતિષ્ઠિત છે' 'એ અવિમુક્ત ટાનામાં પ્રતિ-
ષ્ઠિત છે?' 'જમરો અને નાસિકાની મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત છે' ઇત્યાદિથી જાણાશે. પ્રા-
દેશમાત્ર તરીકે વર્ણન કરે છે, તેથી 'અનન્ત' પદને લાઘે દેશકાલથી અપરિચિન્નની
જ સંકુચિતસ્થાનમાં સ્થિતિ શ્રુતિ કહે છે, તેથી પ્રાદેશમાત્રનું પણ અગ્નિ

દેવતા માટે યોગ્યો છે, (૪) સવત્સર અથવા ક્ષણપતિ આત્માનમેષ્વર વૈશ્વાનર સમ્પ્ર-
ત્યએવિ તમેષ નો દૂહિ એ શ્રુતિમાં 'વૈશ્વાનર' શબ્દનો અર્થ જ્યાં થાય છે કે અન્ય કોઈ
એ સદેહ થાય છે આ સ્વત્થી વ્યાસજી કહે છે કે 'વૈશ્વાનર' શબ્દ જ્યાં માટે જ યોગ્યો છે,
સાધારણ શબ્દથી ને ધિરો. અથવા આધિક્ય થાય તેનાથી 'વૈશ્વાનર' શબ્દ જ્યાં માટે જ
યોગ્યો છે એ જ સ્થળે આ જ 'યસ્થેતમેષ પ્રાદેશમાત્રમભિવિમાનમાત્માનુપાસ્તે'
શ્રુતિ છે તેમાં વૈશ્વાનરને પ્રાદેશમાત્ર અર્થોત્ અગૂંધાના જેટલા પરિમિતારાગે અને અગ્નિ
રિમાન અર્થોત્ પરિમાણથી અતીત અથવા વ્યાપક કહેનો છે અગૂંધા જેટલો અને વ્યાપક
કરેનો હોવાથી વૈશ્વાનર વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે, તેથી 'વૈશ્વાનર' પરમાત્મા જ છે વળી,
વાચસનેયિયામાં પણ 'એ આ અગ્નિ વૈશ્વાનર ને પુરુષ' (છે) ને તે પુરુષવિધ પુરુષની
અદર પ્રતિષ્ઠિત અગ્નિ વૈશ્વાનરને જાણે' એ શ્રુતિ છે તે પણ વૈશ્વાનર પુરુષ છે, પુરુષવિધ છે અને
પુરુષની અદર પ્રતિષ્ઠિત છે, એમ એ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય છે એમ કહે છે ૫ માંમાં
જ વિરુદ્ધધર્મના આશ્રય છે, અગ્નિ વગેરે નથી, તેથી 'વૈશ્વાનર' શબ્દ પરમાત્મા માટે જ યોગ્યો
છે આ પ્રમાણે 'વૈશ્વાનર સાધારણશબ્દવિશેષાત્' સ્વત્થી વ્યાસજી વૈશ્વાનર પરમાત્મા
જ છે એમ કહે છે પછી 'સાક્ષાદવ્યવિરોધ જેમિનિ' 'અમિદ્યક્તેરિત્યાદમરધ્યા'
'અનુસ્મૃતેર્વાદરિ' (શ્લુ. સૂ. ૧-૨-૨૮ થી ૩૦) એ સૂત્રોથી લૈમિનિ આત્મરત્વ અને
આદરિના મનન નિરૂપણ કરી એમાં પોતાની અરુચિ જણાવી, 'જામનન્તિ જ્ઞાનમસ્મિન્'
એ મૂત્તથી પોતાનો સિદ્ધાન્ત કહે છે યનમ્ અર્થોત્ પરમેશ્વરનું અસ્મિન્ અર્થોત્ મૂધો ચિત્તુક
વગેરેમાં જામનન્તિ અર્થોત્ મનન કરે છે જ ના તે પરમેશ્વરનું મૂધો ચિત્તુક વગેરેમાં
વ્યાપક તરીકે જ મનન કરે છે 'આ અનન્ત અવ્યકત આત્મા ને અવિમુક્તમાં પ્રતિષ્ઠિત
છે' 'એ અવિમુક્ત ટાનામાં પ્રતિષ્ઠિત છે?' 'જમરો અને નાસિકાની મધ્યે પ્રતિષ્ઠિત છે'
વગેરે શ્રુતિથી જાણાશે એનું પ્રાદેશમાત્ર અર્થોત્ અગૂંધા જેટલા પરિમાણમાં તરીકે
વર્ણન કરે છે, અને પ્રથમ એને 'અનન્ત' કહેનો છે 'અનન્ત' એને દેશ અને કાલી દહ
રિનાનો, સર્વ દેશ અને સર્વ કાલમાં રહેનો આ અનન્ત જ સંકુચિત સ્થાનમાં ને છે એમ

વિમાનિત્વ યોગ્ય છે. આથી બ્રહ્મનું વિરુદ્ધધર્માશયત્વ તિને અભિમત છે એમ માનવું, અન્યથા 'અનન્ત' એમ પ્રયોજન ન હોવાથી ન કહેત

‘મેં પૂર્વે જ કહેલું છે કે સવિશેષનિરૂપણ ઉપાસના માટે છે.’—અનુપહત-
કર્ણે મેં પણ સાંભળ્યું છે.—‘ત્યારે શું અનુપપન્ન છે ?’—તમારી માનેલી ઉપાસ-
નાર્થતા જ.—‘કેમ ?’—નીચે પ્રમાણે. ઉપાસનામાં ત્યાં એવા પ્રકારની ભાવ-
ના માત્ર છે, પરંતુ વસ્તુ એવી નથી એમ તમે માને છે. ‘આત્મા, એમ
જ ઉપાસના કરવી’ ‘એ અન્ય છે, હું અન્ય છું’ એમ જે અન્ય દેવની ઉપાસના
કરે છે તે પણ પેઠે બળ્યો નથી. આમ એ દેવોનો પણ છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિને
દ્વીપે આત્મા તરીકે જ ઉપાસના કરવી, પરંતુ અનાત્મા તરીકે નહિ. આમ
હોવાથી ‘જે અન્યથા હોનાર આત્માને અન્યથા માને છે તે આત્માપહારી ચોર
શું પાપ નથી કયું ?’ એ શ્રુતિથી ન હોય તેવી કલ્પના નિર્દિત હોવાથી, ‘બ્રહ્મનું
રૂપ એવા જ પ્રકારનું છે એમ માનવું. આમ હોવાથી બ્રહ્મ અનન્તરૂપ જ
શ્રુતિએ માનેલું છે; તેથી આ રૂપથી આવા ઉપાસકો કેને આલું દલ આપીશ

શ્રુતિ કહે છે, તેથી અગ્રા જેટલો જ આત્મા બાપક છે એવી સંમતિ થાય છે; તેથી બ્રહ્મ
વિરુદ્ધ ધર્મોત્તર આશ્રય છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે એમ બળાય છે. બ્રહ્મ વિરુદ્ધ ધર્મોત્તર
આશ્રય છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય ન હોત તો શ્રુતિ એને ‘અનન્ત’ કહેત નહિ, કારણ કે
એને અનન્ત કહેવાનું કોઈ પ્રયોજન ન હતું.

પૂર્વપક્ષી—પ્રથમ જ મેં કહ્યું છે કે બ્રહ્મને ઉપાસના માટે સવિશેષ વર્ણવેલું છે, તેથી
‘અનન્ત’ કહેવામાં પણ એ જ પ્રયોજન હતું.

સિદ્ધાન્તી—ખરે, મેં પણ કાન સાવધાન રાખી તમે કહ્યું તે સાંભળ્યું છે, પણ તમે
કહ્યું તે ઉચિત નથી.

પૂર્વપક્ષી—અમારા કહેવામાં શી અનુપપત્તિ છે ?

સિદ્ધાન્તી—તમે ઉપાસના માટે સવિશેષ તરીકે વર્ણન કયું છે એમ માને છે એમાં જ
અનુપપત્તિ છે, કારણ કે માત્ર ઉપાસના માટે જ બ્રહ્મનું સવિશેષ તરીકે વર્ણન કરેલું છે
તેથી બ્રહ્મમાં માત્ર વિશેષોની ભાવના જ કરેલી, પરંતુ બ્રહ્મ સવિશેષ નથી એમ તમે માને
છો. ઉપાસના આત્મા તરીકે જ કરવામાં આવે છે, અનાત્મા તરીકે ઉપાસના કરવામાં આવતી
નથી. ‘આત્મા, એમ જ ઉપાસના કરવી’ ‘એ અન્ય છે, હું અન્ય છું’ એમ જે અન્ય દેવની
ઉપાસના કરે છે તે પણ પેઠે બળ્યો નથી. આમ એ દેવોનો પણ છે’ એ શ્રુતિઓ આત્મા
તરીકે જ ઉપાસના કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ કરે છે. વળી, ‘જે અન્યથા હોનાર આત્માને
અન્યથા માને છે તે આત્માપહારી ચોર શું પાપ નથી કયું ?’ એ શ્રુતિ આત્મા વસ્તુનું ન
હોય તેવા પ્રકારનો માનનાર નિર્દિત છે એમ કહે છે, તેથી આત્મા જેવા પ્રકારનો હોય
તેવા પ્રકારનો જ માનવો જોઈએ. આત્મા જેવા પ્રકારનો ન હોય તેવા પ્રકારની એમાં ભાવના
કરવાથી નિંદાપાત્ર થવાય છે, તેથી જેવા પ્રકારનો આત્મા વસ્તુનું હોય તેવા જ પ્રકારના
આત્માની ઉપાસના પણ કરવી જોઈએ અને જેવા પ્રકારના આત્માની ઉપાસના કરવામાં
આવે છે તેવા જ પ્રકારનો આત્મા છે. અનન્તરૂપની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તેથી બ્રહ્મનાં
અનન્ત રૂપ છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે, તેથી અમુક રૂપથી ઉપાસના કરનારને અમુક

એવી ઈશ્વરેચ્છાથી જ એમ જ થાય છે એમ જણાવનારી શ્રુતિ ઉપાસનાલેદ્યી ફલલેદ્ય પશુ કહે છે વળી, તમારી કહેવી રીતિથી ઉપાસનાનો વિષય એવા પ્રકારનો નહિ હોવાથી અબ્રહ્મત્વ થયું, તેથી એનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ અબ્રહ્મપરક થવાથી, 'સર્વત્ર પ્રસિદ્ધનો જ ઉપદેશ હોવાથી' (બ્ર. સૂ. ૧-૨-૧) એ તત્ત્વસૂત્રનો વિરોધ થાય. અસત્ની જાવનાથી અસત્ જ ફલ ધાય તેથી 'એમાં નિષ્કાવાળાના મોક્ષના ઉપદેશને લીધે' (બ્ર. સૂ. ૧-૧-૬) એ તત્ત્વ સૂત્રનો વિરોધ થાય. 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તો એ અસત્ જ થાય છે' એ શ્રુતિથી ઉપાસનાવિષયને અસત્ તરીકે જાણનાર તમારો અંધતમ પ્રવેશ થવાથી આમુરત્વ ફલ થાય છે એમ અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ. તમારા જેવા અનેક અમુરચમૂપતિ સદૃશ પ્રમાણથી નિષિદ્ધ હોવાથી અધર્મબુદ્ધિથી શ્રુતિ સ્મૃતિ અને આચારપરાયણનો તથા નિજબંધુ અને મિત્રોનો પણ વધ કરવા (યત્ન કરે છે) ત્યારે એમના વધથી વિમુખ વિજય શીખવતા અને એમના (અમુર-ચમૂપતિના) વધથી ચકલ સજ્જનોનું પાલન કરતા શ્રીદેવકીપુત્રે પશુ 'મારો પરભાવ નહિ જાણનાર મૂઠ માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા જૂતમહેશ્વરની—મારી અવજ્ઞા કરે છે' (ભ. ગી. ૯-૧૧) ઇત્યાદિથી અમુરોનું સ્વક્રીય અલજન કહી,

૬૫ આપીય એવી લગવાનની ઇચ્છાથી જ લગવાન અનત રૂપ ધારણ કરે છે, અને લિન્ન લિન્ન રૂપથી ઉપાસના કરનારને ભિન્ન ભિન્ન ૬૫ અ પે છે એમ શ્રુતિઓ જણાવે છે. વળી, તમારા મન પ્રમાણે ઉપાસનાનો રિત્ય કમ્પેને છે જેની ઉપાસના કરવામા આવે છે તે વસ્તુન બ્રહ્મ નથી પરંતુ કાંપિત પદાર્થ છે, એમ તમે માનો છો, તેથી સ્મરિત્વું નિરૂપણ કરનારી સર્વ શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી એમ તમારા મન પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે, તેથી તમારો મત 'સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્' એ તત્ત્વસૂત્રથી વિરુદ્ધ છે. સર્વ વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ છે એવો એ સૂત્રનો અર્થ છે વળી, બ્રહ્મ જેવું વસ્તુ નથી તેવી જાવના ઉપાસના મારે કરવામા આવે છે એમ તમે માનો છો, તેથી અસત્ જાવનાથી ૬૫ પશુ અસત્ જ થવું જોઈએ બ્રહ્મની ઉપાસનાનું ૬૫ 'તન્નિષ્ઠસ્વ મોક્ષોપદેશાત્' એ સૂત્રમા વ્યાસજીએ કહ્યું છે તેવું ૬૫ થવું નથી, તેથી એ સૂત્રથી પશુ તમારો મન વિરુદ્ધ છે. 'બ્રહ્મને અસત્ જાણે તો એ અસત્ જ થાય છે' એ શ્રુતિ કહે ૬૬ એ પ્રમાણે જેની ઉપાસના કરેા છો તેને તમે અસત્ માનો છો, તેથી તમારો અધનમ નરકમાં જ પ્રવેશ થશે અને તમને ૬૫મા અમુરપણ જ ગ્રાસ થશે એમ અમે કહીએ છીએ તમારા જેવા અનેક અમુર-સેનાપતિઓ સર્વ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ મત અધર્મબુદ્ધિથી ચલાવે છે અને શ્રુતિ સ્મૃતિ અને આચારપરાયણ લોકોને, પોતાના બધુઓ અને મિત્રોને પણ આવો કાં પત મન સમજાવી એમનો વધ કરના પ્રયત્ન કરે છે આ સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને આચારમા પરાયણ લોકોને એમનો વધ ન થાય તેવા વિજય સીખવતા અને તમારા જેવા અમુર-સેનાપતિઓનો વધ કરી સર્વ સજ્જનોનું પાલન કરતા શ્રદ્ધાભીનુ એમહ્મજવદ્દનીનામા સત્ય ઉપદેશ કરે છે 'મારો પરભાવ નહિ જાણનાર મૂઠ માનુષી તનુનો આશ્રય કરેલા જૂતમહેશ્વરની—મારી અજ્ઞા કરે છે' એ વાક્યથી અમુરો મારું પરમેશ્વરનું લગન કરતા નથી એમ શ્રદ્ધાબુદ્ધિ કહે છે ૬૭, 'પરંતુ, હે પાર્થ! દેવી પ્રતિજ્ઞા આશ્રય કરેના મહાત્માઓ અન્યમનવાળા યદ્ય જૂનાદિ

અને શ્રુતિએ કહેલા, બ્રહ્મમાં પણ આત્માસન થવાથી મહાન અનય (અપરાધ) થાય. વળી, 'આદ્યનો જન્મ જેમાંથી' (બ્ર. સૂ. ૧-૧-૨) ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા, બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનાર બાદરાયણ, પૂર્વે 'અથ તેથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એમ કહી, અસ્થૂલાદિ શ્રુતિનો વિચાર કરતાં 'અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એમ કહેત. આમ હોવાથી સર્વ વેદાન્તોના બ્રહ્મપરત્વની તિલાંજલિ થઈ જાય; તેથી સમન્વય અધ્યાયની અસંગતિ થાય. સૂત્રમાં સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિના પરસ્પર વિરોધનું ચિંતન પણ અગ્રયે જક થાય, કારણ કે નિષેધ્યના અવિરોધ અથવા વિરોધમાં કાંઈ વિશેષ નથી.—'તત્પ્રધાન હોવાથી અરૂપવત્ જ' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૧૪) 'પ્રકૃતૈતાવત્ત્વનો પ્રતિષેધ કરે છે, પછી ભૂયઃ કહે છે' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૨) 'ઈત્યાદિ, સૂત્રોમાં પણ નિર્વિશેષણું મુખ્ય તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે.'—એમ નથી. તમે

અને એ પણ આત્માસનનું સ્થાન રહે નહિ, એવો મહાન દોષ પ્રાપ્ત થાય. વળી, 'આ જગતના જન્મ વગેરે જેમાંથી થાય છે' એવું બ્રહ્મનું લક્ષણ કરતાં પ્રથમ 'અધ્યાનો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' પ્રતિષ્ઠા કરી, પુનઃ 'અસ્થૂલમનણુ' શ્રુતિનો વિચાર કરતી વખતે અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એવી પ્રતિષ્ઠા કરત. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વસ્તુતઃ તમે કહો છો તેનું હોય તો 'અસ્થૂલમ્' વગેરે શ્રુતિનું નિરૂપણ કરતી વખતે 'અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એવી પ્રતિષ્ઠા સૂત્રકાર અવશ્ય કરત. વળી, સર્વ સવિશેષ વાક્યો વસ્તુતઃ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ, તેથી સર્વ વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય થાય છે એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ એ સમન્વયના સિદ્ધાન્તનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો પડે: તેથી બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં સર્વ વેદાન્તોના બ્રહ્મમાં સમન્વયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તે સર્વ અસંગત ગણાય. વળી, 'સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્' શ્રુતિઓમાં વિરોધ નથી. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં અવિરોધ છે એવો નિર્ણય બ્રહ્મસૂત્રના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં 'અસદ્વ્યવદેશાન્નેતિ ચેન્ન. ધર્માન્તરેણ ધાન્યયશેવાત્' એ સૂત્રમાં કરેલો છે. 'અસદ્વા દ્વમગ્ર આસીત્' એ શ્રુતિમાં કારણને કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ કહેલું છે એમ કહો તો એ સત્ય નથી કારણ કે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણ અન્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેલું છે આ જ કારણથી એને 'અસત્' અન્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેલું છે આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં બ્રહ્મના વિરોધોના અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેલું છે તેમ સર્વ વિરોધોનો નિષેધ કરવાનો હોત તો આવા વિરોધોનો પરિહાર કરવની આવશ્યકતા ન હતી. આ સર્વ અવિરોધચિંતન વ્યર્થ થઈ જાય, કારણ કે જે શ્રુતિનો નિષેધ કરવાનો છે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય અથવા ન હોય એમાં કાંઈ ક્ષતિ નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ તૃતીયાધ્યાયમાં 'અરૂપવદેવ દ્વિ તત્પ્રધાનત્વાત્' 'પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં દ્વિ પ્રતિષેધતિ તત્તો વ્રજીતિ ચ મૂયઃ' એ સૂત્રો મુખ્યતાથી જ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ જાનવું જ જોઈએ.

થાત; પરંતુ એમ નથી, પણ બ્રહ્મધર્મનું નિરૂપણ થયા પછી એમાં પ્રાકૃતત્વ આદિની શંકા થાય તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રાપ્ત ચિકિત્સા ધર્મોનો જ બ્રહ્મમાં નિવેશ કરે છે, અન્યથા અસત્પદાર્થના નિરૂપક હોવાથી અને પ્રતારક હોવાથી શ્રુતિનું અપ્રમાણ થાય. લોકપ્રસિદ્ધ દુષ્ક્રિતત્વ આદિ ધર્મના નિવેશથી પણ નિર્ધર્મક બ્રહ્મનું નિરૂપણ થઈ શકે.—‘શ્રુતિએ કહેલા (ધર્મ) પણ લૌકિક જ છે’—‘દે મૂઠ, લોકમાં કાંઈ કંઈએ તે’ અથવા તારા પિતાએ એક ધર્મોમાં સર્વપાણિપાદાન્તત્વ સર્વે-શિવત્વ ઇત્યાદિ એવાં છે, અથવા બ્રહ્મથી અતિરિક્તતા સાલત્યાં છે કે એઓમાં પણ લૌકિક ધર્મોનો અનુવાદ છે એમ કહે છે’—‘અપ્રસિદ્ધ પણ યોગ કરવા પોતે જ કહી, એનો નિવેશ કરે છે’—એમ ન કહેવાય, કારણ કે એનો ઉત્તર આપેલો જ છે,

સિદ્ધાન્તી—જે, જે શ્રુતિ પોતે વર્ણવેલા જ ધર્મોનો નિવેશ કરતી હોય તો અવશ્ય એમ માનવું જોઈએ પરંતુ શ્રુતિ પોતે વર્ણવેલા ધર્મોનો નિવેશ કરતી નથી, પરંતુ ‘બ્રહ્મના ધર્મ’ વર્ણવ્યા તે ધર્મ આપણે લોકમાં અનુભવીએ છીએ તેવા પ્રકૃત હોવા જોઈએ’ એવી સહા થાય તે દૂર કરવા પ્રયત્નના પ્રાકૃત ધર્મોનો જ બ્રહ્મમાં નિવેશ કરે છે તમે કહો છો તે પ્રમાણે માની રાખાય એમ નથી, કારણ કે બ્રહ્મમાં કોઈપણ પ્રકારના ધર્મ નથી એમ તમારો કહેવાનો ભાવાર્થ છે એનાથી તો બ્રહ્મ અસત્ પદાર્થ જ કહેવાય શ્રુતિ અસત્ પદાર્થનું નિરૂપણ કરનારી હોવાથી પ્રમાણ ગણાય નહિ વગી, બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા ધર્મનું બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરનારી હોવાથી શ્રુતિ પ્રમાણ કરે છે એમ જ કહેવાય, અને તેથી પણ એ પ્રમાણ ગણાય નહિ. વગી, જે ધર્મનો નિવેશ કરી બ્રહ્મ જ ન શ્રુતિને કરાવતું હોય તો કુખીપણ વગેરે લોકમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મોનો બ્રહ્મમાં નિવેશ કરત, તેથી જ આપણને બ્રહ્મ જ્ઞાન થાય શ્રુતિને બ્રહ્મમાં અધૌકિક ધર્મનું નિરૂપણ કરવાનું કોઈ કારણ ન હતું

પૂર્વપક્ષી—શ્રુતિએ જે ધર્મનું બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કર્યું છે તે સર્વ લૌકિક જ છે અધૌકિક ધર્મનું શ્રુતિએ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કર્યું જ નથી

સિદ્ધાન્તી—‘દે મૂઠ’ એક જ ધર્મો અથવા એક જ પદાર્થ સર્વત્ પાણિ અને પાદના અતરાંગો હોય, સર્વને નિયમમાં રાખનાર હોય, અને માત્ર જ્ઞાનરૂપ જ કરે પાદ વગેરે અવયવરૂપો હોય, એનું તમે અથવા તમ રા બાપે લોકમાં કદાપિ જોયું છે અથવા બ્રહ્મ વિના કોઈપણ પદાર્થ વિશે એવું સામન્ય છે કે લોકમાં આવા ધર્મોનો કોઈપણ સમયે અનુભવ કયો વિના શ્રુતિએ વર્ણવેલા આ સર્વ ધર્મ લૌકિક જ છે એમ કહેવું અતિશય અનુચિત જ છે. તેથી આ ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં શ્રુતિ માત્ર લૌકિક ધર્મોનો અનુવાદ જ કરે છે એમ કહેવાય નહિ

પૂર્વપક્ષી—આ ધર્મો લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી તોપણ શ્રુતિ એઓનું બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરી પરી નિવેશ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રુતિ એમ કરતી હોય તો બ્રહ્મ વસ્તુતા અસત્ જ ગણાય, અને અસત્ પદાર્થનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ પ્રમાણ ગણાય નહિ વગી, બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા ધર્મોનું એમાં શ્રુતિ નિરૂપણ કરે તો એણે પ્રમાણ કરી કહેવાય, અને તેથી પણ એ પ્રમાણ ગણાય નહિ આ પ્રમાણે પ્રથમ પણ અને ઉત્તર આથી ચક્રવાદીએ વગી, શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ લૌકિક ધર્મોનું જ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરી પરી એઓનો નિવેશ કરતી હોય તો બ્રહ્મ અસત્ થાય,

અને શ્રુતિએ કહેલા પ્રદ્ધમાં પણ અનાધાસન થવાથી મહાન અનય (અપરાધ) થાય. વળી, 'આધનો જન્મ જેમાંથી' (પ્ર. સૂ. ૧-૧-૨) ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા, પ્રદ્ધનું નિરૂપણ કરનાર બાદરાયણ, પૂર્વે 'અથ તેથી પ્રદ્ધજિજ્ઞાસા' એમ કહી, અસ્થૂલાદિ શ્રુતિનો વિચાર કરતાં 'અથ પ્રદ્ધજિજ્ઞાસા' એમ કહેત. આમ હોવાથી સર્વ વેદાન્તોના પ્રદ્ધપરત્વની તિલાંજલિ થઈ જાય; તેથી સમન્વય અધ્યાયની અસંગતિ થાય. સૂત્રમાં સવિશેષ નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિના પરસ્પર વિરોધનું ચિંતન પણ અપ્રયોજક થાય, કારણ કે નિષેધના અવિરોધ અથવા વિરોધમાં કાંઈ વિશેષ નથી.—'તત્પ્રધાન હોવાથી અરૂપવત્ જ' (પ્ર. સૂ. ૩-૨-૧૪) 'પ્રકૃતૈતાવત્ત્વનો પ્રતિષેધ કરે છે, પછી ભૂયઃ કહે છે' (પ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૨) ઇત્યાદિ, સૂત્રોમાં પણ નિર્વિશેષનું મુખ્ય તરફિ નિરૂપણ કરેલું છે.—એમ નથી. તમે

અને એ પણ આધાસનનું સ્થાન રહે નહિ, એવો મહાન દોષ પ્રાપ્ત થાય. વળી, 'આ જગતના જન્મ વગેરે જેમાંથી થાય છે' એવું બ્રહ્મનું લક્ષણ કરનાં પ્રથમ 'અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' પ્રતિજ્ઞા કરી, પુનઃ 'અસ્થૂલમનણુ' શ્રુતિનો વિચાર કરતી વખતે 'અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એવી પ્રતિજ્ઞા કરત. બ્રહ્મનું રાશ્વ વસ્તુ તમે કહે છે તેનું હોય તો 'અસ્થૂલમ્' વગેરે શ્રુતિનું નિરૂપણ કરતી વખતે 'અથ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા' એવી પ્રતિજ્ઞા સૂત્રકાર અવશ્ય કરત. શ્રુતિમાં કારણ બ્રહ્મ અન્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી એને 'અસત્' કહેવું છે, તેથી વસ્તુનું વેદાન્તોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય થાય છે એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ એ સમન્વયના સિદ્ધાન્તનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો પડે; તેથી બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં સર્વ વેદાન્તોના બ્રહ્મમાં સમન્વયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તે સર્વ અસંગત ગણાય. વળી, 'સદેવ સૌમ્યેદમમ આસીત્' 'અસદ્વા હદમમ આસીત્' એ શ્રુતિઓ છે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાય છે; પરંતુ દ્વિતીય શ્રુતિમાં કારણ બ્રહ્મ અન્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી એને 'અસત્' કહેવું છે, તેથી વસ્તુનું આ શ્રુતિઓમાં વિરોધ નથી. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં અવિરોધ છે એવો નિર્ણય બ્રહ્મસૂત્રના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં 'અસદ્વ્યવવેદશાન્નેતિ ચેન્ન. ધર્માન્તરેણ વાચ્યદોષાત્' એ સૂત્રમાં કરેલો છે. 'અસદ્વા હદમમ આસીત્' એ શ્રુતિમાં કારણને કાર્પની ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ કહેલું છે એમ કહે છે તો એ સત્ય નથી કારણ કે કાર્પની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણ અન્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેવું છે આ જ કારણથી એને 'અસત્' અન્યાકૃત અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેવું છે આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં બ્રહ્મના વિરોધોના અવસ્થામાં હોવાથી જ એને અસત્ કહેવું છે તો સર્વ વિરોધોનો નિષેધ કરવાનો હોત વિરોધનો સૂત્રમાં પરિહાર કરેલો છે. તમે કહે છે તેમ સર્વ વિરોધોનો નિષેધ કરવાનો હોત તો આનો વિરોધનો પરિહાર કરવ ની આવશ્યકતા ન હતી આ સર્વ અવિરોધચિંતન વ્યર્થ થઈ જાય, કારણ કે જે ગુણોનો નિષેધ કરવાનો છે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય અથવા ન હોય એમાં કાંઈ ક્ષતિ નથી.

પૂર્વપક્ષી—પણ તૃતીયાધ્યાયમાં 'અરૂપવદેવ હિ તત્પ્રધાનત્યાત્' 'પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિષેધતિ તત્તો વર્ત્તતિ ચ મૂયઃ' એ સૂત્રો મુખ્યતાથી જ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ નાનવું જ એમ એ.

એનો અર્થ બહુતા નથી, કારણ કે ત્યાં જડ અને જીવના ધર્મો બ્રહ્માં છે કે નહિ એમ વિચાર કરતા, એઓનું નિરૂપણ કરનાર અને નિષેધ કરનાર શ્રુતિ-એના પરસ્પર વિરોધના પરિહારનો વિચાર કરતાં, હેાય શ્રુતિવાક્ય હોવાથી એકનો પણ બાધ અશક્ય છે એમ બહી, ઔપાધિક બ્રહ્મ સવિશેષશ્રુતિનો વિષય છે અને નિરૂપાધિસ્વરૂપ બ્રહ્મ નિર્વિશેષશ્રુતિનો વિષય છે એ મતનો, સ્થાનથી પણ પરતું ઉભયવિંગ નથી, કારણ કે (એ) સર્વત્ર છે' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૧૧) એ સૂત્રથી, ઔપાધિક હોય તો બ્રહ્મનો એવો સ્વભાવ સંભવે નહિ તેથી એ શ્રુતિએ અબ્રહ્મનિરૂપક યદ્ બય, એમ નિરામ કરી, વળી ઉપહિત અને અનુપ-હિતના ભેદના અંગીકારથી બ્રહ્મનું ઉભયરૂપ ધરે એવા મતની ઉપપત્તિની આશંકા કરી, 'ભેદને લીધે નહિ એમ નહિ, પ્રત્યેકમાં અતદ્વયનને લીધે' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૧૨) એ સૂત્રથી, 'અને કેટલાક એમ પણ' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૧૩) એમ અભિમતથી અભેદબોધક શ્રુતિના વિરોધના નિરૂપણથી (એનો) નિરાસ કરી,

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો તમે સૂત્રોનો અર્થ બહુતા નથી તેથીજ એમ કહો છો. ત્યાં પ્રથમ જીવ અને જડ પદાર્થના ધર્મો બ્રહ્માં છે કે નહિ એ વિચાર સૂત્રમાર કરે છે. જે શ્રુતિઓ બ્રહ્માં આ ધર્મનો નિષેધ કરે છે તે શ્રુતિઓના અવિરોધના પરિહારનો સૂત્રમાર વિચાર કરે છે ઉભય શ્રુતિઓ છે, અને તેથી કોઈ એક પ્રકારની શ્રુતિઓ અન્ય પ્રકારની શ્રુતિઓનો બાધ કરવાને સમર્થ નથી એમ પણ એ ધ્યાનમાં રાખે છે વિરોધના પરિહારનો વિચાર કરતા પ્રથમ 'સવિશેષ શ્રુતિઓ તાર્ત્વિક ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે અને નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ ઉપાધિવર્તિત બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે' એ અનુ- 'ન સ્થાનતોડપિ પરસ્પરોમયલિંગં સર્વત્ર હિ' એ સૂત્રથી ખબર કરે છે સવિશેષશ્રુતિઓ તાર્ત્વિક ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી હોય, વરતુ એ શુદ્ધ તાર્ત્વિક ઉપાધિના જ હોય, તો એ બ્રહ્મના શુદ્ધ કહેવાય નહિ તેથી એ સવિશેષશ્રુતિઓ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અર્થોત્ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવાય નહિ, પરંતુ એ અબ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ સ્વીકારવું પડે એ મન સમન્વયાધ્યાયથી વિરુદ્ધ છે પછી આ શ્રુતિઓના વિરોધોનો અન્ય રીતે પરિહાર મુક્યવે છે 'ઉપહિત અર્થોત્ ઉપાધિવાળું અને અનુપહિત અર્થોત્ ઉપાધિવર્તિત બ્રહ્મ ભિન્ન છે પ્રપચથી વિન્શક્યુ બ્રહ્મ ભિન્ન છે અને પ્રપચના ધર્મવાળું બ્રહ્મ ભિન્ન કે. એ પ્રમાણે બ્રહ્માં ભેદ માનવાથી વિરોધ તરેસી નહિ' આ મતનો પણ નિરાસ કરે છે એમ પણ માની શકાય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મનો અભેદ શ્રુતિ રહે છે આ મતનું નિરૂપણ તથા એનું ખબર સૂત્રમાર 'ન મેદાદિતિ વેષ પ્રત્યેકમનદ્વચનાન્' એ સૂત્રથી કરે છે બ્રહ્મ ભિન્ન હોવાથી આ વિરોધ રહેતો નથી એમ કહે ને એ ઉચિત નથી, કારણ કે દરેક બ્રહ્મના સ્વ-રૂપમાં અભેદ છે એમ 'ઘયમેવ સ યોડયમ્' 'મ યઘ્યાયં પુરુષે યઘ્યાસાવાદિત્યે સ પક્' એ શ્રુતિઓ કહે છે 'ઘયિ યૈવમેદે' એ પરીના મુત્રમાં પણ કોઈ સાખા વાળાઓ ભેદનો નિષેધ કરી અનેતુ જ નિરૂપણ કરે છે એમ કરે છે મનસેવેદમાતદંતં નેદ નાનાસ્તિ કિંચન । મૃત્યો. સ મૃત્યુમાન્નોત્તિ ય દદ નાનેષ પશ્યતિ' એ

ધર્મી, 'આકાર પ્રપંચમધ્યપાતી હોવાથી અને પ્રપંચ જન્ય હોવાથી એ પણ જન્ય છે, તેથી એઓમાં બ્રહ્મના અભેદનો ભેદ ઔપચારિક છે, તેથી સાકારનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતી નથી' એમ શંકા થાય, ત્યારે 'તત્પ્રધાનને લીધે અરૂપવત્ જ' (સૂ. ૩-૨-૧૪) એમ કહે છે. જો આકાર પ્રાપંચિક હોય તો એમ થાય, પરંતુ એમ નથી, કારણ કે પ્રપંચમાં સ્થિતિ હોવાથી જ પ્રાપંચિક કહી શકાય નહિ, કેમકે તમારું માનેલું પણ એવું જ થઈ જાય. તેથી નિરાકારવાદીની પેઠે સાકારવાદીની શ્રુતિમાં પણ એ અરૂપવત્ જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. જેનું રૂપ અથવા નિરૂપણ કરવામાં આવે અથવા જેનો વ્યવહાર થાય તે રૂપ અર્થાત્ સર્વવ્યવહારનું વિષયત્વ; એનાથી યુક્ત રૂપવત્ વિશ્વ; બ્રહ્મ તો એનાથી વિલક્ષણ છે, એવો અર્થ છે. જેમ આ છે તેમ મૂર્તનાભક્ષણ આદિ પ્રસંગના નિરૂપણથી એનું નિરૂપણ થયેલું છે. અથવા, જેનાથી રૂપ અથવા વ્યવહાર થાય તે કર ચરણ આદિ કહેલા છે; તેથી જેમ લોકમાં ફર આદિ લિન્ન અને કરાદિવાળો અભિમાની લિન્ન છે તેમ કર આદિથી લિન્ન એઓના અભિમાની તરીકે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું નથી, પરંતુ કર આદિ

શ્રુતિ ખ્યાનમાં રોપી આ સૂત્ર સૂત્રકારે યોગ્ય છે. પછી 'આકાર પ્રપંચમાં હોય છે તેથી પ્રાપંચિક છે. આકાર પ્રાપંચિક હોવાથી જન્ય અથવા નિત્ય છે, કારણ કે પ્રપંચ જ જન્ય છે, તેથી સર્વિશેષ અથવા આકારવાળા પદાર્થનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ સંભવતો નથી, તેથી શ્રુતિ અભેદનું નિરૂપણ કરે છે તે અભેદ ઔપચારિક જ હોવો જોઈએ. પરંતુ અભેદ સંભવતો નથી, તેથી ઉપચારથી જ અભેદ છે એમ કહેવાનો શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોવો જોઈએ.' એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા 'અરૂપવદેવ હિ તત્પ્રધાનસ્વાત્' સૂત્ર સૂત્રકારે યોગ્ય છે. શ્રુતિ જે આકારનું બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરે છે તે તમે કહ્યું તેમ પ્રાપંચિક હોત તો તમારા મેત કંદાચ અસત્ય ગણાત, પરંતુ એ આકાર પ્રાપંચિક નથી. પ્રપંચમાં રહેલા હોય તેથી જ પ્રાપંચિક કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ માનો તો તમે બ્રહ્મ માનો છો તે પણ પ્રપંચમાં રહેલું હોવાથી પ્રાપંચિક ગણાય; તેથી જેમ બ્રહ્મ નિરાકાર છે એમ કહેનારી શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને 'અરૂપ' કહે છે તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ સાકાર છે એમ કહેનારી શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને 'અરૂપ' જ કહે છે. જેનું રૂપ અથવા નિરૂપણ અર્થાત્ વ્યવહાર કરવામાં આવે તે 'રૂપ' કહેવાય, તેથી 'રૂપ' એટલે જે પદાર્થનો સર્વ વ્યવહાર થઈ શકે તે 'રૂપવત્' એટલે રૂપવાળું અર્થાત્ વિશ્વ. બ્રહ્મ 'અરૂપવત્' અથવા રૂપવત્ વિશ્વથી વિલક્ષણ છે. બ્રહ્મ વિશ્વથી વિલક્ષણ છે એનું નિરૂપણ પ્રથમ મૂર્તનાભક્ષણના પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતાં કરેલું છે. તેથી જે ધર્મોનું શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિરૂપણ કરે છે તે વિશ્વથી વિલક્ષણ અથવા અલૌકિક જ છે. અથવા જેનાથી રૂપ અર્થાત્ વ્યવહાર થાય છે તે કર ચરણ વગેરે 'રૂપ' છે. લોકમાં કર ચરણ વગેરે લિન્ન હોય છે અને જેના એ કર ચરણ વગેરે છે તેઓ અર્થાત્ કર ચરણ વગેરેના અભિમાની લિન્ન છે, તેથી લોકમાં કર ચરણ વગેરે જેને હોય છે તે રૂપવાળા છે, પરંતુ બ્રહ્મ 'અરૂપવત્' અથવા રૂપરહિત છે, કારણ કે બ્રહ્મના કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મથી લિન્ન નથી, પરંતુ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે, કારણ કે શ્રુતિ બ્રહ્મને બ્રહ્મના કર ચરણ વગેરેથી લિન્ન અને કર ચરણ વગેરેનું અભિમાની હોય એમ વર્ણવતી નથી, પરંતુ બ્રહ્મના કર ચરણ વગેરે પણ બ્રહ્મથી લિન્ન

પણ પ્રશ્ન જ હોવાથી લેદના અભાવને લીધે રૂપનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, રૂપ-
વતનું નહિ, એવો અર્થ છે. - 'કર આદિ પણ પ્રશ્ન જ છે, એનાથી ભિન્ન નથી,
એમ કેમ જણાયું ?' - તેથી એના નિશ્ચય કરાવનાર 'તત્પ્રધાનને લીધે'
એમ કહે છે, કારણ કે સર્વ વેદાન્તનું પ્રાધાન્યથી પ્રશ્ન જ પ્રતિપાદ્ય છે.
કર આદિ અપ્રશ્ન હોય તો એઓનું નિરૂપણ કરનાર વેદાન્ત અપ્રશ્નપરક ધાય,
અને પ્રશ્નપરત્વના નિયમની વ્યાકૃતિ થાય; તેથી કર આદિનું નિરૂપણ કરનાર
પણ સાક્ષાત્ પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરનાર જ છે, એવો અર્થ છે. 'સર્વત્ર પ્રસિદ્ધના
ઉપદેશ લીધે' (પ્ર. સૂ. ૧-૨-૧) 'એનું આમાં આમનન કરે છે' (પ્ર. સૂ. ૧-૨-૩૨)
ઇત્યાદિ અધિકરણરૂપ ઉપપત્તિ 'હિ' શબ્દથી કહે છે. જેમ સૈન્ધવધન અનન્તર
અને અખાદ્ય સર્વ રસધન છે તેમ અરે આ આત્મા અનન્તર અખાદ્ય સર્વ
પ્રજ્ઞાનધન જ છે' (ખ. ૪-૫-૧૩) 'સત્ય વિજ્ઞાન આનન્દ પ્રજ્ઞા' 'કેવલ આનન્દનાં
કર પાદ મુખ હૃદય આદિવાળા' 'અસ્થાસને લીધે આનન્દમય (પ્રજ્ઞા)'
(પ્ર. સૂ. ૧-૧-૧૨) એ શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયની એકવાક્યતાથી કર આદિ
પણ સમિધદાનદરૂપ જ માનવા. તેથી જ સૂત્રકાર પણ આગળ 'અને તન્માત્ર
જ કહે છે' (પ્ર. સૂ. ૩-૨-૧૬) એમ કહે છે. આ શ્રુતિઓનું જ અત્ર અનુ-

નંદિ હોવાથી, કર ચરણ વગેરેનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ પ્રજ્ઞાના રૂપ અથવા રવરૂપનું જ
નિરૂપણ કરે છે, પ્રજ્ઞાને રૂપરૂપ કહેતી નથી, એવો અર્થ 'અરૂપવત્' શબ્દનો છે. કર ચરણ
વગેરે પ્રજ્ઞા જ છે. પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન નથી એવું જ્ઞાન કેમ ધાય છે એ જણાવવા 'તત્પ્રધાનત્વાત્'
શબ્દ સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં યોજ્યો છે. કર ચરણ વગેરે પ્રજ્ઞા જ છે, પ્રજ્ઞાથી 'ભિન્ન નથી,
કારણ કે સર્વ વેદાન્ત પ્રધાનનાથી પ્રજ્ઞાનું જ નિરૂપણ કરે છે. તોયે પ્રમાણે અર્થ છે : કર ચરણ
વગેરે પ્રજ્ઞા ન હોય, પરંતુ પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન હોય તો એઓનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પ્રજ્ઞાનું
નિરૂપણ કરતી નથી, પરંતુ અપ્રજ્ઞાનું નિરૂપણ કરે છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. આ પ્રમાણે
કેટલીક શ્રુતિઓ અપ્રજ્ઞાનું નિરૂપણ કરે છે એમ માનીએ તો 'સર્વ વેદાન્ત પ્રજ્ઞાનું જ નિરૂ-
પણ કરે છે, સર્વ વેદાન્તનો પ્રજ્ઞામાં સમન્વય છે' એ સિદ્ધાન્તનો ભ્રમ ધાય; તેથી કર
ચરણ વગેરેનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ પ્રજ્ઞાનું જ નિરૂપણ કરે છે એમ માનવું
જોઈએ. આ પ્રમાણે માનવાથી 'સર્વથા પ્રસિદ્ધોપદેશાત્' 'આમનન્તિ ચૈનમસ્મિન્'
એ અધિકરણોની પણ સંગતિ થાય છે એમ જણાવવા સૂત્રમાં 'હિ' શબ્દ યોજ્યો છે. 'જેમ
સૈન્ધવધન અનન્ત અને અખાદ્ય સર્વ રસધન છે તેમ અરે આ આત્મા અનન્ત અખાદ્ય સર્વ
પ્રજ્ઞાનધન જ છે' 'સત્ય વિજ્ઞાન આનન્દ પ્રજ્ઞા' એ શ્રુતિઓ, 'કેવલ આનન્દનાં કર પાદ મુખ
હૃદય આદિવાળા' સ્મૃતિ 'આનન્દમયોઽભ્યાસાત્' ન્યાય અથવા પ્રજ્ઞાસૂત્ર સર્વ કર ચરણ
વગેરે સમિધદાનદરૂપ જ છે, અર્થાત્ પ્રજ્ઞા છે' એવો ઉપદેશ કરે છે વળી સૂત્રકાર પણ 'આદ્ય
સન્માત્રમ્' સૂત્ર યોજે છે ઉપર કહેલી શ્રુતિઓનું જ આ સૂત્રમાં અનુસંધાન કરવાનું છે, તેથી
આ સૂત્રમાં કર ચરણ વગેરે પ્રજ્ઞા જ છે, પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન નથી, એવો સૂત્રકાર ઉપદેશ કરે છે.

વળી, તમે કહેા છે તેમ પ્રજ્ઞા રૂપરૂપિણ છે એમ ઉપદેશ કરવાનો સૂત્રકારનો આરાય

સંધાન કરવાતું છે. તમારા માનેલા બ્યાખ્યાનમાં તો ‘અરૂપમ્’ એટલેથી જ આરિતાશ્ચ થાય. રૂપવત્ત ઉભયવાદીને અસંમત હોવાથી વિવાદનું આરંભ ન હોવાથી એનો નિષેધ અનુપપન્ન થાય, કારણ કે મિદ્ધાન્તમાં રૂપરૂપ માનેલું છે. આમ હોવાથી એમ કહેલું છે. તેથી અમારો કહેલો જ અર્થ સૂત્રકારે માનેલો છે એમ જણાય છે

બ્રહ્મ પ્રપંચના ગુણરહિત સહજ અનંત અપ્રાકૃત ગુણનાળું છે

વળી, ‘અને દર્શનને લીધે’ (પ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૧) સુધી શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષથી સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય હોવાથી વિરોધનો પરિહાર કરી, ‘પ્રકૃતૈતાવત્ત્વ’ (પ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૨) એમ યુક્તિથી એનો પ્રતિષેધ કરે છે. અસ્થૂલાદિ વાક્યથી એતાવત્ત્વ (અર્થાત્) સ્થૂલત્વ અણુત્વ હ્રસ્વત્વ આદિનો અભાવમાં પ્રતિષેધ કરે છે, તે પ્રકૃતમાં લોકમાં, અથવા પ્રકૃત જે લૌકિક શ્રુતિ બ્રહ્મમાં પ્રતિષેધ કરે છે, તે પ્રકૃતમાં લોકમાં, અથવા પ્રકૃત જે લૌકિક એતાવત્ત્વ તેનો જ પ્રતિષેધ કરે છે, પરંતુ પોતે કહેલા સર્વેશિતૃત્વ આદિ ધર્મનો નહિ, એવો અર્થ છે. આમ જ ‘નેતિ’ એમાં ‘ઇતિ’ શબ્દ પ્રકારવાળી છે, તેથી ‘જે આમ નહીં છે’ સુધી પ્રથમ બ્રહ્મના વિભૂતિરૂપ મૂર્તામૂર્તનું નિરૂપણ કરી, જેનાં આ બે રૂપ છે અને પછયંત પદ્યો જેના ભેદનું પૂર્વે નિરૂપણ કરેલું છે, તેમાં નિરૂપણ કરેલા સર્વતઃપાણિપાદાન્તત્વ આદિનું લૌકિક તરીકે જ્ઞાન ન થાય, એ પ્રયોજનથી ભિન્ન પ્રક્રમથી એવા પ્રકારના જ્ઞાનનો બ્રહ્મમાં હોવો

હોતો તો સૂત્રકાર ‘અરૂપમ્’ શબ્દ જ યોગ્યત, પરંતુ ‘અરૂપવત્’ શબ્દ યોગ્યત નહિ. ‘અરૂપમ્’ એટલે રૂપરહિત બ્રહ્મ રૂપરહિત છે એમ ઉપદેશ કરવાનો સૂત્રકારનો આશય હોતો તો સૂત્રકાર ‘અરૂપમ્’ શબ્દ જ યોગ્યત, કારણ કે એ શબ્દથી સંપૂર્ણ રીતે એવો ઉપદેશ થાય છે. તમે બ્રહ્મને રૂપ નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મ રૂપવત્ નથી, એમ માનો છો. અમે પણ કર ચરણ વગેરે બ્રહ્મના રૂપ નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મ રૂપવત્ નથી, એમ માનીએ છીએ, તેથી બ્રહ્મ રૂપવત્ નથી એમ ઉભયવાદી માનીએ છીએ અને એ વિશે વિચાર નથી, તેથી બ્રહ્મના રૂપવત્પણાના નિષેધની આવશ્યકતા નથી, અને એની અનુપપત્તિ થાય છે. પરંતુ સૂત્રકાર ‘અરૂપવત્’ શબ્દ યોગ્ય રૂપવત્પણાનો નિષેધ કરે છે, તેથી અમે આ સૂત્રનો જે અર્થ કયો છે તે જ અર્થ સૂત્રકારે માનેલો છે, એમ જણાય છે

વળી, ‘દર્શનાશ્ચ’ સૂત્રપર્યંત બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે એમ માનવ મા જે વિરોધ આવે તેનો શ્રુતિ સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષથી સૂત્રકાર પરિહાર કરે છે. પછી એ જ વિરોધનો યુક્તિ અથવા અનુમાનથી પરિહાર કરવા ‘પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિષેધવતિ તત્તો યત્તીતિ ચ મૂય’ સૂત્ર યોગ્ય છે. ‘અસ્થૂલ અનણુ’ વગેરે શ્રુતિ બ્રહ્મમાં જે રૂપવત્પણું અણુપણું હ્રસ્વપણું વગેરે એતાવત્ત્વ અર્થાત્ આટલાપણુનો નિષેધ કરે છે તે પ્રકૃત અથવા લૌકિક એતાવત્ત્વ છે, અર્થાત્ લૌકિક રૂપવત્પણું વગેરે ગુણોનો શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે. અર્થાત્ પ્રકૃત જે લૌકિક એતાવત્ત્વ અર્થાત્ આટલાપણું તેનો જ શ્રુતિ બ્રહ્મમાં નિષેધ કરે છે, પરંતુ પોતે વર્ણવેલા સર્વેશિતૃત્વ અર્થાત્ સર્વના, ઈશ્વર હોવાપણું અથવા સર્વનિષ્વત્ત્વ વગેરે ગુણોનો શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી. એ જ પ્રમાણે ‘નેતિ નેતિ’ શ્રુતિમાં ‘ઇતિ’ શબ્દ પ્રકારવાળી છે, તેથી શ્રુતિ પ્રથમ બ્રહ્મના મૂર્ત અને અમૂર્ત એ બે વિભૂતિરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. આ નિરૂપણ ‘જે આમ નહીં છે’ પર્યંત શ્રુતિ કરે છે. ૫મી ૫મી વિક્રિંતિથી જેના બે રૂપનું ભેદ્યો નિરૂપણ કર્યું તે જ બ્રહ્મમાં અન્ય સ્થાને સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંત

અહીંથી 'ઇત્યાદિથી નિષેધ કરે છે. અર્થ નીચે પ્રમાણે છે : 'સર્વતઃ પાણિ' ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત અમૂર્ત રૂપ જાણવાં, પરંતુ 'બ્રહ્મનાં આ રૂપ છે' એ પ્રકારથી ન જાણવાં, પરંતુ 'બ્રહ્મ જ છે' એમ જાણવાં, એવો અર્થ છે. એહી 'પછી ભૂયઃ કહે છે' એમ સૂત્રકાર નિશ્ચયકારક (વાક્ય) કહે છે. જે વાક્યમાં અથવા પ્રકરણમાં નિષેધ કરે છે તેમાં જ નિષેધ પછી શ્રુતિ પુનઃ એ ધર્મ કહે છે; જેમકે 'ઇન્દ્રિયો પરાંચિ છે' કહી 'પ્રત્યગાત્માનું ઇક્ષણ કર્યું' કહે છે; 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' (તૈ.-૨-૯) કહી 'બ્રહ્મનો આનંદ જાણનાર' કહે છે; 'અસ્થૂય' ઇત્યાદિ કહી 'હે ગાર્ગિ, આ આ અક્ષરની આજ્ઞાથી ઘાવાપૃથિવો વિદૂત રહે છે' કહે છે; ઇત્યાદિ. તમારા વ્યાખ્યાનમાં તો 'પ્રકૃત' પદ વ્યર્થ થઈ જાય, કારણ કે 'એતાવત્' પદથી જ સાન્નિધ્યને લીધે ઉભય રૂપની પ્રતીતિનો સંભવ છે. - "એતાવત્' પદ સામાન્યવાચક હોવાથી એ વિશેષવાચક છે" - એમ નથી, કારણ કે (એ) તુલ્ય છે; અથવા, 'નેતિ નેતિ' વાક્યનો અત્ર વિચાર કરવામાં આવે છે કે નિષેધ કેનો

વગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ સર્વમાં લૌકિકજ્ઞાના જ્ઞાનનો અણત આદેશો નેતિ નેતિ' એ શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. નીચે પ્રમાણે અર્થ છે : 'સર્વતઃ પાણિ અને પાદના અંતરાણું' વગેરે વાક્યોમાં બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે તે બ્રહ્મમાં પણ મૂર્ત અને અમૂર્ત એવાં બે રૂપ છે એમ જાણવું, પરંતુ 'આ બ્રહ્મના રૂપ છે' એ પ્રકારનું જ્ઞાન રાખવું નહિ. મૂર્ત અને અમૂર્ત બ્રહ્મના રૂપ છે એમ માનવું નહિ, પરંતુ એ બ્રહ્મ જ છે એમ એએતે જાણવાં. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરાવનારનું સ્વકાર 'તત્તો ઘયીતિ જ મૂયા'થી નિરૂપણ કરે છે, કારણ કે શ્રુતિ જે વાક્યમાં અથવા જે પ્રકરણમાં ધર્મનો નિષેધ કરે છે તે જ વાક્યમાં અને તે જ પ્રકરણમાં નિષેધ કર્યો પડી એ ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે, જેમકે શ્રુતિ પ્રથમ 'ઇન્દ્રિયો પરાંચિ છે' કહી 'પ્રત્યગાત્માનું ઇક્ષણ કર્યું' એમ કહે છે; વળી, 'જ્યાંથી વાણી મન સહિત પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે' કહી, 'બ્રહ્મનો આનંદ જાણનાર' વગેરે કહે છે વળી, 'અસ્થૂય' વગેરે વાક્યથી બ્રહ્મમાં ધર્મનો નિષેધ કરી, 'હે ગાર્ગિ' ! આ અક્ષરની આજ્ઞાથી ઘાવાપૃથિવો વિદૂત રહે છે' વાક્યથી શુદ્ધનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી મૂર્ત અમૂર્ત બ્રહ્મનાં રૂપ છે એમ માનવું નહિ, પરંતુ બ્રહ્મ જ છે એમ માનવું જોઈએ. 'નેતિ નેતિ' એ નિષેધશ્રુતિનો આ જ અભિપ્રાય છે, કારણ કે ત્યાં 'ઈતિ' સમ્પ્રદ પ્રકારવાળી છે.

તમે આ સૂત્રો જે અર્થ કરો છો તે ઉચિત નથી, કારણ કે એ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે 'પ્રકૃત' સમ્પદ વ્યર્થ થઈ જાય છે. 'એતાવત્' અર્થાત્ 'એતજ્ઞ' સમ્પદો જ પૂર્વે તરતે જ વશુવેદમાં એ રૂપની પ્રતીતિ થાય એ સંભવે છે, તેથી 'પ્રકૃત' સમ્પદ વ્યર્થ રહી જાય છે.

પૂરવણી—'એતાવત્' સમ્પદ સામાન્ય રીતે અને 'પ્રકૃત' સમ્પદ મૂર્ત ને અમૂર્ત બે રૂપનું વિશેષતાથી જ્ઞાન કરાવે છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. તમે નેતિ નેતિ' એ શ્રુતિ માત્ર લૌકિક જ મૂર્ત અને અમૂર્ત પાંચુનો નિષેધ કરે છે એમ માનવા નહીં, પરંતુ સામાન્ય રીતે જ એએનો નિષેધ કરે છે એમ તમે માનો છો, તેથી 'એતાવત્' સમ્પદ સામાન્ય રીતે નિષેધ કરે છે અને 'પ્રકૃત' સમ્પદ વિશેષતાથી નિષેધ કરે છે એમ કહેવું ઉચિત નથી. 'પ્રકૃત' અને 'એતાવત્' ઉંચક સમ્પદ ગુણ જ છે. દરેક સમ્પદ સામાન્ય રીતે નિષેધ

છે. 'ત્યાં સૂત્રમાં 'પ્રકૃત' શબ્દથી 'બ્રહ્મનાં બે રૂપ' ઇત્યાદિ કહેલાં મૂર્ત અને અમૂર્ત બે રૂપનો પરામર્શ થાય છે" એવો તમારો મત છે, તેથી 'પ્રકૃતત્વનો પ્રતિપેદ કરે છે' એટલાંથી જ ચારિતાર્થ થવાથી, 'એતાવત્' પદ વ્યર્થ થાય છે; તેથી અમારો કહેલો અર્થ જ વ્યાસભૂએ ધારેલો છે એમ માનવું. તેથી સવિશેષ અને નિર્વિશેષ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓમાં વિરોધ ન હોવાથી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિક ધર્મરહિત સહજ અનન્ત ધર્મશુદ્ધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'સચ્ચિદ્' અને નિર્ગુણ જણાવનારી શ્રુતિઓ એમ જણાવે છે કે ભગવાનની હૃદયથી જ એમનાં દર્શન વગેરે વ્યવહાર થાય છે.

'અદૃશ્ય અગ્રાહ્ય' 'ત્યાં સૂર્ય' પ્રકાશતો નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો વિરોધ હોવાથી બ્રહ્મ દૃશ્ય અને પ્રકાશ્ય હોવાથી (એને) સવિશેષ કહેવું યોગ્ય નથી-એ અસત્ય છે, કારણ કે દૃશ્યત્વ પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી સિદ્ધ છે, કેમકે 'કોઈક અમૂર્તત્વ ઇચ્છનાર આવૃત્તચક્ષુ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું ઇક્ષણ કર્યું' 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થયા પછી ધ્યાન કરનાર નિષ્કલને જુએ છે' (મું. ૨-૩-૮) 'હે અણુન! પરંતપ! અનન્ય ભક્તિથી મારા આવા પ્રકારનું જ્ઞાન દર્શન અને મારામાં તત્ત્વથી પ્રવેશ શક્ય છે.' (ભ. ગ. ૧૧-૫૪) 'લોકો તમારા ચરિત્રનું વારંવાર શ્રવણ કરે છે, સ્તુતિ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને એમાં આનંદ માને છે. એ જ અદ્ય સમયમાં તમારા ભવપ્રવાહમાં સ્મરણ કરતા ચરણામ્બુજનાં દર્શન કરે છે' ઇત્યાદિ (ભા. ૧૦-૨-૩૭) (શ્રુતિ સ્મૃતિ છે.) આમ હોવાથી ઉભયના

કરવા સમર્થ છે તેથી એક શબ્દ વ્યર્થ છે, 'નેતિ નેતિ' એ શ્રુતિનો સૂત્રમાં વિચાર કર્યો છે કે એ શ્રુતિ ખતો નિષેધ કરે છે. એમાં સૂત્રમાં 'પ્રકૃત' શબ્દ છે તે 'બ્રહ્મનાં બે રૂપ' વગેરેથી બ્રહ્મનાં મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપો વર્ણવ્યા તેઓનો પરામર્શ કરે છે એમ તમે માનો છો, તેથી સૂત્રકારનો પણ એવો જ અભિપ્રાય હોત તો 'પ્રકૃતત્વં પ્રતિપેદતિ' શબ્દો જે જત, કારણ કે એ શબ્દોથી તમારો માનેલો સર્વ અર્થ સમજાય છે, તેથી 'એતાવત્' પદ વ્યર્થ થાય છે, તેથી તમારો અર્થ ઉચિત નથી, તેથી સવિશેષ અને નિર્વિશેષ શ્રુતિઓમાં વિરોધ જ નથી. સવિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં અલોકિક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં લોકિક ધર્મોનો નિષેધ કરે છે, તેથી એઓમાં વિરોધ નથી; તેથી બ્રહ્મ સર્વ પ્રાપ્તિક અથવા લોકિક ધર્મરહિત છે અને સહજ અનન્ત અલોકિક ધર્મશુદ્ધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મ સવિશેષ હોય તો એ દૃશ્ય અને પ્રકાશ્ય બજાય, પરંતુ 'અદૃશ્ય અગ્રાહ્ય' શ્રુતિ બ્રહ્મ અદૃશ્ય છે એમ કહે છે. વળી, 'ત્યાં સૂર્ય' પ્રકાશતો નથી' વગેરે શ્રુતિ બ્રહ્મ પ્રકાશ્ય નથી એમ ઉપદેશ કરે છે, તેથી બ્રહ્મને સવિશેષ માનીએ તો આ શ્રુતિઓનો વિરોધ થાય છે; તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—એ પણ સત્ય નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ જ બ્રહ્મ દૃશ્ય પણ છે એમ કહે છે. 'કોઈક અમૂર્તત્વ ઇચ્છનાર આવૃત્તચક્ષુ ધીરે પ્રત્યગાત્માનું ઇક્ષણ કર્યું' 'જ્ઞાનના પ્રસાદથી વિશુદ્ધસત્ત્વ થયા પછી ધ્યાન કરનાર નિષ્કલને જુએ છે' એ શ્રુતિઓ, અને 'હે અણુન! પરંતપ! અનન્ય ભક્તિથી મારા આવા પ્રકારનું જ્ઞાન દર્શન અને મારામાં તત્ત્વથી પ્રવેશ શક્ય છે' 'લોકો તમારા ચરિત્રનું વારંવાર શ્રવણ કરે છે' વગેરે સ્મૃતિઓ

અવિરોધ માટે અદૃશ્યત્વ આદિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ ઈન્દ્રિય આદિના સામર્થ્યથી દૃશ્યત્વનો નિરોધ કરે છે. દૃશ્યત્વનું નિરૂપણ કરનારી (શ્રુતિ) ભગવદ્ગુણથી જ ભગવાનનું દૃશ્યત્વ કહે છે એમ નિશ્ચય કરવો, કારણ કે ભગવાને જ કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન ! મેં આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઈ આ પર રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં' (ભ. ગી. ૧૧-૪૭). આથી આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઈ સ્વસામર્થ્યનું દાન કરી દર્શન કરાવે છે એમ જણાય છે. 'મારા લોકોનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો અનુભાવ છે' (ભા. ૨-૬-૨૧) એવું જ્ઞાતા પ્રતિ ભગવાનનું વાક્ય છે, તેથી જ દૃશ્યત્વ પૂર્વપક્ષમાં સૂત્રકાર પણ 'વળી સંરાધનથી, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને લીધે' (જ્ઞ સૂ. ૩-૨-૨૪) એમ કહે છે. 'વળી' એ પૂર્વપક્ષી મૂર્ખ છે એમ પૂર્વપક્ષની નિંદામાં (યોજેલો છે), કારણ કે સારી રીતે આરાધનાથી દર્શન કરે છે-એમ કેમ ?-પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન વડે. 'અનેક જાહુ ઉદર વકત્ર અને નેત્રવાળાનું દર્શન કરું છું' (ભ. ગી. ૧૧-૧૬) એ પ્રત્યક્ષ મુવાદિક અનુમાપક છે. એવાનાથી. અથવા, શ્રુતિ અને રમૂતિને લીધે. અમ હોવાથી 'સર્વ' મારાં

જમ જ્ઞાન દરમ છે એમ ઉપરેલ કરે છે, તેથી દૃશ્યત્વ અને અદૃશ્યત્વ ઉભયનું શ્રુતિ જ્ઞાનમાં નિરૂપણ કરે છે. આ ઉભયમાં વિરોધ ન આવે તે માટે જ્ઞાન અદૃશ્ય છે એવો પ્રોધ કરનારી શ્રુતિ આપણી હિંદુઓના સામર્થ્યથી જ્ઞાન દૃશ્ય નથી એમ કહે છે, અને જ્ઞાન દૃશ્ય છે એવો એમ કરનારી શ્રુતિ ભગવાનના અનુમદથી જ જ્ઞાન દૃશ્ય છે એમ કહે છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ. 'હે અર્જુન ! મેં આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઈ આ પર રૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં' એમ ભગવાન પોતે જ ઉપરેલ કરે છે, તેથી આત્મયોગથી પ્રસન્ન થઈ પોતાના સામર્થ્યનું દાન કરી, ભગવાન દર્શન કરાવે છે એમ જણાય છે. વળી, શીમહાગયનના દ્વિતીય રકષમાં ભગવાન જ્ઞાનને 'મારા યોગનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો અનુભવ છે' એમ કહે છે. 'મનીષિત' એટલે જેના વિશે ભગવાનની મનીષા અથવા દેહી થઈ જાય તે. 'આ મારા લોકોનું અવલોકન કરે' એવી ભગવાનની જેના વિશે દેહી થાય તે 'મનીષિત' છે. ભગવાનના મેનું અવલોકન કરવું એ મનીષિતનો અનુભવ અથવા પ્રભાવ છે, તેથી ભગવાનના અનુમદથી ભગવાનનાં દર્શન થય છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી જ મુખ્ય પક્ષ જ્ઞાન દૃશ્ય છે એ વિશે પૂર્વપક્ષ થાય તેમાં ઉત્તર આપનાં 'સર્વિ મેરાપને પ્રત્યક્ષાનુમાનાઘ્યામ્' સૂત્ર યોજે છે. આ મુખ્યમાં 'સર્વિ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિંદા માટે યોજેલો છે. પૂર્વપક્ષી મૂર્ખ છે એવો જેનો જ્ઞ કથ છે જ્ઞાનનું દર્શન થતું નથી એમ નથી, પરંતુ મારી રીતે આરાધન થય ત્યારે જ્ઞાનનું દર્શન થાય છે. જ્ઞાનનું દર્શન મારી રીતે આરાધન કરવાથી પ્રપક્ષ અને અનુમદથી થાય છે 'અનેક જાહુ ઉદર વકત્ર અને નેત્રવાળાનું દર્શન કરું છું' એ અર્જુન-વાક્યથી અર્જુનને પ્રત્યક્ષથી ભગવાનના દર્શન થયાં એમ સિદ્ધ થાય છે ક્રુવ વગેરેને અનુમદથી મન થતું ભગવાનની હાઠથી પડી ક્રુવને પણ પ્રપક્ષ દર્શન થયાં છે, તેથી જ્ઞાનનાં પ્રપક્ષ અને અનુમાનથી દર્શન થાય છે. અથવા પ્રપક્ષ એટલે શ્રુતિ અને અનુમાન એટલે રમૂતિ. શ્રુતિ અને રમૂતિથી એમ જણાય છે કે જ્ઞાનનું સારી રીતે આરાધન કરવાથી જ્ઞાનનું દર્શન થાય છે. 'જોઈક ધીર' વગેરે શ્રુતિઓ અને 'અનન્ય ભક્તિય' વગેરે રમૂતિઓ આવે

દર્શન કરે' એવી સાધારણ ઇચ્છાથી થયેલા પ્રાદુર્ભાવથી અવતારદશામાં સર્વને દર્શનસામર્થ્ય છે, પરંતુ અન્ય સમયે 'વેદોથી નહિ' (ભ ગી ૧૧-૫૩) 'પરંતુ અનન્ય ભક્તિથી' (ભ ગી. ૧૧-૫૪) એ વાક્યોથી ભક્તિથી જ (દર્શન થાય છે), એવો નિર્ણય થાય છે. ભક્તોને તો અવતારદશામાં પણ ભક્તિથી જ (દર્શન થાય છે), સાધારણ ઇચ્છાથી થતા નથી, કારણ કે એમની ભક્તિથી જ એમના માટે જ પ્રાદુર્ભાવ થયેલો હોય છે, અને લોકની મધ્યમા એમને સુખની ઉત્પત્તિ કરાવવાની છે તેથી સાધારણ ઇચ્છા પણ એમને માટે જ થયેલી હોય છે, અન્યથા લોકમાં સ્વપ્રાકૃત્ય નિઃપ્રયોજન યર્થ જાય સર્વને ભગવાનનાં દર્શન થાય છે તોપણ એમને મોહ દૂર થતો નથી, એમાં પણ ભગવાન સાત્ય-સ કલ્પ હોવાથી એમની ઇચ્છા જ પ્રતિબંધક છે એ જ રીતે એમને ભગવાનના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન પણ રહે છે ભગવાન અલૌકિક તેજ દર્શાવતા નથી અને લૌકિકનું અનુકરણ કરે છે એ પણ લીધાર્થ જ, અન્યથા લીધા જ સભવે નહિ

એમ કહે છે ભગવાનની ઇચ્છા જ દર્શનનું કારણ છે 'મારા લોકનું અવતોડન કરવું એ મનીષિતનો પ્રભાવ છે' એ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધના વાક્યથી ભગવાનના દર્શનનું કારણ છે એમ જણાય છે તેથી 'મને સર્વ જુએ' એવી સાધારણ ઇચ્છા થાય ત્યારે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેથી ભગવાનનો અનતાર થાય ત્યારે પણ સર્વ લોક ભગવાનનું દર્શન કરવા સમર્થ નથી, પરંતુ 'મને સર્વ જુએ' એવી સાધારણ ઇચ્છા હોવાથી સર્વને ભગવાનના દર્શન થાય છે જ્યારે અવતાર ન હોય ત્યારે માત્ર ભક્તિથી જ ભગવાનના દર્શન થાય છે 'હું વેદોથી નહિ' પણ અન્ય ભક્તિથી ત્યારે વાક્યોથી ભક્તિથી જ ભગવાનનું દર્શન થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે જ્યારે અવતાર થાય ત્યારે અન્ય સર્વને ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છાથી જ ભગવાનના દર્શન થાય છે, પરંતુ ભક્તોને એમની ભક્તિથી જ દર્શન થાય છે, ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છાથી દર્શન થતા નથી, કારણ કે ભક્તોને માટે જ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ભગવાનની સાધારણ ઇચ્છા પણ ભક્તોને માટે જ થાય છે ભક્તોને લોકમાં જ સુખ આપવું એવા હેતુથી ભગવાનને એવી સાધારણ ઇચ્છા પણ થાય છે જે ભક્તોને લોકમાં સુખ આપવાનો હેતુ ન હોય તો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય પ્રયોજનરહિત યર્થ જાય તેથી ભક્તોને લોકમાં સુખ આપવાના હેતુથી ભગવાન સાધારણ ઇચ્છા કરી અવતાર ધારણ કરે જ અવતાર સમયે સર્વને ભગવાનના દર્શન થાય છે તોપણ એમને મોહ દૂર થતો નથી એનું કારણ ભગવાનની ઇચ્છા જ છે ભગવાનની ઇચ્છાને પ્રતિબંધ હોવાથી અવતાર સમયે ભગવાનના દર્શન થતા છતાં લોકોનો મોહ દૂર થતો નથી ભગવાન સત્યમકલ્પ છે, તેથી પોતાનું દર્શન થતા છતાં લોકોનો મોહ દૂર ન થાય એમ પણ એમની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે એ જ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાને પ્રતિબંધ હોવાથી લોકોને અવતાર સમયે ભગવાનના દર્શન થાય છે તોપણ એમના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જ રહે છે એમને સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી ભગવાન અલૌકિક તેજ દર્શાવે છે અને લૌકિકનું અનુકરણ કરે છે, એ પણ માત્ર લીધા માટે જ, કારણ કે એમ ન કરે તો લીધા જ સભવે નહિ ભગવાન પોતાના દર્શન થતા છતાં લોકના અજ્ઞાનને દૂર થતા દેતા નથી તથા પોતાનું સ્વરૂપજ્ઞાન થતા દેતા નથી જે એમ ન કરે

અને સર્વનો તેજ સમયે મોક્ષ થાય. એમ ધવાથી સૃષ્ટિ અને મર્યાદાનો ઉત્ક્રેદ ઘર્ષ જાય. પ્રકાશ્યત્વ પણ એવી જ રીતે વાણી. 'આદિત્યનું જે તેજ આખાં જગતનો પ્રકાશ કરે છે, ચંદ્રમાં અને અગ્નિમાં જે તેજ છે તે તેજ મારું છે એમ જાણુ' (ભ. ગી. ૧૫-૧૨) એ વાક્યથી સ્વતેજથી સ્વપ્રકાશ્યત્વ પણ અતિ-વિરોધી નથી, સર્વ વ્યવહારનું વિષયત્વ પણ જગવાને જે કરેલું છે, જીવથી સ્વતાઃ કરી શકાય નહિ, તેથી જ 'પ્રકાશની પેઠે, અવૈયથ્યને લીધે' (ખ. સૂ. ૩-૨-૧૫) એમ સૂત્રકાર પણ કહે છે. આનો અર્થ: પૂર્વસૂત્રથી આકારનું પ્રતિપાદન થયું તોપણ 'જ્યાં વાણી' (તૈ. ૨-૪-૧) 'એ ઔપનિષદ પુરુષને' (ખ. ૩ ૯-૨૧) ઇત્યાદિથી નિરૂપિત વ્યવહારવિષયત્વ અને વ્યવહારવિષયત્વનો વિરોધ દૂર થયો નહિ અને શાસ્ત્ર વિફલ થાય છે તેથી આ (સૂત્ર) યોગ્ય છે. જેમ સૂર્ય વગેરેનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય છે અને અવ્યવહાર્ય પણ છે, કારણ કે પોતાની મેળે એ સંપાદન થતો નથી, તેમ એની સ્થાપના પણ થતી નથી,

અને માત્ર દર્શનથી સર્વને સ્વરૂપાન થયા કે તો સર્વને તરત જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, અને લીલા સંભરે નહિ. સર્વને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાથી મુલ્કિની મર્યાદાનો પણ ઉત્ક્રેદ ઘર્ષ જાય; તેથી જગવાને પોતાની પગલાંથી દર્શન આપે છે એમ જ અવશ્ય માનવું જોઈએ, એ જ પ્રમાણે જગવાને પ્રકાશ પણ છે આનાર સમયે સૂર્ય ચંદ્ર વગેરેના તેજથી જગવાને પ્રકાશ છે તેથી એ ક્ષય નથી એમ પણ માનવું નહિ, કારણ કે આદિત્યનું જે તેજ આખાં જગતનો પ્રકાશ કરે છે, ચંદ્રમા અને અગ્નિમાં જે તેજ છે તે તેજ મારું છે એમ જાણુ' એ વાક્યથી સર્વ જગવાને તેજથી પ્રકાશ છે. આદિત્ય ચંદ્ર વગેરેમાં જે તેજ છે તે પણ જગવાનેનું જ છે તેથી જગવાને અવનાર સમયે આદિત્ય ચંદ્ર વગેરેમાં રહેલા પોતાના જે તેજથી પ્રકાશ દેાય એમા કાર્ત્ત્વ દિનિ નથી એ જ પ્રમદે અવતર સમયે જગવાને વ્યવહાર થાય છે તેથી પણ કાર્ત્ત્વ દિનિ નથી, કારણ કે જાનેદિષ અને કર્મેદિષથી જે કાર્ત્ત્વ કરવામાં આવે તે અવધાર કહેવાય એમા પણ કર્તા જગવાને જ છે 'અવધારનું' વિષયપણું અર્થાત્ અમુક પ્રદાયનો અમુક અવધાર થય એવો નિયમ પણ જગવાને જ કરેલો છે, જીવ પોતાની મેળે એ કરી શકે નહિ, તેથી અવધાર-અમયે જગવાને અવધારના વિષય થાય, તેથી પણ એમના અવધારની દિનિ દત્તી નથી. કારણ કે અવધારનું વિષયપણું પણ જગવાને જ કરેલું છે, તેથી 'મહાશયત્વાયૈવધર્મા' સૂત્ર અનુસાર યોગ્ય છે. આનો અર્થ નવે પ્રમાણ છે : આની પહેલાં 'મહાશયત્વ' વગેરે સૂત્ર અનુસાર આકારનું પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ 'જ્યાં વાણી' પડેલા વિના અનન્ય પાણી રહે છે' એ શ્રુતિ અનુસાર અવધાર થતો નથી એમ કહે છે અને 'હું એ ઔપનિષદ પુરુષને પુરુષ' એ શ્રુતિ અનુસાર અવધાર થાય છે એમ ઉપરેલું કરે છે. 'મહાશયત્વ' સૂત્રથી અવધાર આનર્ત્ત પ્રતિપાદન થયું, પરંતુ આ શ્રુતિઓનો વિરોધ દૂર થયો નહિ. વળી, અત્ર સર્વ અવધારના અર્થ દેાય, અર્થાત્ અવધાર એવો જ ન હોય, તો અવધાર પણ નિરૂપ કરી જાય, તેથી આ વિરોધ દૂર કરવા અને અનુસાર અવધાર પણ થાય છે એમ ઉપરેલું કરવા 'મહાશયત્વાયૈવધર્મા' સૂત્ર અનુસાર યોગ્ય છે. જેમ સૂર્ય વગેરેના પ્રકાશનો અવધાર થાય છે અને વગર એનો અવધાર નથી પણ થતો, તેમ અનુસાર અવધાર થાય છે અને નથી પણ થતો. સૂર્ય વગેરેના પ્રકાશનો અવધાર નથી થતો,

પણ સૂચ્ય આવે અને મેઘ વગેરે ન હોય ત્યારે કેવલ સાંનિધ્યથી જ વ્યવહાર કરી શકાય છે, તેમ લૌકિક વાણી અને મન વડે વ્યવહાર કરી શકાતો નથી, પણ ઈશ્વરસાંનિધ્યમાં કરી શકાય છે, એમ શ્રુતિ ઉભય કહે છે.—‘એમ કેમ ?’—અવૈયથ્યને લીધે, નહિ તો એક શ્રુતિ વ્યર્થ થઈ જાય. દર્શનવ્યવહાર શ્રુતિસિદ્ધ છે એમ કહેલું જ છે. એ પ્રમાણે દર્શનવ્યવહારના ન્યાયથી જીત વ્યવહારનો પણ નિર્ણય (છે). એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ‘એઓ દર્શન કરે છે’ એમ ઉપક્રમ કરી, ‘સાથે સ્પૃહણીય વાણી વહે છે’ (ભા. ૩-૨૫-૩૫) એમ કહેલું છે; અને ‘આ જેનું’ વરણ કરે છે તેનાથી લભ્ય છે’ (ક. ૧-૨-૨૨) ઇત્યાદિ શ્રુતિથી (આ જ નિર્ણય થાય છે.)—દર્શન જ્ઞાન જ છે, બ્રહ્મ અરૂપ હોવાથી આકૃષ્ટ દર્શનનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરતી નથી—એમ નથી, કારણ કે ‘પણ અનન્ય-ભક્તિ વડે’ એ વાક્યમાં ‘હે પરંતપ ! તત્ત્વથી જ્ઞાન થવાને, દર્શન થવાને અને પ્રવેશ થવાને’ (ભા. ગી. ૧૧-૫૪) એમ જ્ઞાનદર્શન અને પ્રવેશનું ભિન્ન-તાથી નિરૂપણ કરેલું છે. રાસ વગેરે વ્યવહાર તો પ્રમાણસિદ્ધ છે. એમાં પ્રસિદ્ધ કામ, તદ્ભાવ, રમવાની ઇચ્છા, રમણ વગેરે પણ શુદ્ધ બ્રહ્મના જ ધર્મ છે

કારણ કે આપણે સ્વતઃ એ સંપાદન કરી શકીએ એમ નથી, અથવા એનું સ્થાપન કરી શકીએ છીએ એમ નથી, પરંતુ બ્યારે સૂચ્ય જોગે અને મેઘ વગેરે ન હોય ત્યારે માત્ર સૂચ્યની સન્નિધિથી જ એનો વ્યવહાર આપણે કરી શકીએ છીએ. એ જ પ્રમાણે લૌકિક મન વાણી વગેરેથી બ્રહ્મનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી, પરંતુ માત્ર ઈશ્વરની સન્નિધિથી એઓનો વ્યવહાર થઈ શકે છે. શ્રુતિ જ આ પ્રમાણે બ્રહ્મનો વ્યવહાર થતો નથી અને થાય છે એમ ઉભય કહે છે, તેથી એ પ્રમાણે માનવુ જોઈએ, નહિ તો એક શ્રુતિ વ્યર્થ થઈ જાય. તેથી બ્રહ્મનો વ્યવહાર પણ થાય છે બ્રહ્મનો દર્શનવ્યવહાર થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મનાં દર્શન થાય છે એ શ્રુતિસિદ્ધ છે એમ પ્રથમ કહી ચુક્યા છીએ. જેમ બ્રહ્મનો દર્શનવ્યવહાર થાય છે તે જ પ્રમાણે અન્ય વ્યવહાર પણ થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં આ અન્ય વ્યવહારનું પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. ‘એઓ દર્શન કરે છે’ એમ આરભના કદી, ‘સાથે સ્પૃહણીય વાણી વહે છે’ એમ પણ કહેલું છે. વળી, ‘આ જેનું’ વરણ કરે છે તેનાથી લભ્ય છે’ એ શ્રુતિ પણ પ્રતિરૂપ વ્યવહારનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ વ્યવહાર પણ છે અર્થાત્ બ્રહ્મનો વ્યવહાર પણ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે ત્યાં દર્શનનો અર્થ જ્ઞાન જ થાય છે. આમુખ દર્શનનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરતી નથી. બ્રહ્મ રૂપરહિત છે તેથી બ્રહ્મનું આમુખ દર્શન સંભવતુ જ નથી; તેથી ત્યાં દર્શનનો અર્થ જ્ઞાન જ કરવો ઉચિત છે.

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી, કારણ કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ‘હે પરંતપ ! અનન્યભક્તિ વડે મારું જ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વથી મારું દર્શન થાય છે, અને મારામાં પ્રવેશ થાય છે’ એ વાક્યમાં ભગવાનના જ્ઞાન દર્શન અને પ્રવેશ થાય છે, એમ જ્ઞાન દર્શન અને પ્રવેશ ત્રેજેનો ભિન્ન તરીકે ઉપરોક્ત કરેલો છે; તેથી દર્શન જ્ઞાનને જ કહે છે એમ કહી શકાય નહિ.

વળી, ભગવાનનો રાસ વગેરે વ્યવહાર પણ પ્રમાણસિદ્ધ જ છે. રાસરીવામાં કામ, અન્યનું રૂપ લેતું અથવા અન્ય થતું એ, રમણ કરવાની ઇચ્છા, રમણ વગેરે સર્વ ધર્મ

એમ બાણવું 'સર્વશક્તિ' એ શ્રુતિમાં અને 'આની શક્તિ પરા છે, વિવિધ સંભળાય છે, સ્વાભાવિક જ્ઞાન જલ અને ક્રિયારૂપ છે' એ શ્રુતિમાં (બ્રહ્મનું) સહજ અનંત શક્તિમત્ તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી સર્વ અર્થ ઉપપન્ન છે, તેથી કામસમયે જ આકામ પણ છે પોતાના ચરણના નખના સૌન્દર્યના લેશથી સર્વ સુંદરી-ઓને છતનાર, સર્વ સ્ત્રીઓના રત્નભૂત મગની ઉત્તમ વધૂઓના અનવધ હૃદય કુચરૂપી કનકાચલમા વિહાર કરતા પણ આત્મારામ જ છે, તેથી જ ત્યાં 'આત્મારામ પણ' (ભા. ૧૦ ૨૬ ૪૨) એમ કહેલું છે પ્રિયાના વિપ્રયોગથી અવસાદ વગેરે ભાવ પામે છે, તથાપિ, 'એ હું બાણવો નથી' ઇત્યાદિ વચનથી બાણતા નથી તથાપિ બ્યાપક જ છે, પરમાનન્દરૂપ જ છે, સર્વજ જ છે

બ્રહ્મમા વિરુદ્ધર્થો હોવાનું વેદમાં કહ્યું હોવાથી એમા લોક પ્રમાણે દોષ ન જોવાય.

'પ્રતિયોગી અને જોના અભાવના એક અવરોધથી સ્થિતિ કહી શકાય નહિ, તે જ પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્મોની પણ (એક અવરોધથી સ્થિતિ કહી શકાય નહિ), તેથી એમ વલ્લુ ચોગ્ય નથી' અમે વદતા નથી. પરંતુ અનુવાદ કરીએ છીએ. અમે અહીં નિઠાપાત્ર નથી જેનો અનુવાદ છે તે શ્રુતિની નિઠા (નિરાસ) કરવા તાત્પર થતો હોય, તો ઉદયાચલના એક દેશમાં કેવલ સ્થિતિથી જ સકલ

શુદ્ધ બ્રહ્મના જ છે એમ બાણવું શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને 'સર્વશક્તિ' કહે છે અને 'આની શક્તિ પરા છે, વિવિધ સંભળાય છે, સ્વાભાવિક જ્ઞાન જન અને ક્રિયારૂપ છે' એમ ઉપદેશ કરે છે, તેથી શ્રુતિના ઉપદેશ પ્રમાણે બ્રહ્મને સહજ અનંત શક્તિઓ છે, તેથી કામ વગેરે સર્વ ધર્મની એમાં ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી ભગવાન કામ સમયે જ કામરૂઢિન પણ છે પોતાના ચરણના નખના સૌન્દર્યના અલેખ જ સર્વસુંદરીઓને સૌંદર્યના છતનાર સર્વ સ્ત્રીઓના રત્ન મગની ઉત્તમ વધૂઓ અનવધ રુચિકર કુચરૂપી કનકાચલ અચલા મેરુ પર વિદાર કરતા છતાં ભગવાન આત્મારામ જ છે, તેથી જ રાસનીનાનું જ વર્ણન કરતા 'આ આરામ પણ' શબ્દો યોગ્યમા છે રાસનીનામા પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ભગવાનને અવસાદ અથવા ખેદ પણ થાય છે 'એ હું બાણવો નથી' વગેરે વચનો ભગવાન કહે છે, તેથી ભગવાનને લીના-સમયે અમુક જ્ઞાન ન હોવા છતાં ભગવાન બ્યાપક જ છે, પરમાનન્દરૂપ જ છે અને સર્વજ જ છે, તેથી રાસરાંતામા પ્રિયાના વિપ્રયોગથી ખેદ થવા છતાં ભગવાન પરમાનન્દરૂપ જ છે એ સમયે અમુક જ્ઞાન ન હોવા છતાં ભગવાન સર્વજ જ છે

પૂર્વપક્ષ—દશ્યત્વ અને અદશ્યત્વ, વ્યવહાર્યત્વ અને અવ્યવહાર્યત્વ એવા વિરુદ્ધ ગુણો એક જ પદાર્થમા રહી શકે નહિ જેમ પ્રતિયોગી ધર્મ અને જોના અભાવ એક જ પદાર્થમા રહી શકે નહિ, તેમ વિરુદ્ધ ધર્મો પણ એક જ પદાર્થમા રહી શકે નહિ તેથી બ્રહ્મ દશ્ય અને અદશ્ય છે, અથવા બ્રહ્મ વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય છે, એમ કહી શકાય નહિ, તેથી એમ વ વુ ઉચિત નથી.

સિદ્ધાન્તી—અમે વદતા નથી, પરંતુ અનુભવીએ છીએ અથવા અનુવાદ કરીએ છીએ બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્મ છ એમ અમે કહેતા નથી, પરંતુ શ્રુતિ બ્રહ્મા વિરુદ્ધ ધર્મ છે એમ કહે છે, અને અમે માત્ર શ્રુતિ જે બોધ કરે છે તે જ કહીએ છીએ, તેથી અમે નિઠાપાત્ર નથી જેનો અમે અનુવાદ કરીએ છીએ તે શ્રુતિની નિઠા કરવા છતાં હોય અથવા શ્રુતિનો નિરાસ કરવાની તમારા ઇચ્છા હોય, તો ચર્ચાની નિઠા કરવા પ્રયત્ન થયેના ખણીના જેવું

જગતના અધિકારનાં દ્વાર તોડવામાં ચતુર સૂર્યની પોતાથી (એ કાર્ય) અશક્ય હોવાથી નિંદા કરનાર ખદોતના જેવું તારું સાહસ મોટું છે.—‘લોકમાં એમ દેખાય છે તેથી, એને અનુસરીને જ એનો અર્થ કહેવો ઉચિત હોવાથી, શ્રુતિ તરીકે ઉભય તુલ્ય હોવાથી, (એમના) સચુલ અને નિર્ણય-પરત્વની કલ્પના કરીએ છીએ.’—હંત, એમ લોકને અનુસરી એનો નિર્ણય કરીએ, તો નિર્ધર્મક પદાર્થ પણ લોકમાં દેખાતો નથી તેથી, સત્તાદિનાં પણ કાલ વગેરે આધાર અને સમવાય વગેરે ધર્મ હોવાથી, તારું માનેલું બ્રહ્મ પણ સિદ્ધ થશે નહિ.—‘શ્રુતિમત્તથી’—એ તુલ્ય જ છે. આમ હોવાથી, લોકમાં અપ્રતીત નિર્ધર્મક વસ્તુને અંગીકાર કરે છે, ત્યારે લોકમાં અપ્રતીત છે તોપણ પ્રતિયોગી અને એના અભાવની એક અવગ્રહેદથી સ્થિતિને અંગીકાર કરે. આમ હોવાથી શ્રુતિના અર્થને લોકસીતિથી નિર્ણય કરી શકાય નહિ એમ સિદ્ધ થયું. તેથી જ ‘આ મતિ તર્કથી દૂર કરવી નહિ’ (ક. ૧-૨૯) એમ શ્રુતિ અને ‘જે અલૌકિક ભાવ છે તેઓને તર્કથી યોજવા

તમારું સાહસ મહાન છે. ઉદ્વાયકના એક ભાગમાં સ્થિતિમાત્રમાંથી સકલ જગતના અધિકારનાં દ્વાર તોડવામાં સૂર્ય ચતુર છે. એ કાર્ય ખદોતથી થઈ શકે એમ નથી; એ સૂર્યની નિંદા કરવા પ્રવૃત્ત થાય એવું સાહસ તમે કરો છો.

પૂર્વપક્ષી—લોકમાં વિરુદ્ધ ધર્મો કાષ્ઠ એક જ પદાર્થમાં જોવામાં આવતા નથી. લોક પ્રમાણે જ અથવા લોકમાં જે અનુભવ થાય તે પ્રમાણે જ શ્રુતિનો અર્થ કરવો ઉચિત છે, તેથી એક જ બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધ ધર્મ છે એવું કહી શકાય નહિ, પરંતુ બ્રહ્મમાં વિશેષનું નિરૂપણ કરનારી અને બ્રહ્મને નિર્વિશેષ કહેનારી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિઓ સમાન છે, તેમાં સર્વિશેષ શ્રુતિઓ સચુલ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે અને નિર્વિશેષ શ્રુતિઓ નિર્બુલ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એવી અમે કલ્પના કરીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—હંત, એ પ્રમાણે લોકમાં જે અનુભવ થાય તેને આધારે શ્રુતિના અર્થ કરતા હો તોપણ લોકમાં કદાપિ નિર્વિશેષ પદાર્થનો અનુભવ થતો નથી. કેટલ સત્તા પણ ધર્મરહિત નથી, કાલ એનો આધાર છે અને સમવાય એનો ધર્મ છે; તેથી નિર્વિશેષ પદાર્થનો જગતમાં કદાપિ અનુભવ થતો નથી. જગતના અનુભવ પ્રમાણે તમે શ્રુતિનો અર્થ કરતા હો તો બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ તમે કહી શકો જ નહિ અને તમારા માનેલા બ્રહ્મની જ સિદ્ધિ થાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—જગતમાં નિર્વિશેષ પદાર્થનો અનુભવ થતો નથી, પરંતુ શ્રુતિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી શ્રુતિના વલયથી બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માનીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—જગતનો અનુભવ તદ્દત તમે જેમ બ્રહ્મને શ્રુતિમત્તથી નિર્વિશેષ માનો છો, તેમ જ અમે પણ શ્રુતિના જ વલયથી બ્રહ્મને વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય આપીએ છીએ, તેથી લોકમાં અપ્રતીત ધર્મરહિત પદાર્થનો તમે અંગીકાર કરો છો ત્યારે લોકમાં અપ્રતીત પ્રતિ-યોગી અને એના ભાવની એક જ પદાર્થમાં સ્થિતિનો પણ અંગીકાર કરો. આમ હોવાથી શ્રુતિનો અર્થ સૌકીક રીતથી થતો નથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. ‘આ મતિ તર્કથી દૂર કરવી નહિ’ એ શ્રુતિ અને ‘જે અલૌકિક ભાવ છે તેઓને તર્કથી યોજવા નહિ’ એ રમૂનિ પણ

અહીં એવાનો અભાવ હોવાથી એવું દર્શાવેલું નથી એ સાર છે. બીજો પક્ષ (ભગવદ્ગિનિ અસદ્ગુણ અસત્કાર્ય કરનારી માયા) વિકલ્પ સહન ન કરવાથી યોગ્ય નથી, કારણ કે એ સ્વતંત્ર જ કર્ત્રી છે કે બ્રહ્માધીન? પ્રથમ નહિ, કારણ કે એ જડ છે, એતન તરીકે તમે સ્વીકારી નથી. દ્વિતીય પક્ષમાં તો વાસવા પેઠે કરણત્વ હોય; તેથી સહજ અનન્ત શક્તિવાળા ઈશ્વરની પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં કંઈ અશક્તિ હતી કે એનો સ્વીકાર કરે? 'સ્વાભાવિક જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા' (ચે. ૬-૮) એ શ્રુતિને લીધે (આ સામર્થ્ય નથી એમ કહી શકાય નહિ). વળી, ઉપર કહેલી શુક્તિ અને શ્રુતિને લીધે સદ્ગુણ અને સ્વરૂપને અસદ્ગુણ માયાથી દર્શાવે છે એમ કહી શકાય નહિ. આથી જ સગુણત્વનો પણ નિરાસ થયો, કારણ કે સગુણત્વ પ્રાકૃત સત્ત્વ આદિ ગુણના અંગીકારરૂપ છે, એ સ્વતઃ શક્તિમાનમાં અનુપપન્ન છે એમ કહેવું છે. આથી 'બ્રહ્મમાં રહેલી અવિદ્યા બ્રહ્મમાં વિશેષ કલ્પનારી છે' એ પૂર્વ વિકલ્પના દ્વિતીય પક્ષનો પણ નિરાસ થયો, કારણ કે

ભગવાનની ઇચ્છા છે શ્રીમદ્ભાગવત વગેરેમાં ભગવાન પોતામાં વિરુદ્ધ ધર્મ દર્શાવે છે ત્યાં અમુરો નથી તેથી 'ભગવાન અમુરોને વિરુદ્ધ ધર્મ દર્શાવે છે તેથી વસ્તુના ભગવાનમાં વિરુદ્ધધર્મ નથી' એમ કહી શકાય નહિ (૨) માયા ભગવાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન અસદ્ગુણ અને અસત્ કાર્ય કરનારી છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે નીચેના વિકલ્પનો ઉત્તર આપી શકાતો નથી. માયા બ્રહ્મને અધીન રહીને અસત્ કાર્ય કરે છે કે સ્વતંત્રતાથી? માયા સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરે છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ જડ છે તમે માયાને એતન માનતા નથી, તેથી જડ માયા સ્વતંત્રતાથી કાર્ય કરી શકે નહિ બ્રહ્મને અધીન રહી માયા કાર્ય કરે છે એમ કહો તો માયા કાર્યની કર્ત્રી કહેવાય નહિ, પણ મુનારના વાસવા પેઠે એ કરણ કહેવાય. સુતારમાં વાસવા વિના કાર્ય કરવાની શક્તિ નથી તેથી એને એનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, પરંતુ ભગવાન સદૃશ અનન્ત શક્તિવાળા છે. સદૃશ અનન્ત શક્તિ વાળા ભગવાનમાં પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવાની શક્તિ નથી એમ કહી શકાય નહિ. ભગવાન પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવા સ્વન શક્તિમાન હોવાથી એ કાર્ય માટે એમને માયાનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા નથી. 'સ્વાભાવિક જ્ઞાન બલ અને ક્રિયા' ભગવાનમાં છે એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી પોતાનું સ્વરૂપ સ્વન દર્શાવવાની શક્તિ એમનામાં નથી એમ કહેવું ઉચિત નથી. વળી, ઉપર કહેલી શ્રુતિઓ અને શુક્તિઓથી ભગવાનમાં સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મો છે, તેથી પોતાની અંદર વસ્તુના રહેલા અથવા સત્-વિરુદ્ધ ધર્મોનું ભગવાન અસદ્ગુણ માયાથી દર્શન કરાવે છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે અસત્માં સત્ત્વ દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય નથી બ્રહ્મમાં જ્ઞાન ક્રિયા વગેરે શક્તિઓ સ્વાભાવિક જ છે એમ કહેવાથી બ્રહ્મના સમુદાયના પક્ષ નિરાસ થાય છે સત્ત્વ, રજઃ અને તમ ગુણ પ્રાકૃત ગુણ છે, એ પ્રાકૃત ગુણ જેનામાં હોય તે 'સગુણ' કહેવાય બ્રહ્મમાં એ પ્રાકૃત ગુણ નથી. બ્રહ્મ સત્ત્વ શક્તિમત્ દોરાથી આ શુદ્ધોની એને આવશ્યકતા નથી. સ્વન શક્તિમત્ બ્રહ્મમાં સત્ત્વ વગેરે પ્રાકૃત ગુણો છે એમ કહેવું અનુચિત છે, તેથી જ બ્રહ્મમાં રહેલી અવિદ્યા બ્રહ્મમાં વિશેષ કલ્પના કરાવે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન બ્રહ્મમાં રહેલી અવિદ્યા અથવા માયા બ્રહ્મમાં ન હોય તેવા વિશેષ

છવથી ભિન્ન પ્રકારમાં તમે અવિધાનું ઉપાધિપણ સ્વીકારતા નથી. સ્વીકારતા હો તો એના ઉપાધિપણમાં પ્રયોજક ઈશ્વરજી: જ કહેવી જોઈએ. વળી, સર્વ-ભવન સમર્થ ઈશ્વરને તમારી માનેલી રીતે અસત્ જગત કરવામાં હેતુ નથી. ઇચ્છા વગેરે પણ તમારા મતમાં ઉપાધિભાવથી ઉત્તર કાલનાં હોવાથી (ઉપાધિનો) અસંભવ (છે). અવિરક હોય તો સ્વાભાવિકપણની હાનિ થવાથી શ્રુતિવિરોધ થાય છે. એમ દિશા (માત્ર દર્શાવી છે.)

કામદીસા વગેરે લીલાઓ લોકનું અનુકરણ નથી.

‘કામાદિ લીલા કેવલ અનુકરણરૂપ હોવાથી પ્રિયાનો વિપ્રયોગ અને એનાથી થતા ક્લેશ વગેરે પૂર્ણ જ્ઞાનેકધન પરમાનન્દસ્વરૂપમાં કહેવા યોગ્ય નથી.’—સત્ય, વિપ્રયુક્તત્વ વગેરેથી પૂર્ણત્વ વગેરેનો ભંગ થાય તો એ યોગ્ય નથી જ; પરન્તુ એમ નથી; એ પ્રાદેશમાત્રનું જ અભિવિમાનિત્વ વગેરે નિરૂપણથી કહેલું છે. લીલાનું કેવલ અનુકરણરૂપ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે ભગવાનું સ્વરૂપ કેવલ

દર્શાવે છે એવા બીજા પદો પણ અયોગ્ય જ છે. વળી, છવથી ભિન્ન પ્રકારમાં અવિદ્યા રહેતી છે એમ પણ તમે માનતા નથી, તેથી જ્ઞાનમાં અવિદ્યા નદિ હોવાથી એમાં વિરુદ્ધ ધર્મનું ભાન એ કરાવે નહિ. વળી, જ્ઞાનમાં અવિદ્યા છે એમ તમે માનો, તોપણ એ જ્ઞાનની ઉપાધિ જ છે એમ તમારે માનવું જોઈએ જ્ઞાનમાં અવિદ્યા ઉપાધિ યોગ્યનાર પણ ઈશ્વરની ઇચ્છા જ અવશ્ય માનવી જોઈએ. અવિદ્યા ઉપાધિની યોગ્યતા ઈશ્વરની ઇચ્છા કરે છે એમ ન માનીએ તો અવિદ્યા જ્ઞાનની સ્વાભાવિક ઉપાધિ થઈ જાય, તેથી અવિદ્યાનો કદાપિ નાશ થાય નહિ અને મોક્ષનો અસંભવ થઈ જાય, તેથી અવિદ્યા ઉપાધિ યોગ્યનાર ઈશ્વરની ઇચ્છા જ છે. ઈશ્વર સર્વભરણસમર્થ છે. પોતાની અંદર ન હોય તેવા વિરુદ્ધ ધર્મ, તમે કહો છો તેમ, અવિદ્યા ઉપાધિની યોગ્યતા કરી એનાથી પોતાની અંદર દર્શાવવાનું ઈશ્વરને કાંઈ કારણ નથી. વળી, તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરની ઇચ્છા પણ ઉપાધિ પડી જ થાય છે, તેથી અવિદ્યા ઉપાધિનું કારણ કાંઈ તમે કહી શકતા નથી. અવિદ્યાને ઈશ્વર સાથે યોગ્યનાર કાણુ ? ઈશ્વરની ઇચ્છા અવિદ્યા ઈશ્વરમાં યોગ્ય છે એમ તમે કહી શકો નહિ, કારણ કે તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરની ઇચ્છા અવિદ્યાનું જ કાર્ણ છે; તેથી કારણ નહિ હોવાથી અવિદ્યા ઉપાધિ જ સંભવતી નથી. વળી, ઈશ્વરની ઇચ્છા અવિદ્યાનું કાર્ણ છે એમ તમે માનો છો, તેથી ઇચ્છા પણ તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વરનો સ્વાભાવિક ગુણ નથી; તેથી તમારો મત ‘સ્વાભાવિકી જ ન બલ અને ક્રિયા’ વગેરે શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે.

પૂર્વપક્ષી—કામ વગેરે લીલા માત્ર લોકનું અનુકરણ છે. લીલામાં પ્રિયાનો વિપ્રયોગ અને એનાથી ઉત્પન્ન થતા કોણ વગેરે જણાય છે. કેવલ જ્ઞાનધન પૂર્ણ પરમાનન્દરૂપ જ્ઞાનને પ્રિયાનો વિપ્રયોગ અને એનાથી કોણ વગેરે થાય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાંતી—સત્ય. જે વિપ્રયોગ કોણ વગેરેથી પૂર્ણત્વની કાંતિ થતી હોય તો અવશ્ય એમ કહેવાય નહિ; પરંતુ પ્રાદેશમાત્ર અર્થોત્ માત્ર અર્થોત્ જોઈએ જ્ઞાન અભિવિમાની અર્થોત્ વ્યાપક પણ છે એમ વિરુદ્ધ ધર્મનું જ્ઞાનમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેથી વિપ્રયોગ વગેરેથી પૂર્ણત્વની કાંતિ થતી નથી. વળી, ભગવાનની લીલા માત્ર લોકનું અનુકરણ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન માત્ર શ્રુતિથી જ થાય છે. ‘સર્વકામ સર્વ-

શ્રુતિથી સમધિગમ્ય છે એમા ' સર્વકામ સર્વરસ ' (છાં ૩-૧૪-૨) એથી (બ્રહ્મના) સર્વકામરૂપત્વ અને સર્વકામવત્ત્વ, સર્વરસરૂપત્વ અને સર્વરસવત્ત્વથી સર્વરસ ભોક્તૃત્વનુ પ્રતિપાદન કરેલુ છે તેત્તિરીયકમા પણ ' એ રસ છે ' ' આ રસ પ્રાપ્ત કરી આનંદી થાય છે ' (તૈ ૨-૭-૧) એમ પાઠ છે અને રસમાં શૃંગારરસ મુખ્ય હોવાથી અને એ ' રતિ ' નામના સ્થાયીભાવરૂપ હોવાથી, (બ્રહ્મના) રસરૂપત્વ અને રસવત્ત્વ અવશ્ય કહેવા બોધ્યે એમા મજ્જમુદરીના ભાવના આલબનવિભાવ હોવાથી, એમના ભાવને અનુસરી સર્વ કરવાથી બ્રહ્મ રસરૂપ છે. આ ' વર્હાપીઠ ' (ભા ૧૦-૧૮-૫) ' અમ્બવત્તામ્ ' (ભા ૧૦-૧૮-૭) ' ચૂતપ્રગાલ ' (ભા ૧૦ ૧૮ ૮) એ શ્લોકોના વિવરણમા પિતાજીએ વર્ણવેલું હોવાથી અહીં માત્ર દિશા જ દર્શાવી

રમ' વગેરે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ કરે છે, તેથી ભગવાન સર્વકામરૂપ અને સર્વકામભાગી, સર્વરૂપ અને સર્વરસભાગી અર્થાત્ સર્વ રસના ભોક્તા છે એમ શ્રુતિ કહે છે ' સર્વરસ ' શબ્દનો સર્વ રસ એમા છે તે, એવો બહુચીક્રી સમાસથી જ અર્થ કરવામાં આવે, તોપણ ભગવાન રસ છે એવો ઉપદેશ કરનાર બીજી શ્રુતિઓ પણ છે. તેત્તિરીય ઉપનિષદમા ' એ રસ છે ' ' આ રસ પ્રાપ્ત કરી આનંદી થાય છે ' એ શ્રુતિઓ છે ' એ રસ છે ' એ શ્રુતિ ભગવાન રસસ્વરૂપ જ છે એવો ઉપદેશ કરે છે રસનુ પર્યાવસાન કામમા થાય છે, તેથી ભગવાનનુ રસસ્વરૂપ સિદ્ધ થવાથી કામસ્વરૂપ પણ સિદ્ધ થયુ ભગવાનના રસસ્વરૂપની સિદ્ધિ થઈ, પરંતુ ભગવાન રસવાન છે કે નહિ એમ સંદેહ રહે, તે માટે બીજી ' આ રસ પ્રાપ્ત કરી આનંદી થાય છે ' એવી શ્રુતિ યોગ્યેવી છે ' આ પૂર્વે અસત્ હતું ' થી આરંભી બ્રહ્મનુ વર્ણન કરેલું છે તે બદલ જ રસસ્વરૂપ છે એવો ' એ રસ છે ' એ શ્રુતિ ઉદ્દેશ કરે છે ' રસ ' શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે (૧) રસનાથી પ્રદણ થનો ગુપ્ત અથવા સ્વાદ, (૨) પ્રવાહી પદાર્થમા સારજૂત અર્થ, વગેરે આ શ્રુતિમા કયા અર્થમા ' રસ ' શબ્દ યોગ્યેવી છે એ બોધ્યે આ શ્રુતિ પછી ' રસં હોવાયં લભશ્ચાડનન્દોમયતિ । કો હોમાન્યારક પ્રાપ્ત્યાદેય આકાશ માનન્દો ન સ્પાત્ । યપ હોમાનન્દ્યાતિ ' એવી શ્રુતિ છે આ શ્રુતિ એ રમ આન છે, પ્રાણધારણ કરાવે છે હતાકાશમા રહે છે, આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહે છે, તેથી હવેમા રહી પ્રાણીએ ના આનંદને ઉત્પન્ન કરનાર આનંદ જ રસ છે એમ સિદ્ધ થાય છે એનાથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીઓના આનંદને સર્વ શરીરમા અનુભવ થાય છે તોપણ ' સ માનસોન વ્યાત્મા જનાનામ્ ' એ શ્રુતિ એ વિશેષ પ્રમાણે મનમાં રહે છે એમ કહે છે, તેથી મનમાં જ એની વિશેષ સ્થિતિ છે એમ નિશ્ચય થાય છે ' આ જ આનંદ કરાવે છે ' શ્રુતિથી એવો નિષ્કૃષ્ણ થાય છે કે મનમાં ' પ્રગોઠ ' નામનો જે રિગર થાય છે તે આ ભગવાન રસનુ જ કાર્ય છે અને એનો અસ છે, કારણ કે ' આ જ આનંદની માત્રા પર અન્ય ભૂતો રહે છે ' એવી શ્રુતિ છે

ભગવાન રસરૂપ છે અને રસવાન પણ છે રસેમાં શૃંગારરસ મુખ્ય છે અને એ ' રતિ ' નામનો સ્થાયી ભાવ જ છે કાવ્યપ્રકાશમા પણ ' દ્યવત્ સ તેવિમાવાપૈ સ્વાપૌ માપૌ રસ સ્મૃતઃ ' એવું એવું વક્તવ્ય આપેલું છે

ભગવાન રસરૂપ છે અને રસવાન છે એમ અસ્ય સ્વીકારનુ બોધ્યે ભગવાન મજ્જ મુદરીઓના આલબનવિભાવ છે અને મજ્જમુદરીઓના ભાવને અનુસરી સર્વ કરે છે તેથી

છે. ભગવાન પણ એઓમાં એવા ભાવવાળા (હતા), તેથી રસવત્ત્વ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે), કારણ કે ભગવાનમાં સ્વરૂપથી રહિત ભાવ જ નથી આમ ન હોય તો શ્રુતિએ કહેલા રસભોક્તૃત્વ અને રસરૂપત્વનો ભંગ થાય આ (ભગવદ્ પ) રસ એ એવા પ્રકારનો હોવાથી એમ માનવું, તેથી જેટલી એ રસની મર્યાદા છે તે સર્વ ભગવાનમાં છે એમ માનવું, નહિ તો રસત્વની ક્ષતિ થાય, એમ કહેલું છે અનુકરણમાં પોતાને એ રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને એઓમાં પણ રસની ઉત્પત્તિ થાય નહિ અન્યોન્ય આવિર્ભાવ ન થવાથી રસ જ ત્યાં નથી, કારણ કે રસશાસ્ત્રની એવી મર્યાદા છે, તેથી જ ‘આત્મજેન્દ્રના જેવી લીલાવાળા’ (ભા. ૧૦ ૩૦ ૨૪) ‘હાયણીઓ સાથે મદ ઝરતા હાથી પેઠે’ (ભા. ૧૦ ૩૦ ૨૫) ‘હાયણીઓથી શ્રાન્ત હાથી પેઠે ભિન્નમેતુ’ (ભા. ૧૦ ૩૦ ૨૩) ઇત્યાદિ સર્વત્ર ભગવતુ દષ્ટાન્ત છે, તેથી શૂંગારસનું સ્વરૂપ હોવાથી પ્રિયાવિપ્રયોગ અને એનાં

ભગવાન રસરૂપ છે ‘વર્હાવીંડ’ ‘સક્ષણ્વતામ્’ ‘જૂતવ્યાલ’-વગેરે શ્રીમદ્ભાગવતના મોક્ષ પર શ્રીકૃષ્ણોધિનીશ્રીમાં આ સર્વં શ્રીમદ્વ્યાપકચરણે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, અત્રી માત્ર ઉ નેખ જ ક્યો છે વળી ભગવાનનો પણ વ્યક્ત્યુત્તરીઓ પ્રતિ એવા પ્રકારનો ભાવ હતો, તેથી ભગવાન રસવાન પણ છે ભગવાનના ધર્મ પેઠે ભાવ પણ સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, તેથી ભગવાન રસવાન હોવા છતાં રસસ્વરૂપ પણ છે ને ભગવાનના ભાવ સ્વરૂપથી ભિન્ન હોય તો ભગવાન રસસ્વરૂપ છે અને રસનોકતા છે એમ શ્રુતિ કહે છે એની ઉપપત્તિ થાય નહિ આ શ્રુતિમાં કહેનો ભગવદ્ રસ એવા પ્રકારનો છે તેથી ભગવાન રસસ્વરૂપ અને રસવાન ઉભય છે એમ માનવું તેથી રસશાસ્ત્રમાં શૂંગારસની જેટલી મર્યાદા કહેલી છે તે સર્વ ભગવાનમાં છે એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે એમ ન માનીએ તો ભગવાનના રસ સ્વરૂપની ક્ષતિ થાય, એમ અમે કહી ચૂક્યા છીએ

હીના માત્ર લોકનું અનુકરણ સભવનું નથી, કારણ કે ભગવાન ને માત્ર અનુકરણ જ કરતા હોય તો એમને રસ પ્રાપ્ત થાય નહિ, અને વળી વ્યક્ત્યુત્તરીઓમાં પણ રસની ઉત્પત્તિ થાય નહિ, કારણ કે રસશાસ્ત્રની એવી મર્યાદા છે કે બ્યાસુધી અન્યોન્ય રસનો આવિર્ભાવ થાય નહિ ત્યાસુધી ત્યાં રસ નથી કેવન અનુકરણમાં રસનો આવિર્ભાવ થતો નથી એ રસશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેથી હીના ને માત્ર લોકનું અનુકરણ હોય તો ત્યાં રસનો આવિર્ભાવ થાય નહિ રસનો પરસ્પર આવિર્ભાવ ન થાય તો ત્યાં રસ જ નથી રસ ન હોય તો ભગવાન રસસ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય નહિ પરંતુ ભગવાન રસસ્વરૂપ અને રસવાન છે એ શ્રુતિસિદ્ધ છે, તેથી હીના માત્ર લોકનું અનુકરણ નથી હીના અનુકરણ નથી તેથી જ હીનામાં સર્વત્ર મજેન્દ્રનું દષ્ટાન્ત આપેલું છે, ‘આત્મજેન્દ્રના જેવી લીલાવાળા’ ‘હાયણીઓ સાથે મદ ઝરતા હાથી પેઠે’ ‘હાયણીઓથી શ્રાન્ત હાથી પેઠે ભિન્નમેતુ’ વગેરે સર્વત્ર મજેન્દ્રનું દષ્ટાન્ત આપેલું છે, તેથી જેમ મજેન્દ્રની હીના અનુકરણ નથી તેમ ભગવાનની હીના પણ અનુકરણ નથી તેથી ભગવાન શૂંગારસનું સ્વરૂપ હોવાથી ભગવાનને પ્રિયાના વિપ્રોભ કનેશ વગેરે વિપ્રોભના કાર્, પ્રિયોનો સગમ અને સગમના સાર્ કાર્ થાય છે તેપણ પ્રકાશની ક્ષતિ થતી નથી, કારણ કે પ્રકાશ જ એવા પ્રકારનું અધોત્ત રસ

કાર્યો, પ્રિયાસંગમ અને એનાં કાર્યો સર્વ જ સંભવે છે. એનાથી બ્રહ્મત્વની ક્ષતિ નથી, કારણ કે વસ્તુ જ એવા પ્રકારની છે, કારણ કે બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આધાર છે. વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મના ધર્મોમાં વિરોધ જ નથી, કારણ કે એ શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી સિદ્ધ છે. ‘આધુનિક જનોના વિકર્ણયુક્ત વિચારો પ્રમાણભાસ અને કૃતકથી મલિન થયેલાં અંતઃકરણવાળા દુરાગ્રહવાદીઓના વિવાદનો જેમાં અવસર નથી તેવા અપરિમિત ગુણગુણયુક્ત ભગવાન ઈશ્વરમાં વિરોધ નથી, ઉભય છે’ એ શ્રીભાગવતમાં પણ કહેલું છે [ભા. ૬-૬-૩૬ (૪)]; તેથી સર્વ દોષરહિત છે.

હવે (પરમત સ્વીકાર) કરી (શ્રુતિના અર્થના) વિચારથી કહીએ છીએ. જો દુરાગ્રહથી 'આત્મારામ' ઇત્યાદિ ધર્મ જ પ્રજ્ઞમાં છે અન્ય નથી એમ માને, તો પણ અમે કહીએ છીએ કે તમારું કહેલું ભલે હો, પરંતુ એ પ્રજ્ઞાધર્મ મર્યાદા છે. અહીં ભક્તો પર અતિશય અનુગ્રહ હોવાને લીધે અને જ્ઞાનાથી અતિશય ભક્તિ હોવાને લીધે, સ્વરૂપની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી એજ્ઞાને અધીન થઇ જેમ એજ્ઞા ઇચ્છે તેમ જ લીલા કરતાં કરતાં ઉપર કહેલા સર્વ ભાવને પોતે ભજે છે, એ આ ભગવાનું પુરિષ્કૃષ્ટ કહેવાય છે. 'હે દિગ્ધ, હું' અસ્વતન્ત્ર હોઉં તેમ

એ, એ આ ભગવાન પુત્રદેવ કહેતા હતા. એ સર્વ ધર્મોથી સ્વરૂપ અને રસવત્ છે. પ્રિયાવિપ્રયોગ, પ્રિયાસંગમ અને એઓનાં કાર્યો એ સર્વ ધર્મોથી અભવત્વની ક્ષતિ થતી નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ એઓનાથી અભવત્વની સિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે અહિં વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોના આશ્રય છે એમ સિદ્ધ કરેલું છે. આ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મો અભવત્વની સિદ્ધિ જ કરે છે. વસ્તુતઃ આ અભવતા ધર્મો હોવાથી એઓનામાં વિરોધ પણ નથી. અહિં ધર્મોમાં વિરોધ જ નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને ભક્તોના અનુભવથી એ સિદ્ધ થાય છે એમ પણ અમે પ્રથમ કહી ચૂક્યા છીએ. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ આ ઉપદેશ કરેલો છે. હાલના ભોક્ષોના ચિત્કંવાળા વિચારો, વસ્તુતઃ પ્રભાણ નહિ પરંતુ પ્રભાણ જેવા ભાસતા પ્રભાણભાસ, અને હુદ્ડ તર્કથી મસિન ઘર્ષિ ગયેલાં અંતરજ્ઞનાના દુરામદ રાખનાર વાદીઓના વિવાદોના અંતમાં અવસર નથી. આવા અપરિચિત ગુણગણનાના ભગવાન ઈશ્વરમાં વિરોધ નથી, ઉભય પ્રકારના ધર્મો વિરોધ વિના રહેલા છે, તેથી અમારા મતમાં કોઈ દોષ નથી.

હવે તમારા મત પ્રમાણે ભગવાન આત્મારામ પૂર્ણકામ છે, અને પ્રિયાના વિપ્રયોગ તથા સંયોગના ધર્મો ભગવાનમાં નથી એમ સ્વીકારી, થુનિના અર્થનો વિચાર કરી અમારા સિદ્ધાન્તનું જ પ્રતિપાદન કરીશું. દુરામૃક કરી તમે એમ માને છે કે અલ્પમાં આત્મારામત્વ પૂર્ણકામત્વ વગેરે ધર્મો જ છે, અને અન્ય ધર્મો પ્રિયાના સંયોગ અને વિપ્રયોગ અને એઓનાં કાર્ય નથી. ભલે! એમ માને, તોપણ અમુક ધર્મો જાત્રમાં છે અને અમુક નથી એવી મર્યાદા થાય તે પ્રમાણે સીધા કહે છે, અને પ્રિયાનો વિપ્રયોગ, કહેલ, પ્રિયાનો સંયોગ નથી એમ કહેવું નેમરૂઝે. ભગવાનના ધર્મનો આવી મર્યાદા ભલે હોય, તોપણ ભક્તો પર અતિશય અનુમત્ત હોવાથી, અને ભક્તોની અતિશય ભક્તિ હોવાથી, ભગવાન પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કરી, મર્યાદાનું ઉપધન કરી, ભક્તોને અધીન થઈ, ભક્તોને નેત્રી ઈચ્છા થાય તે પ્રમાણે સીધા કહે છે, અને પ્રિયાનો વિપ્રયોગ, કહેલ, પ્રિયાનો સંયોગ એનાં કાર્ય વગેરે સર્વ શુદ્ધ ભગવાન પોતે ધારણ કરે છે. આ જ ભગવાનનું પુષ્ટિરૂપ

લક્ષ્મીને પરાધીન થુ,' એમ ઉપક્રમ કરી 'સત્ત્વીઓ જેમ સત્પતિને વશ કરે તેમ ભક્તિથી વશ કરે છે' (ભા ૯ ૪ ૬૩ થી ૬૬)પર્યન્ત આ ભગવાને દુર્વામાને કહેતુ છે અહીં 'સત્' પદ એ વાર આવવાથી, પોતે એઓ પ્રતિ એવા પ્રકારના છે અને એઓની પ્રપત્તિ આવાથી નથી એમ દર્શાવે છે એમ હોય તો તો સત્ય ન હોય. અનીશત્વ પણ ચાય એમ નથી, કારણ કે આ જ મહત્ત્વ ઐશ્વર્યરૂપ છે, કેમકે અન્ય કોઈ સ્વરૂપની મર્યાદા ત્યજવા સ્થમર્ય નથી તેથી જ 'ભિન્નમેતુ' એ વિશેષણ છે, તેથી જ શ્રુતિ પણ 'બ્યાધી વાણી પાછી ફરે છે' ઇત્યાદિથી અતિલ મહિમા કહે છે, તેથી જેમ જેમ શકા કરે છે તેમ તેમ અધિક પ્રહસ્ય આવે છે, તેથી ચિર શુભ

ઈશ્વરને સ્વાભાવિક શરીર નથી એવા ન્યાયમંત્રુ ખંડન

‘જીવતા અદષ્ટથી પ્રાપ્ત શરીરમાં જૂતાવેશન્યાયથી ઈશ્વર પ્રવેશ કરી, કાર્ય કરી આવેશ ત્યજે છે, પ ન્તુ ઈશ્વરમાં સ્વાભાવિક શરીર વગેરે નથી, કારણ કે એમને જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નથી અતિરિક્ત ધર્મ નથી’—આ ઉપેક્ષા કરવા

કહેવાય છે તેથી જ ભગવાને પોતે, ‘હે દિગ્ ! હુ અસ્વનત્ર હોઉં તેમ ભક્તને પરાધીન થુ’ એમ આરભ કરી, ‘સત્ત્વીઓ જેમ સત્પતિને વશ કરે તેમ મને ભક્તિથી વશ કરે છે’ પર્યન્ત દુર્વાસાને આ પુષ્ટિવક્ષણ કહેતુ છે અહીં ‘સત્ત્વીઓ’ અને ‘સત્પતિ’ એમ બે વાર ‘સત્’ પદ ભગવાને પોજેતુ છે, તેથી એમ જણાય છે કે જેમ સત્પતિ સત્ત્વીઓને વશ છે તેમ ભગવાન ભક્તને અધીન છે, અને ભક્તને ભગવાનની પ્રાપ્તિ સદ્ય પ્રપત્તિથી ચાય છે, માયાથી થતી નથી, કારણ કે પ્રપત્તિ માયાથી થતી હોય તો એ સત્ય કહેવાય નહિ ભગવાન ભક્તને વશ થાય તેથી એ અનીશ્વર પણ થતા નથી, અથવા ભક્તોને વશ થવાથી એમના ઐશ્વર્યની ક્ષતિ થતી નથી ઈશ્વર પોતાની મર્યાદાનુ અતિક્રમણ કરી ભક્તને અડીન થાય એ મોટું ઐશ્વર્ય જ છે, કારણ કે અન્ય કોઈ પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાને ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી એ સામર્થ્ય પણ ઈશ્વરમાં છે એ ઈશ્વરનુ ઐશ્વર્ય જ છે, તેથી જ સર્વત્ર ઈશ્વરને ‘ભિન્નમેતુ’ અથવા મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન કરનાર પણ કહેવા છે, તેથી જ ‘બ્યાધી વાણી પાછી ફરે છે’ વગેરેથી શ્રુતિ પણ ઈશ્વરના અતિલ મહિમાનુ નિરૂપણ કરે છે તેથી જેમ જેમ તમે શકા કરો છો તેમ તેમ શ્રીકૃષ્ણદ્રમા પ્રહસ્યની સિદ્ધિ જ થતી જાય છે; તેથી ચિર શુભ

(લીલા માત્ર અનુકરણ જ છે એ મતનુ ખંડન કરતા પ્રસંગ હોવાથી ભગવાન રસ સ્વરૂપ અને રસવાન છે એમ કહ્યું નેવાયિકા આ પ્રમાણે માનના નથી, તેથી એમને ઉત્તર આપવા પ્રથમ એમને મત દૂરકામા કહે છે)

પૂર્વપક્ષી (નેવાયિક)—જીવતા અદષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં ઈશ્વર જૂતાવેશ ન્યાયથી પ્રવેશ કરે છે જેમ જૂતા મુખ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ જીવતા અદષ્ટથી પ્રાપ્ત થતા શરીરમાં ઈશ્વર કાર્ય કરવા પ્રવેશ કરે છે એ પ્રમાણે શરીરમાં પ્રવેશ કરી, ઈશ્વર કાર્ય કરે છે અને પછી આવેશ તજે છે, પરંતુ ઈશ્વરને સ્વભાવિક શરીર વગેરે નથી ઈશ્વરને જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના રિગેય ધર્મો પણ નથી, તેથી ઈશ્વરને સ્વાભાવિક શરીર પણ નથી.

સિદ્ધાન્તી—આ મત ઉપેક્ષા કરવા જેવો જ છે, કારણ કે એમ સ્વીકારીએ તો ઈશ્વર

ચોખ્ખ છે, કારણ કે ઈશ્વર અકર્તા થઇ બાક્ય છે, કેમકે એના મતમાં અવયવવાળી હોવાથી જેના કાર્યત્વનું અનુમાન થયેલું છે તેવી ક્ષિતિ વગેરે જેમાં પક્ષ છે, કર્તૃપૂર્વકત્વ જેમાં સાધ્ય છે, અને કાર્યત્વ જેમાં વિગ્ન છે, તેવા અનુમાનથી જગતના કર્તા તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે. વળી, લોકમાં ઉપાદાનના ગોચર અને અપરોક્ષજ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિવાળો જ કર્તા દેખાય છે તેથી અને દ્વચલુકથી આરંભી નમ્ર સાગર પર્યંત પક્ષ હોવાથી, એઓના કર્તા તરીકે સિદ્ધ થનાર

અકર્તા ધર્મ જન્ય. કર્તાને શરીર અવસ્થા હોવું જોઈએ એમ તમે માનો છો, તેથી જ કાર્ય કરવા ઈશ્વરને ભૂતાવેશન્યાયથી જીવના અદષ્ટથી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા છે એમ તમે માનો છો. કર્તાને શરીર અવસ્થા હોવું જોઈએ. ઈશ્વરને સ્વાભાવિક અથવા અજન્ય શરીર ન હોય અને માત્ર જન્ય શરીર હોય તો એ જગતકર્તા ધર્મ શકે નહિ. તમે ઈશ્વર જગતના કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરવા નીચે પ્રમાણે અનુમાનો કરો છો :

(૧) ક્ષિતિ વગેરે કાર્ય છે, કારણ કે અવયવવાળાં છે.

જે જે અવયવવાળું હોય તે કાર્ય છે; જેમકે ઘટ;

જે જે કાર્ય નથી તે અવયવરહિત છે; જેમકે આકાશ;

તેથી ક્ષિતિ વગેરે કાર્ય છે.

(૨) ક્ષિતિ વિગેરેના કર્તા એઓની પૂર્વે છે, કારણ કે એ કાર્ય છે.

જે જે કાર્ય છે તેઓની પૂર્વે એઓના કર્તા છે; જેમકે ઘટ પૂર્વે કુંભાર;

એઓની પૂર્વે એઓના કર્તા નથી તે કાર્ય નથી; જેમકે આકાશ;

તેથી ક્ષિતિ વગેરેની પૂર્વે એઓનો કર્તા છે.

(૩) દ્વચલુકથી આરંભી નમ્ર સાગર પર્યંત ક્ષિતિ વગેરેના કર્તા એઓનાં ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિવાળો છે, કારણ કે એ એઓનો કર્તા છે.

જે જેઓનો કર્તા હોય તે તેઓના ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન છે; જેમકે ઘટકર્તા કુંભાર;

તેથી ક્ષિતિ વગેરેના કર્તા એઓના ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન છે.

દ્વચલુકથી આરંભી નમ્ર સાગર પર્યંત પૃથિવી જલ તેજ અને વાયુ સર્વના કર્તા એ સર્વના ઉપાદાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિમાન છે, તેથી એ નિત્ય અને સર્વશ જ છે, કારણ કે જે નિત્ય અને સર્વશ હોય તેને જ આ સર્વના ઉપાદાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન ચિકીર્ષા અને કૃતિ સંભવે; તેથી જગતનો નિત્ય અને સર્વશ ઈશ્વર જ છે.

આ પ્રમાણે ઈશ્વર જગતકર્તા છે એમ સિદ્ધ કરવા મુખ્ય ત્રણ અનુમાન ચોખ્ખાં છે : પ્રથમ અનુમાનથી ક્ષિતિ વિગેરે અર્થાત્ જગત કાર્ય છે એમ સિદ્ધ કરેા છે, દ્વિતીય અનુમાન મુખ્ય છે અને તેથી જગતનો કર્તા છે એમ સિદ્ધ કરેા છે, ત્રીજા અનુમાનથી જગતનો કર્તા કેવા પ્રકારનો છે એ સિદ્ધ કરેા છે. આ ત્રણમાં સર્વથી મુખ્ય અનુમાન બીજું

માન કરતાં ઘટ વગેરેમાં લિંગનું-રૂપસાહચર્ય દેખાય છે, તેથી રૂપવિશિષ્ટ જ કાર્યત્વ વ્યાપ્ત હોવાથી રૂપરહિત વાયુમાં અનિત્યત્વની અસિદ્ધિ છે. એની સિદ્ધિ થાય તો વાયુમાં રૂપની પણ સિદ્ધિ થાય; પરંતુ એમ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષને બાધ થાય છે. “-કેવલ સાહચર્ય” (અનુમાનમાં) પ્રયોજક નથી, પરંતુ વ્યાપ્તિ પ્રયોજક છે. એ વ્યાપ્તિ કાર્યત્વ અને અનિત્યત્વની છે, તેથી વાયુમાં પણ એની (અનિત્યત્વની) સિદ્ધિ થાય છે, તેથી ઈશ્વરમાં પણ શરીરત્વની સિદ્ધિ થાય છે.” એમ (કહો તો) પ્રકૃતમાં પણ ‘કર્તૃત્વનું’ પ્રયોજક જ્ઞાનેન્દ્રિયાપ્રયત્નવત્ત્વ જ છે, તેથી શરીરિત્વમાં એઓનું સાહચર્ય છે તોપણ પ્રયોજકત્વ નથી; તેથી ઈશ્વરમાં એની સિદ્ધિ થતી નથી, નહિ તો પક્ષમાં દૃષ્ટાંતના સર્વ ધર્મ હોવા જોઈએ.

કર્તા હોય છે તે ઉપાધાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિદ્રીણી અને કૃતિમાન હોય છે. એને શરીર હોય છે, પરંતુ એ કર્તૃત્વનું પ્રયોજક નથી, નહિ તો આપણે ઘટ વગેરે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય છે એવું અનુમાન કરીએ છીએ ત્યાં ઘટ વગેરે કાર્યને રૂપ છે તેથી રૂપવાળાં કાર્ય જ અનિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ. રૂપવાળાં જ કાર્ય અનિત્ય છે એમ માનીએ તો વાયુમાં રૂપ નથી તેથી એ અનિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય નહિ. વાયુ કાર્ય છે, પરંતુ એમાં રૂપ નથી, તેથી એ અનિત્ય સિદ્ધ થાય નહિ. કાર્ય સર્વ અનિત્ય છે એમ માનીએ તો વાયુ અનિત્ય સિદ્ધ થાય; પરંતુ ઘટ વગેરે કાર્ય રૂપવાળાં છે, વાયુ પણ કાર્ય છે, તેથી એને પણ રૂપ હોવું જોઈએ, એ પ્રમાણે વાયુમાં રૂપ સિદ્ધ થાય; પરંતુ એમ પણ કહેવાય નહિ; વાયુને રૂપ એમ મનાય નહિ, કારણ કે પ્રત્યક્ષને બાધ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—માત્ર સાહચર્યથી સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. માત્ર સાહચર્ય અનુમાનનું પ્રયોજક નથી, પરંતુ વ્યાપ્તિ અનુમાનપ્રયોજક છે. ‘જે જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે’ એવી જ વ્યાપ્તિ છે. વાયુ પણ કાર્ય છે તેથી એ અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે. ઘટ વગેરે કાર્યમાં રૂપનું માત્ર સાહચર્ય જ છે, અર્થાત્ ઘટમાં કાર્યત્વ સાથે રૂપ માત્ર રહેલું છે, તેથી રૂપ અનુમાનનું પ્રયોજક નથી; તેથી અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં રૂપની અવશ્યકતા નથી.

પૂર્વપક્ષી—એમ કહો તો અહીં પણ ઉપાધાનનું ગોચર અને અપરોક્ષજ્ઞાન, ચિદ્રીણી અથવા કરવાની ઇન્દ્રિયા, અને કૃતિમત્ત અથવા પ્રયત્નવાળા હોવું એ જ કર્તૃત્વનું પ્રયોજક છે. ક્ષિતિ વગેરેની પૂર્વે એઓનો કર્તા છે, કારણ કે એ કાર્ય છે. એમ જ્ઞાતકર્તાની સિદ્ધિ થઈ. પછી દ્રવ્યકૃદી આદર્બી નગ સાગર પર્વત ક્ષિતિ વગેરેનો કર્તા એઓના ઉપાધાનનાં ગોચર અને અપરોક્ષજ્ઞાન, ચિદ્રીણી અને કૃતિવાળો છે, કારણ કે એ એઓનો કર્તા છે એવું અનુમાન કર્યું છે તે બરાબર છે, કારણ કે કર્તાપણું પ્રયોજક ઉપાધાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિદ્રીણી અને કૃતિ જ છે. શરીર પ્રયોજક નથી, પરંતુ એનું માત્ર સાહચર્ય જ છે. જેમ ઘટ વગેરે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય છે એ અનુમાનમાં રૂપનું માત્ર સાહચર્ય જ છે, તેમ આ અનુમાનમાં શરીરનું માત્ર સાહચર્ય જ છે; તેથી ઈશ્વરમાં શરીર સિદ્ધ થતું નથી. ઘટકર્તા કુલાદને શરીર છે તેથી જ્ઞાતકર્તાને શરીર હોવું જોઈએ એમ કહેવય નહિ, કારણ કે ઘટકર્તામાં શરીરનું માત્ર સાહચર્ય જ છે. શરીર ઘટકર્તૃત્વનું પ્રયોજક નથી, છતાં ‘જ્ઞાતકર્તા શરીરવાળો છે, કારણ કે એ કર્તા છે, જે જે કર્તા છે તે શરીરવાળો છે; જેમકે ઘટકર્તા’ એવું અનુમાન કરી,

તેથી ધનના દૃષ્ટાંતથી જલભા અનિત્યત્વ સાધતાં પૃથ્વીત્વ વગેરે પણ સિદ્ધ થાય, વળી, “ચેષ્ટા વિના કેવલ પ્રયત્નથી કુલાલ વગેરેનું ઘટ વગેરે કરવાનું સામર્થ્ય નથી, તેથી ચેષ્ટાશ્રય શરીરને સહકારી થવા દો, પરંતુ ઈશ્વર કેવલ પ્રયત્નથી સર્વ કરવાને સમર્થ છે તેથી એની અપેક્ષા નથી વળી, શરીર પરિચિન્ન હોય એવો નિયમ હોવાથી, સઘળા દેશમાં રહેલા કાર્ય સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ” —આ હીક નથી, કારણ કે જ્ઞાનાદિમત્ત્વ પેઠે શરીરિત્વ પણ અન્યવ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જ્યાં જ્યાં કુલાલ વગેરેના કર્તૃત્વ (છે) ત્યાં શરીરિત્વ (છે) અને જ્યાં મુક્ત આત્માઓમાં શરીરિત્વ નથી ત્યાં કર્તૃત્વ નથી; તેથી ઈશ્વર પણ કર્તા હોવાથી શરીરો છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ, કારણ કે લોકમાં એમ દેખાય છે નહિ તો વિશેષ ન હોવાથી ઈચ્છા વગેરેની પણ

ઘટકતા શરીરો છે તેથી જગત્કર્તાને પણ શરીર હોવું જોઈએ એમ માનીએ તો દૃષ્ટાંત ધન કર્તાના સર્વ ધર્મ પક્ષ જગત્કર્તામાં આવે દૃષ્ટાંતના સર્વ ધર્મ પક્ષમાં આવે મેં ઈષ્ટ નથી, કારણ કે ‘જન અનિય છે, કારણ કે એ કાર્ય છે જે જે કાર્ય છે તે અનિય છે, જેમકે ઘટ’ એવું અનુમાન કરીએ છીએ તેમાં ધન દૃષ્ટાંત છે અને જલ પક્ષ છે દૃષ્ટાંતના સર્વ ધર્મ પક્ષમાં હોય તો ધનના સર્વ ધર્મ જલમાં હોવા જોઈએ ઘટ પાર્થિવ અથવા પૃથ્વીનો બનેલો છે તેથી જલ પણ આ પ્રમાણે પાર્થિવ સિદ્ધ થઈ જાય વળી, કેવલ પ્રયત્નથી ચેષ્ટા વિના કુલાલ ધન વગેરે કરવા સમર્થ નથી, તેથી કુલાલમાં ચેષ્ટા છે એટલા હોવાથી ચેષ્ટાનું આશ્રય શરીર પણ એમાં છે પરંતુ એ સહકારી જ છે ધન વગેરે કુલાલ એટલા વિના કરી શકતો નથી તેથી એટલાને આશ્રય શરીર કુલાલમાં ઘટ કરવામાં મત્ર સહકારી જ છે, પરંતુ જગત્કર્તા ઈશ્વર માત્ર પ્રયત્નથી સર્વ કાર્ય કરી શકે છે ઈશ્વર પ્રયત્નથી જ જગત કરે છે, એમને એટલાની આવશ્યકતા નથી વળી, ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ પરિચિન્ન અથવા હૃદવાળું જ હોવું જોઈએ ‘ઈશ્વરનું શરીર પરિચિન્ન છે કારણ કે એ શરીર છે જે જે શરીર છે તે પરિચિન્ન છે જેમકે આપણા શરીર’ એ પ્રમાણે અનુમાન પ્રવર્ત્યા ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ પરિચિન્ન અથવા હૃદવાળું હોવું જ જોઈએ હૃદવાળું શરીર એકસાથે સર્વ દેશમાં કાર્ય કરી શકે નહિ, તેથી ઈશ્વરને શરીર હોય તો સર્વ જ એકસાથે કાર્યની ઉપતિ થઈ શકે નહિ તેથી ઈશ્વરને શરીર નથી એમ જ માનવું જોઈએ

સિદ્ધાન્તી—આ પણ હીક નથી, કારણ કે જેમ ઈશ્વર જગતના ઉપાદાનના ગોચર અને અપોરૂઢ જ્ઞાનવાળા છે એમ સિદ્ધ કરેા છે, તે જ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી અન્યથા અને વ્યતિરેકથી ઈશ્વર શરીરવાળા છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે ‘ઈશ્વર શરીરવાળા છે, કારણ કે એ કર્તા છે જે જે કર્તા છે તે શરીરવાળા છે જેમકે ધનકર્તા કુલાલ. જે જે શરીરરહિત છે તે કર્તા નથી જેમકે મુક્તજીવ’ એ પ્રમાણે અન્યવ્યતિરેક વ્યાપ્તિથી પણ ઈશ્વરને શરીર છે એમ સિદ્ધ થાય છે લોકમાં પણ જે કર્તા હોય તે સર્વ શરીરવાળા છે એવો અનુભવ થાય છે તેથી ઈશ્વરને શરીર છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ વ્યાપ્તિના બનથી સિદ્ધ થતું શરીર સ્વીકારે નહિ, તો ઈશ્વરમાં ઈચ્છા પણ સિદ્ધ થાય નહિ, કારણ કે એ પણ વ્યાપ્તિના બનથી જ સિદ્ધ થાય છે

સિદ્ધ થાય નહિ. 'ચેષ્ટા વિના કેવલ પ્રયત્નથી કાર્ય કરવાને ઈશ્વર સમર્થ હોવાથી, ઈશ્વરમાં ચેષ્ટાશ્રય શરીરની સિદ્ધિ થતી નથી' એમ કહો, તો ઈશ્વર ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના પણ કેવલ જ્ઞાનથી જ એમ કરવા સમર્થ હોવાથી એમને ઇચ્છા વગરે પણ નથી, એમ પણ કહેવું સહેલ છે 'શરીર પરિચિન્ન હોવાથી ઉપર કહેલો' હોય છે ' એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતું શરીર જે વડે અનુપપત્તિનો પરિહાર તેવા પ્રકારનું જ સિદ્ધ થાય. શરીરના પરિવેદેદ અને

પૂર્વપક્ષી—ઈશ્વર ચેષ્ટા વિના માત્ર પ્રયત્નથી જ કાર્ય કરવા સમર્થ છે, તેથી જગત રચવામાં ઈશ્વરને ચેષ્ટાની આવશ્યકતા નથી. ચેષ્ટાની આવશ્યકતા ન હોવાથી ચેષ્ટાના આશ્રય શરીરની પણ આવશ્યકતા નથી તેથી ઈશ્વરને શરીર નથી એમ માનીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ હોય તો ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના માત્ર જ્ઞાનથી જ ઈશ્વર જગત રચવા સમર્થ તેથી ઈશ્વરને ઇચ્છા અને પ્રયત્નની પણ અપેક્ષા નથી એમ માનો ઈશ્વરને પ્રયત્ન છે તો પણ શરીરની અપેક્ષા નથી એમ તમે માનો છો, ત્યારે ઈશ્વરને જ્ઞાન છે તેથી અન્ય કોઈની અપેક્ષા નથી એમ માનો પરંતુ એમ કહી શકાય એમ નથી, તેથી ઈશ્વરને અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતું શરીર નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ પરિચિન્ન હોવું જોઈએ અને પરિચિન્ન શરીરથી સર્વજ્ઞ એકસાથે કાર્ય થઈ શકે નહિ, તેથી પરિચિન્ન શરીરથી જગત રચી શકાય નહિ, તેથી ઈશ્વરને શરીર નથી એમ અમે કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઈશ્વરને શરીર ન હોય તો એ જગત રચી શકે નહિ ઈશ્વરને શરીર ન હોય તો જગતની અનુપપત્તિ થાય છે, તેથી શરીર માનીએ છીએ ઈશ્વરને શરીર છે એમ ન માનીએ તો જગતના અનુપપત્તિ થાય છે, અર્થાત્ અન્યથાનુપપત્તિથી ઈશ્વરને શરીર છે એમ સિદ્ધ થાય છે અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થતું ઈશ્વરનું શરીર જેવા શરીરથી અનુપપત્તિ દૂર થાય તેવા પ્રકારનું જ સિદ્ધ થાય છે પરિચિન્ન શરીરથી અનુપપત્તિ દૂર ન થાય તો જેવા પ્રકારના જેટલા પરિભાષણાગા શરીરથી સર્વજ્ઞ એકસાથે કાર્ય થઈ શકે તેવા પ્રકારનું અને તેવા પરિભાષણાગા સિદ્ધ થાય છે, તેથી ઈશ્વરનું શરીર પરિચિન્ન ન અને અનિત્ય છે, કારણ કે એ શરીર છે જે જે શરીર છે તે તે પરિચિન્ન અને અનિત્ય છે, જેમકે આપણું શરીર એવા અનુમાનથી ઈશ્વરનું શરીર પરિચિન્ન અને અનિત્ય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ કારણ કે પરિચિન્ન અને અનિત્ય શરીરથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય નહિ એવા પ્રકારની અન્યથાનુપપત્તિથી જગતનાં શરીર અપરિચિન્ન અને નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે તેથી શરીર અપરિચિન્ન અને નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે તેથી શરીર, પરિચિન્ન અને અનિત્ય હોવું જોઈએ એ નિમિત્તો ભગ થાય છે વસ્તુતઃ ઈશ્વર અશરીરી છે અને જગતનાં છે એમ માનનારના મત પ્રમાણે ઈશ્વરનું શરીર પરિચિન્ન અને અનિત્ય હોવું જોઈએ એવી અનુપપત્તિની ઉદ્ભાવના થતી નથી, કારણ કે એમના મત પ્રમાણે શરીરની જ સિદ્ધિ થતી નથી શરીર જ કર્તા હોય અને તેથી ઈશ્વરને શરીર છે એમ માને છે તેમના મત પ્રમાણે પણ ઈશ્વરનું શરીર અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી અન્યથાનુપપત્તિને લીધે સર્વ અનુપપત્તિ દૂર કરી શકે તેવા શરીરની જ સિદ્ધિ થાય તેથી 'આકાશશરીર' પ્રભુ

અનિત્યત્વનો નિયમ પણ અનુપપન્ન છે, કારણ કે પક્ષધર્મતાના બહુથી અપરિ-
ચિન્ન અને નિત્ય શરીરની જ સિદ્ધિ થાય છે. વસ્તુતઃ પરિવર્તેદ અને અનિત્યત્વ
વગેરે અનુપપત્તિની દૃઢભાવના શરીરસિદ્ધિથી જ વ્યાહત હોવાથી સંભવતી
નથી, નહિતો જ્ઞાન પણ અનિત્ય (હોવું જોઈએ) એ નિયમ પ્રમાણે ઈશ્વરનું
જ્ઞાન પણ અનિત્ય થઈ જાય.

— 'ઈશ્વરના કર્તૃત્વ વડે શરીર સાધતા ઈશ્વરની અસિદ્ધિ થવાથી આશ્ચર્યા-
સિદ્ધિ થાય છે, અને ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય તો ધર્મિશ્રાદ્ધક પ્રમાણથી અશરીર જ સિદ્ધ
થાય તેથી શરણિત્વનો બાધ થાય'—એ વિચાર ન કરવાથી રમણીય ભાગે છે, કારણ
કે અહીં ધર્મિશ્રાદ્ધક પ્રમાણ કયું છે એ તમને પૂછીએ છીએ. કાર્ય જેમાં લિંગ
છે તે અનુમાન એમ કહો તો એનાથી માત્ર કર્તા સિદ્ધ થાય, અન્ય નહિ.—'એ
સત્ય છે, પરંતુ કર્તા તરીકે પોતે સિદ્ધ થતો કર્તા પોતાના કર્તૃત્વનાં નિર્વાહક
લઈને જ સિદ્ધ થાય એમ એમ કહીએ છીએ.'—અહો ! એનાં નિર્વાહક કોણ ?

'યથેષ માકાશ માનમ્બો ન ક્ષ્યાત્' વગેરે શ્રુતિઓથી સર્વ અનુપપત્તિ દૂર કરનારુ શરીર
સત્ ચિત્ અને આનંદાત્મક છે, અને ઈશ્વરથી અભિન્ન છે આ મન પ્રમાણે પણ ઈશ્વરનું શરીર
નિત્ય અપરિચિન્ન સિદ્ધ થાય છે, તેથી શરીર અનિત્ય અને પરિચિન્ન હોવું જોઈએ એ નિયમનો
ભંગ જ થાય છે એ આ નિયમ સાર્વત્રિક હોય તો જ્ઞાન અનિત્ય છે એ નિયમ પણ સાર્વત્રિક
હોવો જોઈએ, તેથી જેમ આપણુ જ્ઞાન અનિત્ય છે તેમ ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ અનિત્ય થઈ જાય.

પૂર્વપક્ષી—(નિષાધિક એકેશી) 'ઈશ્વર શરીરવાળા છે, કારણ કે એ કર્તા છે. જે જે
કર્તા છે તે શરીરવાળા છે, જેમકે કૃષાક' વગેરે રાતે ઈશ્વર કર્તા છે તેથી એમને શરીર છે
એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આમ અનુમાન કરતાં શરીર સિદ્ધ થાય તો એ શરીરી
ઈશ્વર નહિ, પરંતુ શરીર હોવાથી શ્રવણમાન છે, તેથી કાઈ એવા શરીરવાળો શ્રવ હોવો
જોઈએ, તેથી ઈશ્વરનું શરીર સિદ્ધ કરતાં આશ્રય ઈશ્વરની અસિદ્ધિ થાય છે. ઈશ્વરની
જગત્કર્તા તરીકે સિદ્ધિ થાય છે તો ધર્મી ઈશ્વરનું મદણ કરાવનાર અનુમાનથી શરીરરરદિત
જ ઈશ્વર સિદ્ધ થાય છે, તેથી ઈશ્વરના શરીરનો બાધ થાય છે, અધીત ઈશ્વરને શરીર નથી.

સિદ્ધાન્તી—જ્યામુખી વિચાર કરાય નહિ ત્યામુખી જ તમારો મન રમણીય ભાગે છે પ્રથમ
ધર્મિશ્રાદ્ધક પ્રમાણ કયું એમ તમને પૂછીએ છીએ. 'દિતિ વગેરેની પૂર્વે એઓનો કર્તા હોવો જોઈએ,
કારણ કે એ કાર્ય છે. જે જે કાર્ય છે તેની પૂર્વે એનો કર્તા હોય છે, જેમકે ધત્' વગેરે અનુમાન—
ધર્મિશ્રાદ્ધક પ્રમાણ છે આ અનુમાનમાં 'કાર્ય' વિષય અથવા હેતુ છે આ અનુમાન ધર્મી જગ-
ત્કર્તાનું મદણ કરાવનાર હોવાથી ધર્મિશ્રાદ્ધક પ્રમાણ છે એમ કહો, તો એમ ઉત્તર આપીએ હોએ
કે આ અનુમાનથી માત્ર જગત્કર્તા સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ અન્ય કાઈ સિદ્ધ થતું નથી.

પૂર્વપક્ષી—સત્ય એ અનુમાનથી કર્તા જ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ કર્તા સિદ્ધ થાય ત્યારે
એના કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરનાર સર્વ ધર્મિવાળો જ સિદ્ધ થાય. કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરનાર ધર્મ
વિના કર્તા સિદ્ધ થાય જ નહિ.

—‘જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન જ. ’ --એમ કેમ ? -- કારણ કે લોકમાં એ ગુણવાળા કાર્યના કર્તા દેખાય છે, એ ગુણથી રહિત નહિ. ’ --ત્યારે શરીર પણ એઓની સમાન યોગક્ષેમવાળું હોવાથી જ્ઞાન ઇચ્છા પ્રયત્ન અને શરીરવાળો જ સિદ્ધ થશે, નહિ તો જ્ઞાન વગેરે પણ સિદ્ધ થશે નહિ, કારણ કે લોકમાં એ પણ સમાન જ દેખાય છે એમ જાણુ. -- ‘ શરીર મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું હોવાથી આશુપ કેમ ન થાય ? ’ --લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી તેથી, એમ કહીએ છીએ. વિગ્રહવાળા ઇદ્રાદિ દેવનાં પણ અપ્રત્યક્ષપણાનું શ્રવણ થાય છે, ત્યારે સર્વ દેવના દેવના અપ્રત્યક્ષપણામાં શી શંકા ? વળી, (ઈશ્વરશરીર પ્રત્યક્ષ વિષય છે) એ સિદ્ધિથી ઉત્તરકાલીન હોવાથી,

સિદ્ધાન્તી—અહો, કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરનાર ધર્મ કયા છે ?

પૂર્વપક્ષી—જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન જ.

સિદ્ધાન્તી—જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એ ત્રણ જ ધર્મો કર્તૃત્વનો નિર્વાહ કરે છે એમ કેમ જાણ્યું ?

પૂર્વપક્ષી—કારણ કે લોકમાં આ ત્રણ ધર્મવાળા પુરુષ જ કાર્ય કરે છે એવો આપણને અનુભવ થાય છે. આ ત્રણ ધર્મથી રહિત હોય તે કાર્ય કરતા નથી એમ પણ આપણને અનુભવ થાય છે; તેથી આ ત્રણ ધર્મ જ કર્તૃત્વના પ્રયોગક છે.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે જે જે કર્તા છે તેમને શરીર છે અને જે જે શરીરરહિત છે તે કર્તા નથી, એવો પણ લોકમાં અનુભવ થાય છે; તેથી શરીર પણ જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નના સમાન જ છે. તેથી જગતકર્તા જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નવાળો જ સિદ્ધ થયો નથી, પરંતુ જ્ઞાન ઇચ્છા પ્રયત્ન અને શરીરવાળો જ સિદ્ધ થાય છે. જે જગતકર્તામાં શરીર સિદ્ધ ન થાય તો જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન પણ સિદ્ધ ન થાય.

પૂર્વપક્ષી—જગતકર્તામાં જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ શરીર, સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે શરીર હોય તો એ ઉદ્ભૂતરૂપવાળું અને મહત્ હોતું જોઈએ. જે જે પદાર્થ મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળા હોય તે આશુપ છે, તેથી ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ આશુપ હોવું જોઈએ. ઈશ્વરનું શરીર આશુપ છે, કારણ કે એ મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું છે. જે જે મહત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળાં છે તે આશુપ છે; જેમકે આપણાં શરીર, આ પ્રમાણે અનુમાન કરવાથી પણ ઈશ્વરને શરીર હોય તો એ આશુપ જ હોવું જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ ઈશ્વરનું શરીર આપણે દેખી શકતા નથી, તેથી ઈશ્વરને શરીર હોય તો આપણે એ કેમ જોઈ શકીએ નહિ ?

સિદ્ધાન્તી—આપણે એ જોઈ શકતા નથી, કારણ કે એ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. ઈદ્ર વગેરે દેવોને પણ શરીર છે અને છતાં એ અપ્રત્યક્ષ છે એમ આપણે શાસ્ત્રમાંથી જાણીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરને શરીર છે છતાં એ આપણે જોઈ શકતા નથી. ઈશ્વરનું શરીર અઆશુપ છે, કારણ કે એ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. જે જે લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી તે અઆશુપ છે, જેમકે ઈદ્ર વગેરે દેવોનાં શરીર. જ્યારે ઈદ્ર વગેરે દેવોનાં શરીર પણ અઆશુપ છે ત્યારે સર્વ દેવના દેવ ઈશ્વરનું શરીર અઆશુપ હોય એમાં શંકા પણ કેવી ? વળી, ઈશ્વરનું શરીર આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય છે એમ સિદ્ધ થાય ત્યાર પછી એ આપણે

અને એ સિદ્ધિના અનવસરથી જ પેરાહત જ હોવાથી શકાનો ઉદય જ સંભવતો નથી એમ સંશ્લેષ છે આથી 'કાર્ય'નો શરીર વગેરેવાળો કર્તા પૂર્વે હોવો જોઈએ એ નિયમનો, દરેક વૃણના અગ્રભાગમાં હિપન્ન થતાં અંકુર વગેરેમાં જ શરીરી કર્તાનો ઉપલંબ થતો નથી તેથી, નિરાસ થયો 'એનો નિરાસ થયો, કારણ કે ઉપર કહેલી યુક્તિથી ત્યાં પણ શરીરી કર્તાની જ મિદ્ધિ થાય છે, તેથી જ્ઞાનથી દુર્બલના માત્ર વ્યામોહન માટે એ મત છે, પરંતુ સમ્પ્રાસીય નથી, તેથી વિદ્વાનોએ એની ઉપેક્ષા કરવી આ પણ તમારા મતને જ અનુસરી કહેવું છે, અમારે તો સર્વત-પાણિપાદાન્તવાળા અચિત્ત અનન્ત શક્તિવાળા જ ભગવાન દરેક સત્કર્ણમાં અને જિહ્વામ્ભા ભગરૂક ઉપર કહેલાં પ્રતિ રમૃતિ અને પુરાણના વાક્ય અને તત્ત્વસૂત્રરૂપી ભેરીના ધોષથી ઉદ્દ્યુષ્ટ થઈ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અનુમાનરૂપી મચ્છરના ગણગણાટની અપેક્ષા નથી, તેથી અવિરત તર્કની હદ થઈ ગઈ.

અદ્યત્તર્થો અદ્યત્તરૂપ અને અદ્યતી લિન્ન પણ છે

"આ હોય. પ્રજ્ઞાના ધર્મ પ્રજ્ઞથી લિન્ન છે કે અલિન્ન ? પ્રથમ નહિ, કારણ કે એઓને પણ નિત્ય તરીકે જ સ્વીકાર્યા છે. 'એક જ અદિતીય' (છાં. ૬-૨૧) 'આ પ્રદુષ અસંગ છે' (યુ ૪૩૧૫) એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય.

જોઈ કેમ શકતા નથી એવી શકા સભવે, પરંતુ એ આપણા પ્રત્યક્ષનો વિરોધ એમ જ સિદ્ધ થતું નથી, તો આ શકા પણ કેમ સભવે ?

જે જે કાર્ય છે તેની પૂર્વે એનો શરીર વગેરેવાળો કર્તા છે એવી નૈવાયિકાની વ્યાપ્તિનો પૂર્વમીમાસાવાળા આદર કરતા નથી દરેક ધસના તરખાનાના અગ્રભાગ પર જે અંકુર હિપન્ન થાય છે તે કાર્ય છે તોફાણ એનો હિપન્ન કરનાર કોઈ શરીરવાળો કર્તા જણાતો નથી, તેથી આ વ્યાપ્તિ ચોક્કસ નથી એ પ્રમાણે પૂર્વમીમાસિકો આ વ્યાપ્તિનું ખડન કરે છે, તેમનો પણ આથી નિરાસ થાય છે પૂર્વે જે યુક્તિઓ ઈશ્વરનું શરીર સિદ્ધ કરવા કહી તેનાથી જ અહીં પણ અંકુર હિપન્ન કરનાર શરીરી કર્તા સિદ્ધ થાય છે એ લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નહિ હોવાથી આપણે એને જોઈ શકતા નથી, પરંતુ શરીરવાળો કર્તા સિદ્ધ થાય છે, આ પ્રમણે યુક્તિથી એમના મનનું ખડન થયું છે બૌદ્ધ વગેરે મતનું ખડન કરેલું હોવાથી જ આ નૈવાયિકાના મતનો સિષ્ટ મતમાં આદર કરવો છે, પરંતુ એ શાસ્ત્રીય મત નથી, તેથી વિદ્વાનોએ એની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ આ ખડન પણ યુક્તિથી એના મત પ્રમાણે જ કરેલું છે વસ્તુ ઈશ્વરને સરોર છે કે નહિ, ઈશ્વરનું શરીર નિત્ય છે કે અનિત્ય, એ સર્વ અનુમાનનો વિષય નથી, પરંતુ શાસ્ત્રથી જ એ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે તરેક સત્કર્ણમાં અને જિહ્વાના અગ્રભાગમાં ભગરૂક ગેહના ઉપર વર્ણવેલાં શ્રુતિ રમૃતિ પુરાણના વાક્ય અને તત્ત્વસૂત્રરૂપી ભેરીના ધોષથી ઈશ્વર સર્વત-પાણિ અને પાના અતરાગા અચિત્ત-અનન્ત શક્તિવાળા સિદ્ધ થાય છે તેના જ અમે માનાએ છએ અમે ઈશ્વરનું જે સ્વરૂપ માનીએ છએ તે આ શ્રુતિ રમૃતિ પુરાણવાચ્ય અને તત્ત્વસૂત્રરૂપી ભેરીના ધોષથી હદ્યુષ્ટ છે, તેથી અનુમાનરૂપી મચ્છરના સુકારની અમારે લેખ પણ અપેક્ષા નથી તેથી હવે એ વાત બહુ થઈ ગઈ

હવે માયાવાદી પૂર્વપક્ષ કરે છે

પૂર્વપક્ષી—અલ્પના ધર્મો અદ્યતી મિત્ર હોઈ શકે નહિ કારણ કે અદ્યતર્થો નિત્ય છે એમ તમે માનો છો ત્રિવ અદ્યતર્થ અદ્યતી મિત્ર હોય તો 'એક જ અદિતીય' આ

દ્વિતીય પલ્લુ નહિ, કારણ કે ધર્મસ્વનો નાશ થાય. તેથી એકવિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની ઉપપત્તિ માટે પ્રપચ જેવા બ્રહ્મનાં કાર્ય જ ધર્મ છે એમ માનવું જોઈએ. આમ હોવાથી બ્રહ્મ સર્વ કલ્પનારહિત જ સિદ્ધ થશે.”—અહીં કહીએ છીએ : જેમ તેજોરૂપ સૂર્યનો પ્રકાશ પલ્લુ સૂર્યરૂપ જ હોઈ એના ધર્મરૂપ છે, (સૂર્ય અને પ્રકાશ) તેજ તરીકે જ મૂલાવિચ્છેદથી પ્રતીયમાન થાય છે, તેથી (પ્રકાશ) અસૂર્યરૂપ મથી, અને એનાથી ભિન્ન અને એના તરીકે પ્રતીયમાન હોવાથી એના ધર્મરૂપ છે, તેથી પ્રતીતિના અનુરોધથી ઉત્પત્તિવિશિષ્ટ છે તોપણ એ વસ્તુ જ એવા પ્રકારની છે, એમ સ્વીકારીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ અભેદ બોધ કરનાર શ્રુતિના અનુરોધથી બ્રહ્મરૂપ જ છે. ‘આની શક્તિ પર’ (થે. ૬-૮) ઇત્યાદિમાં પછી વહે એકથી પ્રતિપાદન કરેલા હોવાથી બ્રહ્મથી ભિન્ન પલ્લુ છે; તેથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિના બંધથી જ એ વસ્તુ જ એવા પ્રકારની છે એમ માનવું, કારણ કે લૌકિક અનુવાદ કરી (યના) નિષેધ પક્ષનો પ્રથમ નિરાસ કરેલો છે, પ્રકાશ

પુરુષ-અસંગ છે’ વગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ થાય. બ્રહ્મ અને બ્રહ્મના ધર્મો એ સર્વ નિત્ય પદાર્થ હોવાથી કોઈ સમયે ‘એક જ અદ્વિતીય’ એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન પણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે દ્રવ્ય અને એના ધર્મ અથવા ગુણો સર્વદા ભિન્ન જ છે. બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન હોય તો એ દ્રવ્ય જ ગણાય, ધર્મ ગણાય જ નહિ; એમના ધર્મસ્વનો નાશ થાય આ પ્રમાણે બ્રહ્મધર્મ બ્રહ્મથી ભિન્ન અથવા અભિન્ન છે એમ કહી શકાય નહિ; તેથી એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાની ઉપપત્તિ માટે પ્રપચ જેવા બ્રહ્મનાં કાર્ય જ બ્રહ્મધર્મ છે એમ માનવું જોઈએ, તેથી બ્રહ્મ સર્વકલ્પનારહિત અથવા સર્વ ધર્મરહિત અર્થાત્ નિર્વિશેષ જ સિદ્ધ થાય છે

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. સૂર્ય તેજોરૂપ છે એનો પ્રકાશ પણ તેજોરૂપ જ અથવા સૂર્યરૂપ જ છે, અને વળી એનો ધર્મ પણ છે મૂન સૂર્યથી વિચ્છે: વિના તેજ તરીકે જ પ્રકાશની પ્રતીતિ થાય છે, એ પ્રકાશ સૂર્યરૂપ નથી એમ કહી શકાય નહિ. વળી, સૂર્યથી ભિન્ન અને સૂર્યનો પ્રકાશ એવી એની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી પ્રકાશ સૂર્યનો ધર્મ પણ છે; તેથી પ્રકાશ ઉત્પત્તિરાજો હોવા છતાં એની પ્રતીતિ થાય છે એને અનુસરી, પ્રકાશ સૂર્યરૂપ અને સૂર્યધર્મરૂપ છે એમ માનીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના ધર્મો પણ બ્રહ્મથી અભિન્ન અથવા બ્રહ્મરૂપ અને બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ છે. બ્રહ્મ અને બ્રહ્મના ધર્મોના અભેદનો બોધ કરનારી શ્રુતિને સીધે બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મરૂપ જ છે વળી, ‘આની શક્તિ પર’ વગેરે શ્રુતિમાં પછી વિલક્ષિતથી બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી ભિન્ન કલા છે, તેથી બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ છે; તેથી અભેદનો બોધ કરનારી અને એનો બોધ કરનારી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિને અનુસરી બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન અને ભિન્ન પણ છે. ધર્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ લૌકિક ધર્મોના અનુવાદ કરે છે અને પછી નિષેધશ્રુતિ એ જ ધર્મોના નિષેધ કરે છે, તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ માની શકાય નહિ. આ પક્ષનો પ્રથમ જ અમે નિરાસ કરેલો છે, તેથી બ્રહ્મધર્મો બ્રહ્મથી અભિન્ન અને ભિન્ન ઉભય છે એમ માનવું જોઈએ સૂર્ય અને પ્રકાશના દૃષ્ટાંતથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે. પ્રકાશ સૂર્યથી ઉપન્ન થયેલું અન્ય જ તેજ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ‘જે આત્મિક’ તેજ

(ભા. ૧૦-સ્કે. ૨-૫૨, ૫૩) એ વાક્યની એકવાક્યતામાં સર્વધર્મોત્તર સમિધાનંદત્વ સિદ્ધ થાય છે. લીલા પણ એવા પ્રકારની હોવાથી જ નિત્ય માનવી.

લીલાવાણું ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય છે.

—‘લીલા ગિરિ વન યમુનાપુલ્લિન પશુ પક્ષી મનુષ્ય વગેરેના સંબંધવાળી છે, એઓ અનિત્ય હોવાથી એ નિત્ય કેમ થાય ?’—ખરે તારી વાણી સારી છે કે નિત્યતાનું શ્રવણ કરવાની તારી ઈચ્છા પણ દર્શાવે છે. એની નિત્યતાનો પણ પ્રમાણથી જ નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે ‘જનના આશય, દેવકીજન્મવાદ, યદુ-વરપરિવદ, રિયર અને ચરના દુઃખના નાશ કરનાર, પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરતા શેખીના રિમનયુક્ત શ્રીમુખથી મજપુરની વનિતાના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય પામે છે’ (ભા. ૧૦-૮૭ ૪૮) આ વાક્યમાં દ્વારિકા એકુલ અને મયુરાના અધિકરણવાળી બિન્ન કાલની પણ લીલાના કર્તા ભગવાનની ઉત્કર્ષથી રિધિતા પોતાના કથન સમયે પણ વર્તમાનપણાનું ‘જય પામે છે’ એમ વર્તમાન પ્રયોગથી નિષ્પણ કરતાં જ શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં ત્યાં લીલાઓના પણ વર્તમાનપણાનો બોધ કરવા એકલાલીનપણાના વાચક શત્રુમત્યધાત ‘નાશ કરતા’ ‘વૃદ્ધિ કરતા’ એમ બે પદ ચોખ્ખાં, તેથી કથન સમયે અતીત તરીકે પ્રતીત કરતાં ઘટના સર્વ ધર્મો સમિધાનંદરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનની લીલા પણ સમિધાનંદરૂપ હોવાથી અને માત્ર ભગવાનમાં જ ગદ્યો હોવાથી નિત્ય જ છે. ‘ભગવાનની લીલા નિત્ય છે, કાન્ત કે એ ભગવાનમાં રહેલી છે, ભગવાનના માનવી પેઠે, એમ અનુમાનથી પણ લીલા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપત્રી—ગિરિ કાનન યમુનાપુલ્લિન પશુ પક્ષી મનુષ્ય વગેરેના લીલાને સંબંધ છે. ગિરિ વગેરેના સંબંધની લીલાને અપેક્ષા છે. આમ દોનાથી ગિરિ વગેરે અનિત્ય છે ત્યારે લીલા નિત્ય કેમ સમજે ?

સિદ્ધાન્તી—ધર્મરુદિન કથન નિત્ય છે એમ પ્રથમ સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છીએ, તેથી લીલા પણ ઘટનો ધર્મ દોવાથી નિત્ય જ સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે, અને એ નિત્ય સિદ્ધ કરવાની અત્ર આશયકતા ન હતી, પરંતુ તમે સંકા કરી તેથી હવે લીલા પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવું પડે તમારી વાણી લીલા નિત્ય સિદ્ધ કરાવે છે તેથી એ વાણી લીલાના નિત્યત્વનું શ્રવણ કરવાની પણ દર્શાવતી દોવાથી સારી જ છે. લીલા નિત્ય છે એમ પ્રમાણથી જ નિશ્ચય થાય છે. ‘જનના આશય, દેવકીજન્મવાદ, યદુવરપરિવદ, રિયર અને ચરના દુઃખના નાશ કરનાર, પોતાના હાથથી અધર્મનો નાશ કરતા, શેખીના રિમનયુક્ત શ્રીમુખથી મજપુરની વનિતાના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય પામે છે’ આ વાક્ય આમદ્ભાગવતમાં છે. આ વાક્ય દ્વારિકા એકુલ અને મયુરામાં બિન્ન બિન્ન કાલે કરેલી લીલાના કર્તા ભગવાનની ઉત્કર્ષ રિધિ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના કથન સમયે પણ એમ ‘જય પામે છે’ એ વર્તમાન કાલવાળા પાથી ઉપરેલ કરેલો છે વળી, આ સર્વ લીલાઓ પણ નિત્ય જ છે એનો બોધ કરવાનો શ્રીકૃષ્ણેનો આશય છે. તેથી આ સર્વ લીલાઓ પણ પોતે આ વાક્ય બોલે છે તે સમયે પણ છે એનો બોધ કરવા, સર્વ એક જ કાલની છે એનો બોધ કરનાર કાનુ પ્રવચ બેઓને અતિ છે તેમાં ‘કાલ્યદ્’ ‘વર્ધવન્’

ધયેલી પણ લીલાનું એ સમયે વર્તમાનપણું પ્રતીત થાય છે, અને એ (લીલા) નિત્ય હોય તો જ ઘટે, નહિ તો ન (ઘટે). વળી, આ સમયે કર્તાનું જ અસ્તિત્વ ઇષ્ટ હોત અને લીલાનું ન હોત તો એઓનું નિરૂપણ જ ન કરત, અને જ્ઞાપક તરીકે એઓનું નિરૂપણ કરવું હોત તો 'એઓનો કર્તા જય પામે છે' એમ જ કહેત. આમ હોવાથી અન્ય ગતિ હોવા છતાં ચત્રંત (૫૬)નું જ નિરૂપણ કયું તેથી લીલાનું જ વર્તમાનપણું મુખ્ય રીતે ઇષ્ટ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. વિશેષણ હોવાથી મુખ્ય નથી એમ કહેવાય નહિ. 'દંડી હુકમ પછી કહે છે' એમાં

એ એ વર્તમાન કૃતંતાં પદ યોગ્યાં છે. અસ્વચ્છ એટલે નય કળા અધર્મનો નાશ કરતા. ઘર્ષમાન્ એટલે વૃદ્ધિ કરતા. શ્રીશુકદેવજી આ વાક્ય યોગ્ય છે તે સમયે પણ ભગવાન પોતાના દાધથી અધર્મનો નાશ કરતા અને વ્રજપુરની વનિતાઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય પામે છે, એવો આ વાક્યનો અર્થ છે; તેથી શ્રીશુકદેવજી જ્યારે આ વાક્ય યોગ્ય ત્યારે (૧) ભગવાન જય પામે છે, અથવા ભગવાનની ઉત્કૃષ્ટ રિચિતિ છે, (૨) એ સમયે ભગવાન પોતાના દાધથી અધર્મનો નાશ કરે છે અથવા દાનવોનો સંહાર કરે છે; (૩) એ સમયે ભગવાન વ્રજપુરની વનિતાઓના કામદેવની વૃદ્ધિ પણ કરે છે. આ સર્વ લીલા શ્રીશુકદેવજી આ વાક્ય યોગ્ય છે તે સમયે પણ છે આ સર્વ લીલા બૃનકાકામાં ઘર્ષ ચૂંટી એવી સર્વની આ વાક્ય યોગ્ય ત્યારે પ્રતીતિ હતી, તથાપિ એ સમયે સર્વ લીલા વર્તમાન જ હતી એમ આ વાક્યથી જણાય છે. જે ભગવાનની લીલાઓ નિય દોષ તો જ આ સંભવે, અન્ય કોઈ રીતે આ સંભવે નહિ. જો આ વાક્ય યોગ્યમાં એ સમયે એ સર્વ લીલાઓના કર્તા ભગવાન જ હતા, પરંતુ લીલાઓ ન હતી, એવો ભેદ કરવાનો શ્રીશુકદેવજીનો આશય હોત તો એ લીલાઓનું આ વાક્યમાં નિરૂપણ ન કરત. 'આ સર્વ લીલાઓના કર્તા ભગવાન જય પામે છે એમ લીલાઓથી ભગવાનને એ જાણારા જ લીલાઓનું નિરૂપણ કયું છે' એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે શ્રેણીનો જે એવો જ આશય હોત તો 'આ લીલાઓના કર્તા જય પામે છે' એમ જ કહેત, પરંતુ દત્તપ્રત્યય જેમને અંતે છે તેમાં 'અસ્વચ્છ' 'ઘર્ષચ્છ' એ એ વર્તમાન કૃતંતા પદો યોગ્ય નહિ તેથી આ પ્રમાણે 'અસ્વચ્છ' 'ઘર્ષચ્છ' એ પદ યોગ્યા વિના પણ આવે એમ હતું તથાપિ એ જ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેથી ભગવાનની લીલા પણ એ સમયે હતી એમ મુખ્યતાથી ઉપરોક્ત કરવાનો શ્રીશુકનો આશય છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—આ એ પદ વિશેષણ તરીકે યોગ્ય છે તેથી એઓનું નિરૂપણ મુખ્ય નથી, તેથી વ્યામઞ્જનો આશય ઋદ્ધિ લીલાના નિત્ય રતુ પ્રતિપાદન કરવાનો હોત તો એ અર્થનું યાદ કરાવવા વિશેષણની યોગ્યતા કરત નહિ.

સિદ્ધાન્તી—એમ કહેવાય નહિ. રિગેાળીથી પણ મુખ્ય અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે. અગ્નિદોષ યતમાં મેત્રારતુષ્ક નામનો એક અસ્તિત્વ છે. આ જનમાં 'મેત્રાયરુણાય દર્ષંદ પ્રયચ્છતિ' 'મેત્રારતુષ્કને દંડ આવે છે' શ્રુતિથી એ એને દંડ આપવાનો છે. 'મયયુલા દક્ષાનમયેડ્નુમુદિ' એવો આ યતમાં પ્રેા અથવા દુકમ છે. ત્યારપછી દંડી મેત્રાનમ્યાદ 'દંડી પ્રેા પછી કહે છે' એવું વાક્ય છે. દંડી મેત્રારતુષ્ક આ પ્રેા અથવા દુકમ પડે આની

જેમ દુક્રમ પછી કહેલાનું, અને 'લાલ પાઘડીવાળા ઋત્વિજો પ્રચરે છે' એમાં એઓના પ્રચારનું, પૂર્વસિદ્ધ હોવાથી વિધાન નથી, પરંતુ દડીપણ અને લાલ-પાઘડીવાળાપણ એ વિશેષણનું જ અપૂર્વ હોવાથી વિધાન છે, તેમ જ ભગવાનના વર્તમાનપણમાં સદેહ ન હોવાથી એમના લીલાકાર્યના જ વર્તમાનપણાનું જ અહીં નિરૂપણ છે જોકે 'અથવા વર્તમાનની પેઠે' એ નિયમને લીધે વર્તમાનના સામાન્યને જ લીધે અહીં પણ એવો પ્રયોગ છે એમ કહી શકાય, તોપણ આગળ કહીશું તે વાક્યથી સદેહ ન રહે તેમ નિત્ય તરીકે જ વર્ણન કરેલું હોવાથી અહીં પણ એઓની એકવાક્યતા માટે વર્તમાનના અર્થમાં જ પ્રયોગ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે વળી, એના સામીપ્યમાં પણ એવા પ્રયોગનું સાધુપણ જણાય છે સામીપ્યશુભના યોગથી પ્રયોગ ગૌણ છે, પણ મુખ્ય નથી, અને મુખ્યાર્થનો ભાષ હોય ત્યારે જ એની કંપના યોગ્ય છે. એના અભાષનો પ્રકાર આગળ કહીશું.

પછીનું વાક્ય કહે છે આ પછીનું કહેવાનું વાક્ય પ્રથમ પણ કહેતું છે, તેથી એ વાક્ય કહેવાનો અહીં મુખ્ય ઉપદેશ નથી, પરંતુ 'કંડો કહે છે' એ મુખ્ય ઉપદેશ કરેલો છે એ જ પ્રમાણે વાગ્યપેષ વગર 'લોહિતોષ્ણીયા ઋત્વિજાઃ પ્રચરન્તિ' 'લાલ પાઘડીવાળા ઋત્વિજો પ્રચરે છે' એવી શ્રુતિ કે ત્યા પ્રચાર અથવા ઋત્વકેષ પ્રથમ પણ કહેલું છે, તેથી એ ઉપદેશ મુખ્ય નથી પરંતુ લાલ પાઘડીવાળા ઉપદેશ જ નીચે દેવાથી મુખ્ય છે આ પ્રમાણે અહીં પણ લોહિતોષ્ણીયા વિરોધીયથી જ મુખ્ય ઉપદેશ કરેલો છે, તેમ અહીં પણ ભગવાન નિત્ય દેવાથી એ સમગ્રે પણ દના એમાં કાઈ પણ સદેહ જ નથી, તેથી ભગવાન એ સમગ્રે દના એમ કહેવાનો શ્રીશ્રુતિનો આશય નથી, પરંતુ એ સમગ્રે પણ ભગવાન એ સર્વ લીલા કરના દના એમ જ શ્રીશ્રુતિ બી નિરૂપણ પે છે "વર્તમાનવદ્વા" અથવા વર્તમાન પેઠે એવો નિયમ ને વાથી શનુ અને દોષ તેના પાં સામીપ્યના અથવા નજીકના જૂનકાલમાં કરેલી ક્રિયા માટે પણ યોગ્ય છે, તેથી અહીં પણ શ્રીશ્રુતિએ આ વાક્ય ગોળે છે તે સમયથી સમીપના સમયમાં ભગવાને આ સર્વ લીલાઓ કરેલી હોવાથી આવો પ્રયોગ શ્રીશ્રુતિ કર્યો છે. એમ બી સમય તોપણ અમે લીલાનું નિત્ય સિદ્ધ કરનાર શ્રુતિ અને પુરાણ વાક્યો આગળ કહીશું. એ અ પ પણ મહત્ત્વ ન રહે તે પ્રમણે લીલાના નિત્યત્વનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી અહીં પણ એ સર્વ વાક્યોની એવામ્યના કરવા 'અસ્વન્' 'અર્થસ્વન્' પેઠે શ્રીશ્રુતિ વર્તમાનકાલ માટે જ યોજેલા છે સમીપના જૂનકાલ માટે યોજ્યાં નથી, એવો નિશ્ચય થાય છે તથા, આ 'વર્તમાનવદ્વા' શ્રુતિથી વર્તમાનમાવની સમીપના કાલ માટે વર્તમાન કાલનો પ્રયોગ યોગ્ય છે એમ કહેતું છે સામીપ્યના ગુણને લીધે જે પ્રયોગ કંવામાં આવે તે પ્રયોગ મુખ્ય નહિ, પરંતુ ગૌણ જ છે મુખ્યનો અપાર અભાવ તેણે અથવા પ્રયોગ મુખ્ય માનવાથી અર્થ સભવનો ન હોય ત્યા જ શ્રીશ્રુતિ પ્રયોગ માની સમગ્ર મુખ્ય અર્થનો ભાષ થયે તેણે તેણે ત્યા જ શ્રીશ્રુતિ પ્રયોગનો દર્શના મ્ની સમય, પરંતુ અહીં પ્રયોગને મુખ્ય ગુણવાથી અર્થ ભાષ થયે નથી અહીં શનુ-પ્રત્યય જેઓને ભવે છે તેના પરના મુખ્ય અર્થનો રીતે રીતે બધું નથી એ આગળ કહીશું.

ભગવાનનાં નામ કર્મ અને સ્વરૂપ નિત્ય છે. નામ ઔપચારિક નથી, પણ સાર્થક છે.

વળી, દશમ સ્કંધમાં જ નામકરણના પ્રસ્તાવમાં 'શુભ અને કર્મને અનુરૂપ તારા સુતનાં બહુ નામ અને રૂપ છે. હું એ બહુ છું, લોકો બહુતા નથી' (ભા. ૧૦-૮-૧૫) એમ સર્વજ્ઞ ગર્ગીયાર્થે નિરૂપણ કરેલું છે. અહીં 'છે' એ પદથી બહુ નામ અને રૂપના વર્તમાનપણાનો બોધ થાય છે. એમાં પણ ઔદાર્ય વગેરે શુભા અને કાલીયદમન વગેરે કર્મોને અનુરૂપ એએના એવા પ્રકારનો બોધ છે. અનુરૂપ એટલે એ સમયને યોગ્ય આકાર ક્રિયા વગેરેવાળું, જેમ કે ગોવર્ધનોદ્ધરણ કર્મમાં ઊભા હોવું, જિંચા બાહુવાળા હોવું, એના ધારણની ક્રિયાવાળા હોવું, સર્વ ગોકુલજનોના આપ્યાયક હોવું, વગેરે. તેથી જો એએનાં પ્રયોજક સ્વરૂપ ક્રિયા વગેરે વર્તમાન હોય તો જ આવાં નામો વર્તમાન હોય, નહિતો કોઈ સમયે એ ક્રિયાની નિવૃત્તિ હોય તો એનાથી પ્રયુક્ત એ નામ 'પાયક' 'પાકક' પેઠે ન હોય. —'જેમ લોકમાં પાકને અનુકૂલ ક્રિયાથી રહિત દશામાં પણ 'પાયકને બોલાવ' એમ કોઈ સમયે ક્રિયાવાળા હોવાથી એવા ન હોય' ત્યારે પણ એવો પ્રયોગ ઉપચારથી થાય છે, તેમ અહીં પણ કોઈ સમયે શુભ અને કર્મના યોગથી પ્રવૃત્ત નામનો પ્રયોગ શુભ અને કર્મથી રહિત દશામાં પણ સં-

વળી, શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધમાં જ નામકરણના પ્રસ્તાવમાં સર્વજ્ઞ ગર્ગીયાર્થે નીચે પ્રમાણે કહે છે. 'શુભ અને કર્મને અનુરૂપ તારા સુતનાં બહુ નામ છે. હું એ બહુ છું, લોકો બહુતા નથી.' અહીં પણ ભગવાનનાં બહુ નામો અને રૂપો 'છે' એમ ગર્ગીયાર્થે કહે છે તે સમયે પણ એ સર્વ વર્તમાન છે એમ કહેલું છે. આ સર્વ નામ અને રૂપ શુભ અને કર્મને અનુરૂપ છે ઔદાર્ય વગેરે ભગવાનના શુભ અને કાલીયદમન વગેરે કર્મને અનુરૂપ બહુ નામ અને રૂપ ગર્ગીયાર્થે કહે છે તે સમયે પણ વર્તમાન છે એવો બોધ કરેલો છે. અનુરૂપ એટલે એ સમયને યોગ્ય આકાર ક્રિયા અને શુભવાળું; જેમકે ભગવાને ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કર્યું તે સમયે ભગવાન ઊભા હતા, એમનો હસ્ત ઊંચો કરેલો હતો, ભગવાન ગોવર્ધનને ધારણ કરવાની ક્રિયા કરતા હતા, અને સકલ ગોકુલના લોકોનું રક્ષણ કરતા હતા, એ પરથી ભગવાનનું 'ગોવર્ધનધારી' નામ છે. તેથી જો સર્વ નામોનાં પ્રયોજક ભગવાનનાં રૂપ અને ક્રિયા એ સમયે વર્તમાન અથવા નિત્ય હોય તો જ આ સર્વ નામો પણ નિત્ય હોઈ શકે. જો ક્રિયા વગેરે નિત્ય ન હોય તો જો સમયે એ ક્રિયા ન હોય તે સમયે એ ક્રિયાથી યોગ્યેયું નામ પણ 'પાયક' 'પાકક' વગેરેની પેઠે ન હોય. તેથી આ સર્વ ક્રિયા અથવા લીલા નિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—લોકમાં 'પાયક' 'પાકક' વગેરે નામ ક્રિયાથી પડે છે, પરંતુ એ ક્રિયા ન્યારે થતી ન હોય ત્યારે પણ પૂર્વે ક્રિયાથી પડેલું નામ યોગ્ય છે. પચન ક્રિયા કરતો ન હોય ત્યારે પણ 'પાયકને બોલાવો' વાક્ય યોગ્ય છે. પ્રથમ પચન-ક્રિયા એણે કરેલી છે તેથી આ સમયે એ પચન-ક્રિયા કરતો નથી તોપણ ઉપચારથી એને 'પાયક' કહે છે, તે જ પ્રમાણે ભગવાનની ક્રિયા પણ નિત્ય ન હોય તોપણ નામ નિત્ય સંભવે છે. કોઈ સમયે ક્રિયા અને શુભને લીધે નામ પડે તે નામ શુભ અને ક્રિયા ન હોય ત્યારે પણ ઉપચારથી યોગ્ય,

ભવે છે, તેથી 'છે' પણ ઉપપન્ન થાય છે; તેથી લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી." —એમ નહિ, કારણ કે ઔપચારિક પ્રયોગ નામ નથી, નામ મુખ્ય વૃત્તિથી જ બોધ કરે છે. લોકમાં 'નરસિંહ' વગેરે નામો 'હિય' 'કપિય' વગેરે નામ પેઠે રૂઢિથી જ એનાં વાચક છે, ઉપચારથી નથી, કારણ કે કેવલ અશૂર નરમાં પણ એવો પ્રયોગ થાય છે; તેથી લૌકિક પુરુષમાં ચોજેલાં 'શ્રીકૃષ્ણ' ઇત્યાદિ નામો ભગવાનનાં નામ નથી. એ (ભગવાનનાં નામ) સદાનંદરૂપ વગેરે અર્થનાં વાચક હોવાથી, અને લૌકિક પુરુષમાં એનો અભાવ હોવાથી, એ એના જેવો શબ્દ-વિશેષ જ છે, એમ માનવું. ભગવાનનાં નામ તો અખંડ શબ્દબ્રહ્મરૂપ છે. જેમ ભગવાનના સ્વરૂપમાં આહંકાર હોયથી શરીરનું ભાન થાય છે તેમ નામમાં પણ લૌકિક શબ્દનું ભાન એના હોયથી જ છે, એ વગેરે પિતાશ્રીએ શ્રીમદ્ભાગવત-વિવરણમાં કહેલું છે, તેથી સ્વરૂપ પેઠે સર્વ નામ પણ નિત્ય માનવાં.—'શુભ્ર અને કર્મને અનુરૂપ' એમ કહેવાથી શુભ્ર અને કર્મ કયાં પછી થયેલાં નામ બ્રહ્મ તેથી મૂર્ત્યાર્થ 'બદુ નામો છે' એમ કહે તે પણ સંભવે છે, તેથી આ વાક્યથી લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી.

સિદ્ધાન્તી—એમ ન કહો. જે ઉપચારથી પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે નામ નથી. 'પાતક' 'પાપ' એ કાઈ નામ નથી. નામ ઉપચારથી બોધ કરતું નથી, પરંતુ મુખ્ય વૃત્તિથી જ બોધ કરે છે. લોકમાં 'નરસિંહ' વગેરે નામો ઉપચારથી તે તે પુરુષનો બોધ કરતાં નથી, પરંતુ 'હિય' 'કપિય' વગેરે નામની પેઠે રૂઢિથી જ તે તે પુરુષનો બોધ કરે છે. તે 'નરસિંહ' નામ ઉપચારથી જ એ નામવાળા પુરુષનો બોધ કરતું હોય, તો એ પુરુષમાં 'નરસિંહ'નું સાદમ્પ દેખાતું નેહિએ, પરંતુ સાદમ્પ પણ દેખાતું નથી. મોટા વખતે વગેરે 'નરસિંહ' જેવો જેનો આકાર ન દેખ અને જે શબ્દ પણ ન હોય તેવા પુરુષનું પણ લોકમાં 'નરસિંહ' નામ હોય છે, તેથી લોકમાં 'હિય' 'કપિય' વગેરે નામો કદિપત જ હોય છે; તેથી જ લોકમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' વગેરે નામ પણ હોય છે, પરંતુ એ ભગવાનનાં નામ નથી. ભગવાનનાં નામનો અર્થ સત્-અનંદરૂપ છે, લૌકિક પુરુષો સદાનંદરૂપ નથી તેથી લોકમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' વગેરે નામ હોય છે તે ભગવાનનાં નામ નથી, કારણ કે એ લૌકિક 'શ્રીકૃષ્ણ' વગેરે નામનો અર્થ પણ સદાનંદરૂપ નથી. અલૌકિક ભગવાનના 'શ્રીકૃષ્ણ' જેવો માત્ર એ લૌકિક 'શ્રીકૃષ્ણ' અમુક સ્તંભ છે એમ માનવું નેહિએ, પરંતુ ભગવાનનાં નામ સ્વરૂપનો અખંડ શબ્દબ્રહ્મ છે. જેમ ભગવાનના સ્વરૂપમાં માનવી તનુનું ભાન પ્રાપ્તના દેવથી થાય છે, અર્ધાત્મ જેમ લોકો પોતાના દેવથી ભગવાનના સમ સ્વરૂપને જાણતા નથી, પરંતુ એને લૌકિક શરીર જ માને છે, તેમ પ્રાપ્તના દેવથી જ ભગવાનનાં નામ પણ લૌકિક શબ્દ જ હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. આ સર્વનું શ્રીમદ્ભાગવતજે શ્રીમદ્ભાગવતવિવરણમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું છે; તેથી જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય આત્માએ હોએ તે જ પ્રમાણે ભગવાનનાં સર્વ નામ પણ નિત્ય જ છે એમ અત્યંત આનંદનું નેહિએ.

પૂર્વ-પ્ર.—ભગવાનનાં નામનો કદાપિ ખસ થતો નહિ હોય, પરંતુ એઓને ઉપતિ છે. ભગવાનના નામ શ્રુત અને કર્મને અનુરૂપ છે એમ કહેલું છે, તેથી શુભ્ર અને કર્મ ભગવાન

કેમ હોઈ શકે ? કારણ કે નિત્યત્વ ત્રણે કાલમાં બાધનો વિષય નથી. 'એમ નહિ. સ્વરૂપ પેઠે કર્મ'નો પણ પ્રાદુર્ભાવ હોવાથી એને અનુરૂપ નામનો પણ પ્રાદુર્ભાવ જ છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ નથી, નહિનો પોતાના યજ્ઞના નાશથી કોપેલા ધર્મે કરેલા વીજળી સહિત વરસાદની ધારાથી પીડિત પોતાના મજ્જનના રક્ષણ માટે વામં કરકમલના નખના અગ્ર પર શિખરિવર ગોવર્દન પર્વત મૂકનાર પોતાના પ્રાણથી પણ ઘણા વડાલા શ્રીગોકુલનાથમાં નાશ પામેલા સર્વ ગર્વવાળા શક અને સુરભિ વગેરેએ કરેલા મહાભિષેક સમયે અનુભૂત ભવિષ્યમાં થનાર 'ગોવિંદ' નામ, પૂતાનાના અસુરૂપી પયના પાન પછી બીજાન્યાસ કરતી વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓ, 'રમતાં ગોવિંદ રક્ષણ કરે' (ભા. ૧૦-૬-૨૫) એમ, અને ગુણગાનમાં 'ગોવિંદની વેણુ પ્રમાણે મત્તમયૂરનું નૃત્ય થતું' (ભા. ૧૦-૧૮-૧૦) એમ કેમ કહે ? તેથી જે કર્મવિશિષ્ટ જે રૂપનું નામ છે તે કર્મવિશિષ્ટ તે રૂપ નિત્ય જ છે, પણ લોકમાં જુદા જુદા ભક્તો જુદા જુદા રસનો અનુભવ કરે તે માટે કોઈક અંશનો કેમથી આવિર્ભાવ થાય છે અને કોઈક તિરોહિત રહે છે, એમ જ માનવું. તેથી ભગવાન

કરે ત્યારે નામો ઉત્પન્ન થાય છે. ગુણ અને કર્મ કયાં પછી એમને અનુરૂપ નામો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ઉત્પત્તિશાળા નામો બ્રહ્મરૂપ જ છે એમ કેમ કહેવાય ? નિત્ય હોય તેનો ત્રણે કાલમાં બાધ થાય નહિ. ગુણ અને કર્મ કયાં તે પહેલાં ભગવાનનાં નામો ન હતાં, તેથી જૂન-કાલમાં અમુક સમયે એઓનો બાધ હતો, તેથી ભગવાનનાં નામો નિત્ય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—ભગવાનના સ્વરૂપનો પણ અમુક સમયે જ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ભગવાનનું સ્વરૂપ નિત્ય છે, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર એનો અમુક સમયે પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ભગવાનના કર્મ પણ નિત્ય છે, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર અમુક સમયે એઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. કર્મ નિત્ય હોવાથી કર્મને અનુરૂપ નામ પણ નિત્ય જ છે, અને એઓનો પણ પ્રાદુર્ભાવ જ થાય છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ થતી નથી. જે નામની ઉત્પત્તિ થતી હોત, જે ભગવાન કર્મ કરે ત્યારપછી એ કર્મને અનુરૂપ ભગવાનનું નામ ઉત્પન્ન થતું હોત, તે ભગવાન શ્રીગોકુલનાથે ધ્વજના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો અને એનાથો ધ્વજને ધણે ભંગ થયો ત્યારે એણે વિદ્યુત્ સહિત મેઘની અનિશ્ચય વૃષ્ટિ કરી તે સમયે પોતાના મજ્જનનેા રક્ષણ કરવા ભગવાને સ્વકીય વામ કરકમલના અગ્રશાખ પર શિખરિવર ગોવર્દન પર્વત ધારણ કર્યો અને ધ્વજને સર્વ ગર્વ દૂર કર્યો. તેથી ધ્વજ સુરભિ વગેરેએ એમનો મહાભિષેક કર્યો ત્યારે ભગવાનનું 'ગોવિંદ' નામ ઉત્પન્ન થતું જોઈએ, એ સમય પૂર્વે ભગવાનનું 'ગોવિંદ' નામ સંભવે નહિ, પરંતુ ભગવાને પૂતાનાના અસુરૂપી પયનું પાન કર્યું ત્યારપછી વ્રજની ઉત્તમ વધૂઓ પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય ભગવાનનું ગુણગાન કરતાં 'ગોવિંદની વેણુ પ્રમાણે મત્તમયૂરનું નૃત્ય થતું' એમ કહે છે અને ભગવાનનાં બીજા ન્યાસ કરતાં 'રમતાં ગોવિંદ રક્ષા કરે' એમ કહે છે, એ સંભવે નહિ. તેથી ઇદ વગેરેએ મહાભિષેક કર્યો તે પહેલાં પણ ભગવાનનું 'ગોવિંદ' નામ હતું જ, તેથી ભગવાનનાં નામની ઉત્પત્તિ થતી નથી, પરંતુ પ્રાદુર્ભાવ જ થાય છે; તેથી રૂપ કર્મ નામ સર્વ નિત્ય છે. જે કર્મવાળા જે રૂપનું નામ છે તે કર્મવાળું તે રૂપ પણ નિત્ય છે; પરંતુ મિત્ર મિત્ર

ગોવર્ધનને ધારણ કરી સદા રહે છે તેથી ગોવર્ધનોદ્ધરણધીર છે, એટલે ક્રિયા અને નામ સહિત ગોવર્ધનોદ્ધરણરૂપ સદા રહે છે, તેથી જ હાલ પણ કવચિત્ ભક્તોને એવો અનુભવ થાય છે તેવી પ્રતિભાતું ભજન અને એવું સ્મરણ થાય છે, નહિતો એવા પ્રકારના ન હોય તેની એવી ભાવનાથી 'જે એક પ્રકારના આત્માને' એ વાક્ય પ્રમણે અપરાધ થાય, પરંતુ પ્રસાદનું કારણ ભજન થાય નહિ. એવા ભજનથી પ્રસાદનો અનુભવ થાય છે. આમ હોવાથી રૂપમાં નામ આવશ્યક હોવાથી એ કર્મને અનુરૂપ નામ પણ નિત્ય જ છે, તેથી ઉપચારશકાની મંધનો લેશ પણ નથી. વળી, નામની પેઠે રૂપ પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ કહેલું હોવાથી એમાં જેમ ઔપચારિક સત્ત્વની શંકા નથી તેમ નામમાં પણ ભણુ શુણુ અને કર્મના પણ નિત્યત્વનું પ્રતિષાદન કરવા જ 'શુણુ અને કર્મને અનુરૂપ' એમ યોગ્ય છે એમ જણાય છે, નહિતો 'દિગ્ગતિના સંસ્કાર કરો' (ભા. ૧૦-૮-૧૦) એમ પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી, માત્ર નામકરણ નામનો સંસ્કાર જ કરવાનો હોવાથી,

ભક્તોને બિન્ન બિન્ન રચનો અનુભવ કરાવવા કોઈ રૂપનો કર્મથી ભગવાન આવિર્ભાવ કરે છે અને કોઈ રૂપનું આન્દાન અથવા નિરોધાવ-કરે છે એમ માનવું ભગવાન ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કરી સદા રહે છે તેથી 'ગોવર્ધનોદ્ધરણધીર' એવું ભગવાનનું નામ છે ભગવાન સદા વામકરકમનના નખામ પર ગોવર્ધન ધારણ કરે છે એ ભગવાનનું રૂપ નિત્ય છે, ધારણ ક્રિયા પણ નિત્ય છે અને 'ગોવર્ધનધારી' નામ પણ નિત્ય છે ભગવાનનું આ રૂપ નિત્ય છે તેથી જ આધુનિક સમયમાં પણ કોઈ કોઈ સમયે ભક્તોને આ રૂપના દર્શન થાય છે ભગવાનની એવા રૂપની પ્રતિમા કરી ભક્તો ભાગ્ય પામી શકે છે અને ભગવાનના એ રૂપનું સ્મરણ પણ કરે છે, તેથી ભગવાનનું એ રૂપ આ સમયે પણ છે ભગવાનનું એ રૂપ આ સમયે ન હોય તો એ રૂપની ભાવના કરી એવું ભજન અને સ્મરણ કરવાથી અપરાધ થાય, પરંતુ ભગવાનને પ્રેમ કરનાર ભગવદ્ભક્ત થાય નહિ, કારણ કે 'જે એક પ્રકારના ભજનને અન્ય પ્રકારનો માને છે' વગેરે શ્રુતિ ન હોય તેવા સ્વરૂપની ભાવના કરવાથી અપરાધ થાય છે એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ એ સ્વરૂપનું ભજન અને સ્મરણ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે એવો આપણને અનુભવ થાય છે, તેથી એ રૂપ નિત્ય છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. દરેક રૂપનું નામ પણ અવશ્ય જોઈએ, કારણ કે શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે, તેથી જ્યારે જ્યારે રૂપ તે જ ત્યારે એનું નામ પણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. તેથી એ રૂપના કર્મને અનુરૂપ નામ પણ નિત્ય જ છે, તેથી ભગવાનનું નામ માત્ર ઉપચારથી જ યોગ્ય છે એવી સમીની વેદ પણ ગ્રંથ સભાગી નથી. વળી, જેમ નામને શુણુ અને કર્મને અનુરૂપ કહેતા છે તેમ રૂપને પણ શુણુ અને કર્મને અનુરૂપ ગર્ભાયણ કહેતા છે, તેથી જેમ રૂપના ઔપચારિકત્વનો શંકા થતી નથી તેમ નામમાં પણ એવી શંકા કરતી ઉચિત નથી. ભગવાનના નામ અને રૂપ નિત્ય છે ભગવાનના શુણુ અને કર્મ પણ નિત્ય છે એવો ઉપદેશ કરવા જ નામ અને રૂપને શુણુ અને કર્મને અનુરૂપ કહેતા છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, કારણ કે નામ અને રૂપને શુણુ અને કર્મને અનુરૂપ કહેવામાં ગર્ભાયણનો એવો આદ્ય ન હોય તો ન જોઈએ માત્ર 'દિગ્ગતિના સંસ્કાર કરો' એવી પ્રાર્થના ગર્ભાયણને

નામ અને રૂપના અને એમાં પણ ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ એઓના વર્તમાન-
પણાનું પ્રયોજન ન હોવાથી નિરૂપણ ન કરત. આમ હોવાથી એનું નિરૂપણ
કયું છે તેથી જ 'મારાં કહેલાં નામ પણ મેં કરેલાં નથી, પરંતુ પૂર્વસિદ્ધ જ
છે, હું માત્ર અનુવાદ કરું છું' એમ દર્શાવે છે. 'તારા સુતનાં બહુ નામ અને
રૂપ છે' (ભા. ૧૦-૮-૧૫) એમ સાથે જ કહેલું હોવાથી નન્દસુતપણું પણ
અનાદિ છે એમ દર્શાવાય છે, તેથી નન્દનું પણ હવે 'હમણાં મારો પુત્ર
અવતર્યો' એ જ્ઞાન પણ અનાદિ છે એમ જાણવું. ગર્ગનેા પણ નામકરણ-
લીલામાં સમાવેશ હોવાથી, એમનાં આગમન અને વચન પણ નિત્ય હોવાથી
અનાદિ જ છે. પૂર્વસિદ્ધ જ લીલા ભગવદ્દિશાથી ક્રમે ક્રમે આવીભાવ પામે છે
એમ પ્રથમ જ કહેલું હોવાથી સર્વ યોગ્ય છે. શ્રુતિ પણ ગુણ અને કર્મને
અનુરૂપ પ્રત્યેક નિત્ય છે એવા અભિપ્રાયથી, 'એ ચાલે છે, એ ચાલતું નથી.
એ દૂર છે, એ સમીપ છે' (ઈ. ૧-૫) ઇત્યાદિ કહે છે, નહિ તો એકના જ એક જ
કાલે ક્રિયાવત્ત્વ અને ક્રિયારહિતત્વ (એ) વિરુદ્ધ (ધર્મનેા) કેમ બોધ કરે ?
તેથી જે રૂપથી ચાલે છે તે રૂપ અને એનું ચાલતું નિત્ય હોવાથી બ્રહ્મ એવા
પ્રકારનું છે, અને જે રૂપ સ્થિર છે તે રૂપ અને એનું સ્થૈર્ય નિત્ય હોવાથી બ્રહ્મ નથી

હરી હતી તેથી ગર્ગીયાર્થ માત્ર નામકરણ સંસ્કાર જ કરત, પરંતુ નામ અને રૂપ નિત્ય
છે અને ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ છે એમ કહેવ નહિ, કારણ કે એનું કહેવાનું કાંઈ
પ્રયોજન ન હતું. આમ હોવા છતાં એ નામ અને રૂપ નિત્ય છે અને ગુણ અને કર્મને
અનુરૂપ છે એમ કહે છે, તેથી ગર્ગીયાર્થ એમ જ કહે છે કે તમારા સુતનાં જે નામે હું
કહું છું તે મારાં કરેલાં નથી, પરંતુ પૂર્વના સમયના અથવા નિત્ય છે. હું તારા સુતનાં
નામ કરતો નથી, પરંતુ એનાં નિત્ય નામનેા માત્ર અનુવાદ કરું છું. 'તારા સુતનાં બહુ
નામ અને રૂપ છે' એમ ગર્ગીયાર્થ કહે છે, તેથી 'નન્દસુત' એ ભમવાનનું નામ પણ
અનાદિ છે. આ નામ અનાદિ હોવાથી 'મને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો' એનું નન્દનું જ્ઞાન પણ
અનાદિ છે એમ જાણવું. ગર્ગીયાર્થનેા પણ નામકરણલીલામાં સમાવેશ થાય છે, તેથી
ગર્ગીયાર્થનું નંદજ્ઞને દ્વાર આગમન અને એમના વચન પણ નિત્ય છે; તેથી ગર્ગીયાર્થ પણ
નિત્ય છે. ભગવાનની લીલા પૂર્વથી સિદ્ધ અથવા નિત્ય છે અને એનેા માત્ર ક્રમથી આવી-
ભાવ થાય છે એમ અમે પ્રથમ કહ્યું. એ લક્ષમાં રાખવાથી આ સર્વ યોગ્ય જ છે. 'એ
ચાલે છે, એ ચાલતું નથી. એ દૂર છે, એ સમીપ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિનેા પણ ગુણ અને
કર્મને અનુરૂપ નામ અને રૂપ નિત્ય છે એવો જ આશય છે. શ્રુતિનેા આવો અભિપ્રાય
ન હોત તો એક જ બ્રહ્મ એક જ કાલે ક્રિયાવાનું અને ક્રિયારહિત છે એમ ન કહેત;
તેથી જે રૂપથી બ્રહ્મ ચાલે છે તે રૂપ નિત્ય છે અને ચાલવાની ક્રિયા પણ નિત્ય છે.
વળી, જે રૂપ સ્થિર છે તે રૂપ નિત્ય છે અને એનું સ્થૈર્ય પણ નિત્ય છે, તેથી બ્રહ્મ ચાલે
છે અને ચાલતું નથી એમ ઉભય સંભવે છે; તેથી બ્રહ્મના ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ રૂપ
અને નામ છે એવો બોધ કરવાનેા આ શ્રુતિનેા પણ અભિપ્રાય છે. બ્રહ્મનું જે રૂપ ચાલે
છે અને જે સ્થિર છે તે બિન્ન છે એવી સંકા કરવી નહિ, કારણ કે 'એ ચાલે છે, એ

પણ ચાલતું ક્રિયાસહિત અને ક્રિયારહિત સ્વરૂપના બેદની શંકા કરવી નહિ, કારણ કે એના પરિહાર માટે જ પૂર્વના 'એ' શબ્દનો સર્વત્ર સંબંધ સભર છે તોપણ પુન પુન બ્રહ્મવાચક 'એ' શબ્દની આવૃત્તિ કરે છે, તેથી અનેક નિત્યરૂપવાળું, અનેક નિત્યક્રિયાવાળું અને અનેક નિત્યનામવાળું બ્રહ્મ છે એમ ક્ષવિત થાય છે.

લીલાના નિત્યપણા સંબંધી પ્રમાણો

અગ્નેદમા પણ તા વા વાસ્તુન્યુપ્પાસિ ગમચ્ચે યત્ર ગાવા મૂરિદૃક્ષા અયાસ ।
અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય ઘૃણા પરમ પદમયમાતિ મૂરિ । મત્ર છે તા એ, વા તમારા બેના, કૃષ્ણ અને રામના, અથવા ગોપી અને માધવના, વાસ્તુનિ રહેલાં, ગમચ્ચે પ્રાપ્ત કરવાને, વામસિ ઇત્રીએ છીએ એ કયા એ આકાશને લીધે ગૃહ અભિસંધિનું ઉદ્ધાટન કરે છે યત્ર જના ગોકુલમા, મૂરિદૃક્ષા મેટા શૃંગવાળી, ગાય ગાયો, વસે છે એ રોષ છે અથવા અરણ્યના અને ગામના પશુઓના ઉપવશ્ય માટે મૂરિદૃક્ષા મેટા શૃંગવાળા રુરુ વગેરે મૃગો અને ગાયો એનો અર્થ છે. અયાસ શુભ અત્રાહ અત્ર સ્થાનમા ભૂમિપર, તન્ લોકવેદપ્રસિદ્ધ, ડમ્ગાયસ્ય બહુ કીર્તિવાળા ભગવાનનું ઘૃણા ગોપીના કામના વર્ષાવનાર, કામને વર્ષાવે તે વૃષા, એવા પ્રકારના એતુ તન્ (તે) ગોકુલ, પરમ પદમ્ સ્થાન વૈકુંઠ, તેનાથી પણ અધિક પરમ પદ પ્રકૃતિ કાલ વગેરેથી પણ અતીત હોવાથી, વૈકુંઠની અપેક્ષાથી પણ અતિ પ્રિય હોવાથી પરમ, એવું પદ અત્રમાત્ર પ્રકાશે છે મૂરિ ધણુ જ. તેથી

ચાનતુ નથો એમ ક્યુનિમા વારવાર બ્રહ્મવાચક 'એ' શબ્દ મોજોને છે પ્રથમ 'એ' શબ્દ મોજો તે ચાને છે' અને ચાનતુ નથી હોય સાથે સંબંધ ધરાવી શકે, પરંતુ 'ચાને છે' અને ચાનતુ નથી ચિરુદ્ધ ધર્મ હોવાથી એ ધર્મવાળા સ્વરૂપનો ભેદ દરો એવી શંકા દૂર કરવા જ શ્રુતિ 'એ' શબ્દ પુન મોજો છે તેથી દલને અનેક નિત્ય રૂપ છે, અનેક નિત્ય ક્રિયા છે અને અનેક નિત્ય નામ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું, દરે ભગવાનની લીલાના સર્વ પદાર્થ પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરના પ્રથમ 'તા વા વાસ્તુનિ' વગેરે સ્તોત્રોના મત્ર મોજોએ છીએ આ મત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે 'તમારા બેના, કૃષ્ણ અને બનરામના, અથવા કૃષ્ણ અને ગોપીઓના એ પ્રસિદ્ધ ધામ પ્રાપ્ત કરવાને અમે ઇચ્છીએ છીએ' આ ધામ અથવા ગોકુલ કેવું છે એ આગળ વર્ણવેલું છે 'આ ધામમા મેટા શૃંગવાળી સારી ગાયો વસે છે અથવા મેગા નગરાગા સારા અરણ્યના અને ગામના પશુઓ જેવા કે રુરુ વગેરે વસે છે આ સ્થાનમા અથવા ભૂમિ પર ગોપીઓના કામને વર્ષાવનાર બહુ કીર્તિવાળા ભગવાનનું એ લોક અને વેમા પ્રસિદ્ધ પરમ પદ ગોકુલ ધણુ જ પ્રકાશે છે' ભગવાનનું ધામ વૈકુંઠ છે તેનાથી પણ અધિક પ્રિય પરમ પદ ગોકુલ છે અથવા ગોકુલ પ્રકૃતિ અને કાનથી પણ અતીત છે અચોત્ પ્રકૃતિ અને કાવ પણ ગોકુલમા બાધ કરી શકતા નથી ગોકુલ ભગવાનનું વૈકુંઠથી પણ અધિક પરમ પદ છે 'આનું ભગવાનનું પરમ પદ ગોકુલ છે તે ધામનો સંબંધ ભગવાનના પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરના અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ, અથવા ધામ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા નથી' એવો આ મત્રનો વાક્યાર્થ છે આ મત્રમા 'મૂરિ' શબ્દ છે મૂરિ

આવા પ્રકારનું એ બેનું સ્થાન, તે સ્થાન સંબંધવાળું રહેકાણુ પ્રમાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છીએ છીએ, અન્ય નહિ, એવો વાક્યાર્થ થાય છે. 'મૂરિ' શબ્દ બાહુલ્ય અર્થનો હોવાથી અનેક પ્રકારનાં નિકુજ, શુદ્ધનો પ્રદેશ, શ્રીયમુનાદના પુલિન, ગોવર્ધનનુ શિખર વગેરેમાં નિરંતર ભગવાનની સ્થિતિ હોવાથી એવા પ્રકારનુ (ધ્યાન) પ્રકાશે છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. અથવા 'મૂ' ધાતુનો 'આપ્તિ' અર્થ હોવાથી વ્યાપક, તેથી પરમ તરીકે ભગવત્સ્થાન તરીકે અને ભૂરિ તરીકે ગોકુલનું નિત્યત્વ જ સિદ્ધ થાય છે

વળી, તૈત્તિરીયક્રમા પછુ 'તે તે ધામાન્યુષ્મસિ ગમધ્યૈ ગાગો યત્ર મૂરિદૃક્ષાં જ્યાસ । અગ્રાહ સ્તુરુગાયદય વિન્ગો પરમ પદમધમાસિ મૂરે ' મત્ર છે તે તારા તે એ ધામાનિ સ્થાનો ગમધ્યૈ પ્રાપ્ત કરવાને ઉષ્મસિ ઇચ્છીએ છીએ બાકીનુ પ્રથમ પેઠે મૂરે રાસ ઉત્સવ વગેરેમાં એવી રીતે પ્રાકટ્ય હોવાથી બહુરૂપવાળા

એવે બહુ તેમાં અનેક પ્રકારના નિકુજ, શુદ્ધઓના પ્રદેશ ધમુન પુલિન, ગોવર્ધનનુ શિખર વગેરે સ્થાનોમાં નિરંતર ભગવાનની સ્થિતિ છે એવા પ્રકારનુ ગોકુલ પ્રકાશે છે એવો 'મૂરિ' શબ્દનો તાત્પર્યાર્થ છે અથવા મૂરિ એટલે મદત્ અથવા મોહ, તેથી મૂરિનો અર્થ વ્યાપક અથવા સર્વવ્યાપી એવો થાય છે, તેથી ગોકુલ પરમ હોવાથી, ભગવાનનુ ધામ હોવાથી અને મૂરિ હોવાથી નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે

આ મતનુ નિરુક્તમાં અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે અને મત્ર સ્પર્શનો છે એવો અર્થ કરેનો છે, પરંતુ અહીં પ્રદરણુ પ્રમાણે અમે 'ગોકુલનો મત્ર છે' એવો અર્થ કરેનો છે 'સર્વે' વેદોથી હું જ વેદ છું 'સર્વ' વેદો જેના પ નુ મત્ર કરે છે' એ સ્મૃતિ અને શ્રુતિ હોવાથી આ મત્ર ભગવાનનો છે અને તેથી અમારુ વ્યાખ્યાન યોગ્ય જ છે વળી 'મહો યદ્વાહ વલ્લવતે' એ મત્ર લક્ષ્મીનો છે, પરંતુ વ્યાસશ્રુતિએ એને પુરુષોત્તમ-માહાત્મ્યમાં યોગ્ય છે અને વિદ્યારણે જગન્નાથનો છે એવુ વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તેથી પ્રદરણુને અનુસારે મત્રનુ વ્યાખ્યાન કરનુ એ માર્ગ પ્રચલિત જ છે વસ્તુતઃ નિરુક્તમાં યાસ્કાચાર્યે આ મત્ર સ્પર્શનુ નિરૂપણ કરે છે એવી પ્રતિષ્ઠા કરી નથી, પરંતુ મત્રમાં 'ગાવ' શબ્દ છે 'ગો' શબ્દનુ બહુવચન 'ગાવ' છે ગો શબ્દના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ આતા એનો અર્થ 'રશ્મિ' અથવા 'પ્રિરણુ' પણ થાય છે એવી યાસ્કાચાર્યે પ્રતિષ્ઠા કરી છે, અને દષ્ટાત્મમાં આ મત્ર આપેનો છે વળી, આ મત્રનુ વ્યાખ્યાન કરતા કાઠ્ઠ્ઠ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે 'શિરસો નિર્ગતમ્ શૃઙ્ગમ્' માયામાંથી બહાર નીકળે તે 'શૃંગ' એવો એનો અર્થ કર્યો છે આ અર્થ અમારા વ્યાખ્યાન પ્રમાણે જ છે, તેથી અમારુ વ્યાખ્યાન યાસ્કાચાર્યના વ્યાખ્યાનથી નિરુદ્ધ નથી

વળી, તૈત્તિરીયક્રમા પછુ 'તે તે ધામાનિ' વગેરે મત્ર છે આ મત્રમાં પ્રથમના મત્રથી અપ જ પાદભેદ છે આ મત્રનો અર્થ નંને પ્રમાણે છે 'તમારા એ ધામો અમે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ' પછી ધામોનુ વર્ણન પ્રથમ થ્યું છે તે જ છે પ્રથમ મત્રમાં અતિમ શબ્દ 'મૂરિ' હતો, આ મત્રમાં અતિ 'મૂરે' શબ્દ છે 'મૂરે' એને બહુરૂપવાળાના રસોત્સવમાં ભગવાન બહુરૂપ ધારણ કરે છે, તેથી ભગવાનને માટે અહીં 'મૂરે' શબ્દ યોગ્યો છે અન્ય સર્વ પ્રથમના મત્ર પેઠે જ છે આ ઉલ્લેખ મત્રમાં વેદ

અહીં પોને નિત્ય વેદ 'દોષો છે' એમ કહેતાં પોતાના જ્ઞાનના વિષય ગોકુલનું નિત્યત્વ જ કહે છે; તેથી અજ્ઞાન પક્ષમાં પણ વર્તમાન પ્રયોગથી વિષય વર્તમાન જ થાય છે. આની પછી જ વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદ્યત યતો વ્રતાનિ પરપરો । ઇન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સચા ॥ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ । દિવીય ચક્ષુઃ રાત્તત્તમ્ ।' આ બે મંત્ર છે. તેથી પૂર્વ મંત્રમાં 'જ્યાં શુભ મોટા શૃંગવાળી માથે (રહે છે) તે બહુ કીર્તિવાળાનું' પરમ પદ છે 'એમ કહી, ત્યાર પછી ત્યાં કરેલાં કર્મનું' પણ 'વિષ્ણુનાં કર્મ જુઓ' એ મંત્રથી નિરૂપણ કરી. પૂર્વે વર્ણુ-વેદના હીસારથ નો 'એ વિષ્ણુનું' પરમ પદ (છે) એ મંત્રથી પુનઃ અનુવાદ કરી, જોના નિત્યત્વનું નિરૂપણ કર્યા 'સૂરિઓ સદા જુએ છે' એમ કહે છે. સૂરિઓ (અર્થાત) વિદ્વાનો. સૂરિપણ એટલે શબ્દશક્તિ અને પરશક્તિવશ્વ જાણનારપણું. પરશક્તિનું જ્ઞાન ભક્તિથી જ (થાય છે) એવો 'ભક્તિથી અને જાણે છે' (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એ વાક્યને લીધે, અને 'માત્ર ભક્તિથી જ હું શક્ય છું' એ વાક્યને લીધે નિર્ણય છે; તેથી સૂરિ શબ્દથી ભક્ત કહેલા છે. - "પરે ! 'અહીં' એ બહુ કીર્તિવાળાનું' અને 'સૂરિઓ સદા જુએ છે' એ વાક્યની એકવાક્યતા કરતાં ભૂમિ પર એ પરમ પદને ભક્ત જ સદા જુએ છે એવો અર્થ થાય છે; તેથી વન,

ભગવાનનું પ મ પદ પ્રકાશે છે એમ કહે છે 'ઘણમાતિ' કહ્યો વર્તમાનકાલમાં વેદ પ્રયોગ કરે છે. તેથી શ્રીગોકુલ નિત્ય પ્રકાશે છે એમ કહેવાને વેદનો આશય છે સામાન્ય પુરુષ વગેરે કોઈ વર્તમાનકાલમાં ક્રિયાપાત્રો પ્રયોગ કરે તે એનો દર્શાવે સમગ્રે વિદ્યમાન અથવા વર્તમાન છે એવો અર્થ થાય પદનું નિત્ય વેદ 'ઘણમાતિ' એમ વર્તમાનકાલમાં પ્રયોગ કરે છે તેથી ભગવાન અથવા પ્રકાશે રિષે ભગવાનનું પરમપદ શ્રીગોકુલ નિત્ય જ છે એમ જણાય છે આ મંત્ર પછી આ જ પ્રશ્નમાં અને આ જ મુદ્દામાં 'વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદ્યત' અને 'તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્' એ બે મંત્ર છે. પ્રથમના મંત્રમાં 'જ્યાં મોટા શૃંગવાળી માથે રહે તે તે રિષુનું પરમ પદ છે' એમ કહેવું છે. પછી ત્યાં કરેલાં કર્મ પણ ભગવાનના જ કર્મ છે એમ જણ્યું. એવો ભાવ અહીં પ્રથમ મંત્રમાં છે. પછી દ્વિતીય મંત્રમાં પૂર્વે જે વીનાશકાળ શ્રીગોકુલનું વર્ણન કર્યું તે રિષુનું પરમ પદ છે એમ અનુવાદ કરી, શ્રીગોકુલ નિત્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરવા, 'સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ' એમ વેદ કહે છે. સૂરયઃ એવો વિદ્વાનો જે કળશદ્વ અથવા વેદ અને પરશક્તિ અથવા શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જણે તે 'વિદ્વાન' કહેવાય. તેથી 'વેદનું અને શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જાણનાર વિદ્વાનો જ આ ભગવાનના પરમ પદ શ્રીગોકુલનું દર્શન કરે છે, એવો અર્થ થાય છે. શ્રીગોકુલ સર્વ વર્તમાન દેવ. અર્થાત્ શ્રીગોકુલ નિત્ય દેવ તે જ શ્રીગોકુલનું સદા 'કર્ત' થાય. તેથી શ્રીગોકુલ નિત્ય છે એમ કહેવાનો જ આ મંત્રનો આશય છે. વેદ અને શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જાણે તે 'વિદ્વાન' કહેવાય શ્રીપુરુષોત્તમનું જ્ઞાન માત્ર ભક્તિથી જ થાય છે. કાળજી કે 'ભક્તિથી અને જાણે છે' 'માત્ર ભક્તિથી જ હું શક્ય છું' વગેરે વાક્યોથી માત્ર ભક્તિથી જ પરશક્તિ શ્રીપુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે એવો નિર્ણય થાય છે. અહીં શક્ય થાય કે 'પ્રથમના મંત્રમાં 'એ ભગવાનવાળું' જ એ જણ્યું છે, પછી આ મંત્રમાં 'સૂરિઓ સદા જુએ છે' એમ કહે છે, તેથી સર્વ એક સમયે પાત્રતા ભૂમિ પર ભગવાનના પરમ પદ શ્રીગોકુલનું માત્ર

કાલિન્દી, એના પુત્રિન, ગિરિગહર વગેરે-રૂપી હોઈ મહંત અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું એ પરમ પદ માત્ર ભક્તોથી દૃશ્ય છે, સાધારણ જનનાં ચક્ષુઓનો વિષય નથી ” —એવી શંકા કરી, એનો નિરાસ કરવા ‘દિવિ આતત ચક્ષુની પેઠે’ એમ દૃષ્ટાન્ત કહે છે. “ જેમ દિવિ (અર્થાત્) સ્વર્ગમાં, આ (અર્થાત્) ચારે બાજુએ, તત્ત (અર્થાત્) વ્યાસ ‘જે દુઃખ સાથે નહિ’ એ વાક્યથી માત્ર સુખનું આધન સુખરૂપ તે પદાર્થ, ત્યાં જ રહેલાંનાં જ ચક્ષુ બુએ છે, બીજાંનાં નહિ. એ પ્રમાણે ” એવો અર્થ છે, તેથી એ લીલામાં જેઓનો સમાવેશ થયો હોય તેઓથી જ એ દૃશ્ય છે, તેથી સાધારણ જનનાં ચક્ષુનો વિષય ન હોય તોપણ દોષ નથી, એવો ભાવ છે. અથવા પૂરે કહેલી શંકામાં જ કહે છે. પ્રથમ અહીંથી જ સ્વર્ગસ્થ પદાર્થનું દર્શન ન થાય તોપણ યોગની ધારણાથી દ્વરઅંકણ નામની સિદ્ધિ સંપાદન થાય ત્યારે યોગીનું ચક્ષુ આતત (અર્થાત્) સર્વતઃ વ્યાસ સર્વઅંકણસમર્થ થઈ, જેમ અહીંથી જ સ્વર્ગમાંના પદાર્થ જુએ છે તેમ આ પણ પ્રથમ અદૃશ્ય હોવા છતાં એવા પ્રકાશના ભગવાનના અનુઅંકથી એવા પ્રકારની ભક્તિનો લાભ થાય ત્યારે એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો તેથી એ માટે એવા પ્રકારના ભગવાન

ભક્તો જ દર્શન કરે છે એવો અર્થ થાય છે. શ્રીગોકુલમાં વન, કાલિન્દી, એના પુત્રિન, ગિરિ-વર શ્રીગોવર્ધન, ગુફાઓ વગેરે સર્વ છે આતુ ગોકુલ મંદત્ અને ઉદ્ભૂતરૂપવાળું છે તેથી એનું દર્શન સર્વને થવું જોઈએ, તોપણ એ પરમ પદનું માત્ર સ્ત્રિ અથવા ભક્તોને જ દર્શન થાય છે, પરંતુ સાધારણ પુરુષોને દર્શન થતું નથી એમ કેમ સભવે ? ” આ શંકાને નિરાસ ‘દિવીષ ચક્ષુગતતમ્’ એ પાશ્વી થાય છે ‘જે દુઃખ સાથે નહિ’ વાક્યથી સુખનાં સાધનો અને સુખરૂપ પદાર્થો સ્વર્ગમાં છે તેનું દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાને જ માત્ર થાય છે, સામાન્ય પુરુષોને થતું નથી દિવિ અથવા સ્વર્ગમાં જા સર્વ દિશામાં તત્તમ વ્યાપી રહેલા સુખસાધન અને સુખરૂપ પદાર્થો ત્યા રહેનારાઓના ચક્ષુ ચક્ષુ બુએ છે, અન્યના ચક્ષુ એથી દેખાતા નથી, તેમ શ્રીગોકુલનું માત્ર ભક્તોને જ દર્શન થાય છે, સામાન્ય પુરુષોને થતું નથી. ભગવાનની લીલામાં જેમનો સમાવેશ થયો હોય તે શ્રીગોકુલનું દર્શન કરે છે, અન્ય લોકો શ્રીગોકુલના દર્શન કરી શકતા નથી, એમ માનનામાં કાઈ દોષ નથી

અથવા એ જ શંકાને નિરાસ આ પાદથી બીજી રીતે થાય છે. સાધારણ પુરુષ અહીંથી અથવા ભૂમિ પરથી સ્વર્ગના પદાર્થનું દર્શન કરના શક્તિમાન નથી, પરંતુ એ યોગનો અભ્યાસ કરે અને યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તો એનું ચક્ષુ આતત અથવા સર્વ દિશામાં વ્યાપ્ત અર્થાત્ સર્વનું ગ્રહણ કરવા સમર્થ થાય, તેથી અહીં ભૂમિ પર જ રહી એ સ્વર્ગના સર્વ પદાર્થનું દર્શન કરી શકે છે. એ જ પ્રમાણે જ સાધારણ પુરુષ ભગવાનના પરમ ધામ શ્રીગોકુલનું દર્શન કરવા સમર્થ નથી, પરંતુ ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે તો એને શ્રીગોકુલનું દર્શન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય, તેથી ભગવાન એને દર્શન આપવા આવરણનો ભગ કરી પ્રકટ થાય છે અને પોતાના પરમ ધામ શ્રીગોકુલના પણ દર્શન કરાવે છે, તેથી માત્ર ભક્તોને જ ભગવાનના પરમ ધામ શ્રીગોકુલનું દર્શન થાય છે એનો આ પાદનો અર્થ છે,

પ્રકટ થાય છે, તેથી એ સમયે દૃશ્ય થાય છે, એવો અર્થ છે, તેથી હાલ આધુનિકને પણ પૂર્વે કહેલો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એનું દર્શન થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. અથવા અહીં ત્રણ દૃષ્ટાન્ત છે : (૧) કારણ કે પૂર્વે વર્ણવેલું પરમ પદ લોકરૂપ હોવાથી, ઇતરલોકન્યાયે દુઃખનો પણ ત્યાં સંભવ હોવાથી, અને ભગવાનની લીલા આનંદરૂપ હોવાથી આ માત્ર આનંદરૂપ કેમ હોય, તેથી 'દિવે પેઠે' એમ કહ્યું. જેમ અન્ય લોકમાં દુઃખ-મિશ્રિત સુખ છે, તેમ ગોકુલમાં માત્ર આનંદરૂપ છે એવો અર્થ છે. (૨) 'ખરે' વગેરેથી કહેલી શંકામાં 'અમ્મ પેઠે' એમ કહે છે, જેમ શ્રોત્ર વગેરે નહિ પણ અમ્મ જ રૂપનું મંદલ્ય કરે છે, કારણ કે ઇદ્રિયત્વ સમાન છે તથાપિ એનું જ એમાં સામર્થ્ય છે, પરંતુ જ એવા પ્રકારની છે, તેમ અહીં પણ છે, એવો અર્થ છે. જેમ દોષરહિત જ અમ્મ વસ્તુતત્ત્વનું મંદલ્ય કરે છે, પરંતુ જમ કમળો વગેરે દોષયુક્ત મહીજમ શાખપીતિમા વગેરે મંદલ્ય

તેથી આધુનિક પુરુષો પણ ભગવદ્ગુણ અને ભક્તિથી અધિકાર પ્રાપ્ત કરે, તે એમને પણ શ્રીગોકુલનું દર્શન અવશ્ય થાય, એમ સિદ્ધ થાય છે

અથવા આ પાઠમાં ત્રણ દૃષ્ટાન્તો આપેલા છે. (૧) વિચિત્ર દૃષ્ટ. (૨) જ્યસ્તુ દૃષ્ટ, (૩) જ્ઞાનતં જ્યસ્તુ દૃષ્ટ (૧) પ્રથમ એવી શંકા થાય કે 'આમગ શ્રીગોકુલનું વર્ણન થયું તે પણ એક યોગ અથવા દેશ છે, અન્ય સર્વ લોકમાં દુઃખ હોય છે તેથી શ્રીગોકુલ પણ લોક દોષથી એમાં પણ દુઃખ હોતું જોઈએ ભગવાનની લીલા માત્ર આનંદરૂપ છે, પરંતુ શ્રીગોકુલમાં અવશ્ય દુઃખ હોતું જોઈએ, તેથી એ આનંદરૂપ સભવતું નથી શ્રીગોકુલ આનંદરૂપ ન હોય તો ભગવાનની સર્વ લીલા પણ આનંદરૂપ ગણાય નહિ.' આ શંકાનો નિરાસ કરવા 'વિચિત્ર દૃષ્ટ' દૃષ્ટાન્ત આપેલ છે. અન્ય લોકમાં સુખ સાથે દુઃખ મળેતું જોવામાં આવે છે, પરંતુ રમણમાં જેમ દુઃખરહિત જ સુખ જોવામાં આવે છે તેમ શ્રીગોકુલમાં પણ અતઃ પણ દુઃખ નથી, અને એ માત્ર આનંદરૂપ જ છે જેમ રમણ માત્ર સુખમય જ છે અને ત્યાં લેક્ષ પણ દુઃખ નથી તેમ શ્રીગોકુલમાં પણ અતઃ પણ દુઃખ નથી અને એ ફક્ત આનંદરૂપ જ છે (૨) પછી 'શ્રીગોકુલનું માત્ર ભગવાને જ દર્શન થાય એ કેમ સભવે? શ્રીગોકુલ મંદલ્ય અને ઉદ્ભૂતરૂપતાનું છે તેથી એનું સામાન્ય પુરુષોને પણ અવશ્ય દર્શન થયું જ જોઈએ' એવી પૂર્વે કહી તેવી શંકા થય તેનો નિરાસ કરવા દ્વિતીય 'જ્યસ્તુરિય' દૃષ્ટાન્ત આપેલ છે (૩) જેમ માત્ર અમ્મ જ રૂપનું મંદલ્ય કરે છે, અન્ય દર્શિતો અનુતિ પેઠે હરિના દોષા હતા રૂપ મંદલ્ય કરતી નથી, કારણ કે રૂપ મંદલ્ય કરતાનું એમાંનામાં સામર્થ્ય નથી પરંતુ જ એવા પ્રમાણની છે રૂપ જ એનું છે કે માત્ર અમ્મ જ એનું મંદલ્ય કરી શકે, તે જ પ્રમાણે શ્રીગોકુલનું અતઃ ભગવાને જ દર્શન કરી શકે છે, અન્ય પુરુષો માં શ્રીગોકુલનું દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય નથી (૪) આ દૃષ્ટાન્તો બીજાં પણ અભિપ્રાય છે જેમ દોષરહિત જ અમ્મ વસ્તુતત્ત્વનું મંદલ્ય કરે છે, અથવા જમ કમળો વગેરેના દોષરહિત અમ્મ દોષ ને જ વાતુડ વધાર્યું દર્શન કરી શકે છે, પરંતુ દોષયુક્ત અમ્મ હોય તે અમ્મનું વધાર્યું દર્શન કરતું નથી જનમુખ અમ્મને પૃથિવી જમલ્ય કરતી દોષ એવી બની થય છે કમળના દોષયુક્ત અમ્મ તથીના જેવા રંગે સખમાં પણ પીળા રંગનો અનુ-

કરે છે, તેમ અવિદ્યા દોષથી રહિત સૂરિઓ જ ગોકુલ વગેરેનું સ્વરૂપ જુએ છે, અન્ય નહિ, એવો પણ ચક્ષુ દધાન્તનો અભિપ્રાય છે, એમ જાણવું. આથી ત્યા વૃક્ષ સ્થલ વગેરેના મશ્ચન અન્યથાભાવ દર્શન વગેરેમા ઉપપત્તિ વર્ણવેલી થાય છે. અથવા ચક્ષુ એ દ્વિતીયાના એકવચનનું પદ છે જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પોતે અતીન્દ્રિય જ હોઈ ગોલકમા રહે છે, સર્વ દર્શાવે છે, ગોલકને પણ ચક્ષુ-શબ્દ વાચ્ય કરે છે અને યોગિપ્રત્યક્ષનો વિષય થાય છે, તેમ ગોકુલ વગેરે પણ પોતે અલૌકિક અતીન્દ્રિય જ હોઈ, સાધારણ જનથી દ્રશ્ય સ્વકીય યોગ્ય સ્થાનમા રહી, એ સ્થાનનો પ્રકાશ કરે છે અને એને બ્યપદેશ પ્રાપ્ત કરાવે છે, ત્યા જ રહે છે, અને પૂર્વે વર્ણવેલા સૂરિઓથી દર્શન થાય છે, તેથી આવા પ્રકારના પરમ પદનું સૂરિઓ સદા દર્શન કરે છે એવો સળખ છે (૩) “સાધારણ જનથી દ્રશ્ય અધિષ્ઠાન છે એ પક્ષમા, અને એનું જ કરણદોષથી અન્યથાભાન થાય છે એ પક્ષમા પણ

ભન કરે છે, તેથી દોષયુક્તા ચક્ષુ વસ્તુનરવનું મદલું મરતું નથી, તે જ પ્રમાણે અવિદ્યા-દોષરહિત સૂરિઓ જ શ્રીગોકુલના સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકે છે, અન્ય લોકો શ્રીગોકુલનું દર્શન કરી શકતા નથી ગોકુલમાં વૃક્ષનું હેઠન અથવા સ્થનના અન્યથાભાનનું જે દર્શન થાય છે તેની પશ્ચ આથી ઉપપત્તિ થાય છે વસ્તુન વૃક્ષનું હેઠન અથવા સ્થનનો અન્યથા ભાવ ત્યા થતો નથી, પરંતુ આપણા ચક્ષુઓ દોષયુક્ત હોવાથી વસ્તુનરવનું મદલું કરી શકતા નથી, તેથી આપણો એવી પ્રતીતિ થાય છે આ પ્રમાણે અર્થ કરતા કર્મ અધ્યાહાર રહે છે ‘ચક્ષુની પેટે’ એમ દર્શન છે ચક્ષુ કોનું દર્શન કરે છે એ અધ્યાહાર છે, તેથી આ પક્ષ પણ બંધુ સમન નથી તેથી તૃતીય રીતિથી અનો અર્થ કરીએ છીએ (ક) ‘ચક્ષુ. દ્રશ્ય’ દષ્ટાંત છે ચક્ષુ. મન્દ દ્વિતીયા નિભક્તિના એકવચનમા યોગ્યો છે, તેના નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પોતે અતીન્દ્રિય અથવા અદ્રશ્ય છે, ગોલકમાં રહે છે, સર્વનું દર્શન કરાવે છે, ગોલકને પણ ચક્ષુ કહેવાય છે, અર્થાત્ પોતાનું નામ ગોલકને પણ આપે છે, અને વળી યોગીઓના જ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે અર્થાત્ યોગીઓ જ એનું દર્શન કરી શકે છે, તે જ પ્રમાણે શ્રીગોકુલ વગેરે લીનાસ્થાન પણ પોતે અનૌકિક હોઈ અતીન્દ્રિય જ હોઈ સાધારણ લોકો જાંઈ શકે તેના પોતાના યોગ્ય સ્થાનમા રહે છે, એ સ્થાનને પ્રકાશી છે અને એને ‘શ્રીગોકુલ’ કહેવાય છે અથવા પોતાનું નામ એને આપે છે, ત્યાં જ રહે છે અને પૂર્વે વર્ણવ્યા તેના સૂરિઓ જે થાય તેઓ જ એનું દર્શન કરી શકે છે. આના ભગવાનના પરમ પદ શ્રીગોકુલનું સૂરિઓ સદા દર્શન કરે છે એમ સળખ ઘટે છે આ પ્રમાણે અર્થ કરતા દષ્ટાંતમા ચક્ષુ અને ગોલક આવે છે તેને સ્થાને દાર્પણમા અલૌકિક ગોકુલ અને ભૂમિ પરનું ગોકુલ છે એ ધ્યાનમા રાખવું જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અલ્પ હોવાથી આપણા સામાન્ય પુરુષોથી અદર્શ છે, પરંતુ ગોલક દર્શન છે, તેમ અનૌકિક ગોકુલ અતીન્દ્રિય હોવાથી આપણા સામાન્ય પુરુષોથી દ્રશ્ય નથી, પરંતુ ભૂમિ પરનું ગોકુલ આ દ્રશ્ય છે (ઠ) વળી એવી શબ્દ થાય કે - સાધારણ લોકો જે શ્રીગોકુલનું દર્શન કરે છે તે અનૌકિક ગોકુલ નથી પરંતુ ભૂમિ પરનું ગોકુલ છે અને અનૌકિક શ્રીગોકુલનું અધિષ્ઠન છે એમ માનીએ, અથવા સાધારણ લોકો જે શ્રીગોકુલનું દર્શન કરે છે તે જ અનૌકિક ગોકુલ છે, પરંતુ લોકોના

કર્મદર્શન હોવાથી સ્વકૃતિથી સાધ્ય નથી, તોપણ આણું કથન મોક્ષરસથી પણ અધિક રસવાળા સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ અતિહૃદય (કર્મના) રમરણથી શ્રુતિનું એ પર પારવશ્ય અને ઔત્ક્રિક્ય પ્રકટ કરે છે, તેથી એમના સાધનના ઉપદેશમાં પર્યાવસાન થાય છે. આથી કર્મનું નિત્યત્વ જાણવું, નહિતો આ ઉપદેશ સંભવે નહિ ઇંદ્રના યુગ્મ યોગ અનુકૂલ સખા. નીચે પ્રમાણે અર્થ છે : ભગવાને ઇંદ્રના યાગને ભંગ કર્યો ત્યારે મેઘની વૃષ્ટિ વગરથી ઇંદ્રે દ્રોહ કર્યો તોપણ, સર્વસમર્થ હોવા છતાં, (ભગવાને) એનો (દ્રોહના) કારણભૂત મદ જ દૂર કર્યો, પરંતુ ઇંદ્ર અથવા એના અધિકારને દૂર કર્યો નહિ; તેથી એનો દેવ દરવધી એને અનુકૂલ, ત્યારપછી પ્રદ્વાલિયેક 'ગોવિંદ'-નામધારણ વગેરે એના સમાન ધર્મોથી એના સખા (છે). આથી અપ્રપન્નને પણ માટે, પ્રત્યુત્તર અપકાર કરનારને પણ માટે પોતે હિંમત કરી એના દોષનું નિવારણ કરનાર અને એના ધર્મોના અંગીકાર કરનાર અન્ય કોઈ નથી, એમ પરમકૃપાલુત્વ દર્શાવ્યું છે; તેથી ભગવાને

પોતાના મનોનો આધરી અમનું ભગવાને મદણ ક્યું. ગોપિકાઓ સાથે રમણ વગેરે ભગવાનના આ કર્મો જુઓ એવો ઉપદેશ છે, તેથી વેદ પણ માત્ર ઉપદેશરીતિએ જ ભગવાનના કર્મોનું નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ ભગવાનની સંપૂર્ણ લીલાનું નિરૂપણ કરવાનું એનામાં સામર્થ્ય નથી, એમ સૂચવાય છે. ભગવાનનાં કર્મોનું દર્શન કરતું એ પણ પુષ્ટિમર્શોંચિત છે, તેથી એ આદ્યજી કૃતિથી પ્રાપ્ત કરી મક્કાવ તેવું નથી, પણ માત્ર ભગવાનના અનુમદથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ વેદ એ કર્મોનાં દર્શન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે તેથી મોક્ષથી પણ અધિક રસવાળા સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ અનિશ્ચય આનંદકારી ભગવાનનાં કર્મોનું માત્ર રમરણ થવાથી, શ્રુતિ એમને પરવશ થાય છે અને કર્મદર્શન માટે અનિશ્ચય ઉત્સુક થાય છે એમ જણાય છે, તેથી શ્રુતિનું તાત્પર્ય ભગવાનનાં કર્મોનાં દર્શન પ્રાપ્ત કરવા સાધન હશે એવો ઉપદેશ કરવાનું છે; તેથી ભગવાનનાં કર્મો પણ નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કર્મો નિત્ય ન હોય તો આવો ઉપદેશ સંભવતો નથી. પણ શ્રુતિ ભગવાન કયા છે એ કહે છે : 'દમ્ભસ્ય યુગ્મ સખા' અથવા ઇંદ્રના યુગ્મ અર્થાત્ મેઘ અથવા અનુકૂલ સખા એટલે નિષ્ક ભગવાન ઇંદ્રના અનુકૂલ મિત્ર છે. આવો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે : શ્રીગો- કૃષ્ણના ભોક્ષા ઇંદ્રનો વાગ કરતા દગા તેનો ભગવાને ભંગ કર્યો, તેથી દોષ કરી ઇંદ્રે પ્રપચક્ષના ભગવાન (નિસંગ્રહો ન સંકરનાર) મેઘની અનિશ્ચય વૃષ્ટિ કરી ભગવાનને દ્રોહ કર્યો, તોપણ ભગવાને દ્રોહના કારણરૂપ ઇંદ્રનો મદ જ દૂર કર્યો. ઇંદ્રે મદથી ભગવાનનો દ્રોહ કર્યો, મદ ઇંદ્રનો દોષ હતો. મદથી ભગવાનનો એજો દ્રોહ કર્યો તોપણ, ભગવાન સર્વસમર્થ હોવા છતાં એમણે ઇંદ્રને કોઈ કળ કરી નહિ, એના અધિકારને પણ દૂર કર્યો નહિ, પરંતુ એના દોષરૂપ મદનો જ નાશ કર્યો. ઇંદ્રનો દોષ ભગવાને દૂર કર્યો તેથી ભગવાન ઇંદ્રને અનુકૂલ છે. ત્યારપછી ભગવાનને દ્વાખિતો થયો અને એમણે 'ગોવિંદ' નામ ધારણ ક્યું. ભગવાનને દ્વાખિતો થવાથી ભગ- વાન ઇંદ્રના સમાન ધર્મવાળા થયા. તેથી ભગવાન ઇંદ્રના સખા અથવા મિત્ર છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્ર ભગવાનનો ભક્તિ કરતો ન હતો, પરંતુ ભગવાનનો દ્રોહ કરી અપકાર કરતો હતો, તોપણ ભગવાને હિંમત કરી એનો દોષ દૂર કર્યો અને દ્વાખિતો વગેરેથી એના ધર્મો સ્વીકાર્યો.

યોગ્ય રૂપ કહેલું છે. અથવા ચત્તઃ કર્મો ને માટે ઇંદ્રના યાગ વગેરે યતોનો બાધ કર્યો (પરપરો) એ બુદ્ધિ, એમ અન્યથા છે. એ કર્મો માત્ર આત્મસાત્કરણરૂપ છે. આ જેમ છે તેમ દશમસ્કન્ધવિવરણમાં પિતાજીએ વર્ણવેલું છે તેથી અહીં કહેતા નથી. તેથી પોતે સાધનરહિત હોવા છતાં, વિપરીત સાધન કરવા છતાં પોતે જ આત્મસાત્ કર્યો, એ અસાધારણ ધર્મ જણાવ્યો છે, તેથી આને જ ભગ્નનીય કહેલા છે. અન્ય સ્વભક્તોને સાધનસંપત્તિ થાય ત્યારે ક્ષત્ત આપે છે, અન્યથા નહિ, એવો ભાવ છે. યુજ્યઃ (અર્થાત્) યોગ્ય ગોપિકાઓ તદ્વિતરૂપ હોવાથી અને ભગવાન નીલ મેઘના જેવા સ્થામ હોવાથી એઓના યોગને લાયક સખા (અર્થાત્) સમાનશીલ વ્યસનવાળા, એવો અર્થ છે. યુજ્ને બાહુલકને લીધે શુદ્ધ થયો નથી. આ બે મંત્ર પછી જ ઋગ્વેદમાં 'તદ્વિપ્રાસો વિપણ્યયો જાગૃવાંસઃ સમિન્યતે । વિષ્ણોર્યત્પરમં પદમ્' મંત્ર છે. આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે : વિષ્ણુનું પૂર્વ વર્ણવેલું જે પરમ પદ છે તે પદનો વિપ્રાસ (અર્થાત્) મેઘાવી, વળી કેવા ? વિવણ્યય. (અર્થાત્) વિશેષ સ્તુતિ કરનાર, વળી કેવા ? જાગૃવાંસ. (અર્થાત્) શબ્દ અને અર્થમાં પ્રમાદ વિના ભક્ત, સમિન્યતે (અર્થાત્) સારા પ્રશ્ન કરે

એના કાર્ય ભગવાન વિના અન્ય કોઈ કરે નહિ, તેથી ભગવાન અતિશય કૃપાળુ છે એની સૂચના થાય છે, તેથી આ મંત્રમાં ભગ્નયોગ્ય ભગવાનના રૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે. અથવા ચત્તઃ કર્મોથી યત્નશીલ ધર્મનાં યતો, જેવા કે માત્ર વગેરે, તેઓનો પરપરો બાધ કર્યો, એ કર્મો બુદ્ધિ, એમ અન્ય કરવો આ કર્મો માત્ર આત્મસાત્ કરનારા છે. આ સર્વ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધના વિવરણમાં શ્રીમદ્ભાગવતરણે રિરતારથી કહેલું છે તેથી અમે અહીં કહેતા નથી. તેથી ઇંદ્ર સ્વત ભક્તિ વગેરે સાધનોથી રહિત હતો, વળી સાધનોથી વિપરીત ભગવાનનો દ્રોહ કરતો હતો, તોપણ ભગવાને પોતે જ એના દોષનું નિવારણ કરી એને પોતાનો કર્યો, એ ભગવાને પોતાનો અસાધારણ ધર્મ જણાવ્યો છે, તેથી આ ભગવાન જ ભગ્ન કરવા યોગ્ય છે એમ શ્રુતિ કહે છે, કારણ કે અન્ય દેવો એમના ભક્તો સાધન કરે અથવા સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે તો જ ક્ષત્ત આપે છે, પરંતુ ભગવાને સાધન ન હોવા છતાં અરે, એમનો દ્રોહ કરવા છતાં ધર્મને ફલનુ દાન કર્યું, તેથી એ જ ભગ્ન કરવા યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે યુજ્યઃ એટલે યોગ્ય ગોપિકાઓ તદ્વિત જેવી છે અને ભગવાન નીલ મેઘ જેવા સ્થામ છે, તેથી જો તદ્વિત અને નીલ મેઘનો સખા યોગ્ય છે, તેમ ગોપિકાઓનો અને ભગવાનનો સંયોગ પણ યોગ્ય છે સચ્ચા શબ્દનો અહીં 'સમાન શીલ અને વ્યસનવાળા' એનો અર્થ કરવો આ પાઠના 'યુજ્યઃ' શબ્દ છે. યુજ્ઞ ધાતુનો બહુ અર્થોમાં પ્રયોગ થાય છે, તેથી એને ક્ષય (ફૂલ પ્રત્યય ય) લાગે છે વળી, ક્રિવને લીધે 'ઉ' નો શુભ થયો નથી, તેથી 'યુજ્ય' રૂપ થયું છે.

આ બે મંત્ર પછી જ ઋગ્વેદમાં 'તદ્વિપ્રાસો વિવણ્યયઃ' વગેરે મંત્ર છે આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે. વિષ્ણુના પરમ પદનું પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું છે. એ વિષ્ણુના પરમ પદને વિપ્રાસઃ અથવા બુદ્ધિમાન અને એ પણ વળી વિવણ્યયઃ અથવા રિરોગે કરી ભગવાનની સ્તુતિ કરનારા અને વળી જાગૃવાંસ અથવા શબ્દ અને અર્થમાં કોઈ પણ

છે. ઝેવાથી હોવાથી ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ભગવાન એમનાં લીલા સ્વરૂપ વગેરેના અનુસંધાનવાળા, શબ્દ અને અર્થમાં પ્રમાદરહિત દોવાથી વાચ્ય અને વાચક ભગવદ્દ્રૂપ અને નામના નિત્યત્વમાં કૃતક વગેરેથી અનુપહન-મતિવાળા, નિરંતર કોર્તનરૂપ સ્તોત્ર વગેરે સાધનોથી પ્રકટ કરે છે, એવો અર્થ છે. એવા પ્રકારના સાધનની સપત્તિ ધાય ત્યારે એમના દર્શનનું સામર્થ્ય ધાય ત્યારે દર્શન કરે છે, એવો અર્થ છે તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ 'માણુનો તમારા કાર્યનું શ્રવણ કરે છે, જ્ઞાન કરે છે, વારંવાર સ્તુતિ કરે છે, આનંદ પામે છે, તેઓ જ અદ્ય સમયમાં દર્શન કરે છે' (ભા. ૧-૮-૩૫) ઇત્યાદિ કહેલું છે, તેથી સ્થિત જ પરમ પદનું સમિધન કરેલું છે. તેથી જ્ઞાનનું પશુ પક્ષી મનુજ વગેરે અને એનાં (જીહ્વાના) સંબંધવાળાં લીલા પણ નિત્ય જ છે.

લીલાનાં મ્યાન અને પદાર્થોનું નિત્યત્વ

વળી, છાંદોગ્યમાં પણ 'અથ આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ દહર પુંડરિક વેશ્મ છે આની અંદર દહર આકાશ છે તેની અંદર જે છે તે શોધવું, અને

પ્રમાદ ક્યો વિના ભગવદ્ રહેનાર ભોમ સમિન્ધસે એટલે સારી રીતે ઘીળવે છે અથવા પ્રકાશે છે આ પરમ પદને પ્રકાશનાર ભોમ ભગવાન, એમની લીલા, એમનું સ્વરૂપ વગેરેને, જેમ પ્રથમ નિરૂપણ ક્યું તેમ, જાણનાર હોવાથી, જુદિમાન છે વળી, શબ્દ અને અર્થમાં એ પ્રમાદ કરતા નથી, અર્થાત્ વાચ્ય ભગવાનના રૂપો અને એમના વાચ્ય ભગવાનનાં નામો નિત્ય છે એ વિષયમાં કૃતક વગેરેથી એમની મતિનો બાધ થયો નથી, તેથી એ જ્ઞાતૃર્વાસઃ છે આવા ભોમ નિરંતર ભગવાનની કોર્તનરૂપ સ્તુતિ કરે છે અને આ સ્તોત્ર વગેરે સાધ નોથી ભગવાનના પરમ પદને પ્રકાશે છે, અર્થાત્ પરમશ્રામના દર્શનનું સાધન ભગવદ્નુપ્રકટ સ્તોત્ર વગેરેથી પ્રાપ્ત કરે ત્યારે પરમપદનું દર્શન કરે છે, તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ 'માણુનો તમારા કાર્યોનું શ્રવણ કરે છે, જ્ઞાન કરે છે, વારંવાર સ્તુતિ કરે છે, રમરણ કરે છે અને આનંદ પામે છે, તેઓ જ અદ્ય સમયમાં દર્શન કરે છે' એમ કહેલું છે, તેથી વ્યાસજીનો પણ આ જ મત છે એમ ચિદ્ધ યાય છે તેથી નિમ્ન હોવાથી 'દોપાવે' એમ કહ્યું તે સમયે પણ પરમ પદ વર્તમાન છે, અને વર્તમાન પરમપદને જ 'દોપાવે છે' એમ વેદ કહે છે તેથી આ પરમ પદમાં જે જ્ઞાનનું પશુ પક્ષી મનુજ વગેરેનો સમાવેશ યાય છે તે સર્વ નિત્ય જ છે, અને એ સળધી સર્વ લીલા પણ નિત્ય જ છે.

વળી છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે પણ છે 'અથ આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ દહર પુંડરિક વેશ્મ છે, આની અંદર દહર આકાશ છે, તેની અંદર જે છે તે શોધવું અને તે જાણવું' પછી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે

પ્ર.—'ત્યા શુ છે જે શોધવું અને જાણવું ?'

ઉ.—'જેટલું આ આકાશ છે તેટલું હં રમાં એ આકાશ છે, આકાશ અને બૂમિ ઉભય આની અંદર જ સમાહિત છે' ત્યાર પછી અગ્નિ વાયુ એક અને નક્ષત્રો કહેના છે 'અને જે અહીં છે અને જે નથી તે સર્વ આમાં સમાહિત છે' એમ કહેલું છે પછી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે

એ જાણવું' એમ છે; અને એની આગળ 'ત્યાં શું છે જે શોધવું અને જાણવું?' એવા પ્રશ્નના (ઉત્તરમાં) 'જેટલું આ આકાશ છે તેટલું હૃદયમાં એ આકાશ છે, આકાશ અને ભૂમિ ઉભય આની અંદરજ સમાહિત છે' વગેરેથી અગ્નિ વાયુ સૂર્ય ચંદ્ર વિદ્યુત્ નક્ષત્રો કહી, 'અને જે અહીં છે અને જે નથી તે સર્વ આમાં સમાહિત છે' એમ કહ્યું છે. 'બ્રહ્મપુર જીર્ણ થાય અથવા નાશ પામે ત્યારે એના આશ્રયવાળું શું અવશિષ્ટ રહે છે?' પ્રશ્નના (ઉત્તરમાં) 'આની જરાથી એ જીર્ણ થતું નથી. આના વધથી એ હણતું નથી. આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે. આમાં કામો સમાહિત છે. આ આત્મા પાપરહિત' ઇત્યાદિ છે (છાં ૫-૮-૧૧-થી ૫). અહીં બ્રહ્મપુર શબ્દથી બ્રહ્મ ભગવાનનું પુર લીલાસ્થાન ગોકુલ મથુરા વગેરે કહેલું છે. એનો અર્થ શરીર હોય તો 'આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે' એ આગળના વાક્યનો વિરોધ થાય. આના નિત્યત્વના કથન માટે જ એની જરા વગેરે હેતુથી એના આશ્રિતના નાશનો પૂર્વપક્ષ કર્યો. પણ વસ્તુતઃ ત્યાં જરા વધ વગેરેની સંભાવના જ નથી, કારણ કે 'આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે' તથાપિ 'દુર્ગ્ગન સંતોષ પામે' એ ન્યાયથી 'આની જરાથી' ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તે તર્કિત છે એમ જાણવું. તેથી જ ભક્તોના સર્વ કામો એમાં સારી રીતે રહેલા છે એમ કહ્યું. આ આનંદમય અધિકરણમાં (ખ. સૂ. ૧-૧-૧૧ થી ૧૮) 'વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મ સાથે એ સર્વ કામો ભોગવે છે' (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનમાં વર્ણવેલું છે. વળી, 'હૃદય (બ્રહ્મ), ઉત્તર (સૂત્રમાં વર્ણવેલા હેતુને લીધે)' (ખ. સૂ. ૧-૩-૧૪) એ અધિકરણથી વ્યાસજીએ 'હૃદય' શબ્દવાચ્ય ભગવાન છે એવો નિર્ણય

પ્ર—'બ્રહ્મપુર જીર્ણ થાય અથવા નાશ પામે ત્યારે એના આશ્રયવાળું શું અવશિષ્ટ રહે છે?'

ઉ—'આની જરાથી એ જીર્ણ થતું નથી, આના વધથી એ હણતું નથી. આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે. આમાં કામો સમાહિત છે. આત્મા પાપરહિત' વગેરે.

આ પાઠમાં 'બ્રહ્મપુર' શબ્દ આવે છે તે ભગવાનની લીલાનાં સ્થાન ગોકુલ મથુરા વગેરે માટે યોજાયા છે. 'બ્રહ્મપુર' શબ્દનો અર્થ 'બ્રહ્મ અર્થાત્ ભગવાનનું પુર' એટલે લીલાસ્થાન એવો થાય છે. બ્રહ્મપુરનો અર્થ 'શરીર' થાય છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એનો અર્થ 'શરીર' કરીએ તો આગળ 'આ સત્ય બ્રહ્મપુર છે' વાક્ય છે તેનો વિરોધ થાય. આ ભગવાનનું લીલાસ્થાન નિત્ય છે એવો જોષ કરવા, પ્રથમ એની જરા વગેરેથી એનો આશ્રય કરી રહેલા લીલાના પદ્યથી, જેવા કે કાનન વગેરેનો નાશ થાય છે એવો પૂર્વ-પક્ષ કર્યો છે. વસ્તુતઃ શ્રીગોકુલમાં જરા વધ વગેરેની સંભાવના પણ નથી, કારણ કે એ 'સત્ય બ્રહ્મપુર' છે એમ શ્રુતિ જ કહે છે, પરંતુ દુરામદ કરનાર 'દુર્ગ્ગન સંતોષ પામે' એવા ન્યાયથી 'આની જરાથી એ જીર્ણ થતું નથી' વગેરે ઉત્તર આપેલો છે; તેથી બ્રહ્મ-પુરનાં જરા અને નાશનો માત્ર તર્ક જ કરેલો છે; વસ્તુતઃ એને જરા અને નાશ નથી એમ જાણવું. તેથી જ ભક્તોના સર્વ કામો એમાં સમાહિત છે એમ પણ શ્રુતિ કહે છે. આ સર્વ 'વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મ સાથે એ સર્વ કામો ભોગવે છે' એ શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરનાં આનંદમય

કરેલો છે. ભગવાનનું સ્થાન પણ ભગવાનના ધર્મવાણું હોવાથી એમની સ્થિતિને યોગ્ય છે એમ કહેવાને શ્રીગોકુલમાં રહેલા લક્ષ્મીના હૃદયકમલને પણ 'દહર' કહ્યું. ત્યાં (લક્ષ્મીના હૃદયમાં) વ્યાપીને પ્રકટ થઈને સર્વ વ્યવહારના હેતુ તરીકે રહ્યા તેથી આકાશ કહ્યા. આકાશ વગેરે યુગ્મભૂતિ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમની લીલાના ઉપયોગી પદાર્થો ભગવદ્દાત્મક જ છે, તેથી 'જેઓએ મારે માટે લોકધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓનું હું ભરણ કરું છું' (ભા. ૧૦-૪૩ ૪) એ વાક્ય અનુસાર એની અંદર જ રહેલા છે, પણ કાલને અધીન નથી અથવા એનો આશ્રય કરી રહેલા નથી. 'જેટલું' એ પરિભાષણનું સામ્ય ઉપલક્ષણ વિધિથી કહેલું છે એમ જાણવું; તેથી લીલાસ્થ પદાર્થ સ્વરૂપથી તો અલૌકિકસ્વરૂપ જ છે, તથાપિ 'લોક પ્રમાણે કેવલ લીલા છે' (પ્ર. સૂ. ૨-૧-૩૩) એ ન્યાયે લૌકિક સ્વરૂપ જેવા છે એમ જણાવ્યું છે. આમ હોવાથી નિર્વિઘ્નપણે મહાનભાગ્યશાશિવાળા મનુષ્યોએ શ્રુતિવૃદ્ધોએ ધણું માયેલા, પુષ્કળ આનંદકંઠવાળા ભગવાનની લીલાના નિત્યત્વની હૃદયમાં ભાવના કરવી.

વળી, જૃહદ્રામનપુરાણમાં પણ ગાયેલું છે. ઉત્તરસ્થાનમાં અને ખિલમાં જુગુ વગેરે પ્રતિ પ્રજ્ઞાનાં વાક્યો છે: "નંદ, ગોપ, અને ઋગ્વીંઓના પાદની રેણુની પ્રાપ્તિ માટે મેં પહેલાં સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું તથાપિ મને એમના પાદની રેણુ પ્રાપ્ત થઈ નહિ." આ પ્રજ્ઞાનું વાક્ય સાંભળીને જુગુએ આદરસહિત પૂછ્યું કે 'તમારા જેવા પણ વૈષ્ણવની પાદરજનું શેઠણ કરે છે. હે પ્રભો! નારદ

અધિકારીમાં કહેવું છે. વળી 'દહર ઉત્તરેચ્ચા' સૂત્રથી 'દહર' સમ્બંધ ભગવાન માટે યોગ્યથેય છે એમ વ્યાસજીએ ખચ નિરૂપણ કર્યું છે. ભગવાનનું સ્થાન શ્રીગોકુલ પણ ભગવાનના ધર્મોથી મુક્ત છે, તેથી એ પણ એ જ સ્થિતિને યોગ્ય છે, અર્થાત્ એ પણ 'દહર' કહેવાય છે, તેથી જ શ્રીગોકુલમાં રહેતાં લક્ષ્મીના હૃદયકમલથી ભગવાનના સ્થાનને પણ 'દહર' કહેવું છે ભગવાન આ ભક્તના હૃદયકમલથી દરદીપ સ્થાનમાં વ્યપી, અર્થાત્ પ્રકટ થઈ, સર્વ વ્યવહારના હેતુ થઈ રહ્યા, તેથી એમને 'આકાશ' કહ્યા. સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમની 'લીલામાં આકાશ વગેરે જે જે પદાર્થો ઉપયોગી છે તે સર્વ પદાર્થો ભગવદ્દાત્મક જ છે, તેથી એ સર્વ ભગવાનની અંદર જ રહેલા છે, પરંતુ કાલને અધીન નથી, તેમજ કાળનો આશ્રય કરીને રહેલા નથી. વળી, ભગવાન પણ 'જેઓએ મારે માટે લોકધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓનું હું ભરણ કરું છું' એમ કહે છે. 'આ જેટલું આકાશ છે તેટલું આ હૃદયનો અંદર આકાશ છે' એ શ્રુતિમાં ઉક્તિના પરિભાષણનું સામ્ય કહેવું છે તે મત્ત ઉપલક્ષણ વિધિથી જ કહેવું છે; તેથી એમ જણાય છે કે લીલાના સર્વ પદાર્થો સ્વરૂપથી અલૌકિક જ છે. 'લોકાયણુ લીલાકૈવલ્યમ્' એ અવ્યયના ન્યાયથી લીલાના સર્વ પદાર્થો અલૌકિક જ છે. ભગવાનની લીલા લોક જેવી છે એમ આ સૂત્રથી વ્યાસજી કહે છે, તે જ પ્રમાણે લીલાના સર્વ પદાર્થો જુગુ લોક જેવા અર્થાત્ વસ્તુના અલૌકિક જ છે. આમ હોવાથી જેઓ અનિશ્ચય ભાવશાળી હોય તેના પુરુષોએ શ્રુતિના જરૂરે ધણું માયેલા, પુષ્કળ આનંદના કંઠવાળા ભગવાનની લીલાના નિત્યપણની નિર્વિઘ્નપણે કોઈ જુગુ સંસય વિના ભાવના કરવી.

વગેરે પ્રખ્યાત વૈષ્ણવો લોકમાં જહુ છે, તેમની પાદરેણુ તણ ગોપીની પાદરેણુ તમે પણ ગ્રહણ કરી એમાં શો હેતુ છે એ મને કહો; મને સંશય છે. પછી સર્વ શ્રુતિની પુરાતની કથા જે પરમ અદ્ભુત રહસ્ય છે તેનો વિચાર કરી બ્રહ્માએ ભૂગુને કહ્યું 'બ્રહ્મા કહે છે: 'હે પુત્ર! મજસુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી, એઓ ખરે શ્રુતિઓ છે. હું શિવ-શેષ લક્ષ્મી પણ એઓની સમાન કોઈ સમયે નથી. પ્રથમ જ્યારે પ્રાકૃત પ્રલય થયો, વ્યક્ત અવ્યક્ત થયું, કાલ અને માયાથી અતિગ અક્ષર ચિન્માત્ર બ્રહ્મ રહ્યું ત્યારે કેવલ બ્રહ્માનંદમય નિર્શુણ્ણ અનાદિ અને અનન્ત વ્યંધિ વૈકુંઠ નામનો લોક રહ્યો. અક્ષર વેદોત્તું ઉત્તમ સ્થાન પરમ બ્રહ્મ છે એ લોકમાં રહેનાર પરથી પણ પરની ત્યાં રહેનાર વેદોએ સ્તુતિ કરી. પછી ઘણી સ્તુતિથી તુષ્ઠ થઈ પરોક્ષ રીતે વાણી વડે એમને 'હે પ્રાણા! હું તુષ્ઠ થયો છું. મનમાં જે વર ઇચ્છેલો હોય તે કહો' એમ કહ્યું. શ્રુતિઓ કહે છે: 'હે અચ્યુત, અમે નારાયણ વગેરે રૂપો જાણ્યાં. હે સર્વ, એ સગુણ બ્રહ્મ છે. અમારી એમાં વસ્તુ-બુદ્ધિ નથી. જે નિર્શુણ્ણ પર રૂપને અમે બ્રહ્મ એમ કહીએ છીએ તે વાણી અને મનને ગોચરથી અતીત હોવાથી જાણુતા નથી. જો અમને વર આપવો હોય તો જેને પુરાવિદ 'આનન્દમાત્ર' એમ કહે છે તે રૂપનાં અમને દર્શન કરાવો.' આ સાંભળીને, પ્રકૃતિથી પર, માત્ર આનંદના જ કેવલ અનુભવવાળા અક્ષર મધ્યે રહેલા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. ત્યાં ઇચ્છાઓ પૂરી પાડનાર વૃક્ષોથી સર્વ ઋતુઓમાં સુખ આપનાર અતિશય મનોરમ નિકુંજવાણું વૃન્દાવન નામનું વન (છે). ત્યાં સારા ઝરા અને શુકાઓવાળો રત્ન અને ધાતુવાળો, સારા પક્ષીગણથી સંકુલ શ્રીમાન ગોવર્દન નામે (પર્વત છે) ત્યાં નિર્ઝરના જેવા પાણીવાળી, રત્નથી બાંધેલા ઉભય તટવાળી, હંસ પક્ષ વગેરેથી સંકુલ, નદીઓમાં ઉત્તમ કાલિન્દી (છે). ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન રાસના રસમાં ઉન્મત્ત થયેલો ગોપિકાઓનો સમૂહ (છે), અને એ સમૂહની મધ્યે રહેલા કિશોર આકૃતિવાળા અચ્યુત છે. આવું દર્શન કરાવી પૂછ્યું કે 'તમારુ શું (પ્રિય) કરુ' એ કહ્યો. આ મારો લોક જોયો તેનાથી વધારે સારુ (કાંઈ) નથી.' શ્રુતિઓ કહે છે: 'તમારાં કેટલેકંદર્પલાવણનાં દર્શન થવાથી, અમારાં મન કામિનીભાવ પામીને સ્મરથી લુપ્ત થયાં, એમાં સંશય નથી. જેમ તમારા લોકમાં વસનાર ગોપિકાઓ રમણ માનીને કામતત્ત્વથી ભજન કરે છે તેવી અમારી ઇચ્છા થઈ.' સ્ત્રીભગવાનાં કહે છે: 'તમારો સારો મનોરથ દુર્લભ અને દુર્ઘટ છે, અને મારું અનુભોદન પામી સારી રીતે સત્ય થવા લાયક છે. આવતા બ્રહ્મામાં સૃષ્ટિ માટે ઉઘમ થાય ત્યારે સારસ્વત કલ્પમાં મજામાં તમે ગોપીઓ થશો. પૃથિવી પર ભારતંદ્રેશ્વરમાં મારા મથુરાના મંડલમાં વૃન્દાવનમાં રાસમંડલમાં હું તમને પ્રિય થઈશ. (તમે) સર્વે મારી અંદર ભરધર્મ-

વળી, બૃહદ્વામનપુરાણમાં ઉત્તરધાનમાં અને-જિવ અથવા પરિદિગ્મા-ભૂથ અને

થી સુદૃઢ સર્વાથી અધિક રનેહ પામી કૃતકૃત્ય થશે.' બ્રહ્મા કહે છે : 'આ સાંભળીને એઓ ભગવાનના રૂપનું લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરી, વલુવેલી સમય પ્રાપ્ત કરી ગોપીઓ થઈ હરિને પામી.' " અહીં શ્રુતિઓએ 'સર્વ વેદાન્તપ્રત્યય શુભાવીત વાણી અને મનને ગોચરથી અતીત આનન્દૈકરૂપ જે તમારું રૂપ છે તેનું દર્શન કરાવો' એમ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાને, ગોકુલ, ત્યાં રહેલું પોતાનું સ્વરૂપ અને ત્યાં થતી લીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં, એમ કહ્યું છે. જો આ સર્વવેદાન્તપ્રત્યયત્વ વગેરે શુભોથી વિશિષ્ટ હોય તો જ આ ઘટે. આમ હોવાથી એમની નિત્યતા નિઃશંક સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં રહેલું સ્વરૂપ જ નિત્ય છે, પરંતુ લોક નિત્ય નથી એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે લોકપ્રદર્શન અપ્રાર્થિત હોવાથી વ્યર્થ થઈ જાય, તેથી સ્વરૂપનાં દર્શન માટે જ પ્રાર્થના કરેલી હોવા છતાં, વૃન્દાવન વગેરેનાં પણ દર્શન કરાવ્યાં, તેથી ભગવાનનું રૂપ સદા વૃન્દાવન વગેરે વલુવેલી સામગ્રીથી વિશિષ્ટ જ છે, કેવલ નથી, એમ જણાવ્યું છે. વસ્તુ જ એવા જ પ્રકારની હોવાથી અહીં અલ્પ પણ શંકા નથી, તેથી જ બ્રહ્મધર્મ-

બ્રહ્માના વાગ્યો છે. ત્યાં શ્રુતિઓની કયા અર્થાએ ભુગુને કહેવી છે તેમાં પણ રાસકીલાનું વર્ણન છે; તેથી પણ લીલા નથા એના સર્વ પદાર્થો નિત્ય જ છે એમ જણાય છે, કારણ કે આ સ્થળે શ્રુતિઓ ભગવાનને એવી પ્રાર્થના કરે છે કે 'સર્વવેદાન્તપ્રત્યય શુભોથી અતીત, વાણી અને મનને ગોચર પદાર્થથી અતીત, કેવલ આનન્દરૂપ જે આપનું સ્વરૂપ તોનાં દર્શન કરાવો.' શ્રુતિઓએ ભગવાનને આવી પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને શ્રીગોકુલ, ત્યાં રહેલું પોતાનું સ્વરૂપ અને ત્યાં થતી લીલા, સર્વનાં દર્શન કરાવ્યાં. શ્રુતિઓની પ્રાર્થના જેવી હતી તેવાં જ ભગવાને દર્શન કર્યાં એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ; તેથી સર્વવેદાન્તપ્રત્યય શુભોથી અતીત એવા ભગવાનના સ્વરૂપનાં જ દર્શન શ્રુતિઓને થતાં જોઈએ; તેથી શ્રીગોકુલ, ત્યાંનાં લીલા અને ત્યાંનું ભગવાનનું સ્વરૂપ, સર્વ ભગવાનનું સર્વવેદાન્તપ્રત્યય શુભોથી અતીત સ્વરૂપ છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ, નહિ તો આવાં પ્રાર્થના અને દર્શન સંભવે નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગોકુલ-વિશિષ્ટ જ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેથી શ્રીગોકુલ, લીલા, લીલાના પદાર્થો સર્વ નિત્ય જ છે એમ કાઈ પણ સંદેહ રહેતો નથી. 'ત્યાં રહેલું ભગવાનનું સ્વરૂપ જ નિત્ય છે, પરંતુ શ્રીગોકુલ લીલા વગેરે નિત્ય નથી' એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ હોય તો શ્રુતિઓએ માત્ર ભગવાનના સ્વરૂપનાં જ દર્શન કરાવવા પ્રાર્થના કરી હતી, ભગવાનના લોકનાં દર્શન કરાવવાની પ્રાર્થના કરી નહતી, તેથી ભગવાને પોતાના લોકનાં દર્શન કરાવ્યાં એ વ્યર્થ થાય માત્ર સ્વરૂપનાં જ દર્શન કરાવવાની પ્રાર્થના કરેલી હોવા છતાં લોક લીલા વગેરે સર્વનાં દર્શન ભગવાને કરાવ્યાં તેથી ભગવાનનું સ્વરૂપ એમનાં લોક લીલા વગેરેથી સદા વિશિષ્ટ જ છે એવો ભવાર્થ છે. ભગવાનના લોક લીલા વગેરેના સ્વરૂપનાં જ સમાવેશ થાય છે, તેથી જેમ વૃષ્ટ અને એનાં રૂપ કૃપ વગેરેમાં સ્વમત્તૈક છે તે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને ભગવાનનો લોક વગેરેમાં સ્વમત્તૈક થાય, અર્થાત્ ભગવાનનું સ્વરૂપ અને એમનો લોક વગેરે મિત્ત મિત્ત થાય એમાં કાઈ શંકા નથી, કારણ કે 'તત્માત્મ મિત્તા વનાસ્તુ મામિદિગ્ગો ન વે પ્રજુઃ । મૂવાપુષ્પારિતં સર્વં વૈકુઠદયઃ વિસિતનમ્'

સ્વરૂપના વિચારમાં 'તેજ હોવાથી, પ્રકાશાશ્રયની પેઠે' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૮) એમ
ખાદરાયણે સૂત્રયોજ્યું. આ જેમ છે તેમ પ્રથમ જ કહેલું છે તેથી જ આ લીલાનું
ઋગ્વેદમાં બીજી ઋક્ષમાં નિરૂપણ કરેલું છે : 'જજ્ઞાન એવ વ્યવાચત સ્વઃ પ્રાપદ્ય
દ્વીરોડમિપૌસ્યં રણમ્ । અવૃશ્વદ્દિમવ ॥ સ્પદસૃજદસ્તન્નાન્નાકં સ્વપસ્યયા પૃથુમ્ ॥
એમ (મંત્ર છે) 'જજ્ઞાન એવ' ગોકુલમાં માત્ર પધારવાથી જ સ્વઃ (અર્થાત્)
પૂતના તૃણાવર્ત વગેરે શત્રુઓનો વ્યવાચત (અર્થાત્) વિવિધ પ્રકારથી અથવા
વિશેષે કરીને નાશ કર્યો. પછી વીરઃ (અર્થાત્) શૂરવીર, મથુરા દ્વારકા વગેરેમાં
અમિપૌસ્યં (અર્થાત્) પોતાના પૌરુષને યોગ્ય, રણં (અર્થાત્) દૈત્યોની સાથેના
સંઘામનો, પ્રાપદ્યત્ (અર્થાત્) અનુભવ કર્યો, એવો અર્થ છે. ભૂમિ પર રહેલા
દૈત્યોનો નાશ વર્ણવી દેવેન્દ્રના મદનો લાંગ કરનાર હોવાનું કહે છે. અદ્દિમ્
(અર્થાત્) ગોવર્દન પર્વતને અવૃશ્વત્ (અર્થાત્) ધારણ કર્યો. સઃ એમણે,
સ્પત્ (અર્થાત્) અવણ કરતા ઇન્દ્રે પ્રેરેલા જલનો, અવાસૃજત્ (અર્થાત્)
અધિક્ષેપ કર્યો, નિવારણ કર્યું. આ સ્વપસ્યયા (અર્થાત્) ગોકુલમાં સ્થિતિ કરવા

તેથી આ ભિન્ન નથી, અને પ્રભુ આથી ભિન્ન નથી, વૈકુંઠ સર્ગમાં રહેનાર સર્વ ભૂમિ પર
ઉતારેલું છે' એ શ્રીગોપાલતાપનીય ઉપનિષદની શ્રુતિને લીધે, તથા 'જે પરમ અક્ષરમા પ્રભુ'
વગેરે તૈતરીય ઉપનિષદની શ્રુતિને લીધે, ભગવાનનો લોક અને ત્યાં રહેનાર સર્વ ભગવાનથી
અત્યંત ભિન્ન નથી તેમજ અત્યંત અભિન્ન પણ નથી, પરંતુ ભિન્નાભિન્ન જ છે, તેથી
વૃક્ષ અને એના ફળનો જેવો સ્વગતભેદ છે તેવો સ્વીકારવામા પણ કાર્ષ્ણીનિ નથી. ભગવત્સ્વરૂપ
જ એવું છે, તેથી કાર્ષ્ણી સહા રહેલી નથી આ પ્રમાણે ભગવત્સ્વરૂપ અને લોક લીધા વગેરે
ભગવદ્ધર્મો ભગવાનથી ભિન્ન ભિન્ન જ હોવાથી વ્યાસજીએ પણ 'પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્વાત્'
સૂત્ર યોજેલું ॥ આ સૂત્રનો અર્થ અમે પ્રથમ કરેલો છે ત્યાં પણ આ સર્વનું નિરૂપણ કરેલું છે.

ભગવાનની લીલા, લીલાના પદાર્થ વગેરે નિત્ય જ છે, તેથી જ ઋગ્વેદમાં 'જજ્ઞાન યજ્ઞ'
વગેરે બીજી ઋક્ષમા પણ ભગવાનની લીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ ઋક્ષો અર્થ નીચે
પ્રમાણે થાય છે : જજ્ઞાન યજ્ઞ અર્થાત્ શ્રીગોકુલમાં ભગવાનનો જન્મ થયો એવામાં, માત્ર
શ્રીગોકુલમાં જન્મીને જ સ્વઃ પૂતના તૃણાવર્ત વગેરે શત્રુઓને ભગવાને વ્યવાચત વિવિધ
પ્રકારથી અથવા વિશેષે કરીને દણ્યા. ત્યાર પછી વીરઃ નિકંત અર્થાત્ શૂરવીર ભગવાને
મથુરા દ્વારિકા વગેરે સ્થળોમાં અમિપૌસ્યમ્ પોતાના પૌરુષ અથવા પૌરુષાર્થને યોગ્ય રણમ્
રણને પ્રાપદ્યત્ અનુભવ કર્યો, અર્થાત્ પત્ની ભગવાને મથુરા દ્વારિકા વગેરે સ્થળોમાં પોતાના
પુરુષાર્થને યોગ્ય સંઘામ કર્યો આ પ્રમાણે ભગવાને ભૂમિ પરના દૈત્યોનો સંહાર કર્યો એમ
કહ્યું. પત્ની ભગવાને દેવ ઇન્દ્રના મદનો લાગ કર્યો એમ ઋક્ષ કહે છે. અદ્દિમ્ ગિરિવર શ્રી
ગોવર્ધનગિરિને અવૃશ્વત્ ધારણ કર્યો. સઃ ભગવાને સ્પત્ સવણ કરતા અથવા વહેતા, ઇન્દ્રે
મોકલેલા જલનો અવાસૃજત્ અધિક્ષે કર્યો, અર્થાત્ ભગવાને ઇન્દ્રે ક્રોધથી મોકલેલા જલનું
નિવારણ કર્યું. આથી સ્વપસ્યયા શ્રીગોકુલમાં સ્થિતિ કરવા લીલા કરવાની ઇચ્છાથી પૃથુમ્

લીલા કરવાની ઈચ્છાથી જ્યુમ્ (અર્થાત્) વિસ્તીર્ણ, નાકમ્ અસ્ત્રાન્ (અર્થાત્) (સ્વર્ગનો) પ્રતિબંધ કર્યો, ઈન્દ્ર વગેરે દેવોના મદનો સ્તંભ કર્યો, એવો અર્થ છે.

વળી, દશગરુડધમાં કાત્યાયન્યર્ચન વ્રત પછી વરદાન કરવા આવેલા ભગવાને 'મારી સાથે આ રાત્રિઓ રમણુ કરશે' (ભા. ૧૦-૧૬-૨૭) એવું વ્રજવરકુમારી પ્રતિ વરદાનવચન કહેલું છે. અહીં 'આ રાત્રિઓ' એમ 'આ' શબ્દથી એઓને સર્વ રાત્રિઓ સામી રાખી દર્શાવી એમ જણાય છે, નહિ-તો 'એ રાત્રિઓ' એમ કહેત. વળી, પ્રાતઃસમયે કહેલું છે તેથી એઓ આ રાત્રિની સંજ્ઞાતીય હોવાથી, આ રાત્રિમાં જ 'આ' એવો પ્રયોગ કર્યો છે એમ કહી શકાય નહિ. વળી, બહુવચન અનુપપન્ન થાય. 'આ' શબ્દ ભગવાનની

વીરનીર્ણ નાકમ્ સ્વર્ગનો અસ્ત્રાન્ પ્રતિબંધ કર્યો, અર્થાત્ ઈન્દ્ર વગેરે દેવોના મદનો સ્તંભ કર્યો, ઈન્દ્ર વગેરે દેવોનો મઃ દૂર કર્યો. આ ત્રણમાં ભગવાને દેવોનો નાશ કર્યો એમ કહેવું છે. દેવોનો ભગવાને નાશ કર્યો તેથી આધુનિક સમયમાં દેવો વિદ્યમાન નથી અને તેથી ભગવાનની લીલાના પદાય દેવો અનિત્ય છે એવી સંકા કરવી નહિ 'અસુરાનીકવીર્ય' વગેરે વાક્યથી દેવો ભગવાનના વીરોત્તમ હોવાથી નિત્ય જ છે. વળી, 'દશગરુડ' 'નંદ' કર્યો' વગેરે ભૂતકાળનો પ્રયોગ આ ત્રણમાં કર્યો છે, તેથી બાધ અથવા નાશ કરવાની ક્રિયા આધુનિક સમયમાં નથી તેથી એ પણ અનિત્ય છે એવી સંકા પણ કરવી નહિ, કારણ કે 'હે સૌમ્ય, સા પૂર્વે સત્ જ હતું' 'નારાયણ એક જ હતા' વગેરે વાક્યમાં પણ ભૂતકાળનો પ્રયોગ કર્યો છે ત્યાં એવો અર્થ થાય છે કે સત્ અને નારાયણ એ સમયે પણ હતાં. સત્ અને નારાયણ આધુનિક સમયમાં નથી એમ કહેવાનો આ વાક્યોનો આશય નથી, પરંતુ એ સમયે પણ સત્ અને નારાયણ હતાં જ એવો બોધ કરવાનો આશય છે એ જ પ્રમાણે અહીં પણ છે. વળી, ભગવાનની ઈચ્છા એવા પ્રકારની છે કે દેવોના નાશની ક્રિયા થઈ ગયેથી હોય એવો ભેદોને અનુભવ થાય, તેથી નિરાશાવ સંકિતથી જ એ ક્રિયા થઈ ગઈ હોય એવો ભગવાન અનુભવ કરાવે છે, તેથી ભૂતકાલ યોગ્યો છે, પરંતુ એ ક્રિયા આધુનિક સમયમાં નથી એમ કહેવાના એનો ભાવાર્થ નથી.

વળી, દશગરુડધમાં કાત્યાયનીના અર્ચનના વ્રત પછી ભગવાન ગોપિકાઓને વરદાન આપવા પધારે છે તે સમયે 'મારી સાથે આ રાત્રિઓ રમણુ કરશે' એવું ભગવાન વ્રજની હિતમ કુમારીઓને વરદાન કરે છે. ભગવાન 'આ રાત્રિઓ' શબ્દો યોગ્ય છે, તેથી એ સર્વ રાત્રિઓને પેલાની સત્તે ગણી ગોપિકાઓને દર્શાવે છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે એમ હોય તો જ 'આ' શબ્દ યોગ્ય. એ ભગવાને એ સમયે એ સર્વ રાત્રિઓને પોતાના સામે રાખી કુમારીઓને દર્શાવી ન હોત તો 'એ રાત્રિઓ' શબ્દો જ ભગવાન યોગ્ય. વળી, આ વાક્ય ભગવાને પ્રાતઃકાલમાં યોગ્ય છે. એ ભગવાને રાત્રિ સમયે આમ કહ્યું હોત તો એ રાત્રિના જેવી રાત્રિઓમાં રમણુ કરીશ એમ ભાવાર્થથી એ રાત્રિ દર્શાવી, સામ્યત્વને લીધે 'આ રાત્રિઓ' એવું વાક્ય યોગ્ય, પરંતુ ભગવાને રાત્રિએ આ વાક્ય કહેવું નથી, પણ પ્રાતઃકાલે જ કહેવું છે. તેથી 'ભગવાને એ વાક્ય કહ્યું તે દિવસની રાત્રિ દર્શાવી, રમણુની રાત્રિઓ એના જેવી જ હોવાથી સામ્યત્વને લીધે માત્ર જનિતા અભિપ્રાયથી 'આ રાત્રિઓમાં'

બુદ્ધિમાં રહેલી રાત્રિઓનો વાક્ય હોવાથી સર્વ ઉપપન્ન થશે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે કથન પરની પ્રતિપત્તિ માટે હોવાથી આમ કહેવા છતાં કુમારીઓને એઓનો બોધ સંભવે નહિ અને તેથી કથન વ્યર્થ થઈ જાય. વળી, ભગવાન સત્યસંકલ્પ હોવાથી અને સત્યસંકલ્પત્વનો વિષય અબાધિત હોવાથી અહીં એ રાત્રિઓનો તરત જ અભાવ રહે તો પૂર્વે વર્ણવેલું સત્ય-સંકલ્પત્વ અનુપપન્ન થાય.

“હે સારી બ્રમરવાળી, તારે ઘેર આવીશ’ (ભા. ૧૦-૩૬-૧૨) ‘હું આવીશ એમ ફૂલ દ્વારા’ (ભા. ૧૦-૩૬-૩૫) ‘તમે સગાંઓને જોવા આવીશું’ (ભા. ૧૦-૪૨-૨૩) વગેરે સ્થલે ભવિષ્યમાં થનાર ભગવાનનું આગમન એ જ સમયે છે એમ કહી શકાય. એમ હોય તો કથન વ્યર્થ થાય અને અનુભવનો વિરોધ થાય.”—એમ નહિ. સર્વ લીલા નિત્ય હોવાથી, પૂર્વસિદ્ધ જ (લીલાનો) ક્રમે આવિર્ભાવ થાય છે એમ પ્રથમ જ કહ્યું છે, તેથી ભગવાનનું આગમન આ સમયે અહીં અપ્રકટિત હોવાથી, આ સમયે પ્રકટ કરેલી લીલામાં જેનો સમાવેશ હોય તેઓને એનો

વાક્ય યોગ્ય છે’ એમ કહી શકાય નહિ. વળી, એણે હેતુથી આ વાક્ય યોગ્ય હોય તો ‘આ રાત્રિઓ’ એમ બહુવચન યોગ્ય નહિ વળી, “ભગવાને પોતાની બુદ્ધિમાં રમણની રાત્રિઓ રાખીને ‘આ રાત્રિઓ’ એમ કહ્યું” એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે વક્તા વાક્ય યોગ્ય તે પોતાને અર્થ સમજતા યોગ્યતા નથી, પરંતુ શ્રોતાઓ અથવા બીજાઓ અર્થ સમજે એવા હેતુથી જ વાક્યો યોગ્યતામાં આવે છે. ભગવાન પોતાની બુદ્ધિમાં રમણની રાત્રિઓ રાખીને જ ‘આ રાત્રિઓ’ કહે તો એનાથી કુમારીઓનો બોધ થાય નહિ, અને તેથી ભગવાનનું વચન નિરર્થક અથવા વ્યર્થ થઈ જાય. વળી, ભગવાન સત્યસંકલ્પ છે. સત્યસંકલ્પનો સંકલ્પ સદા સત્ય જ હોવો જોઈએ. ભગવાને ‘આ રાત્રિઓ’ એવા સંકલ્પ કર્યો તે સમયે એ રાત્રિઓ ત્યાં ન હોય તો ભગવાનનો આ સંકલ્પ અસત્ય થઈ જાય સત્યસંકલ્પનો સંકલ્પ કદાપિ અસત્ય હોઈ શકે જ નહિ. ભગવાનનો સંકલ્પ અમન્ય થાય તો એમના સત્યસંકલ્પ ગુણની ક્ષતિ થાય, તેથી ભગવાને ‘આ રાત્રિઓ’ કહ્યું તે સમયે એ રાત્રિઓ ત્યાં અવસ્થા હોવી જ જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—‘હે સારી બ્રમરવાળી, તારે ઘેર આવીશ’ ‘હું આવીશ એમ ફૂલ દ્વારા’ ‘તમે સગાંઓને જોવા આવીશું’ વગેરે વાક્યો ૫ । છે. આ વાક્યોમાં ભગવાનનું આગમન ભવિષ્યમાં થશે એમ રમણ કહેલું છે ‘આ ભગવાનનું ભારી આગમન પણ આ વાક્ય યોગ્યતાં તે સમયે પણ હતું’ એમ કહી શકાય નહિ; તેથી ભગવાનનું આગમન નિત્ય નથી અને લીલાના નિત્યપણાનો બોધ થાય છે. ભગવાનનું આગમન આ વાક્ય યોગ્યતાં તે સમયે પણ હોય તો આ વાક્યો વ્યર્થ થઈ જાય અને અનુભવથી વિરુદ્ધ થાય.

સિદ્ધાન્તી—એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય જ છે, તેથી પૂર્વસિદ્ધ અથવા પૂર્વે હતી તેવી જ લીલાનો ક્રમથી આવિર્ભાવ જ થાય છે એમ પ્રથમ પણ કહી ચૂક્યા છીએ, તેથી આ વાક્યો યોગ્યતાં ત્યારે પણ ભગવાનનું આગમન અવરૂપ હતું જ; પરંતુ એ પ્રકટ નહતું, તેથી એ સમયે જે પ્રકટ લીલા હતી તે લીલામાં જેમનો સમાવેશ હતો તે સર્વને ભગવાનનું આગમન અપ્રકટ જ હોવાથી એનો અનુભવ થતો ન હતો, પરંતુ ભગવાન સર્વત્ર હોવાથી

અનુભવ થતો નથી તેથી, અને ભગવાન સર્વજ્ઞ હોવાથી એ લીલા પણ એમના અનુભવનો વિષય છે તેથી સર્વ ઉપપન્ન છે. " આ સમયે પ્રકટ થયેલી લીલામાં જેમનો સમાવેશ છે તેઓ જ ભવિષ્યમાં પ્રકટ કરવાની લીલાનાં પણ સંબંધી છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ, કારણ કે મને પૂર્વે 'આવીશ' એમ કહેલું હતું તેથી આવ્યા એમ એવા જ પ્રકારનો એમનો અનુભવ છે, નહિતો અન્ય સ્થલે કહે અને અન્ય સ્થલે જાય, એમ સત્યવક્તાપણું અનુપપન્ન થાય, અને જેમને કહ્યું હોય તેઓની ભગવાનની આશાથી સ્થિતિ અનુપપન્ન થાય; તેથી નિત્ય જ લીલાનો ક્રમે આવિર્ભાવ થાય છે એમ કેમ સંભવે ?"—અહીં આમ જણાય છે. લીલાનું નિત્યત્વ કેવલ લૌકિક યુક્તિથી નથી, પરંતુ 'જનનિવાસનો જન્મ થાય છે' (લા ૧૦-૮૭-૪૮) વગેરે કહેલી સ્મૃતિ અને શ્રુતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી અભાધિત પ્રામાણ્યવાળાં કહેલાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું, તો એ વસ્તુમાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ નથી એમ માનવું, કારણ કે એમ જ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ એમાં અનુપપત્તિ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલી છે એનો નીચે પ્રમાણે પરિહાર કરવો. 'એ રસ છે' (તૈ. ૨-૭) શ્રુતિ અને એમને એ સમયે પણ એનો અનુભવ હતો જ, તેથી ભગવાનના અનુભવ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો એ ભગવાનનું આગમન નિત્ય છે ભક્તના અનુભવ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો આ સર્વ વાક્યો અર્થવાળા જ છે, વ્યર્થ નથી, તેથી આ વાક્યો પણ યોગ્ય જ છે.

પૂર્વપક્ષી—આ વાક્યો યોગ્યતાં તે સમયે જે લીલા પ્રકટ હતી તેમાં જેઓને સમાવેશ હતો તે જ લોકોનો ભવિષ્યમાં આગમન સમયે જે લીલા પ્રકટ થવાની હતી તેમાં પણ સમાવેશ થાય છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ, કારણ કે અન્ય અન્ય વેદોનો એ સમયોની લીલામાં સમાવેશ થતો હોય તો ભગવાને એકને 'તારે ઘેર આવીશ' કહ્યું અને અન્યને ઘેર ભગવાન પધાર્યો, એમ કહેવાય, તેથી આ વાક્ય સત્ય કહેવાય નહિ. વળી, જેઓને ભગવાને 'તારે ઘેર આવીશ' એમ કહ્યું તેઓની ભગવાનના આગમનની આશાથી સ્થિતિ રહી એમ કહેવું છે એ પણ વ્યર્થ થાય, કારણ કે ભગવાન તો ઉપર કહ્યું તેમ અન્યને ઘેર પધારે છે, તેથી આ સર્વ દોષ ન આવે એવા હેતુથી એ સમયોની લીલામાં એ જ લોકોનો સમાવેશ થાય છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ જેઓને ઘેર ભગવાનનું આગમન થાય છે તેઓને ઘેર ભગવાનનું આગમન નિત્ય હોવું જોઈએ. એમ હોય તો એઓને આગમન ભાતી લગતું જોઈએ નહિ, તેથી ભગવાનની ડીવા નિત્ય સભરતી નથી.

સિદ્ધાન્તી—અહીં સત્ય નવે પ્રમાણે છે ભગવાનની લીલાનું નિત્યપણું માત્ર લૌકિક યુક્તિઓથી સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ 'જનનિવાસનો જન્મ થાય છે' વગેરે સ્મૃતિ અને શ્રુતિઓથી, ઉપર નિર્પણ ક્યું તેમ, સિદ્ધ થાય છે. ઉપર ક્યાં તે નિ સ્મૃતિઓ અભાધિત પ્રમાણ છે અને એઓનાથી લીલાનું નિત્યપણું સિદ્ધ થાય છે, તેથી એમાં કાંઈ પણ અનુપપત્તિ નથી એમ માનવું જોઈએ, કારણ કે એમ જ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે જે પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તેમાં કાંઈ અનુપપત્તિ સભરતી નથી, તેથી એમાં જે અનુપપત્તિ જાણે છે તે માત્ર

‘ સર્વરસ ’ (છા ૩-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી ભગવાન સર્વરસરૂપ છે એ નિર્વિવાદ છે, તેથી જ્યાં એ સમયે (જે ભક્તોને) ‘ હું આવીશ ’ એમ કહે છે તે ભક્તોના તે સમયના ભગવદ્ભાગમન વિષયની પરમાર્તિરૂપ રસનું પોષણ કરવા ભગવાને એમ કહેલું હોવાથી, એ સમયે ભક્તોમા ‘મારે ઘેર સર્વથા પ્રિય પધારશે, ત્યાં આવે આવે પ્રકારે મારા મનોરથ પૂર્ણ થશે’ એવા નિશ્ચયથી અમન્દ આનન્દરૂપ અતિવિલક્ષણ અમુક રસભાવ ઉત્પન્ન થાય છે ભગવાનને એના ભાવના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતો એ સમયને અનુરૂપ પરમાનન્દરૂપ અમુક ભાવનો અનુભવ થાય છે, તેથી પૂર્વે કહેલી શ્રુતિથી આ સ્વરૂપાત્મક રસનો જ સદા અનુભવ થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે પૂર્વે કહેલા ભક્તને ઘેર પધારે ત્યારે પૂર્વના અવધિનો વિચાર કરી એ સમયનું અતિક્રમણ કરી અથવા અતિક્રમણ કર્યા વિના પધારેલા પ્રિયતમમા જે રસાત્મક અમુક ભાવ હોય તે આત્મારૂપ (ભાવનો) રસરૂપ થઈ વર્ણવેલા ન્યાય પ્રમાણે અનુભવ કરે છે. અહીં પૂર્વે કહેલા અને આના ભેદની શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ‘પૂર્વે’ મને આમ કહ્યું હતું’ એવા અનુસન્ધાનથી જ એવા પ્રકારના રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, અન્ય પ્રકારે થતી નથી, તેથી તે તે રસ તે તે પ્રકારનો હોવાથી અને રસ

આપણી શુદ્ધિથી કે પેની છે એમ જણાય છે આ આપણી શુદ્ધિથી કંપેની અનુપપત્તિનો નીચે પ્રમાણે પરિહાર કરવો ‘એ રસ છે’ ‘સર્વરસ’ આ બે શ્રુતિથી ભગવાન સર્વરસરૂપ છે, અર્થાત્ ભગવાન રિભાવ વગેરે સર્વરસરૂપ છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે, તેથી ભગવાન જ્યારે જોને ‘તારે ઘેર આવીશ’ એમ કહે છે તે સમયે તે ભક્તને ભગવાનના ભારી આગમનની પરમ આર્તિ થાય છે આ આર્તિરૂપ રસનું પોષણ કરના જ ભગવાન ‘તારે ઘેર આવીશ’ એમ કહે છે આ પ્રમાણે ભગવાન કહે છે ત્યારે એ ભક્તને ‘મારે ઘેર સર્વથા પ્રિય પધારશે ત્યાં આવે આવે પ્રકારે મારા મનોરથ પૂર્ણ થશે’ એવા નિશ્ચય થાય છે, તેથી અતિશય આનન્દરૂપ અતિવિલક્ષણ રસના અમુક અમુક ભાવો એ ભક્તમા એ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ભક્તના ભાવ જોનાથી ભગવાનને પણ એ સમયને અનરૂપ પરમાનન્દરૂપ અમુક ભાવનો અનુભવ થાય છે ‘એ રસ છે’ એ શ્રુતિથી આ સર્વ રસ ભગવાનના સ્વરૂપાત્મક જ છે, તેથી સ્વરૂપાત્મક રસનો જ એ સદા અનુભવ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે ‘પ્રથમ તારે ઘેર આવીશ’ એમ જો ભક્તને આઆસન આપ્યું તે ભક્તને ઘેર પ્રભુ પહોં પધારે છે તે સમયે પૂર્વના સમયનું એ મનન કરે છે અને એ સમયે કહેના સમયનું અનિક્રમણ કરી અથવા અનિક્રમણ કર્યા વિના ભગવાન પધારે છે ત્યારે ભગવાનના જે રસાત્મક અમુક ભાવો હોય છે, પ્રથમ કહ્યું તેમ, આત્મારૂપ અથવા ભગવદ્ રસાત્મક ભાવોનો રસરૂપ થઈ એ અનુભવ કરે છે તેથી પૂર્વે જોમને કહ્યું હોય તે અને આ ભક્તો મિન્ન છે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ‘પૂર્વે’ મને આમ કહ્યું હતું’ એમ એ ભક્તમા રાખે છે ત્યારે જ એને, ઉપર કહ્યું તેમ, રસનો અનુભવ થાય છે જે આ એના ભક્તમા ન હોય તો એને એના રસનો અનુભવ જ થાય નહિ, તેથી મિન્ન સમયે એને મિન્ન મિન્ન પ્રકારના રસનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ સર્વ પ્રકારનો

ભગવદ્વપ હોવાથી, ત્યાં જેવો જે પ્રકારનો જે રસ સ્વશાસ્ત્રથી મિદ્ધ થાય ત્યાં તેવો તે પ્રકારનો તે રસ ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે વળી, ભગવાન એક જ છે, તેથી ત્યાંની સર્વ સામગ્રી રસરૂપ જ એમ સર્વ અનવધ છે, તેથી રાત્રિનું એ સમયે પ્રદર્શન એ નિત્ય હોય તો જ ઘટે 'ભવિષ્યની રમણલીલા પણ નિત્ય હોવાથી આ વ્રતના ફલ તરીકે વરદાન કેમ ઉપપન્ન થાય' એ શંકાનો આથી જ નિરાસ થયો જાણવો, કારણ કે ભગવાન સર્વરસરૂપ હોવાથી સર્વ ઉપપન્ન છે એમ કહેવું છે શ્રીનન્દ અને યશોદાને એવા પ્રકારની લીલાના આનન્દનો અનુભવ થવામા ક્યો હતો છે એમ 'હે પ્રજ્ઞ! નન્દે અને મહાભાગ્યવાળા યશોદા જેમના સ્તનનું હરિએ પાન કર્યું તેમણે મહોદયવાળું જ શુ શ્રેય કર્યું ?' (ભા ૧૦-૮-૪૬) વગેરેથી રાજાએ કરેલા પ્રશ્નમા અને, " (પોતાની) સ્ત્રી ધરાસહિત પ્રજ્ઞાનો આદેશ કરનાર વસુઓમા મુખ્ય દ્રોણે એમને કહ્યું. 'અમે ભૂતલ પર જન્મીએ ત્યારે લોકમા મહાદેવ વિવેકધર હરિમા અમારી પરમ ભક્તિ થાઓ, જેથી તરત કુર્ગત દૂર થાય ' 'એમ થાઓ' એમ કહેવા થેલા એ જ મહાવશસ્ત્રી દ્રોણ અહીં મજમા 'નન્દ' એમ પ્રસિદ્ધ થયા, અને એ ધરા યશોદા ઘઈ હે ભારત! પછી ગોપ અને ગોપીઓમા ૬ પત્ની (ઘઈ રહેલા) એમની

રસ ભગવદ્વપ છે, તેથી જ્યાં જે જેવો જેવો પ્રકારનો રસ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય ત્યાં તેવો તેવો પ્રકારનો તે રસ ભગવાન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જે ભગવાન આ સર્વ રસરૂપ નથી એમ માનીએ તો 'સર્વરસ' શ્રુતિમા 'સર્વ' પદનો બાધ થાય ભારી રસ પશુ ભગવદ્વપ છે, એનો પણ ભગવાનના સ્વરૂપમા જ અભાવેશ થાય છે, તેથી એ પણ નિત્ય જ છે, તેથી ભગવાનની દૃષ્ટિથી ભાવી અનુભવ પણ નિત્ય જ છે તેથી અનુભવ ભારી હોવાથી એ સમયે સભાવે નહિ એવી શકા કરવી ઉચિત નથી ભગવાન એક જ છે તેવા લીલામા રહેની સર્વ સામગ્રી ભગવદ્વપ હોવાથી નિત્ય જ છે આ સર્વ 'એ રસ જી' 'સર્વરસ' વગેરે શ્રુતિઓથી જ મિદ્ધ થાય છે, તેથી એમા અત્ર પશુ દોષ નથી. વળી, ભગવાને કુમારીઓને વરદાન કર્યું તે સમયે રમણસમપત્ની સર્વ રાત્રિઓ દર્શાવી એ જો આ રાત્રિઓ નિત્ય હોય તો જ સભાવે ઉપર 'ભાવી' અને 'નિત્ય'નો વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ કર્યું, તેથી વ્રતના ફલ તરીકે ભગવાને ભાવી રમણનું વરદાન કર્યું એ ભાવી રમણલીલા નિત્ય સભાવે નહિ એવી શકાનો પણ નિરાસ થાય છે, કારણ કે ભગવાન સર્વરસરૂપ છે, તેથી સર્વ ઉપપન્ન છે એમ પ્રથમ કહી ચૂક્યા છીએ વળી, 'હે પ્રજ્ઞ! નન્દે અને મહાભાગ્યવાળા યશોદા જેમના સ્તનનું ભગવાને પાન કર્યું તેમણે મહોદયવાળું જ શુ શ્રેય કર્યું ?' એમ નન્દ અને યશોદાને ભગવાનની લીલાના આનન્દનો અનુભવ થયો એવું શુ કારણ, એવો પ્રશ્ન રાજાએ કરેલો છે ત્યાં ' (પોતાની) સ્ત્રી ધરાસહિત પ્રજ્ઞાનો આદેશ કરનાર વસુઓમા મુખ્ય દ્રોણે એમને કહ્યું: 'અમે ભૂતલ પર જન્મીએ ત્યારે લોકમા મહાદેવ વિવેકધર હરિમા અમારી પરમ ભક્તિ થાઓ જેથી તરત કુર્ગત દૂર થાય ' 'એમ થાઓ' એમ કહેવાયા એ જ મહાવશસ્ત્રી દ્રોણ અહીં મજમા 'નન્દ' એમ પ્રસિદ્ધ થયા અને એ ધરા યશોદા ઘઈ હે ભારત! પછી ગોપ અને ગોપીઓમા ૬ પત્ની (ઘઈ રહેલા) એમની

પુત્ર થયેલા ભગવાન જનાર્દનમા ભક્તિ ઘણી જ થઈ” વગેરે શ્રીશુકના ઉત્તરમા (ભા. ૧૦-૮-૪૭ થી ૫૧) પણ આ જ ઉપપત્તિ છે એ જ પ્રમાણે શ્રીદેવકી અને વસુદેવમા અને એવા અન્યમા પણ છે, તેથી વિસ્તારથી શું ?

इति श्रुतिशतैरतिस्फुटतरैरपास्तभ्रमै-

र्विचारभरचातुरीसचिप्तत्पराणैरपि ।

स्फुरद्विद्वિતિનित्यતા सुनिरणायि गोपीपते-

र्मयाऽतिनिजयत्नतः फलतु तेन सैवेह मे ॥

આ પ્રમાણે અતિસ્ફુટ જમરહિત હજારો શ્રુતિઓ અને અતિશય વિચારની આતુરીમા સચિવરૂપી સારા પુરાણોથી મે મારા ઘણા યતનથી ગોપીપતિથી સ્ફુરતી લીલાની નિત્યતાનો સારી રીતે નિર્ણય કર્યો છે, તેથી એ જ અહીં મને કૃપા

આધુનિક ભક્તોનો લીલામાં સમાવેશ સભર છે

હવે આ વિચાર કરીએ છીએ કે ‘સદસ જન્માતરમા તપ ધ્યાન’ એ વાક્યથી અનેક જન્મમા જેણે સુકૃતરાશિનો સચય કર્યો હોય, જે ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહનું ભાજન હોય, મહત્તમના ચરણની રમથી અભિષિક્ત હોય, તેવા અમુક પુરુષને પૂર્વે વર્ણવેલા ન્યાય પ્રમાણે નિત્યલીલામા જેનો સમાવેશ હોય તેવા ભક્તના ભાવના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને એ ભાવના અનુસારે જ એની અભિલાષાથી ભજન કરે ત્યારે એ લીલામા એનો સમાવેશ થાય

પુત્ર થયેના ભગવાન જનાર્દનમા ભક્તિ ઘણી જ થઈ” એવા શ્રીશુકદેવજીએ એને ઉત્તર આપેનો છે આ ઉત્તર પણ ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી ભાવી અને નિત્યમા વિશેષ નથી તેથી જ ઉપપન્ન છે તેથી ભગવાનની આ સર્વ લીલા નિત્ય જ છે એ જ પ્રમાણે શ્રીદેવકી અને વસુદેવ તથા અન્ય સર્વ ભગવાનની લીલાના સળધીઓ વિશે જાણી શકે તેથી વિસ્તાર કરવાથી વિશેષ શું ?

આ પ્રમાણે અતિસ્ફુટ જમરહિત હજારો શ્રુતિઓ અને ગાઢ વિચારની ચતુરાલભા સચિવ જેવા સારા પુરાણોથી મે મારા ઘણા યતનથી ગોપીપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની સ્ફુરી રહેલી લીલાના નિત્યપણાનો સારી રીતે નિર્ણય કરી છે, તેથી એ જ અહીં મને કૃપાભૂત થાઓ

આ પ્રમાણે મહાન પ્રમથથી ભગવાનની લીલા તથા એ સળધી સર્વ પદાર્થો નિત્ય જ એમ સિદ્ધ થઈ, પરંતુ આધુનિક સમયના સર્વ પુરુષો અનિત્ય છે તેથી એમનો કદાપિ પણ લીલામા સમાવેશ થતો નહિ, તેથી ભગવાનની નિત્ય લીલાથી એમને કાંઈ આશ્વાસન લેવા જેવું નથી, એવી રીતે થાય તે દૂર કરવા અથવા વિચારનો હવે પ્રારંભ કરીએ છીએ

‘સદસ જન્માતરમા તપ ધ્યાન’ વગેરે વાક્ય પ્રમાણે અનેક જન્મો સુધી જેણે સતકાર્યનો સચય કર્યો હોય, જે ભગવાનના અતિશય અનુગ્રહનું પાત્ર હોય જે મહામહા પુરુષોના ચરણની રમથી અભિષિક્ત હોય તેના કોઈપણ આધુનિક પુરુષને, ‘સદસ જન્માતરમા તપ ધ્યાન’ વગેરે વાક્ય પ્રથમ કહ્યું તે પ્રમાણે નિત્યનીલામા જે ભક્તોનો સમાવેશ છે તેઓના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ ભાવને અનુસરી એ નિત્યલીલામા સમાવેશ પામવાની દૃઢ અભિલાષા રાખે અને એ માટે ભજન કરે ત્યારે એનો નિત્યનીલામા સમાવેશ

કે નહિ ? અહીં શું ચોગ્ય છે ?—ન થાય એ—કેમ ?—પરણ કે આણે પણ એવાં પ્રકારની લીલાના રસના અનુભવની કામનાથી ભગવાનનું ભજન કરેલું હોવાથી એની સાથે પણ એની લીલા હરિ કરશે એમ તમારે કહેવું જોઈએ, તેથી એની સાથે કરેલી લીલા જન્ય હોવાથી નિત્ય કહી શકાય નહિ, તેથી આને માટે જ દોષ સ્થવે પ્રકટ થઈ, અને એવા પ્રકારનું સુખ આપી, એનો પોતામા પ્રવેશ કરાવે છે, તેથી એનો નિત્યનીલામા પ્રવેશ નથી—અહીં અમે કહીએ છીએ કે જેમ ગૌતમીયના મતમા ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી એને સર્વ વિષયનું જ્ઞાન (છે) એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ તેથી, વિષય જન્ય હોવા છતાં એ વિષયનું ઈશ્વરનું જ્ઞાન ધર્મિશાહક પ્રમાણથી નિત્ય જ સિદ્ધ થયેલું હોવાથી જન્ય નથી, તેમ પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી લીલા પણ નિત્ય જ સિદ્ધ થઈ છે અને એનો જ એવો ભક્ત વિષયમાત્ર થાય છે એમ અહીં કહેવાનું હોવાથી, એની વિષયી લીલા અનન્ય હોવાથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી એવો ભક્ત લીલાનો વિષય થાય છે એમા પ્રમાણ

થાય છે કે એનો નિષ્કર્ષનામા સમાવેશ થાય જ નહિ એ વિચાર અહીં કરીએ છીએ એનો નિત્યનીલામા સમાવેશ થાય કે ન થાય એ પક્ષમાંથી કોણે પક્ષ ચોગ્ય છે ?

પૂર્વપક્ષી—આધુનિક ભક્તનો નિત્યનીલામા મદાપિ સમાવેશ થાય જ નહિ, પરણ કે નિત્યનીલાના રસનો અનુભવ પ્રવાની ઈન્દ્રિયો આધુનિક ભક્ત ભગવાનનું ભજન વગેરે સધતો કરે ત્યારે ભગવાન એના પર પ્રસન્ન થાય અને પછી એની સાથે નિત્ય લીલા કરે એમ તો તમારે કહેવું જ પડશે આમ હોવાથી ભજન વગેરે સાધનો પછી ભગવાને ભક્ત સાથે કરેલી લીલા નિત્ય છે એમ કેમ કહી શકાય ? એ લીલા જન્ય હોવાથી અનિત્ય જ છે એમ અવશ્ય પડેલું જ જોઈએ તેથી આધુનિક ભક્ત ભજન વગેરે કરે ત્યારે ભગવાન એને માટે દોષ સ્થવે પ્રકટ થઈ, એને લીલાના સુખનો અનુભવ કરાવી પોતાની વ્યવસ્થા પ્રવેશ કરાવે છે એમ જ માનવું જોઈએ પરંતુ નિષ્કર્ષનામા એનો પ્રવેશ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—ગૌતમીય મતવળા ભગવાનના જ્ઞાનને નિષ્કર્ષ માને છે પરંતુ એમના મતમા ધણી પદાર્થો અનિત્ય જ છે ધણી પદાર્થો અનિત્ય હોવા છતાં ભગવાનનું એ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ નિત્ય જ છે એમ એઓ માને છે પદાર્થો અનિત્ય છે તોપણ એ અનિત્ય પદાર્થોનું ભગવાનનું જ્ઞાન નિત્ય છે એવો એમનો મત છે અનિષ્કર્ષપદાર્થોનું પણ ભગવાનનું જ્ઞાન એઓ નિત્ય જ માને છે કારણ કે ધર્મોનું મહણ પ્રાવનાર પ્રમાણથી એ નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે એ જ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે એમ પ્રથમ સ્મૃતિ શ્રુતિ પુરાણો ત્રોરેથી સિદ્ધ કરેલું છે આધુનિક ભક્ત સાથે ભગવાન ગમે તે સમયે લીલા કરે પરંતુ ભગવાનની લીલા નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે જેમ ગૌતમીયના મતમા પદાર્થો ગમે ત્યારે C રન્ન થાય પરંતુ એનાથી એ પદાર્થનું ભગવાનનું જ્ઞાન અનિત્ય થતું નથી પણ નિત્ય જ રહે છે તે જ પ્રમાણે આધુનિક ભક્તનો લીલામા ગમે તે સમયે પ્રવેશ થાય, પરંતુ એનાથી ભગવાનની લીલા અનિત્ય થતી નથી પણ નિત્ય જ રહે છે આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા ભગવાનના જ્ઞાન પેઠે અનન્ય અથવા નિત્ય જ રહે છે તેથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો.

નથી એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એ પ્રથમ જ કહેલું છે, કારણ કે જુદામનની કથાનો સંદર્ભમાં પોતાની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થયેલા ભગવાને દર્શાવેલા સ્વરૂપના અવલોકનથી ઉત્પન્ન થયેલા મનોરથનું શ્રુતિઓએ 'કંદર્પકાટિલાવણ્ય' વગેરેથી નિરૂપણ કર્યું ત્યારે 'હૃલ્લભ અને દુર્ઘટ જ છે' વગેરેથી ભગવાને આપેલા વરદાનનું નિરૂપણ કર્યા પછી, 'વલ્યુ'વેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઈ હરિને પામી' એવું બ્રહ્માનું વાક્ય છે; અને આની આગળ 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એવો પાઠ છે. એ કે નગરની બહાર રહેનાર અતિઅધમ કોઈ (પુરુષને) મહારાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય તોપણ એમાં પ્રવેશ થતો નથી અને ઇચ્છાનું જ્ઞાન માત્ર થાય ત્યારે ઊલટો દંડ થાય છે, તેમ એવા જ જીવને પૂર્વે કહેલી કામના હોય તોપણ એમાં પ્રવેશ સંભવતો નથી, અને 'અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરુષનો પાત જ થાય છે એમાં સંશય નથી' એ વાક્યથી ઊલટો પાત જ થાય છે, અને તેથી જ ભગવાને શ્રુતિઓને પણ 'દુર્ઘટ' એમ કહ્યું, તોપણ 'મારું' અનુમોદન

મથી. આધુનિક ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય તે માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે એ વિશે અમે પ્રથમ પ્રમાણ આપી ચૂક્યા છીએ. જુદામનપુરાણમાંથી કથા લખી એના સબધનો વિચાર કરતાં, પ્રથમ શ્રુતિઓ ભગવાનને એમની નિત્યલીલાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવા સ્તુતિ કરે છે. શ્રુતિઓની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન એમને સકીય પ્રાર્થિત સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. ૫મી, 'કંદર્પકાટિલાવણ્ય' વગેરેથી શ્રુતિઓ ભગવાનના દર્શનથી એમના મનમાં જે મનોરથ ઉત્પન્ન થયા તેઓનું નિરૂપણ કરે છે ૫મી 'તમારો મનોરથ હૃલ્લભ અને દુર્ઘટ' વગેરેથી ભગવાન શ્રુતિઓને જે વદાન કરે છે તે કહેતું છે. ત્યાર પછી બ્રહ્માનું 'વલ્યુ'વેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઈ હરિને પામી' એવું વાક્ય છે ત્યાર પછી 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એ વાક્ય છે, તેથી આધુનિક સ્ત્રી અને પુરુષોને પણ ભર્તૃભાવથી ભગવાનનું ભજન કરવાથી શ્રુતિની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એમનો પણ નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે, એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી એ કે નગર બહાર રહેનાર કોઈ અધમ પુરુષ કોઈ મહારાજાના અંતપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે એનાથી કાંઈ એનો અંતપુરમાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ એ દંડને જ પાત્ર થાય છે અને એની એ ઇચ્છા જ માત્ર જણાય તોપણ એને દંડ જ થાય છે, તેમ જ ભગવાનનું ભજન ન કરનાર, ભગવાનના અનુગ્રહ વિનાનો જીવ ભગવાનની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે એનાથી કાંઈ એનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરુષનો નિઃશય પાત જ થાય છે. આવા જ હેતુથી ભગવાને શ્રુતિઓને પણ એમનો મનોરથ 'દુર્ઘટ' જ છે એમ કહ્યું છે તોપણ 'મારું' અનુમોદન પામી સારી રીતે સત્ય થયા લાયક છે' એમ પણ ભગવાને કહ્યું છે, તેથી ભજન વગેરેથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન આધુનિક ભક્તોનો અંગીકાર કરે ત્યારે જ એનો નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થાય છે

કે નહિ ? અહીં શું યોગ્ય છે ?—ન થાય એ—કેમ ?—કારણ કે આણે પણ એવા પ્રકારની લીલાના રસના અનુભવની કામનાથી ભગવાનનું ભજન કરેલું હોવાથી એની સાથે પણ એવી લીલા હરિ કરશે એમ તમારે કહેવું જોઈએ, તેથી એની સાથે કરેલી લીલા જન્ય હોવાથી નિત્ય કહી શકાય નહિ, તેથી આને માટે જ કોઈ સ્થલે પ્રકટ થઈ, અને એવા પ્રકારનું સુખ આપી, એનો પોતામા પ્રવેશ કરાવે છે, તેથી એનો નિત્યલીલામા પ્રવેશ નથી—અહીં અમે કહીએ છીએ કે જેમ ગૌતમીયના મતમા ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી એને સર્વ વિષયનું જ્ઞાન છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ તેથી, વિષય જન્ય હોવા છતાં એ વિષયનું ઈશ્વરનું જ્ઞાન ધર્મિશાહક પ્રમાણથી નિત્ય જ સિદ્ધ થયેલું હોવાથી જન્ય નથી, તેમ પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી લીલા પણ નિત્ય જ સિદ્ધ થઈ છે અને એનો જ એવો ભક્ત વિષયમાત્ર થાય છે એમ અહીં કહેવાનું હોવાથી, એની વિષયી લીલા અજન્ય રહેવાથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો નથી એવો ભક્ત લીલાનો વિષય થાય છે એમાં પ્રમાણ

થાય છે કે એનો નિત્યલીલામા સમાવેશ થાય જ નહિ એ રિચાર અહીં કરીએ છીએ. એનો નિત્યનીનામા સમાવેશ થાય કે ન થાય એ પક્ષમાથી કયો પક્ષ યોગ્ય છે ?

પૂર્વપક્ષી—આધુનિક ભક્તનો નિત્યનીનામા કદાપિ સમાવેશ થાય જ નહિ, કારણ કે નિત્યનીવાના રસનો અનુભવ કરવાની ઈચ્છાથી આધુનિક ભક્ત ભગવાનનું ભજન વગેરે સાધનો કરે ત્યારે ભગવાન એના પર પ્રસન્ન થાય અને પછી એની સાથે નિત્ય લીલા કરે એમ તો તમારે કહેવું જ પડે. આમ હોવાથી ભજન વગેરે સાધનો પછી ભગવાને ભક્ત સાથે કરેલી લીલા નિત્ય છે એમ કેમ કહી શકાય ? એ લીલા જન્ય હોવાથી અનિત્ય જ છે એમ અવશ્ય કહેવું જ જોઈએ તેથી આધુનિક ભક્ત ભજન વગેરે કરે ત્યારે ભગવાન એને માટે કોઈ રથને પ્રકટ થઈ, એને લીલાના સુખનો અનુભવ કરાવી, પોતાની અંદર એનો પ્રવેશ કરાવે છે એમ જ માનવું જોઈએ, પરંતુ નિત્યનીનામા એનો પ્રવેશ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી—ગૌતમીય મતવળા ભગવાનના જ્ઞાનને નિત્ય માને છે, પરંતુ એમના મતમા ધણા પદાર્થો અનિત્ય જ છે ધણા પદાર્થો અનિત્ય હોવા છતાં ભગવાનનું એ પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ નિત્ય જ છે એમ એઓ માને છે. પદાર્થો અનિત્ય છે તોપણ એ અનિત્ય પદાર્થોનું ભગવાનનું જ્ઞાન નિત્ય છે એવો એમનો મત છે. અનિત્ય પદાર્થોનું પણ ભગવાનનું જ્ઞાન એઓ નિત્ય જ માને છે, કારણ કે ધર્મોનું શ્રદ્ધા કરાવનાર પ્રમાણથી એ નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે એ જ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે, એમ પ્રથમ રમ્બિનિ અનિ પુરાણો રજેરથી સિદ્ધ કરેલું છે. આધુનિક ભક્ત સાથે ભગવાન ગમે તે સમયે લીલા કરે, પરંતુ ભગવાનની લીલા નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે જેમ ગૌતમીયના મતમા પદાર્થ ગમે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ એનાથી એ પદાર્થનું ભગવાનનું જ્ઞાન અનિયમનું નથી પણ નિત્ય જ રહે છે, તે જ પ્રમાણે આધુનિક ભક્તનો લીલામાં ગમે તે સમયે પ્રવેશ થાય, પરંતુ એનાથી ભગવાનની લીલા અનિત્ય થતી નથી, પણ નિત્ય જ રહે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા ભગવાનના જ્ઞાન પેઠે અજન્ય અથવા નિત્ય જ રહે છે, તેથી તમારો હેતુ સિદ્ધ થતો

નથી એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે એ પ્રથમ જ કહેલું છે, કારણ કે જૃહદામનની કંથાનો સંદર્ભમાં પોતાની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થયેલા ભગવાને દર્શાવેલા સ્વરૂપના એવલોકનથી ઉત્પન્ન થયેલા મનોરથનું શ્રુતિઓએ 'કંદર્પકોટિલાવણ્ય' વગેરેથી નિરૂપણ કર્યું ત્યારે 'દુર્લભ અને દુર્ધર્ત જ છે' વગેરેથી ભગવાને આપેલા વરદાનનું નિરૂપણ કર્યા પછી, 'વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઈ હરિને પ્રાપ્તી' એવું બ્રહ્માનું વાક્ય છે; અને આની આગળ 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એવો પાઠ છે. એ કે નગરની બહાર રહેનાર અતિઅધમ કોઈ (પુરુષને) મંહેરાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય તોપણ એમાં પ્રવેશ થતો નથી અને ઇચ્છાનું જ્ઞાન માત્ર થાય ત્યારે ઊલટો દંડ થાય છે, તેમ એવા જ જીવને પૂર્વે કંહેલી કામના હોય તોપણ એમાં પ્રવેશ સંભવતો નથી, અને 'અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરુષનો પાત જ થાય છે એમાં સંશય નથી' એ વાક્યથી ઊલટો પાત જ થાય છે, અને તેથી જ ભગવાને શ્રુતિઓને પણ 'દુર્ધર્ત' એમ કહ્યું, તોપણ 'મારું' અનુમોદન

મળી. આધુનિક ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યસીધામાં પ્રવેશ થાય તે માટે કંઈ પ્રમાણ નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ભક્તોનો ભગવાનની નિત્યસીધામાં પ્રવેશ થાય છે એ વિશે અમે પ્રથમ પ્રમાણ આપી ચૂક્યા છીએ. જૃહદામનપુરાણમાંથી કયા લખી એના સંબંધનો વિચાર કરતાં, પ્રથમ શ્રુતિઓ ભગવાનને એમની નિત્યસીધાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવા સ્તુતિ કરે છે. શ્રુતિઓની સ્તુતિથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન એમને સ્વર્ગીય પ્રદીપ્ત સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. પછી, 'કંદર્પકોટિલાવણ્ય' વગેરેથી શ્રુતિઓ ભગવાનના દર્શનથી એમના મનમાં જે મનોરથ ઉત્પન્ન થયા તેઓનું નિરૂપણ કરે છે. પછી 'તમારો મનોરથ દુર્લભ અને દુર્ધર્ત' વગેરેથી ભગવાન શ્રુતિઓને જે વ દાન કરે છે તે કહેવું છે. ત્યાર પછી બ્રહ્માનું 'વર્ણવેલો સમય પ્રાપ્ત કરી, ગોપીઓ થઈ હરિને પ્રાપ્તી' એવું વાક્ય છે. ત્યાર પછી 'સ્ત્રીઓ અથવા પુરુષો ભર્તૃભાવથી કેશવને હૃદયમાં ધારણ કરી શ્રુતિની ગતિ પામે છે એમાં સંશય નથી' એ વાક્ય છે, તેથી આધુનિક સ્ત્રી અને પુરુષોને પણ ભર્તૃભાવથી ભગવાનનું ભજન કરવાથી શ્રુતિની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા એમનો પણ નિત્યસીધામાં પ્રવેશ થાય છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી અને કે નગર બહાર રહેનાર કોઈ અધમ પુરુષ કોઈ મહા-રાજાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે એનાથી કંઈ એનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ એ દંડને જ પાત્ર થાય છે અને એની એ ઇચ્છા જ માત્ર જખાણ તોપણ એને દંડ જ થાય છે, તેમ જ ભગવાનનું ભજન ન કરનાર, ભગવાનના અનુમત્ત વિનાનો જીવ ભગવાનની નિત્યસીધામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે એનાથી કંઈ એનો નિત્યસીધામાં પ્રવેશ થતો નથી, પરંતુ અયોગ્ય ઇચ્છનાર પુરુષનો નિઃસંશય પાત્ર જ થાય છે. આવા જ દેવથી ભગવાને શ્રુતિઓને પણ એમનો મનોરથ 'દુર્ધર્ત' જ છે એમ કહ્યું છે તોપણ 'મારું' અનુમોદન પામી સારી રીતે સત્ય થતા લાગે છે એમ પણ ભગવાને કહ્યું છે, તેથી ભજન વગેરેથી સંતુષ્ટ થઈ ભગવાન આધુનિક ભક્તોનો અગ્રીકાર કરે ત્યારે જ એનો નિત્યસીધામાં પ્રવેશ થાય છે.

પામી સારી રીતે સત્ય થવા લાયક છે' એમ કહેલું હોવાથી એવી રીતે ભગ-
વદગીકારથી જ એમ માય છે એમ જણાય છે જે સર્વાત્મભાવથી એવું ભગ્ન કરે તો
ભગવાન પણ અગીકાર કરે છે જ, નહિતો 'જે જેમ મારી પ્રપત્તિ કરે છે' (ભ ગી ૪-
૧૧) એ મર્યાદા ન હોત અથવા, પૂર્વોક્ત સક્તસબધિની લીલા એમ વર્તમાન જ
હોઈ ક્રમથી આ વિભાવ પામે છે તે જ પ્રમાણે આધુનિક જ બધીની લીલાનું પણ

એમ ૨૫૪ જણાય છે જ્યારે આધુનિક ભક્ત પણ એવી રીતે સર્વાત્મભાવથી ભગવાનનું
ભગ્ન કરે છે ત્યારે ભગવાન પણ અવરન એનો અગીકાર કરે છે જ જે આ પ્રમાણે ભગ્ન
કરનારનો ભગવાન અગીકાર કરતા ન હોય તો 'જે જેમ મારી પ્રપત્તિ કરે છે' વગેરે
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં મર્યાદા કહેનો છે તે પણ સભવે નહિ આ પ્રમાણે ગૌતમીયના મત
પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો પણ આધુનિક ભક્તોનો ભગવાનનો નિત્યનીનામા પ્રવેશ થાય છે

માયાવાદીઓના મત પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો પણ ભગવાનની નિત્યનીનામા આધુ-
નિક ભક્તોનો સમાવેશ થાય છે માયાવાદીઓ રાપયખેલવાદી છે જેમ કોઈ રાગનો
કુવર ખાસાનસ્થામાં ખોવાઈ જાય એ જીન વગેરે અધમ વેદોને પ્રાપ્ત થાય
અને એ લોકો એને ઉઠે, ત્યારે આ કુવરને 'હુ જીન છું' એવું જ જ્ઞાન થાય, પરંતુ
'હુ રાજકુવર છું' એવું જ્ઞાન થય નહિ પણ સમય જતાં એ શહેરમાં જાય અને
એના બાવાનસ્થાના ચિદ્દ જોઈ એ રાજકુવર જ છે એમ એને ઓગળી કોઈ એને 'તું રાજ-
કુવર છે એમ કહે ત્યારે એની એવી પ્રતિભા થાય છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન અભિવ્યક્ત છે,
પરંતુ એ પેતાના સય રસપને જણ્યો નથી પરંતુ ગુરુ શાસ્ત્ર વગેરેથી અતે એ પેતાના
સત્ય સ્વરૂપને જાણે છે ત્યારે 'હુ જ્ઞાન છું' એવું જ્ઞાન એને થાય છે વાતુત એ સદા જ્ઞાન
સ્વરૂપ જ હતો, પરંતુ એને આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ એ પેતાના સત્ય સ્વરૂપને જાણે છે
અને મેક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે એ સર્વદા અભિવ્યક્ત જ હતો તેથી એવું અભિવ્યક્ત પૂર્વે પણ હતું જ,
તે જ અભિવ્યક્ત જ્ઞાનના પ્રતિમધ દૂર થવાથી હવે એને જ્ઞાન થાય છે, એમ માયાવાદીઓ
માને છે, તે પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો પણ આધુનિક ભક્તોનો નિત્યનીનામા પ્રવેશ સભવે
છે જેમ પૂર્વસિદ્ધ જ અભિવ્યક્ત જ્ઞાનને જ્ઞાનના પ્રતિમધ દૂર થાય ત્યારે જ્ઞાન થાય છે,
તે જ પ્રમાણે પૂર્વસિદ્ધ જ નિત્યનીનામા પ્રતિમધ દૂર થાય ત્યારે આધુનિક ભક્તોનો પ્રવેશ
થાય છે એમ પણ કહી શકાય, તેથી માયાવાદીઓના મત પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો પણ
આધુનિક ભક્તોનો નિત્યનીનામા પ્રવેશ સભવ છે

અથવા પૂર્વે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ વગેરેથી ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે
આ ભગવાનની લીલા નિત્ય હોવાથી સર્વ લીલા સર્વ વિષયમાન છે તો પણ ભગવાનની
ઈન્દ્રિયો ક્રમ પ્રમાણે એનો આ વિભાવ થાય છે, તેમ જ આધુનિક ભક્તોના સબધવાળી
ભગવાનની લીલાનો પણ ક્રમથી આ વિભાવ થાય છે અને એ નિય જ છે એમ માનવાથી
કોઈ અનુપપત્તિ રહેતી નથી, તેથી આધુનિક ભક્તોનો પણ નિત્યનીનામા પ્રવેશ સભવે છે.

પૂર્વપક્ષી—(પ્રથમ આ વિભાવોત્તરોણાવાદમાં સર્વ નિત્ય છે એમ તમે સિદ્ધ કરેલું છે
સર્વ નિત્ય હોવાથી ભગવાનની લીલા અને લીલાના સર્વ પદાર્થો પણ નિત્ય જ છે, ત્યારે
ફરીથી એ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાનું શું પ્રયોજન ?)

છે, તેથી કાંઈ અનુપચિત્તિ નથી; તેથી ઋગ્વેદમાં પણ 'વિચક્રમે પૃથિવીમેવ' એતાં
ક્ષેત્રાય વિષ્ણુર્મનુષે દશસ્યન્ । ધ્રુવાસોઽસ્ય કીરયો જનાસઃ ઉરુક્ષિતિં સુજનિમા ચકાર'
મંત્ર છે, યપઃ આ વિષ્ણુઃ વિષ્ણુ ક્ષેત્રાય (અર્થાત્) નિવાસને માટે, મનુષે (અર્થાત્)
સ્તુતિ કરતા. દેવગણને, દશસ્યન્ (અર્થાત્) અસુરો પાસેથી લઈને આપતા
આ સર્વ પૃથિવી કૃષી (વિચક્રમે). અહીં વિષ્ણુમાહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે ત્યાં મહા-
તંત્રમનું માહાત્મ્ય આ જ નથી, પરંતુ આથી અધિક પણ છે એવા આશયથી
'ધ્રુવાસઃ' એમ કહે છે. અસ્ય આનાં, કીરયઃ (અર્થાત્) સ્તુતિ કરનારા,
જનાસઃ (અર્થાત્) ભક્તો, ધ્રુવાસઃ (અર્થાત્) નિત્ય જ (છે). સ્તોત્રથી સંતુષ્ટ
થયેલા ભગવાને પૂર્વે વર્ણવેલી લીલામાં એઓનો પાત્ર કર્યો, તેથી નિત્યત્વ
(છે) એમ જણાવ્યું, નહિતો જીવ સ્વતઃ જ નિત્ય હોવાથી 'આના' સ્તુતિ
કરનારા નિત્ય છે એ અનર્થક થાય, અહીં સર્વસંપત્તિ હોવાથી, યાચના વગેરે
માટે ગમનના અભાવરૂપ મૂલત્વ કાઢાચિત્ક છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ

સિદ્ધાન્તી—પ્રથમ સર્વ પદાર્થ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે, પરંતુ લીલાનું નિત્યપણું
આ સર્વ પદાર્થના નિત્યપણાથી ભિન્ન જ પ્રકારનું છે. 'વિચક્રમે પૃથિવીમેવ' વગેરે ઋગ્વેદ-
ના મંત્રોમાં પણ આ જ ભાવાર્થ છે આ મંત્રોમાં અર્થ નીચે પ્રમાણે છેઃ યપઃ વિષ્ણુઃ
આ વિષ્ણુ મનુષે એની સ્તુતિ કરનાર દેવોના સમૂહને દશસ્યન્ અસુરો પાસેથી હરણ કરી
આપતા એતાં પૃથિવીમ્ આ સર્વ પૃથ્વી વિચક્રમે કૃષી. ભગવાન વિષ્ણુ અસુરો પાસેથી
હરણ કરી પોતાની સ્તુતિ કરનાર દેવોને આપતા આ સર્વ પૃથ્વી કૃષી, એમ અહીં
વિષ્ણુના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. અસ્ય આમના કીરયઃ સ્તુતિ કરનારા જનાસઃ ભક્તો
ધ્રુવાસઃ નિત્ય જ છે એવો અર્થ છે. અહીં વિષ્ણુની સ્તુતિ કરનાર ભક્તો નિત્ય છે એમ
કહેલું છે. પોતાના સ્તોત્રથી આ ભક્તોએ ભગવાનને સંતુષ્ટ કર્યો, અને ભગવાને એમના
સ્તોત્રથી સંતુષ્ટ થઈ પૂર્વે નિત્યલીલાનું નિરૂપણ કર્યું તેમાં એમનો પ્રવેશ કરાવ્યો. નિત્ય-
લીલામાં પ્રવેશ થવાથી આ ભક્તો નિત્ય છે એમ કહ્યું છે. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થવાથી આ
નિત્યત્વ એમને પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ થવાથી જ એમને નિત્ય કલા છે એમ ન
માનીએ તો 'આના ભક્તો નિત્ય છે' એ મંત્રનો પાદ નિરર્થક થાય છે, કારણ કે જીવ
સ્વતઃ જ નિત્ય છે, ભક્તો પણ જીવ હોવાથી જ નિત્ય છે, તેથી 'આના ભક્તો નિત્ય છે'
એમ કહેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. તથાપિ મંત્રમાં આ પાદ હોવાથી લીલામાં
એમનો પ્રવેશ થવાથી જ એમને નિત્ય કલા છે એમ મિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષો—અહીં નિત્યત્વ કહેલું છે તે સંક્રાંતિરૂપ નિત્યત્વ નથી. જેમ કાંઈ શાસ્ત્રજ્ઞને
ધનવાન હોવાથી માગવા માટે જવાની આરમ્ભના ન હોય, ત્યારે 'સર્વસંપત્તિરજો' છે
એમ કહે છે, પરંતુ એની પાસે સર્વસંપત્તિ હોતી નથી, પણ માત્ર માગવા માટે જવાની
એને આવશ્યકતા નથી એવો જ એનો અર્થ થાય છે, તે જ પ્રમાણે અહીં 'ધ્રુવાસઃ'
કહેલું છે તેથી વધારે સમય એઓ વિષ્ણુની ભક્તિમાં જીવીને રહે છે એવો અર્થ થાય છે,
પરંતુ સર્વદા એઓ ભક્તિ જ કરે છે અથવા એ ભક્તો નિત્ય જ છે એવો એનો અર્થ નથી.
સિદ્ધાન્તી—એમ કહી સકાય નહિ, કારણ કે આ રૂઝનો અર્થ સંકુચિત કરવામાં

કે સંકેતમાં પ્રમાણ નથી, અને પ્રુવ પદની એવા (અર્થમાં) સંકેત નથી, તેથી અમે કહેલા (અર્થમાં) જ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે એમ બાણુવું. સુજનિમા મારા જનિમે એટલે નામનું અનુકીર્તન સ્મરણ વગેરે છે જેમનાં તેવા વિષ્ણુએ ઉદક્ષિતિમ્ (અર્થાત્) વિસ્તીર્ણું નિવાસવાળી વકાર (અર્થાત્) કરી.

તર્કથી પણ લીલાનિત્યત્વની સિદ્ધિ

વળી, લીલાને અનિત્ય કહેનાર વાદીને પૂછવું કે અનિત્યત્વ એટલે શ્વંસનું પ્રતિયોગિત્વ, તેનો તે અહીં ક્યાંથી નિશ્ચય કર્યો? 'જન્યલાવને લીધે' એમ જો કહે, તો એને કહેવું કે પૂર્વસિદ્ધ જ લીલાનો કંમે આવિર્ભાવ જ થાય છે એમ પૂર્વે વર્ણવેલી સ્વરૂપાસિદ્ધિનું અનુસંધાન નથી રહેતું?—'નથી જોતો' એમ જો કહે તો તારા માનેલા ઈશ્વરમાં પણ એમ જ કહે.—ધર્મિશ્રાહેકપ્રમાણથી

કાંઈ પ્રમાણ નથી, આ શબ્દના અર્થમાં સંકેત કરવામાં કાંઈ પ્રમાણ નથી, એટલું જ નહિ, પણ પ્રુવ શબ્દનો અર્થ પણ એવો થતો નથી. 'પ્રુવ' શબ્દનો વાચ્ય અર્થ 'નિત્ય' જ છે, તેથી અમે જે અર્થ ક્યો છે તેમાં જ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે એમ બાણુવું. સુજનિમા જેના નામનું કીર્તન સ્મરણ વગેરે મારા છે તેવા વિષ્ણુએ ઉદક્ષિતિમ્ (પ્રધિતી) વિસ્તીર્ણું નિવાસવાળી વકાર કરી

ભગવાનની લીલા અનિત્ય છે એમ કહેનાર વાદી(નેવાયિક)ને પૂછવું. શ્વંસનો પ્રતિયોગી હોય તે અનિત્ય છે એમ તમે માને છે, લીલાને તમે અનિત્ય કહેો છો, તેથી લીલા પણ શ્વંસનો પ્રતિયોગી છે, અથવા લીલાનો પણ શ્વંસ સંભવે છે, એવો નિશ્ચય તમે કેવી રીતે કરો છો?

પૂર્વપક્ષી—લીલા જન્ય છે તેથી અમે એવો નિશ્ચય કરીએ છીએ. લીલા અનિત્ય છે, કારણ કે એ જન્ય છે જે જે જન્ય છે તે તે અનિત્ય છે, જેમકે ઘટ વગેરે; તેથી લીલા જન્ય હોવાથી એ અનિત્ય છે એમ અમે કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—અમે પ્રથમ જ કહ્યું છે કે પૂર્વે વિષયમાં હતી તેવી જ લીલાનો ક્રમ પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય છે. લીલાના પણ આવી રીતે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ થાય છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ અને નાશ થતાં નથી, તેથી લીલા જન્ય પણ નથી. લીલા જન્ય નહિ હોવાથી, લીલા અનિત્ય સિદ્ધ કરવા તમે જે હેતુ યોજ્યો છે તે સ્વરૂપાસિદ્ધ છે, અર્થાત્ તમે યોજ્યો હેતુ લીલામાં છે જ નહિ લીલાને અનિત્ય કહેનાં તમારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ એ પણ બાન તમને નથી રહેતું.

પૂર્વપક્ષી—અમુક સમયે થતી લીલા પણ પૂર્વસિદ્ધ જ છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ. તમે અસત્ની સદા સ્વીકારતા નથી અને પ્રપંચ સત્ય છે એમ સિદ્ધ કરતા કારણ-માંથી એ બધાર નીકળે છે અને કારણમાં પ્રતા એનો લય થાય છે એમ માને છે. પ્રપંચનું કારણમાંથી બહાર નીકળવું એ એની ઉત્પત્તિ જ છે અને કારણમાં એનો લય થાય છે એ એનો નાશ જ છે, તેથી પ્રપંચની પેઠે લીલાનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ સંભવે છે, તેથી લીલા જન્ય નથી એમ કહેવાય નહિ; તેથી મારા હેતુમાં સ્વરૂપાસિદ્ધિ હેતુભાસ પણ નથી. મારો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ નહિ હોવાથી એ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે એવું ભાન મને કેમ રહે.

સિદ્ધાન્તી—જો તમે લીલાને જન્ય અને અનિત્ય કહેતા હો તો તમારા મત પ્રમાણે

એ એવો જ સિદ્ધ થાય છે એ તો સમાન છે.—‘તુલ્ય નથી, કારણ કે અહીં ધર્મિ-
શ્રાહકપ્રમાણથી પણ પ્રાતઃકાલની લીલાનું સાયંકાલે અને બાહ્યનું પૌર્ણમ્યામાં
નિરૂપણ થતું નથી.’—સત્ય, કારણ કે અહીં પૂર્વલીલાના સત્ત્વ અસત્ત્વની ઉદા-
સીનતાથી ઉત્તરકાલમાં લીલાનું નિરૂપણ થાય છે, પરંતુ પૂર્વલીલાના સત્ત્વ
અથવા અસત્ત્વનું નિરૂપણ થતું નથી. આ પ્રમાણે સદેહ હોવાથી, એનું
નિવારણ કરી, ‘જનનિવાસનો જય થાય છે’ ‘જહુ નામો છે,’ જૃહદ્વામનની
કથા, ‘એ તમારાં ધામો’ ‘તમારાં એ ધામો’ ‘એ વિષ્ણુનું પરમ પદ’ ‘એ
વિદ્વાનો’ ‘આના (લકતો) નિત્ય’ વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓથી ઉપર વર્ણવેલી

ધર્મિર પણ અનિત્ય થાય છે. તમે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા કાર્યકેન્દ્રિક અથવા ‘કાર્યત્વ’
જેમાં હેતુ છે તેવું અનુમાન કરો છો. કિંતિ અંકુર વગેરે કતાંએ સર્જેલાં છે, કારણ કે એ
કાર્ય છે. જે જે કાર્ય છે તે કતાંએ સર્જેલાં છે; જેમકે ઘટ વગેરે. એ પ્રમાણે તમે ઈશ્વર સિદ્ધ
કરવા અનુમાન કરો છો. જ્યોત્કતા તરીકે ઈશ્વર તમે સિદ્ધ કરો છો, પરંતુ ઈશ્વર જ્યોત્કતા
હોવાથી અનિત્ય જ હોવો જોઈએ. ઈશ્વર અનિત્ય છે, કારણ કે એ કતાં છે. જે જે કતાં
છે તે અનિત્ય છે; જેમકે ઘટકતા કુંભાર. આ પ્રમાણે કતાં અનિત્ય અથવા ઉત્પત્તિ-વિનાશ-
વાળો અવશ્ય હોવો જોઈએ, તેથી તમારા મત પ્રમાણે ઈશ્વર પણ અનિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ ઈશ્વરનું અદ્વૈત કરાવનાર પ્રમાણથી ઈશ્વર નિત્ય છે એમ જ સિદ્ધ થાય
છે. સર્ગના આરંભમાં એ પરમાણુઓનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ જન્ય છે, કારણ કે
એ ક્રિયા છે, ઘટક્રિયા પેઠે આ કર્મ જન્ય હોવાથી એનો કતાં પણ હોવો જોઈએ; તેથી એ
સમયે પણ ઈશ્વર સિદ્ધ થાય છે. આ ઈશ્વરનું અદ્વૈત કરાવનાર અનુમાન છે અથવા
કાર્યાયોજનધૃત્યાદેઃ પદ્માપ્રસયયત શ્રુતેઃ । ધાક્યારસેષવાયિષોરાચ્ચ સાષ્યો
વિશ્વવિદ્યન્યયઃ । એ કારિકામાં ઉદ્ધતનાર્થે ઈશ્વર સિદ્ધ કરનાર નવ અનુમાન કહેવાં છે તે
ઈશ્વરનું અદ્વૈત કરાવનાર અનુમાન છે. અથવા વેદ પણ ઈશ્વરનું અદ્વૈત કરાવનાર પ્રમાણ છે.
આ સર્વથી ઈશ્વર નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી જ ઈશ્વરને નિત્ય કહીએ છીએ.

સિદ્ધાન્તી—ત્યારે લીલા પણ એનું અદ્વૈત કરાવનાર શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે પ્રમાણથી
નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી ઈશ્વરની પેઠે એને પણ નિત્ય જ માનવી જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—લીલા ઈશ્વર પેઠે નિત્ય સિદ્ધ થતી નથી, કારણ કે લીલાનું અદ્વૈત કરાવ-
નાર પ્રમાણમાં પણ પ્રાતઃકાલની લીલા સાયંકાલે છે અથવા બાહ્યાવસ્થાની લીલા પૌર્ણ-
મ્યા વગેરે અવસ્થાઓમાં છે એવું કાંઈ કહેલું નથી.

સિદ્ધાન્તી—સત્ય, એમ કહ્યું નથી; પરંતુ એનું કારણ એ છે કે પછીના સમયમાં
પૂર્વના સમયની લીલા છે કે નહિ એ બાબતમાં ઉદાસીન રહી, માત્ર લીલાનું જ નિરૂપણ
કરેલું છે, તેથી પૂર્વના સમયની લીલા એ સમયે છે કે નહિ એ કાંઈ કરેલું નથી. આમ
હોવાથી પછીના સમયમાં પૂર્વની લીલા છે કે નહિ અથવા લીલા નિત્ય છે કે નહિ એવો
સદેહ રહે છે. (૧) ‘જનનિવાસનો જય થાય છે’, (૨) ‘જહુ નામો છે,’ (૩) જૃહદ્વામન
પુરાણમાંથી કથા, (૪) ‘તા ઘાં વાસ્તુનિ’ ઋષિ. (૫) ‘તે તે ધામાનિ’ ઋષિ. (૬)
તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્’ ઋષિ. (૭) ‘તદ્વિષ્ણોઃ’ ઋષિ. (૮) ‘ધ્રુવાસોઽસ્ય’ ઋષિ.

રીતે લીલાના નિત્યત્વનો નિશ્ચય થવાથી, સર્વના સમાધાન માટે ‘કર્મથી નિરૂપણ છે’ એવો નિર્ણય થવાથી કેમ સમાન નથી! નિત્યત્વનું પદે પદે નિરૂપણ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે એક સ્થલે કરેલો એવો નિર્ણય જ અન્યત્ર જાણી શકાય છે, કેમકે એક સ્થલે નિર્ણય કરેલો શાસ્ત્રાર્થ અન્યત્ર પણ એમ જ છે એવો ન્યાય છે, કારણ કે શબ્દાર્થ અનન્યલભ્ય છે. ‘-લીલા કર્મરૂપ હોવાથી અને કર્મ ત્રણ ક્ષણ સ્થાયી હોવાનો નિયમ હોવાથી એ નિત્ય કહી શકાય નહિ’.

-હંત, એમ જ્ઞાન પણ ત્રણ ક્ષણ સ્થાયી હોવાનો નિયમ હોવાથી ઈશ્વરજ્ઞાન પણ નિત્ય કહી શકાય નહિ, ધર્મિય હક પ્રમાણને લીધે, એ તો સુત્ય જ છે. સામાન્ય લોકોને અનુભવ થાય છે તે પદાર્થોથી લીલાના પદાર્થો જુદા જ છે.

લીલાસંજ્ઞાથી પદાર્થો સર્વને એક જ સમયે અનુભવ થાય તેવા છે કે એનાથી સિદ્ધ (પ્રકારના)? પ્રથમ પક્ષમા એઓનું નિત્યત્વ પ્રત્યક્ષથી બાધિત

એ પ્રમાણોથી આ સદેદનું નિવારણ થાય છે અને લીલા નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે સર્વનું સમાધાન કરવા નિત્યત્વનાનો ક્રમ પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય છે, તેથી જેમ આવિર્ભાવ થાય છે તેમ જ એનું નિરૂપણ કરેલું છે એવો નિર્ણય થાય છે, તેથી જેમ ઈશ્વર પ્રદક્ષ કરાવનાર પ્રમાણોથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ જ લીલા પણ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે પદે પદે લીલા નિત્ય છે એમ શ્રુતિએ નિરૂપણ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે એક જ સ્થને લીલા નિત્ય છે એવો નિર્ણય થાય તે નિર્ણય અન્ય સ્થને પણ જાણી શકાય છે એક સ્થને જે શાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય થય તે જ અન્ય સ્થને પણ શાસ્ત્રાર્થ જ છે એ ન્યાયથી, એક સ્થને લીલા નિત્ય છે એવો નિર્ણય કરવાથી સર્વત્ર એનું અનુસધાન રહે છે. સમ્મદ અથવા વેદ સ્મૃતિ અને પુરાણથી લીલા નિત્ય છે એવો નિર્ણય થાય છે સમ્મદથી અન્ય પ્રમાણ એનું પ્રદક્ષ કરી શકતું નથી, તેથી લીલા નિત્ય છે એ સમ્મદાર્થ જ અદ્વી પ્રમણ છે, અન્ય પ્રમાણો એમથી વિરુદ્ધ હોઈ એને નિર્બળ પણ કરી શકતા નથી.

પૂર્વપક્ષી- લીના ભગવાનની અચુક પ્રકારની ક્રિયા અથવા કર્મ જ છે કર્મ માત્ર ત્રણ ક્ષણ જ રહે એવો નિયમ છે, તેથી મત્ર ત્રણ જ ક્ષણ રહેનારી ભગવનની લીલા નિત્ય છે એમ કેમ કહી શકાય?

સિદ્ધાન્તી--દત્ત 1 જ્ઞાન પણ માત્ર ત્રણ જ ક્ષણ રહે એવો નિયમ છે, તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન પણ માત્ર ત્રણ જ ક્ષણ રહી શકે, અને એ પણ અનિત્ય છે એમ સ્વીકારેા. ધર્મોનું પ્રદક્ષ કરાવનાર પ્રમાણથી જ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે તેથી એને નિત્ય માનો છો, તેમ ધર્મોનું પ્રદક્ષ કરાવનાર પ્રમાણથી જ લીલા પણ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી એને પણ અવશ્ય નિત્ય માનવી જોઈએ તેજ જેમ ત્રણ ક્ષણ જ રહી શકે તેમ લૌકિક જ્ઞાનથી ઈશ્વરનું જ્ઞાન વિનશ્ન છે, તે જ પ્રમાણે માત્ર ત્રણ જ ક્ષણ રહી શકે તેવી લૌકિક ક્રિયાથી ઈશ્વરની લીલા પણ વિનશ્ન જ છે તેથી ભગવાનની લીલા નિત્ય માનવાથી લૌકિક કર્મના સ્વરૂપની મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી--જો કોઈ જુદાવન વગેરે સ્થાનમા યુત્તમ લના તર વન વગેરે પદાર્થોનો સર્વને મનુન્વ થાય છે જાગે અને જાન ન હોત તેવા સામાન્ય પુરુષોને પણ આ સર્વનો અનુભવ એકમાથે જ થાય છે ભગવાનની લીલાના આ જ પદાર્થો હોને કે આથી સિત

છે; અને કવચિત્ શ્રયમાણ વૈવક્ષણ્યનો ઉપલક્ષ હોવાથી પણ એમ કહી શકાય નહિ. દ્વિતીય પક્ષે, આ પણ ઇતર પદાર્થ સમાન હોવાથી અલૌકિક લીલાસ્પર્શમાં નિમગ્ન ભક્તોને આમાં જ અસાધારણ પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થાય; અને એવા ભક્તોને આનાં દર્શન વગેરેથી અલૌકિક રસનો અને અમુક આનંદનો અનુભવ થાય છે તેથી એમ પણ કહી શકાય નહિ, એમ ઉભયતઃ પાશારજ્યુ છે. - સિન્ન હોવા છતાં અસિન્ન હોવાના શ્રમથી પ્રેમ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે સ્વપ્નમાં ભોલેલી પ્રમદાના દર્શન વગેરેથી પરમાર્થિક સ્ખલન વગેરે થાય છે. - એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે એમ એવો આનંદ ઉત્પન્ન થાય તોપણ સ્થલે સ્થલે પારમાર્થિક વેલુ કિંકિણી વગેરેનું શ્રવણ, પ્રસિદ્ધ સૌરભવિરોધનો

માત્ર ભક્તો જ અનુભવ કરી શકે તેવા ? ભક્ત અને સામાન્ય લોકો સર્વ જોમનો અનુભવ કરે છે તે જ લીલાના પદાર્થ છે' એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ પદાર્થો અનિત્ય છે. ત્યાં વૃક્ષાંતુ' હેન વગેરેનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ ભગવાનની લીલાના પદાર્થો નિત્ય છે. સર્વ લોક જોએતો અનુભવ કરે છે તે પદાર્થોના નિત્યપણાનો પ્રત્યક્ષાદિ બાધ થાય છે તેથી એ અનિત્ય જ છે, અને અનિત્ય હોવાથી એ ભગવાનની લીલાના પદાર્થો છે એમ કહી શકાય નહિ. વળી, 'રત્નચંદ્રોદયતટી' શ્રીયમુનાજીના ઉભય તટ રત્નથી બાધેલા છે એમ કહેણું છે, પરંતુ સામાન્ય પુરુષોને જે શ્રીયમુનાજીનાં દર્શન થાય છે તેમનાં ઉભય તટ શ્રીગોકુલ પાસે રત્નથી બાધેલાં નથી, તેથી પણ સામાન્ય પુરુષો અને સર્વને જે પદાર્થોનો શ્રીગોકુલ વગેરે સ્થલે અનુભવ થાય છે તે જ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થો છે એમ કહી શકાય નહિ. ભગવાનની લીલાના પદાર્થો આ પદાર્થોથી ભિન્ન છે, અને માત્ર ઉલ્કટ ભક્તો જ એઓનું દર્શન કરી શકે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે સર્વથી દૃશ્ય આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન હોય તો અલૌકિક લીલાના રસમાં નિમગ્ન થયેલા ભક્તોને આ પદાર્થો પર અસાધારણ પ્રેમ થાય નહિ, કારણ કે આ પદાર્થો પણ ભગવાનની લીલાના પદાર્થો નહિ હોવાથી અન્ય લૌકિક પદાર્થો જેવા જ છે; તેથી આવા લૌકિક પદાર્થો પર ભક્તોને પ્રેમ થાય છે. વળી, આ પદાર્થોનું દર્શન વગેરે થાય છે ત્યારે ભક્તોને ભગવદ્સનો અનુભવ થાય છે અને અતિશય આહ્વાદ થાય છે, તેથી આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે ઉભયતઃ તમને પાશારજ્યુ છે. વળી, 'આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના પદાર્થોથી ભિન્ન છે, પરંતુ એ ભગવાનની લીલાના જ પદાર્થો છે એવો ભક્તોને શ્રમ થવાથી એ પદાર્થો પર એમને પ્રેમ થાય છે. જેમ જ્યાં પ્રમદાનું દર્શન વગેરે શ્રમથી જ થાય છે તોપણ એનાથી વીર્યનું સ્ખલન થતું હશે, તેથી જ રીતે આ પદાર્થો ભગવાનની લીલાના જ પદાર્થો છે એવો ભક્તોને શ્રમ થઈ તેથી એનાથી એમને અલૌકિક રસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે' એમ પણ નિર્માણથી કહી શકાય નહિ. કદાપિ સામાન્ય પુરુષોને જે વન જગા વગેરે પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે તે જગાના પદાર્થોથી ભિન્ન હોવા છતાં લીલાના જ પદાર્થો છે એવો ભક્તોને શ્રમ થઈ એ જ પ્રેમ વગેરે ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થલે એમને વેડુ અને કિંકરિડું દ્રવ્ય, અમુક મુગધ અને પ્રદીપ વગેરેનો અનુભવ થાય છે તે સંકરે નહિ, કારણ કે અભિજ્ઞાનથી આ

અનુભવ, અને પ્રદીપ વગેરેનો અનુભવ ઉપપન્ન થાય નહિ, કારણ કે માત્ર અભિમાનથી ઉપર કહેલાનો અનુભવ સહાય નહિ, નહિતો જાગરિતને પણ પ્રમદાસ્પર્શ વગેરેનો અનુભવ થાય વળી, એવા (સકૃતોને) જમ થાય નહિ - આ વગેરે શકાનો નિરાસ તો 'દિવીવ ચક્ષુરાતતમ્' એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાનથી જ કરેલો છે એ પ્રમાણે દિશ્.

ભગવાને પ્રભાસમાં કનેલો લીવા માયિક છે

'પ્રભાસીય કથાની સંગતિ કેમ થાય?' કહીએ છીએ સર્વલીલામૃત ભગવાન સદા પ્રકટ છે, તેથી જેમ ધર્મરક્ષા સદ્રક્ષા દેવકાર્યકરણ ભૂમારહરણ વગેરે ભગવાનની લીલા છે તેમ જ આસુરવ્યામોહન પણ લીલા જ છે, અને મોહન પ્રાયાથી જ છે એ નિશ્ચય છે આમ હોવાથી આસુરમોહન માટે જે લીલા તે માયિકી (છે) એમ માનવું એતુ લૌકિક તરીકે અને સત્ય તરીકે જ્ઞાન હોવાથી ભગવાનમા પણ લૌકિકત્વ જ્ઞાન અસુરોને જ છે, દેવોને નથી, કારણ કે એઓને સામાન્ય લોકોને જેનો અનુભવ થાય છે તે પદાર્થોને એઓ લીલાના પદાર્થ માને તેથી આ સર્વનો પરમાર્થિક અનુભવ થાય નહિ મદ્યપિ એ પ્રમાણે પારમાર્થિક અનુભવ થવો હોય તો સ્વપ્રમા નહિ, પરંતુ જાગરિત અવસ્થામા જ વસ્તુત પ્રમા ન હોય ત્યા પ્રમદના સ્પર્શ વગેરેનો અનુભવ થવો જોઈએ વળી, એવા ઉકટ લોકોને જમ થાય એ પણ સહવતુ નથી.

સિદ્ધાન્તી—આ સર્વ શકાનો નિરાસ પ્રથમ દિવીવ ચક્ષુરાતતમ્' એ મત્રનો અર્થ મરતા કરેલો છે જેમ સ્વર્ગમા રહલા પદાર્થો મહાન અને ઉદ્દ્યુતપ્રવાગ હોવા છતા માત્ર ત્યા રહેનાર લોકોને જ એઓનો અનુભવ થાય છે તેમ લીલાના પદાર્થોનો પણ માત્ર લીલામા જેમનો સમ વેશ હોય તેમને જ અનુભવ થાય છે, તેથી આ જ્ઞાન દૃષ્ટાંતથી લીલાના પદાર્થો સામાન્ય લોકોને જે પદાર્થોને અનુભવ થાય છે તેઓનાથી વિન્ન જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી પ્રત્યક્ષના બાધનો અવસર જ નથી વગેરે દિવીવ ચક્ષુરાતતમ્' એ મત્રનો અર્થ મરતા આ શકાનો નિરાસ કરેલો છે

પૂર્વપક્ષી—ભગવાનની લીલા નિત્ય છે એમ માનીએ તો પ્રભાસમા ભગવાને જે લીલા કરી તેની સંગતિ થતી નથી, કારણ કે પ્રભાસજ્યેષ્ઠમા સર્વ યાદવોનો યાપને લીધે નાશ થયેલો છે ભગવાનની લીલા અને એના સર્વ પદાર્થો નિત્ય જ હોય તો અહી યાદવોનો નાશ વગેરે કેમ શકાય ?

સિદ્ધાન્તી—સર્વ લીલા સદિત ભગવાન સદા પ્રકટ છે તેથી જેમ ધર્મરક્ષા, સપુરુષોની દ્વા, દેવોન કાર્ય કરવું એ, જુમિના જારતું હરણ વગેરે ભગવાનની લીલા છે તેમ જ અસુરોનો વ્યામોહ પણ ભગવાનની લીલા જ છે ભગવાન અસુરોને મોહ પમાડે છે એ આસુર વ્યામોહ લીલા છે ભગવાન મારાથી જ આ લીલા કરે છે એવો નિશ્ચય થાય છે આમ હોવાથી અસુરોને મોહ પમાડ્યા ભગવાન જે લીલા કરે છે તે લીલા માયિકી જ છે એમ માનવું આ ભગવાનની લીલા માયિક હોવા છતા અસુરો એને લૌકિક અને સત્ય મને છે, તેથી ભગવાનને પણ એઓ લૌકિક પુરુષ જ માને છે અસુરો જ ભગવાનને લૌકિક પુરુષ માને છે, પરંતુ દેવો એમને લૌકિક પુરુષ માનતા નથી કારણ કે અસુરોને માટે જ ભગવાન આ લીલા

માટે જ એ કરેલી છે; તેથી જ ભગવાને પણ 'મારો પર ભાવ નહિ જાણનારા નિષ્કલ આશા નિષ્કલ કર્મ' અને નિષ્કલ જ્ઞાનવાળા, યુદ્ધિહીન મોહ કરનારી રાક્ષસી અને આસુરી જ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા મૃદો માનુષી તનુનો આશ્રય કરી રહેલા ભૂતમહેશ્વરની-મારી અવજા કરે છે, પરંતુ હે પાર્થ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી રહેલા મહાત્માઓ ભૂતાદિ અને અવ્યય જાણીને મને અનન્ય મનથી ભજે છે' (ભ. ગી. ૬-૧૧ થી ૧૩) એમ કહેતું છે. 'મને' અને 'અવ્યય' એ બે પદ્યથી જે પ્રકટ દેખાય છે તેને જ વિહારરહિત જાણી ભજે છે એમ જણાય છે. વળી, ભગવદ્ગીતામાં જ 'જેને વેદવિદ અક્ષર કહે છે, રાગરહિત યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેનો ઈચ્છા રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પદ તને દ્વંકમાં કહીશ' (ભ. ગી. ૮-૧૧) એમ ઉપક્રમ કરી અક્ષર અને પોતાની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું નિરૂપણ કરી, પોતાની પ્રાપ્તિમાં વિશેષ કહી, ફરી ભગવાન 'અવ્યકતમાંથી સર્વ વ્યકિતઓ દિવસના આગમસમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિના આગમસમયે અવ્યકત-સંજ્ઞાવાળા એમાં જ (એમનો) લય પામે છે, અને દિવસના આગમસમયે ઉત્પન્ન થાય છે. એ અવ્યકતથી પર અન્ય વ્યકત સનાતન ભાવ જે છે તે સર્વભૂત નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી' (ભ. ગી. ૮-૧૮, ૧૯) વગેરે કહે છે, અને આના અંતમાં 'હે પાર્થ! એ પર પુરુષ તો અનન્ય ભકિતથી લભ્ય છે' એમ કહી 'ભૂતો જેની અંદર રહે છે અને જેનાથી આ સર્વ વ્યાપેતું છે' (ભ. ગી. ૮-૨૩) એમ પરતું લક્ષણ કહેતું છે. અહીં 'જે સર્વભૂત નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી' તેનું જ લક્ષણ 'ભૂતો જેની અંદર રહે છે' એ પદ્યથી કહેતું છે. મૃતનાભક્ષણ ભૂમમ વગેરે

પણ કરે છે. તેથી જ ભગવાન પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં 'મારો પરભાવ નહિ જાણનારા' વગેરેથી દૈવી પ્રકૃતિવાળા અને આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓનું આ જ પ્રભાવે નિરૂપણ કરે છે ત્યાં ભગવાને 'મને' અને 'અવ્યય' પદ યોગ્યતા છે, તેથી ભગવાનનું જ પ્રકટ સ્વરૂપ દેખાય છે તે જ વિહારરહિત છે એમ જાણી એ જ સ્વરૂપનું દૈવી પ્રકૃતિવાળા ભગવાન કરે છે એમ કહેતું છે. વળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જ 'જેને વેદવિદ અક્ષર કહે છે, રાગરહિત યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેનો ઈચ્છા રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પદ તને દ્વંકમાં કહીશ' એમ આ-રંભમાં ભગવાન પ્રથમ પોતાના અક્ષરપદનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પછી ભગવાન અક્ષરપદનું નિરૂપણ કરી, અક્ષરપદ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનો ઉપદેશ કરે છે. પછી અક્ષરપદની પ્રાપ્તિ અને પોતાની પ્રાપ્તિમાં વિશેષ મું છે એ જણાવે છે. આ સર્વનો ઉપદેશ કર્યા પછી 'અવ્યકતથી પર અન્ય વ્યકત સનાતન ભાવ જે છે તે સર્વ ભૂત નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી' એમ કહે છે. પછી એ પરપુરુષ માત્ર અનન્ય ભકિતથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એવો ઉપદેશ કરી, 'ભૂતો જેની અંદર રહે છે અને જેનાથી આ સર્વ વ્યાપેતું છે' એમ પરતું લક્ષણ કહે છે 'જે સર્વ ભૂતો નાશ પામે ત્યારે નાશ પામતો નથી' એમ પ્રથમ જેના વિશે કહેતું છે તેનું જ અહીં 'ભૂતો જેની અંદર રહે છે' એમ લક્ષણ વ્યાપેતું છે. ભગવાનનું જે સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપમાં જ આ સર્વ લક્ષણ છે એમ મૃતના-ભક્ષણ ભૂમમ વગેરે લક્ષણોનું નિરૂપણ કરતાં આરંભમાં જ કહેતું છે, તેથી શ્રીમદ્ભગવાન

લીલાના નિરૂપણના પ્રસ્તાવમાં અન્ય પદ્ધતિો નિરાસ કરી સંગોપાનનું દર્શ્ય સ્વરૂપ જ નૈસર્ગિક ધર્મથી આ લક્ષણવાળું છે એમ દશમસ્કંધમાં નિરૂપણ કરેલું છે. વળી, ત્યાં જ દામોદરલીલાના પ્રસ્તાવમાં એ જ ઉદર (દામોદરનું) દોરડાંઓથી અનવરૂઢ છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી એનું જ બ્રહ્મ તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે. ઉદર અબ્રહ્મ હોય તો દોરડાંઓથી અનવરૂઢ હોવાથી દેશબ્રહ્મથી અપરિચિન્નત્વ (એ) બ્રહ્મધર્મનું વ્યધિકરણ થઈ જાય તેથી 'જેની અંદર અને બહાર નથી' (ભા. ૧૦-૬-૧૩) ઇત્યાદિથી નિરૂપણ ન કરત; તેથી ધર્મિશ્રાહક પ્રમાણથી વિગ્રહ જ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય થવાથી, એનાથી વિરુદ્ધ પ્રિથયા જ ધર્મોનું પ્રદર્શન અસુરના બ્યામોહ માટે છે એમ નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે અન્યથાનુપપત્તિ બલિષ્ઠ છે. વળી, 'વિષ્ણુના ગુણો, આકાર, ચિત્છરીર મોહ ન થાય તે માટે છે. નિર્દોષત્વ એ મુક્તોનું પણ તારતમ્ય કહેવાય છે આથી વિરુદ્ધ જે છે તે સર્વ મોહ માટે છે એવો નિશ્ચય છે. 'અજ્ઞાન પારવશ્ય વિધિ ભેદ પ્રાકૃતદેહ દેહત્યાગ વગેરે અસુરોના મોહ' માટે છે, કારણ કે વિષ્ણુને કોઈ સમયે દોષ નથી' એમ બ્રહ્માંડ-પુરાણમાં છે. વળી, પદ્મપુરાણમાં પાખંડ પ્રવર્તાવવા વૃષભધ્વજને આજ્ઞા કરતાં ભગવાને

દર્શ્ય સ્વરૂપ જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલો અદ્વરથી પર ભાર છે. વળી, શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં દામોદરલીલાની પ્રતારનામાં શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર જ ઉદર દોરડાંઓથી અનવરૂઢ છે, અર્થાત્ દોરડાંથી શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના ઉદરનો અવરૂઢ થતો નથી, ભગવાનનું ઉદર દોરડાંઓથી માપી શકાતું નહિ એમ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી એ ઉદર બ્રહ્મ જ છે એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદરનો દોરડાંઓથી અવરૂઢ થયો નહિ, અર્થાત્ દેશ અને કાશથી ઉદરનો પરિચ્છેદ થયો નહિ દેશ અને કાશથી અપરિચિન્ન હોવું એ બ્રહ્મનું જ લક્ષણ છે આ લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના ઉદરમાં છે એમ 'જેની અંદર અને બહાર નથી' વગેરેથી નિરૂપણ કરેલું છે; તેથી ભગવાનનું ઉદર બ્રહ્મ જ છે. જો ઉદર બ્રહ્મ ન હોય તો બ્રહ્મના 'દેશ અને કાશથી અપરિચિન્ન' એ અસાધારણ ધર્મનું એમાં નિરૂપણ કરત નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ નથી તેના ઉદરમાં દેશ અને કાશથી અપરિચિન્નત્વ એ બ્રહ્મધર્મનું નિરૂપણ કરવાથી વ્યધિકરણ થાય; તેથી ઉદર પણ બ્રહ્મ જ છે આ પ્રમ ભે ધર્મિ બ્રહ્મનું ચરણ કરાવનાર પ્રમાણ શાસ્ત્રથી ભગવાનનો વિગ્રહ જ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે વિગ્રહ જ બ્રહ્મ હોવાથી લૌકિક મનુષ્યનું શરીર, એ શરીરનો ત્યાગ વગેરે બ્રહ્મથી વિરુદ્ધ ધર્મ એમાં નથી આ ધર્મ ભગવાનના વિગ્રહમાં નથી, અને એ જ ધર્મો અસુરોને ભગવાન દર્શાવે છે, તેથી એ ધર્મો એમને મેહ પમાડતા જ દર્શાવે છે એમ નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે આ પ્રમાણે માન્યા વિના અન્ય ગતિ નથી. અન્યથાનુપપત્તિ સર્વથી જવાની છે. વળી, બ્રહ્મપુરાણમાં પણ 'વિષ્ણુના ગુણો, આકાર, ચિત્છરીર મોહ ન થાય તે માટે છે' એમ, અને એ બ્રહ્મપુરાણમાં 'અજ્ઞાન પારવશ્ય વિધિ ભેદ પ્રાકૃતદેહ દેહત્યાગ વગેરે અસુરોના મોહ માટે છે, કારણ કે વિષ્ણુને કોઈ સમયે દોષ નથી' એમ સ્પષ્ટ કરેલું છે. વળી, પદ્મપુરાણમાં ભગવાન વૃષભધ્વજને પાખંડ મન પ્રવર્તાવવા આજ્ઞા કરે છે ત્યાં પણ 'દેહ સંગો ! એ પ્રમાણે તારી આરાધના

* બ્રહ્મધર્મ બ્રહ્મથી ભુત પદાર્થમાં રહેલો ગણાય.

‘હે શંભો ! એ પ્રમાણે તારી આરાધના કરી સદા વર પ્રદણ કરીશ’ એમ કહેલું છે, કારણ કે અન્યની આરાધના જીવનો ધર્મ હોવાથી ભગવાનમાં સંભવે નહિ. જેમ એ મિથ્યા (ધર્મનું) પોતામાં પ્રદર્શન લોકમાં વ્યાપોહ માટે-કરાંયું તેમ એનું (પ્રભાસીય લીલાનું) પણ કરાવ્યું એમ માનવું.

વળી, જેમ ઇદ્રજલવિદ્યામાં નટ સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં યુદ્ધ કરે છે તેમાં એ મરણ પામે છે, મરણ પામી એનો અહીં પાત થાય છે, અને એની સ્ત્રી સહગમન કરે છે, વગેરે જેનો પૂર્વે અનુભવ થાય છે તે પછીના સમયના પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ એના આગમનથી માયિક (હતું) એમ નિશ્ચય થાય છે, તેમ ‘જનનિ-વાસનો જાય થાય છે’ (લા. ૧૦-૮૭-૪૮) વગેરે વર્ણવેલી સ્મૃતિઓથી પૂર્વ પૂર્વ લીલા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે તેથી અગતિથી જ આ લીલા માત્ર પ્રદર્શન માટે જ છે એમ નિશ્ચય કરવો. આના અનુરોધથી પૂર્વલીલા જ એવી (માયિક) છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એ કહેલાં પ્રમાણોથી નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે. ઉક્ત દ્વાન-ન્યાયથી પ્રથમ એમ સિદ્ધ થઈ એના પછી બાધ થાય છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ત્યાં લૌકિક પ્રમાણ હોવાથી દોષનો પણ સંભવ જ છે, પરંતુ પ્રકૃતમાં દોષનો સંભવ નથી. અહીં પૂર્વે વર્ણવેલા ન્યાયથી લીલાઓમાં

કરી સદા વર પ્રદણ કરીશ’ એમ ભગવાન કહે છે. આરાધન જીવને ધર્મ છે, ભગવાનને ધર્મ નથી, તેથી ભગવાનમાં આરાધન સંભવતું નથી. આમ હોવા છતાં, ભગવાનમાં આરાધન નથી તોપણ પોતામાં આરાધન છે, અર્થાત્ પોતે પણ અન્યનું આરાધન કરે છે એમ ભગવાન અમુરોને દર્શાવે છે અહીં જેમ પોતામાં જે ધર્મ નથી તે ધર્મ પોતામાં છે એવું ભગવાન અમુરોને મેદ ઉત્પન્ન કરવા દર્શાવે છે તે જ પ્રમાણે પ્રભાસીય લીલા પણ અમુરોને મોહ ઉત્પન્ન કરવા જ ભગવાન દર્શાવે છે એમ માનવું.

વળી, લોકમાં પણ ઇદ્રજલવિદ્યાથી નટ સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાં યુદ્ધ થાય છે તેમાં એ મરણ પામે છે, મરણ પામી એ પૂરી પર પડે છે, અને એની સ્ત્રી એની સાથે બળી સતી થાય છે એવો પ્રથમ અનુભવ થાય છે, પરંતુ ત્યાર પછી નટ પાડે આવે છે એ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે પૂર્વે જેનો અનુભવ થયો હતો તે સર્વ માયિક જ હતું એવો આપણો નિશ્ચય થાય છે. એ જ પ્રમાણે લીલાનો વિચાર કરીએ તોપણ ‘જનનિવાસનો જાય થાય છે’ વગેરે પ્રમાણોથી પૂર્વની લીલા નિત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અન્ય કાઈ ગતિ નહિ હોવાથી જ આ પ્રભાસીય લીલા માત્ર અમુરોને દર્શાવવા જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. પ્રભાસીય લીલાને સત્ય માની, એ સત્ય હોવાથી પૂર્વની લીલા જ માયિક છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ‘જનનિવાસનો જાય થાય છે’ વગેરે સ્મૃતિ શ્રુતિઓથી પૂર્વની લીલાઓ નિત્ય જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી, નટના લૌકિક દૃષ્ટાંત પ્રમાણે ‘પૂર્વની લીલા નિત્ય હોય એવો અનુભવ પ્રથમ થાય છે, પરંતુ પછી પ્રભાસીય લીલાથી એ અનુભવનો બાધ થાય છે’ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે નટના દૃષ્ટાંતમાં નટનું સ્વર્ગગમન વગેરેનો અનુભવ કરનાર અનુ લૌકિક પ્રમાણ હોવાથી એમાં દોષ પણ સંભવે છે, પરંતુ ‘જનનિવાસનો જાય થાય છે’ વગેરે સ્મૃતિ અને શ્રુતિઓ લૌકિક પ્રમાણ નહિ હોવાથી અર્થાત્ અલૌકિક પ્રમાણ હોવાથી એમાં દોષ સંભવતો પણ નથી. વળી, નટના દૃષ્ટાંતમાં નટનું મરણ, એની સ્ત્રીનું સદગમન વગેરે અનુભવ થાય

અન્યોન્ય આશયબાધક ભાવ ન હોવાથી એમ કહેવાનો અવસર નથી, તેથી વિસ્તારથી શું ?

સહાર કરેલું યાદવકુલ માનિક અને નિત્યસીવાના કૃત્રી જુદું હતું.

આથી, “આ જે મન વાણી ચક્ષુઓ શ્રવણ વગેરેથી નશ્વર ગૃહ્યમાણ છે તે માયામનોભય છે” (ભા ૧૧-૭-૯) એ ભગવાનનું વાક્ય લીલામાં સમાવેશવાળા અતઃગ ભક્તને કહેલું હોવાથી કોઈપણ અર્થ વાસ્તવ છે એમ કહી શકાય નહિ, ” એ કુત્સિત શંકાનો નિરાસ થયો જાણવો, કારણ કે ‘આ જે’ વગેરે અસુરોના વ્યામે હે માટે પ્રદર્શ્યમાન અર્થ જ કહેલા છે, નહિ તો ‘ગૃહ્યમાણ’ એટલાથી જ સર્વની પ્રાપ્તિ યવાથી ‘નશ્વર’ એમ ન કહેત. આમ હોવાથી દ્વિજના શાપથી નશ્વર એમ ગૃહ્યમાણ એવા પ્રકારનું છે, એવો અર્થ નીકળે છે, તેથી જ ‘આ જેનું’ મન વાણી અને અન્ય ઇન્દ્રિયોથી પણ બ્રહ્મ યાય છે તે હું જ છું, મારાથી અન્ય નથી એમ સહેલાઈથી મમજો’ (ભા ૧૧-૧૩-૨૪) એવું ભગવાન હંસનું પણ વચન છે અહીં વિદ્વાનોએ આ પ્રમાણે સમજવું આરંભી નિગૂઢ આશયવાળા શ્રીકૃષ્ણે ‘મૂમારાજવૃત્તના’ (ભા ૧૧-૧-૩) એમ ઉપક્રમ કરી, ‘મજ્જે સ્વકુલ વિમુ’ (ભા ૧૧-૧-૫) સુધી મોહિકા લીલા સામાન્ય રીતે કહી અહીં ‘અસ્વકુલમ્’ એવો નિગૂઢ પદચ્છેદ જાણવો ‘વાસ્તવિક

જે ત્યારપછી નવા આગમનો અનુભવ થાય છે આ અનુભવો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, એકબીજાના બાધક છે, પરંતુ ભગવાનની લીલાએ એકબીજાની બાધક નથી લીલાઓમાં પરસ્પર આશયબાધાવ નથી, તેથી પૂર્વની નિત્ય લીલાઓ માનિક છે એમ કહી શકાય નહિ, તેથી વિસ્તારથી શું ? “આ જે મન વાણી ચક્ષુઓ શ્રવણ વગેરેથી નશ્વર ગૃહ્યમાણ છે તે માયા મનોભય છે” એ વાચ્ય ભગવાને લોનના અતરંગ ભક્ત ઉદ્ધવને કહેલું છે, તેથી સર્વ પદાર્થ ત્રિધા છે, માર્ગ વસ્તુતિક નથી” એવી કુત્સિત શંકાનો પણ પ્રભાવી લીલા ત્રિધા એમ સિદ્ધ કરવાથી નિરાસ થાય છે એમ જાણવું, કારણ કે ભગવાને એ વાક્યમાં ‘આ જે’ દર્શકો ઉપર (ભા ૧૧-૭-૩૫) કહ્યું તે પ્રમાણે અસુરોને મોહ કરવા દર્શકોમાં આવે તે પદાર્થોના જ ઉત્પત્તિ કરેલા છે જે ભગવાને અસુરોને મોહ કરવા જે પદાર્થો દર્શકોમાં આવે છે તે માટે જ આ વાચ્ય ચેત્સુ ન રોત, પરંતુ સર્વ પ્રપચ્ચને માટે પોષ્યુ હોત, તો ‘નશ્વર’ શબ્દ યોગ્ય નહિ, કાણ કે ‘નશ્વર’ શબ્દ મિના જ, ‘મન વાણી ચક્ષુઓ શ્રવણ વગેરેથી ગૃહ્યમાણ’ એમ જ કહેવાથી સર્વ પ્રપચ્ચને સમાવેશ થાય છે, પરંતુ ભગવાન ‘આ જે’ દર્શકો અસુરોને મોહ કરવા દર્શકોમાં આવનાર પદાર્થોને દર્શકો કરે છે અને વળી ‘નશ્વર’ શબ્દ યોગ્ય છે, તેથી દ્વિજના શાપથી જે નશ્વર તરિકે ગૃહ્યમાણ છે તે જ માયામનોભય છે, પરંતુ સર્વ પ્રપચ્ચ માયામનોભય નથી, એવો અર્થ થાય છે તેથી જ ‘આ જેનું’ મન વાણી અને અન્ય ઇન્દ્રિયોથી પણ બ્રહ્મ યાય છે તે હું જ છું, મારાથી અન્ય નથી એમ સહેલાઈથી મમજો’ એવું ભગવાન હંસનું પણ વચન છે

અહીં વિદ્વાનોએ નીચે પ્રમાણે સમજી શ્રેય પ્રથમ નિગૂઢ આશયવાળા શ્રીકૃષ્ણે ‘મૂમારાજવૃત્તના’થી આરંભી ‘સજ્જે સ્વકુલ વિમુ’ સુધી ત્રણ શ્લોકો (ભા ૧૧-૧-૩ થી ૫) મોહ પ્રતારીની તાત્કાલિક સામાન્ય વચ્ચે કરે છે અહીં ‘સજ્જે સ્વકુલ વિમુ’નો પદચ્છેદ ‘સજ્જે અસ્વકુલ વિમુ’ એમ કરવો આ શ્રીકૃષ્ણેનો નિગૂઢ આશય છે. વળી, વાસ્તવિક

નૈસર્ગિકી લીલા ભૂતલ પર પ્રકટ હોવા છતાં એમ કેમ સંભવે' એ (શંકાને) નિરાસ કરવા, 'સ્વભૂતિથી' એ જે પ્રયોજકોથી (ભા. ૧૧-૧-૬) આગળ ભૂતલ પર લીલા-પ્રાકટયનું પ્રયોજન રહ્યું નથી એમ જણાવવા, લીલાપ્રાકટયનું પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયું એમ પ્રથમ કહી, સર્વથી અદ્વિત્ય લક્ષણવાળા 'પદમા ગયા' એમ કહ્યું. લૌકિક ભૂમિનો માત્ર અધિષ્ઠાન તરીકે જ ઉપયોગ હોવાથી અસ્વાભાવિક છે, તેથી એનાથી ભિન્ન પદ એમ જણાવવાને 'પોતાનું' એમ કહ્યું આગળ 'બ્રહ્મણ્ય, ઉદાર, નિત્ય વૃદ્ધની સેવા કરનાર, શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખનાર વૃષ્ણિઓને શાપ કેમ થયો?' (ભા. ૧૧-૧-૮) એ રાજાના પ્રશ્નવાક્યના વ્યાજથી, નિત્યલીલામાં સમાવેશવાળા યાદવના સ્વરૂપના નિરૂપણથી શાપ પામેલા (યાદવો) એઓનાથી ભિન્ન છે એમ વ્યાસજીએ જણાવ્યું છે. 'આસકામ (ભગવાન) સકલ સુંદર સંનિવેશવાળું શરીર ધારણ કરતા, ભૂતલ પર સુમંગલ કર્મ આચરતા, ધામમાં પહોંચી રમણ કરતા સ્થિતકૃત્યશેષ ઉદારકીર્તિએ કુલનો સહાર કરવાની દૃષ્ટિ કરી' (ભા. ૧૧-૧-૧૦) એ ઉત્તરમાં તો ભૂતલ પર સ્વરૂપ અને લીલા પ્રકટ કરતા (ભગવાન), પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયું એમ જણી, ધામ (અર્થાત્) સકલ નિત્ય જે લીલાસ્થાન ત્યાં પહોંચી રમણ કરતા જ 'સ્થિતકૃત્યશેષ' અર્થાત્ સ્થિત (રહ્યું) છે

નૈસર્ગિક લીલા ભૂતલ પર પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભગવાન યાદવકુલનો સહાર કેમ કરે એવી શંકા થાય, તે દૂર કરના 'સ્વમૂર્ત્યા' થી આરંભી 'સ્વ પદમીશ્વરઃ' પર્યંત જે પ્રયોજકો યોજના છે આગળ હવે ભૂતલ પર લીલા કરવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી એમ જણાવવા, પ્રથમ વીનાનાં સર્વ પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયા છે, અને તેથી ભગવાન સર્વથી અદ્વિત્ય 'પોતાના પદમા ગયા' એમ આ જે પ્રયોજકોથી શ્રીકૃષ્ણે જણાવે છે વીનામાં લૌકિક ભૂમિ સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ એનો માત્ર અધિષ્ઠાન તરીકે જ ઉપયોગ થયો હતો એવી લૌકિક ભૂમિથી વિવક્ષ્ય પદમા ભગવાન પદમા એમ જણાવના, 'પોતાના' પદમા ભગવાન પદમા એમ કહ્યું છે, તેથી દારિ-કામાં જે યાદવો રહ્યા તે સ્વકીય કુલ છે અને પ્રજાસભા જે યાદવો ગયા તે અસ્વકુલ છે, એવો ભાવાર્થ નીકળે છે વળી, આગળ, 'બ્રહ્મણ્ય, ઉદાર, નિત્ય વૃદ્ધની સેવા કરનાર, શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રાખનાર વૃષ્ણિઓને શાપ કેમ થયો?' એમ રાજા પ્રશ્ન કરે છે. નિત્ય લીલામાં જેઓનો સમાવેશ થયેલો છે તે યાદવોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી, જે યાદવોને શાપ થયો તે આ નિત્યલીલાના યાદવોથી વસ્તુતઃ ભિન્ન છે, એમ આ પ્રશ્નના મિત્રથી વ્યાસજી જણાવે છે 'અસકામ (ભગવાન) સકલ સુંદર સંનિવેશવાળું શરીર ધારણ કરતા, ભૂતલ પર સુમંગલ કર્મ આચરતા, ધામમાં પહોંચી રમણ કરતા સ્થિતકૃત્યશેષ ઉદારકીર્તિએ કુલનો સહાર કરવાની દૃષ્ટિ કરી' એમ આ પ્રશ્નનો શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપે છે ભગવાનને પોતાના સ્વરૂપ અને લીલા ભૂતલ પર પ્રકટ કરતા સ્વરૂપ અને વીના ભૂતલ પર પ્રકટ કરવાનું પ્રયોજન સંપૂર્ણ થયું એમ જણાવ્યું ત્યારે પોતાના ધામમાં અર્થાત્ પોતાના સકલ અને નિત્ય લીલાસ્થાનમાં જ પહોંચી ભગવાન સ્થિતકૃત્યશેષ થયા. સ્થિત અર્થાત્ રહ્યું છે કૃત્યશેષ એટલે બાકીનું કામ જેમનું તે સ્થિતકૃત્યશેષ જેમનું અમુકને વામોદ કરવાનું કામ

ભાવી આ અસુરબામોહકી કૃત્યયેષ (બાકીનું કામ) જેમનું તેવાએ કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી એમ એક શ્લોકમાં થીશુકે કહ્યું છે. તેથી આ કુલ માયિક સંભવે છે, કારણ કે કૃત્યસિદ્ધિ પણ એમ જ થાય છે. 'જૂનાવ પર' એમ પૂર્વે કહેલું જ હોવાથી, ધામ એનાથી ભિન્ન જ કહેવું જોઈએ, એ અમે કહેલું છે. આગળ પણ 'કાલાત્મા (ભગવાને જ) મુનિઓને આજ્ઞા આપી' (ભા. ૧૧-૧-૧૧) એમ કહ્યું છે, પરંતુ 'પૂર્વ લોકા કરનારે' એમ કહ્યું નથી.

શ્રુત્યક્તવૈપરીત્યેન યન્મોહાય હરિઃ સ્વયમ્ ન

પ્રદર્શયતિ તન્મોહગમનાય ન મદ્વચઃ ॥

જેઓના મોહને માટે હરિ પોતાને શ્રુતિએ કલાધી વિપરીતતાથી દર્શાવે છે તેમનો મોહ દૂર કરવા મારી વાળી નથી.

શિવામ્યજસમિત્યુક્તેર્પતસ્તન્મોહનિત્યતા ।

અતોઽનઙ્ગીકૃતિસ્તેષાં યુક્તા તામસિનાં નૃણામ્ ॥

કારણ કે 'વારંવાર એમને (આમુરી યોનિમાં) નાખું છું' (ભ. ગી. ૧૬-૧૬) એમ કહેલું હોવાથી એઓનો મોહ નિત્ય છે, તેથી એ તામસી લોકોની અંગીકૃતિ યોગ્ય નથી.

બાકી ત્યુ છે તે ગિતકૃત્યયેષ ભગવાન પોતાના સદગ્ન નિત્ય લીધાર્થાનમાં પડેલ્યા ત્યારે એમનું માત્ર અસુરોને બામોહ કરવાનું કામ બી રહ્યું એટલે સ્થિતકૃત્યયેષ ભગવાને કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી. કુલનો સંહાર કરવાની ભગવાને જ્યારે ઇચ્છા કરી ત્યારે ભગવાન પોતાના સદગ્ન નિત્ય લીધાર્થાનમાં પડેલ્યા હતા. તેથી જે કુલનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા કરી તે કુલ માયિક જ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે માયિક કુલનો જ સંહાર કરવાથી ભગવાનનું સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય, તેથી જૂનાવ આવેશ થાય, તે ધોરણે દ્વારકામાં રહેલ માદવોના કુલમાં આવેશ કરેલ પ્રભાસમાં ગયા તે માદવોનું કુલ જુદું હતું. 'જેમ જે પ્રાગ્ન-પર્યો' વગેરેમાં જન્મ્યા પ્રમ જે એક જોનકમાં દેરી અને અસુરી એરી જે જુદી જુદી દિશિયો રહી છે આ થીશુકદેવજીના ઉત્તરમાં 'જૂનાવ પર' એમ પ્રથમ જ કહેલું છે, તેથી 'ધામ' જૂનાવથી ભિન્ન ભગવાનનું સદગ્ન નિત્ય લીધાર્થાન જ છે, એ અમે (ઉપર) કહેલું છે, તેથી જ ત્યારપત્રીના શ્લોકમાં (ભા. ૧૧-૧-૧૧) 'કાલાત્મા ભગવાને મુનિઓને આજ્ઞા આપી' એમ કહ્યું છે, પરંતુ પૂર્વે જે લોકોએ કરના હતા તે ભગવાને આજ્ઞા આપી એમ કહ્યું નથી.

પૂર્વપરી—(જે કુલનો સંહાર થયો તે માદવકુલ માયિક છે એવો અર્થ અન્ય સ્તોત્રોને કેમ જાણીતો નથી ?)

સિદ્ધાન્તી—મુનિઓ ભગવાનના જે સંસ્પર્શનું નિરૂપણ કરે છે તેનાથી રિપરીત સ્વરૂપ ભગવાન અમુકને મોહ લેખત કરવા દર્શાવે છે, તેથી એઓનો મોહ દૂર કરવા આ મારો મંથ નથી, કારણ કે 'વારંવાર એમને (આમુરી યોનિમાં) નાખું છું' એમ ભગવાન ૨૧૧

તત્સંગાદન્યથાભૂતહૃદયાઃ સાત્ત્વિકા અપિ ।

મા ભવન્તિવત્થયં યત્નસ્તેન તુષ્ટોઽસ્તુ મે હરિઃ ॥

એઓના સંગથી સાત્ત્વિકો પણ અન્યથા થયેલા હૃદયવાળા ન થાય, તે માટે આ યત્ન છે, તેથી હરિ મારા પર તુષ્ટ હો.

કાશ્ચનીકરણે શક્તો મણિર્ધાતુગણસ્ય યઃ ।

તસ્યાશ્મનાં તથા માવાકરણેઽપિ ન હિ ક્ષતિઃ ॥

કારણ કે જે અણિ ધાતુગણને કાચન કરવાને શક્તિમાન છે તે પથ્થરને એવા ન કરે તોપણ એને ક્ષતિ નથી.

પ્રપંચ પણ સર્ગાર્થ લીલા હોવાથી નિત્ય જ છે

‘લીલા પ્રપંચાતીત હોવાથી એનું’ સત્યત્વ [ભલે] હો, કારણ કે એ પ્રમાણસિદ્ધ છે, પરંતુ પ્રપંચનું’ તો નહિ, કારણ કે એ પ્રમાણોથી માધિક સિદ્ધ થાય છે. ‘એમ નહિ, કારણ કે એનો પણ સર્ગ’ વગેરે લીલામાં સમાવેશ છે એમ શ્રીભાગવત વગેરેમાં નિરૂપણ કરેલું છે. ‘જગતની અપ્રતીતિ થાય’ વગેરે નિરૂપણથી જ પ્રપંચના સત્યત્વનું’ પણ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી પુનઃ

શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતામાં કહે છે, તેથી એઓનો મોહ નિત્ય જ છે, કારણ કે એ તામસી લોકોનો ભગવાન અગીકાર કરે જ નહિ એઓનો અનગીકાર જ મોખ છે. આવા અનગીકૃત તામસી લોકોનો મોહ નિત્ય હોવાથી એ મોહ દૂર કરવા આ અથ નથી જ, પરંતુ એઓના સગથી સાત્ત્વિક લોકોના હૃદય પણ દુષ્ટ થાય નહિ, એઓના સગથી સાત્ત્વિક લોકો પણ એઓના જેવા થાય નહિ, એના હેતુથી આ અથ ત્યજાનો યત્ન કરેલો છે, તેથી આ યત્નથી મારા પર હરિ પ્રસન્ન હો આ અથ અસુરોનો મોહ દૂર કરવા સમર્થ નથી તેથી કાર્ષ્ણી ક્ષતિ નથી, કારણ કે સ્વર્ગ ધાતુઓને કાચન કરવાને અણિ સમર્થ છે, પરંતુ પથ્થરને એ કાચન કરી શકતો નથી. સર્વ ધાતુઓને કાચન કરવા સમર્થ અણિ પથ્થરને કાચન કરી શકે નહિ તોપણ એનાથી કાર્ષ્ણી ક્ષતિ નથી, તે જ પ્રમાણે સાત્ત્વિકને સન્માર્ગ પ્રાપ્તી સમયનુસાર પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ કરનાર આ અથ અસુરોનો મોહ દૂર ન કરી શકે તોપણ એનાથી એને કાર્ષ્ણી ક્ષતિ નથી. જગતને મિથ્યા માનનાર પુનઃ શકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષો—ભાગવાનની લીલા પ્રપંચાતીત હોવાથી અને શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે તેથી એ સત્ય ભલે હો, પરંતુ પ્રાપ્ત સત્ય સિદ્ધ થતો નથી, પણ અસત્ય જ સિદ્ધ થાય છે ઉદ્ધવજી પ્રતિ ભગવાને પણ ‘નથર શૃંગભાણું’ કહ્યું, તેથી પણ પ્રપંચ અથવા જગત અસત્ય સિદ્ધ થાય છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને સમ્બંધ એ પ્રમાણોથી જગત અસત્ય જ સિદ્ધ થાય છે, તેથી જગત અસત્ય અથવા માધિક જ છે

રિદ્ધાન્તી—એમ નથી. જગત પણ સત્ય જ છે જગતનો ભગવાનનો સર્ગલોકોમાં શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે શાસ્ત્રોમાં સમાવેશ કરેલો છે ભગવાનની લીલા અને લીલાના પાંચો ભગવાનથી બિન્નાભિન્ન હોવાથી સત્ય જ છે. જગતનો પણ ભગવાનનો સર્ગલોકોમાં સમાવેશ થાય છે તેથી જગત પણ ભગવાનથી બિન્નાભિન્ન છે. જગત અથવા પ્રપંચને ભગ-

લખવાથી શું ? આ અર્થનું પિતાણએ તત્ત્વસૂત્રભાષ્ય શ્રીભાગવતવિવરણ વગેરેમાં નિરૂપણ કરેલું છે તેથી અહીં અધિક લખતા નથી. વળી, મહોપનિષદમાં ' કારણ કે આ જ શૂન્ય છે, આ જ તુરંત છે, આ જ અભાવ છે, આ જ અવ્યક્ત, અદૃશ્ય અચિન્ત્ય અને નિર્ગુણ છે ' એવો યાદ છે. મહાકૌમ્યમાં પણ "પોતે પર અદૃશ્ય

વાનની સર્ગ વગેરે લીલામાં સમાવેશ થાય છે તેથી એ પણ સત્ય જ છે. આ પ્રમાણે પ્રપંચ બ્રહ્માત્મક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી એના સર્વ લાભવિધારનો પ્રતીતિનું પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી જ સમર્થન થાય છે. (૧) જાયતે ઉત્પન્ન થાય છે, (૨) યસ્તિ છે, (૩) વિપરિણમતે પરિણામ પામે છે, (૪) વર્ધતે વૃદ્ધિ પામે છે, (૫) ક્ષીયતે ક્ષય પામે છે અને (૬) નશ્યતિ નાશ પામે છે એ છ ભાવવિકાર છે. આ છ વિધારોની જગતમાં પ્રતિતિ થાય છે એનું પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી જ સમર્થન થાય છે. ' (૧) જાયતે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રતીતિ શુદ્ધ પ્રાદુર્ભાવ અથવા આવિર્ભાવથી થાય છે. જગતનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે એ ઉત્પન્ન થયું એવો આપણને પ્રતીતિ થાય છે. પ્રથમ સત્કર્ષવાદ સિદ્ધ કરનાર યુક્તિઓ કહી તે જ યુક્તિઓથી આ પ્રતીતિનું શુદ્ધ આવિર્ભાવથી જ સમર્થન થાય છે. (૨) યસ્તિ છે આ પ્રતીતિ પણ પ્રાદુર્ભાવથી જ યોગ્યેયી છે. આવિર્ભાવથી જ આ પ્રતીતિ પણ છે જગતનો આવિર્ભાવ હોય ત્યારે જગત 'છે' એમ આપણે કહીએ છીએ. (૩) વિપરિણમતે પરિણામ પામે છે (૪) વર્ધતે વૃદ્ધિ પામે છે. (૫) ક્ષીયતે ક્ષય પામે છે. પૂર્વ રૂપનો તિરોભાવ થાય અને અન્ય રૂપનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે આ પૂર્વ રૂપનો તિરોભાવ અને અન્યરૂપનો આવિર્ભાવનું કારણ યથાથી આ ત્રણ પ્રતીતિ થાય છે. વૃદ્ધિ ક્ષય અને પરિણામનો વિચાર કરીએ તો એ પૂર્વરૂપને તિરોભાવ અને અન્ય રૂપનો આવિર્ભાવ જ છે. (૬) નશ્યતિ નાશ પામે છે. આ પ્રતીતિ માત્ર તિરોભાવથી જ થાય છે. પદાર્થનો તિરોભાવ થાય ત્યારે એનો નાશ થયો એવી પ્રતીતિ થાય છે આ પ્રમાણે પ્રપંચ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી યુક્ત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે. આવા પ્રપંચમાં ન્યારે લગવાન હોય તેની પ્રતીતિ કરાવતા નથી અને ન હોય તેની પ્રતીતિ કરાવે છે ત્યારે છત્રને ભ્રમ અને સંસાર થાય છે; તેથી સંસાર જ બિંધ્યા છે, પરંતુ જગત અથવા પ્રપંચ સત્ય જ છે.

વળી, જગત અસત્ય હોય તો એની પ્રતીતિ થાય નહિ વગેરે હેતુઓથી જગત સત્ય જ છે એમ પ્રથમ પણ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી પુનઃ લખવાથી શું ? તત્ત્વસૂત્ર પર અણુભાવમાં અને શ્રીમદ્ભાગવતવિવરણમાં આ અર્થનું શ્રીમદ્વ્યાખ્યાનરજુ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી અહીં અધિક લખતા નથી.

પૂર્વપક્ષ—(પ્રપંચ લગવાનથી લિન્નાલિલ ભવે હોય, પરંતુ એ સત્ય છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ' સ્વપ્રકાશ આનંદધન શૂન્ય થયું ' એમ નૃસિંહોત્તરનાપનીયના છંદા અંડમાં કહેલું છે. ગોઝાચાર્યે ' વિશેષાન્ય ' એવો અર્થ કર્યો છે, તેથી અત્ર નિર્વિશેષ જ છે એમ માનવું નેહિએ. અહીં નિર્વિશેષ હોવાથી એને લીલા પણ નથી. વળી, આશળ નવમા અંડમાં ' માયા અનુભૂતિથી તમે રૂપ છે ' એમ માયાનું સ્વરૂપ કહી, જગતને પણ તુરંત કહેલું છે, તેથી જગત સત્ય નથી)

સિદ્ધાન્તી—એમ નથી. મહોપનિષદમાં પણ ' કારણ કે આ જ શૂન્ય છે, આ જ તુરંત

આ અલૌકિક વેદથી જેઓને લૌકિક-જ પ્રમાણ -અધિક છે તેઓને અનુગત એ અર્થ છે તેથી એ-પ્રચલનગૌહ જ છે. જે કોઈ વિદ્વાનોને એનાથી વિપરીતતા જ અંદર રહેલી છે, ગોપીયની એવા કરનાર તેઓના જ આનંદ માટે આ મારી કૃતિ હો.

યરીવર્તિ શ્રદ્ધા શ્રુતિષુ યદિ વા વ્યાસવચને
તદા વિદ્વાંસોઽસ્મદ્વિચિત્તમિદં મળ્ડનવર્મ્મ ।
યથોક્તં કળ્ઠે વા શુકવદ્ધવાર્જ્યં ચ હૃદયે
મુદા કૃત્વાઽઽયત્તં ધુનુત રિપુપક્ષામિધતમઃ ॥

શ્રુતિમાં અથવા વ્યાસવચનમાં નો શ્રદ્ધા સારી હોય તો વિદ્વાનો માડું રથેણુ આ “ મુંડન મંડન ” જેમ કહ્યું છે તેમ શુક પેટે કંડમાં અથવા અર્થને હૃદયમાં આનંદથી ધારણ કરી, (પ્રત્યક્ષ ઉપર) આધારવાળું રિપુપક્ષ નામનું તમ હર કરે.

યદાગતં હૃદિ શ્રીમદ્ગોપીશરતિલક્ષણમ્ ।
ગોમાં તનોતિ તદિદં મળ્ડનં શ્રીહરેઃ પ્રિયમ્ ॥

જે શ્રીમદ્ગોપીશરતિ લક્ષણ (મંડન) હૃદયમાં રહી શોભા વધારે છે તે હરિને પ્રિય આ “ મંડન ” છે

અલ્પળ્ડવરપળ્ડિતપ્રસૂતનળ્ડપાલ્પહવા-
ગિવળ્ડનમુચ્છળ્ડિમાધરણિમળ્ડલાલ્પહલ્ડલઃ ।
નમન્રૂપતિમળ્ડલીમુદુટતાળ્ડર્વર્મળ્ડિતઃ
સપાદનલ્પમળ્ડલઃ પિતુરિદાસ્તુ મે મળ્ડનમ્ ॥

સર્વ સાચ પડિતોએ પ્રસાદેલી ચંડપાખંડની વાલીના ખંડનમાં સુચંડિમા-રૂપ ધરણીના મંડલનો આખંડલ, નમતા નૃપતિઓના મંડલના સુકૃદાના તાંડવથી ભૂષિત, પિતાલના પાદનો પ્રસિદ્ધ નખમંડલ અહીં માડું મંડન હો.

તેથી અમે શ્રુતિમિદ્ધ પદ્ધતિથી શ્રદ્ધાસ્વરૂપ વગેરેનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ અમારી કહેલી પદ્ધતિથી શ્રદ્ધાસ્વરૂપ વગેરે જાણી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય એવી ધ્વજાથી સર્વ ભગવાનનું ભજન કરે. આ અલૌકિક વેદ વગેરે પ્રમાણથી લૌકિક પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણને કેટલાક અધિક માને છે, તેથી એ (પ્રત્યક્ષ) પ્રમાણે જ જગત માવિત અસત્ય છે વગેરે સિદ્ધાન્ત એમને હાટ છે. તેથી એઓ પ્રચલનગૌહ જ છે. પરંતુ જે વિદ્વાનોને એની વિપરીતતા જ અંદર રહેલી છે, અર્થેનું લૌકિક પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણથી અલૌકિક વેદ વગેરે પ્રમાણે જે વિદ્વાનોને હાટ છે તેઓને માટે જ આ મારી કૃતિ છે. ગોપીયનીની એવા કરનાર એવા વિદ્વાનોને માટે જ

પુનરપિ નમામિ ગોપીપતિરતિમાર્ગપ્રવર્તકાચાર્યાન્ ।

શ્રીવલ્લભાભિધાનાન્પિતૃચરણાન્ગાઢ્મનઃકાર્યૈઃ ॥

શ્રીવલ્લભ નામના ગોપીપતિરતિમાર્ગના પ્રવર્તક આચાર્ય પિતાજીને પુનઃ
પણ વાણી મન અને કાયાથી નમુ છું.

एतेनास्मत्कृत्पतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ।

प्रीतोऽस्त्वस्मासु तेनैव पूर्णता किमिहापरैः ॥

આથી અમારા કુલપતિ શ્રીગોપીજનવલ્લભ અમારા પર પ્રમન હો,
એમનાથી જ પૂર્ણતા છે, અન્યોથી અહીં શું ?

इति श्रीमन्निर्जङ्गकटाक्षपाततरणिनिघटितमायागादिप्रभृतिनादितम.पुंज-

विकासितश्रीगोकुलाधीशरतिसरसिज-श्रीमद्वल्लभदीक्षितात्मज

श्रीगोकुलनाथचरणैरुक्तानश्रीनिङ्गलविरचितं

વિદ્વન્મણ્ડનં [સમાપ્તમ્] ॥

આ મથ મે રચેનો છે હે વિદ્વાનો શ્રુતિમા અથવા વ્યાસજીના વચનમા જે તમને દદ શ્રદ્ધા
હોય તો મે રચેતુ આ સુદર 'મડન' અથવા બૂલથુ જેમ મળુ છે તે જ પ્રભાણે શુકની પેઠે
કહમા ધારણુ કરો, અથવા તમારા હ વમા એનો અર્થ ધારણુ કરો, અને એનાથી (અન્યથા
ઉપર) આધારરાગુ રિપુક્ષ નામનુ તમ દૂર કરો જે 'મડન' લેખમાં રહી શ્રીગોપીય નિરૂપી
શાસ્ત્રા વધારે છે તે દરિને પ્રિય 'મડન' આ છે સર્વસાર પડેનોએ પ્રસારેની ચ.પાપ્પડની
વાણીના ખડનમા મુચ્ચડિમારપ ધરણિના મડનના આખ.ન, નમતા નૃ નિઓના મડનના મુક
ટેના તાડવથી બૂલિન, પિનાજીના પાલુ પ્રસિદ્ધ નખમડન અહીં માડુ મડન હો. શ્રીવ.નખ
નામના ગોપીપતિરતિમાર્ગના અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક આચાર્ય પિતાજીને પુનઃ પણ વાણી
મન અને કાયાથી નમુ છું આથી અમારા કુલપતિ શ્રીગોપીજનવલ્લભ અમારા પર પ્રમન હો,
એનાથી જ પૂર્ણતા છે, અન્યથી અહીં શું ? હતિ શ્રીમન્નિર્જંગકટાક્ષપાતરણી સૂરથી માયાવાદી
વગેરે વાદીઓના તમ.પુ.જને દૂર કરનાર, શ્રીગોકુલાધીશરનિરૂપી કમનનો વિકાસ કરનાર શ્રીવલ્લભ
દીક્ષિતના આત્મજ શ્રીગોકુલનાથચરણૈરુક્તાન શ્રીવિદ્વને રચેતુ વિદ્વન્મડન (સમાપ્ત)

॥ શ્રીગોકુલેભઃ ॥

विद्वन्मंडनस्थ पद्योनी अक्षरादि सूचि

अक्षण्डवरमण्डित-	२३२
अत्रोच्यते तत्स्वरूपं	४९
अभेदादनुपाधित्वात्	१३
आविर्भूयारविन्दाक्षे	६९
इति धृतिशतै	२१३
उपजीव्यत्वत	८
पतेनास्मत्पुलपतिः	२३३
वाञ्छनीकरणे	२२९
क्षिपाय्यजस्रमित्युक्ते-	२२८
तत्त्वसूत्रालुसारणे	११४
तत्संगादन्यथाभूत-	२२८
तस्मादस्माभि-	२३१
निजमुरलिकानादा-	१
पितृचरणाग्रत्वाद्	३
पुनरपि नमामि	२३२
यदागतं हृदि धी-	२३२
येषा लौकिकमेव	२३१
परीयति अज्ञा	२३२
धृतितस्तस्यसुखेद्य	८१
धृतिस्तदादिमणिभिः	३
धृत्युक्तदैपरीयेन	२२८